

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК
У М. ЖОВКВИ

ЖОВКВА КРІЗЬ СТОЛІТТЯ

Випуск II

Львів
Видавництво «Растр-7»
2012

УДК 726.54
ББК 63.3
Ж 78

Державний історико-архітектурний заповідник в м. Жовкві

Редакційна колегія:

- Александрович Володимир Степанович** –
д.і.н., завідувач відділу історії середніх віків
Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України
- Бевз Микола Валентинович** – доктор архітектури, професор,
завідувач кафедри реставрації та реконструкції
архітектурних комплексів НУ «Львівська політехніка»
- Боднар Олег Ярославович** –
доктор мистецтвознавства, професор, завідувач кафедри менеджменту мистецтва
Львівської національної академії мистецтв
- Войтович Леонтій Вікторович** –
д.і.н., проф., завідувач кафедри історії середніх віків
та візантології ЛНУ ім. Івана Франка
- Герич Володимир Петрович** – к.економ.н.,
директор Державного історико-архітектурного заповідника у м. Жовкві.
- Литвин Микола Романович** – д.і.н., проф., в.о. директора
Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України
- Рибчинський Олег Валерійович** – к. архітектури,
доцент кафедри реставрації та реконструкції
архітектурних комплексів НУ «Львівська політехніка»
- Ричков Петро Анатолійович** – доктор архітектури, проф.
завідувач кафедри архітектури Національного університету
водного господарства та природокористування (Рівне),
чл.-кор. Української Академії Архітектури
- Ситник Олександр Степанович** – д.і.н., професор, завідувач відділу археології
Інституту українознавства імені І.Крип'якевича НАН України
- Технічний редактор – П'єх Наталія Романівна,*
завідувач науково-дослідного відділу ДІАЗ у м. Жовкві

Ж 78 **Жовква крізь століття.** Випуск II. –
Львів : Видавництво “Растр-7”, 2012. – 390 с.

ISBN 978-966-2004-91-5

*Публікуються в тому числі матеріали наукової конференції
"Замки та фортеці України: спільна спадщина" 4-6 жовтня 2012 року*

УДК 726.54

ББК 63.3

*За достовірність фактів, цитат, власних імен та назв,
посилань на джерела відповідають автори публікацій.*

Редколегія не обов'язково поділяє погляди авторів публікованих матеріалів

ISBN 978-966-2004-91-5

© Державний історико-архітектурний
заповідник м. Жовква, 2012
© Видавництво “Растр-7”, 2012

ЗМІСТ

Розділ I.

ОХОРОНА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА 7

Володимир ГЕРИЧ

УПРАВЛІННЯ ОБ'ЄКТОМ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ НА ПРИКЛАДІ
ЦЕРКВИ ПРЕСВЯТОЇ ТРИЦІ В М. ЖОВКВІ 8

Lidia KLUPSZ

FORTYFIKACJE NOWOŻYTNE, XIX- I XX- WIECZNE W POLSCE 26

Андрій ЛЕВИК

ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ 37

Iga MALAWSKA

ZAGOSPODAROWANIE ZAMKÓW W POLSCE PRZED
I PO TRANSFORMACJI USTROJOWEJ W 1989 ROKU 43

Розділ II.

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ 53

Людмила БАЙБУЛА

ЖОВКІВСЬКИЙ МАГІСТРАТ І ЄВРЕЇ У XVII-XVIII СТ.:
СПІВПРАЦЯ І КОНФЛІКТИ 54

Володимир ГАЛИК

ПРОФЕСОР-АГРАРНИК ЙОСИП ОЛЕСЬКІВ ТА ІВАН ФРАНКО 61

Jacek FEDUSZKA

DYPLMATYCZNE POSELSTWO ANGIELSKIE
W ZAMKU ŻÓŁKIEWSKIM W 1676 ROKU 75

Михайло КУБАЙ

ЖОВКІВСЬКИЙ ЗАМОК: ІСТОРИЧНА ДОВІДКА 82

Богдан ЛАЗОРАК

ВНУТРІШНЄ СЕРЕДОВИЩЕЦЕРКОВНОГО БРАТСТВА РІЗДВА
ХРИСТОВОГО В ЖОВКВІ ТА ЙОГО ПРАВОВІ ВЗАЄМИНИ
З ВАСИЛЯНАМИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – XVIII СТ. 109

Wiesław MALAWSKI

DWA DOMY JEDNEGO KRÓLA. REZYDENCJE KOROLIEWSKIE
W ŻÓŁKWI I WILANOWIE – WSPÓŁCZESNE UWARUNKOWANIE
ZARZĄDZANIE ZABYTKIEM 134

Ігор ОКОНЧЕНКО

ДО ПИТАНЬ ВІДТВОРЕННЯ ПІВНІЧНО-СХІДНОГО
ОБОРОННОГО ФРОНТУ ЖОВКІВСЬКОГО ЗАМКУ 142

<i>Ігор ОКОНЧЕНКО</i> ГЕНЕЗА СТРУКТУРИ ФОРТИФІКАЦІЙ ЖОВКВИ У СВІТЛІ НОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	154
Розділ III. ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК	157
<i>Світлана БОНДАР</i> НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «МЕДЖИБІЖ» У 2009-2011 РОКАХ: ШЛЯХ ДО ТВОРЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ	158
<i>Оксана БОЙКО, Василь СЛОБОДЯН</i> РИНКОВІ КАМ'ЯНИЦІ ЖОВКВИ: АРХІТЕКТУРНО-БУДІВЕЛЬНИЙ РОЗВИТОК	166
<i>Andrzej GOŁEMBNIK</i> INTERDYSCYPLINARNE BADANIE ARCHEOLOGICZNE I KONSERWACJA RUIN PALLACO IN FORTECA KRZYŻTOPÓR W UJEŹDZIE	171
<i>Jan JANCZYKOWSKI</i> ZAMKI JERZEGO ZBARASKIEGO: ZBARAŻ I PILICA NA TLE EWOLUCJI POLSKIEJ ARCHITEKTURY REZYDENCJONALNO-OBRONNEJ W I POŁ. XVII W.	177
<i>Володимир КАПУСТА</i> З ІСТОРІЇ ЧИГИРИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ: БАСТІОН ДОРОШЕНКА	192
<i>Adrian MANDZY</i> BEYOND THE NATIONAL: BATTLEFIELDS AS CULTURAL HERITAGE MONUMENTS	205
<i>Ольга ОКОНЧЕНКО</i> ПРИНЦИПИ ЗАСТОСУВАННЯ РАНИХ БАСТІОННИХ ФОРТИФІКАЦІЙ У ЗАМКАХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ	219
<i>Ольга ОКОНЧЕНКО</i> ЕВОЛЮЦІЯ ОБ'ЄМНО-ПЛАНУВАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ ФОРТИФІКАЦІЙ БАСТІОННИХ ЗАМКІВ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ	236
<i>Володимир ПАРАЦІЙ</i> БЕРЕЖАНСЬКИЙ ЗАМКОВИЙ КОМПЛЕКС У ПЕРВИННИХ ПРОЯВАХ ПАМ'ЯТКООХОРОННИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ (XIX-ПОЧ. XX СТ.)	242
<i>Dorota SIKORA</i> OGRÓD W POHORCACH – FAZY ROZWOJOWE I POWIAZANIA Z KRAJOBRAZEM OTACZAJĄCYM	261

Анатолій ТРЕМБИЦЬКИЙ
ВОЛОДИМИР МАЦЬКІВ ПРО ОБОРОННІ ЗАМКИ В УКРАЇНІ 277

Розділ IV.

МИСТЕЦЬКА СПАДЩИНА ЖОВКВИ 285

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ
ЖОВКІВСЬКИЙ ОСЕРЕДОК МАЙСТРІВ УКРАЇНСЬКОГО РІЗЬБЛЕННЯ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – СЕРЕДИНИ XVIII СТОЛІТТЯ 286

Ірина ГАХ
СТРІЛЕЦЬКА АНТОЛОГІЯ У ТВОРЧОСТІ ЮЛІАНА БУЦМАНЮКА 311

Софія КАСЬКУН
ПАЛАЦ ЖОВКІВСЬКОГО ЗАМКУ. ФУНКЦІЯ: МУЗЕЙ 321

Наталія П'ЄХ
МИСТЕЦЬКИЙ СПАДОК ЖОВКІВСЬКОГО ЗАМКУ
В XVII – I ПОЛ. XVIII СТОЛІТТЯ. ІКОНОГРАФІЯ 331

Світлана ХАВАЛКО
ІКОНОГРАФІЯ ЖОВКВИ В КОЛЕКЦІЇ
ЛЬВІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ 338

Розділ V.

ДЖЕРЕЛА, ЛІТЕРАТУРА ТА БІБЛІОГРАФІЯ 345

під ред. Наталії П'ЄХ
INWENTARZ SEKAUZU ŻÓŁKIEWSKIEGO SPISANY 1699 ANNO 346

Розділ VI.

**ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНОГО
ЗАПОВІДНИКА У М. ЖОВКВІ** 349

ЗВІТ ПРО РОБОТУ ЗА 2010 РІК 350

ЗВІТ ПРО РОБОТУ ЗА 2011 РІК 361

ХРОНОЛОГІЯ ПОДІЙ ЗА 2010 РІК 375

ХРОНОЛОГІЯ ПОДІЙ ЗА 2011 РІК 382

Розділ І

Охорона культурної спадщини: теорія і практика

Володимир ГЕРИЧ
*директор Державного історико-архітектурного
заповідника в м. Жовкві, кандидат економічних наук,
викладач Вищої школи менеджменту і управління в м. Замость*

УПРАВЛІННЯ ОБ'ЄКТОМ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ НА ПРИКЛАДІ ЦЕРКВИ ПРЕСВЯТОЇ ТРІЦІ В М. ЖОВКВІ

1. Вступ

У 2005 році Урядом України прийнята Концепція Державної програми збереження та використання пам'яток дерев'яної сакральної архітектури на 2006-2011 роки. Цим документом передбачено ряд заходів з обстеження, виготовлення науково-проектної документації, проведення реставраційних робіт на пам'ятках дерев'яної архітектури. Серед інших заходів – вивчення можливості включення групи цих об'єктів в Список світової спадщини ЮНЕСКО.

Наукові дослідження щодо унікальної дерев'яної архітектури України та, зокрема, регіону Карпат велись давно. Відомі праці дослідників І. Вагілевича, Ю. Захарівича, пізніше В. Вуйцика, І. Могитича, В. Чепелика, Л. Прибеги, В. Слободяна, Л. Завади, Я. Тараса, В. Вечерського, М. Бевза та інших. Здійснювались і деякі підготовчі заходи до реалізації важливої мети по закріпленню дерев'яної сакральної української архітектури в переліку спадщини людства.

У 2008 році в ході одного з семінарів в рамках діяльності Міжнародного центру охорони культурної спадщини в Жовкві польські партнери запропонували розпочати працю щодо номінування в Список групи церков українсько-польського прикордоння під назвою «Дерев'яні церкви Карпатського регіону України та Польщі». Протягом трьох років проведена масштабна робота з визначення, опису, підготовці групи храмів по обидва боки кордону. До усіх заходів на великій території (два воєводства Польщі та три області України) залучені вчені, власники церков, влада, громадськість. Сьогодні номінаційні подання на розгляді в органах UNESCO та ICOMOS.

Ідея цього спільного подання має глибоко символічне значення. Окрім збереження і привернення уваги світового співтовариства до культурної спадщини українців (усі храми будувались як церкви «східної» традиції), відновлюються ще одні «ниточки» спільної українсько-польської історії, закладаються умови до міжконфесійного порозуміння, появляються унікально привабливі туристичні шляхи та пов'язані з цим перспективи. Це ще один крок нашої держави до єдиної Європи.

**Перелік дерев'яних церков в рамках подання до Списку ЮНЕСКО
«Дерев'яні церкви українських та польських Карпат»**

№ п/п	Населений пункт	Назва церкви	Територіальна приналежність
1	<i>Брунари Вижні</i>	Церква Св. Архангела Михаїла	Горлицький повіт, Польща
2	<i>Хотинець</i>	Церква Різдва Пресвятої Богородиці	Ярославський повіт, Польща
3	<i>Дрогобич</i>	Церква Св. Юра	м. Дрогобич, Україна
4	<i>Квятонь</i>	Церква Св. Параскеви	Горлицький повіт, Польща
5	<i>Ясіня</i>	Церква Вознесення Господнього	Рахівський район, Україна
6	<i>Матків</i>	Церква Св. Дмитра	Турківський район, Україна
7	<i>Нижній Вербіж</i>	Церква Різдва Пресвятої Богородиці	Коломийський район, Україна
8	<i>Овчари</i>	Церква Покрови Пресвятої Богородиці	Горлицький повіт, Польща
9	<i>Потелич</i>	Церква Зішестя Св. Духа	Жовківський район, Україна
10	<i>Поврозник</i>	Церква Св. Апостола Якуба Молодшого	Новосондєцький повіт, Польща
11	<i>Радруж</i>	Церква Св. Параскевії	Любачівський повіт, Польща
12	<i>Рогатин</i>	Церква Зішестя Св. Духа	м. Рогатин, Україна
13	<i>Смільник</i>	Церква Архангела Михаїла	Бещадський повіт, Польща
14	<i>Туринськ</i>	Церква Архангела Михаїла	Саноцький повіт, Польща
15	<i>Ужок</i>	Церква Св. Архангела Михаїла	Великобerezнянський район, Україна
16	<i>Жовква</i>	Церква Пресвятої Трійці	м. Жовква, Україна

При підготовці номінаційного подання спільною робочою групою приділено значну увагу розробці розділу, пов'язаного з управлінням об'єктом. Вимоги Провідних настанов ЮНЕСКО досить жорсткі і вимагають детального вивчення усіх особливостей утримання і функціонування об'єкту і планування заходів для збереження і відповідної експлуатації пам'ятки. Розробниками подання не передбачено підходу до всієї групи поданих церков як до єдиного об'єкту – ця робота ще попереду після точного визначення, які храми залишаться в запропонованому списку. Разом з тим опрацьовані загальні засади та підходи до управління кожною церквою у відповідності із вимогами. В поданні розділ цей готувався при активній участі пана Романа Марцінка, працівника Національного Інституту Спадщини в Кракові.

На основі цих праць автор розвиває та деталізує тему управління об'єктом культурної спадщини на прикладі церкви Пресвятої Трійці в м. Жовкві.

2. Характеристика об'єкта

Церква Пресвятої Трійці в Жовкві розташована на Львівському передмісті. Першу її будівлю звели у 1601 році, яка згоріла при пожежі на початку 18 століття. Сьогоднішня будівля споруджена 1720 року. Ймовірним будівничим цієї церкви був майстер Іван Хомюк, який збудував також дуже подібну за архітектурою церкву Св. Параскеви у Крехові. Ця будівля належить до церков галицького типу, його новішого тризрубного триверхого варіанту. Церква складається з трьох частин, кожна з яких різна за розмірами та завершена світловим восьмериком, вкритим шоломовою банею, увінчаною сліпим ліхтарем з маківкою. Всі три частини церкви об'єднані широким піддашшям, що плавно обігає їх. Домінує чотирибічний вищий зруб нави. Стіни всіх частин церкви з невеликим нахилом до середини. До вітваря від сходу прилягає низький об'єм мурованої, отинькованої і побіленої ризниці, вкритої двосхилим причілковим дахом.

В 1728 році в церкві встановили пишно різьблений і золочений бароковий іконостас, походить з першої половини 1728 року. За своєю програмою іконостас п'ятирусний з дещо припіднятою центральною частиною. Його різьбу приписують жовківському сницареві Гнату Стобенському. Ікони належать пензлям декількох малярів жовківської школи кола Івана Рутковича. Пишна різьба іконостасу складається з витих виноградною лозою з гронами колон, акантового листа, квіток рожі та численних голівок херувимів. У вітварі зберігся дерев'яний престіл ХІХ ст. з різьбленими кутовими колонами та чотирма мальованими сценами зі Старого Заповіту на бічних стінках. У наві збереглася лава ХVІІІ ст., декорована квадрифолієм з орнаментальним розписом на передній стіні та орнаментальним розписом на боковині, різьблена сповідальниця кінця ХІХ ст. та декілька лав з того ж часу.

У 1891 році в церкві провели ремонт. Тоді добудували від заходу до бабинця ганок на двох дерев'яних різьблених колонах, вкритий двосхилим дашком і збільшили у висоту проріз дверей, перенісши надпоріжник вгору, добудували невелику захристію при північній стіні вітваря з окремим входом, а також бані церкви вкрили бляхою. На подвір'ї з боку дороги виставили нову муровану стінну дзвіницю, яка замінила велику дерев'яну, зведену у середині ХVІІІ ст. Після Другої світової війни церкву зачинили на початку 1960-х років. У 1963 році церкву внесли в реєстр пам'яток Української РСР під № 393.

У 1976-1978 роках її відреставровували за проектом архітекторів Богдана Кіндзельського та Івана Могитича. Тоді церкві було повернено гонтове покриття дахів і бань, оправдано ліквідовано ганок при західній стіні бабинця та неоправдано – ризницю при північній стіні вітваря.

У 1978-1979 роках іконостас реставрували Петро Лінинський і Ярослав Мовчан. Після завершення реставраційних робіт у церкві відкрили музей жовківського малярства.

В середині 1990-х років церкву повернули громаді. В кінці 90-х років був ще раз замінений гонт, впорядковане подвір'я, а також здійснено реставрацію іконостасу працівниками львівської філії Національного науково-реставраційного центру України під керівництвом М. Отковича.

3. Правове регулювання охорони та збереження пам'ятки

а) Державне законодавство

В Україні охорона культурної спадщини – це система правових, організаційних, фінансових, матеріально-технічних, містобудівних, інформаційних та інших заходів з обліку (виявлення, наукове вивчення, класифікація, державна реєстрація), запобігання руйнуванню або заподіянню шкоди, забезпечення захисту, збереження, утримання, відповідного використання, консервації, реставрації, ремонту, реабілітації, пристосування та музеєфікації об'єктів культурної спадщини.

На державному рівні охорона культурної спадщини в Україні здійснюється на підставі Закону України «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000 року N 1805-III з пізнішими змінами (N 2518-VI (2518-17)) від 09.09.2010 року.

Усі власники пам'яток чи їхніх частин або уповноважені ними органи, незалежно від форм власності на ці пам'ятки, зобов'язані укласти з відповідним органом охорони культурної спадщини охоронний договір.

Власник або уповноважений ним орган, користувач зобов'язані утримувати пам'ятку в належному стані, своєчасно проводити ремонт, захищати від пошкодження, руйнування або знищення відповідно до Закону про охорону культурної спадщини та охоронного договору.

Державне управління у сфері охорони культурної спадщини покладається на Кабінет Міністрів України, спеціально уповноважені органи охорони культурної спадщини. До спеціально уповноважених органів охорони культурної спадщини належать:

- центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини;
- орган охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим;
- органи охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій;
- органи охорони культурної спадщини районних державних адміністрацій;
- органи охорони культурної спадщини місцевого самоврядування.

Центральним органом виконавчої влади в сфері охорони культурної спадщини є Міністерство культури України та його підрозділ – Департамент культурної спадщини та культурних цінностей. Міністерство від імені держави управляє об'єктами державної власності – пам'ятками культурної спадщини, зокрема і церквою Пресвятої Трійці в м. Жовкві.

б) Канонічне право

Канонічне право в кожній з конфесій в Україні регулює загальні засади дотримання законодавства з боку релігійних громад та їх священників при користуванні сакральним об'єктом – пам'яткою. В Сокальсько-Жовківській єпархії УГКЦ створена Комісія з питань сакрального мистецтва (голова – отець Ярослав Петруха). Цей орган регулює спосіб поведінки та дій в храмах та з рухомими

пам'ятками – предметами культу. Подібні органи створені і в інших конфесіях. В епархії створюється музей сакрального мистецтва.

В безпосередній охороні церкви бере участь також парафіяльна рада.

в) Місцеве правове регулювання

Регулювання охорони культурної спадщини на місцевому рівні здійснюється на основі державного законодавства. В усіх планувальних документах, зокрема в стратегіях та схемах районного планування, генеральних планах населених пунктів, проектах детального планування мікрорайонів, генеральних планах заповідників передбачається визначення території пам'ятки та її охоронні зони. Регламентуються всі способи діяльності на цих територіях.

4. Способи впровадження охоронних заходів

4.1. Охоронний договір

Церква Пресвятої Трійці в м. Жовкві є власністю держави, знаходиться на балансі Державного історико-архітектурного заповідника в м. Жовкві. На підставі розпорядження голови Львівської ОДА №1232 від 05.11.1999 року церква знаходиться в користуванні громади УГКЦ.

Охоронний договір між Управлінням охорони культурної спадщини Львівської ОДА, ДІАЗом в Жовкві та громадою греко-католицької церкви №57-АА-09 від 07.05.2009 року, затверджений головою Держкультспадщини України.

4.2. Планувальні документи

Львівська область

1. Стратегія розвитку Львівської області, 2006 рік
2. Схема планування Львівської області, 2009 рік
3. Регіональна програма розбудови сфери культурної спадщини Львівської області на 2007-2012 роки, 2007 рік. Програмою передбачено здійснити ряд заходів по захисту об'єктів дерев'яної сакральної архітектури, під що щорічно виділяється до 1 млн. гривень з обласного бюджету. В 2010 році за кошти програми в церкві Пресвятої Трійці в м. Жовкві виконано протипожежну сигналізацію та встановлено вогнегасники. В даний час виконуються роботи з заміни електрообладнання та відновлення громозахисту.

Жовківський район

1. Проект районного планування, Л/ф «Діпромiст», 1979 рік, розділ V.2 «Пам'ятки архітектури, історії та живої природи», стор. 34.
2. Стратегія розвитку Жовківського району до 2020 року, пріоритети В.4-В.5.

Жовківська міська рада

1. Місто Жовква внесено до списку історичних міст України.
2. Генеральний план розвитку м. Жовкви, 1997 рік, Л/ф «Містопроєкт».

3. Концепція регенерації та ревіталізації історичного ядра м. Жовкви, 2000 рік, НУ "Львівська політехніка".
4. Генеральний план розвитку Державного історико-архітектурного заповідника в м. Жовкві – на узгодженні.
5. Як складова частина генплану – охоронна зона пам'ятки, 2012 рік.

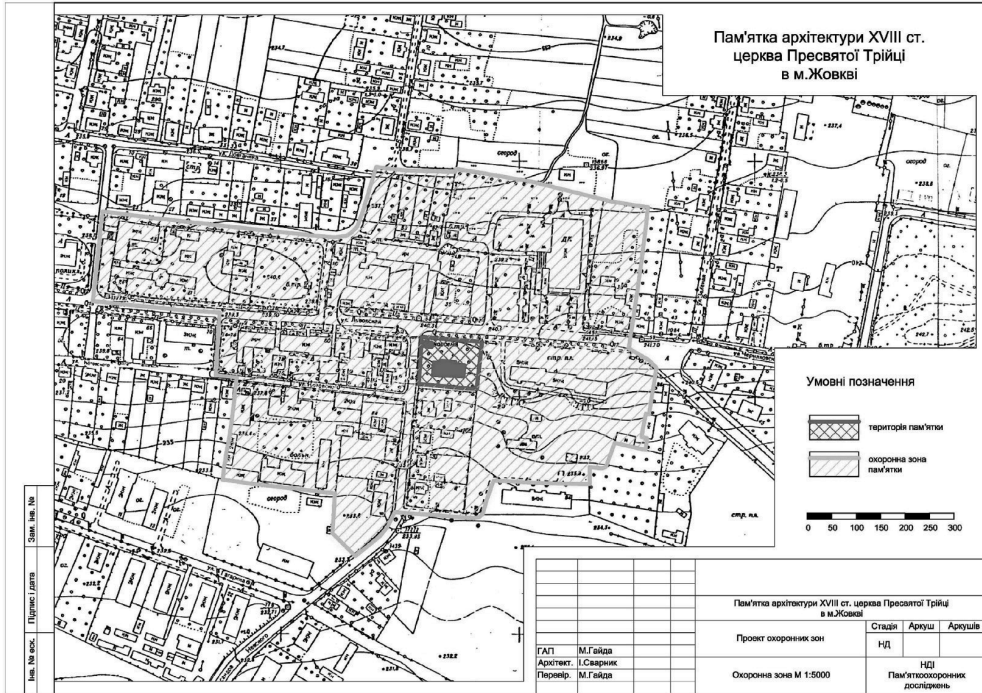

Рис. 1. Охоронна зона церкви Пресвятої Трійці в м. Жовкві
Джерело: НДІ пам'яткоохоронних досліджень

5. Завдання з впорядкування управління об'єктом церквою Пресвятої Трійці в м. Жовкві

Термінові (за наслідками об'їзду церков у липні 2012 року)

Територія пам'ятки:

- перебуває в належному стані;
- прийняли до відома повідомлення дирекції ДІАЗ про перспективне перенесення ділянки теплотраси та заміну огорожі з південного боку церковного подвір'я;
- замінити кабель електричного живлення з повітряного на підземний;
- передбачити на перспективу можливість ознакування колишнього бастиону, на території якого розміщена церква.

Интер'єр пам'ятки:

- усунути фрагменти утеплення «пінкою» в районі південних дверей;
- зашпаклювати шви між брусами клоччям з наступною глиняною замазкою, усунувши шпаклювання ватою;
- ліквідувати столик з друкованою продукцією, перенісши його в приміщення бабинця;
- замінити білий електрокабель до панікадила на кабель коричневого кольору;
- замінити фрагменти червоного зашклення вікон наві;
- очистити приміщення бабинця від зайвих речей та предметів;
- відновити огороження хорів в межах простору бабинця по існуючому аналогу, що в наві;
- забезпечити надійність виходу на хори з приміщення бабинця.

Інженерне забезпечення:

- провести ремонт системи блискавкозахисту, провести заміри опору системи блискавкозахисту та оформити належну документацію;
- влаштувати протипожежний щит на території пам'ятки та забезпечити його засобами пожежогасіння;
- опрацювати проект заміни електропостачання та електроосвітлення з виносом вхідної шафи на територію пам'ятки.

Найближчі (перспектива двох років):

- підготовка програм наступних реставраційних робіт на об'єкті;
- організація належного ознакування об'єкту та під'їзних шляхів;
- на основі даних моніторингу туристичного руху опрацювання концепції організації руху та його оточенні та створення програми впорядкування території навколо об'єкту;
- організація моніторингу об'єкту та його технічного стану, з огляду на загрози, що виникатимуть в зв'язку із збільшенням туристичного руху;
- підготовка та видання однотипних інформаційних та промоційних матеріалів про церкву в контексті групи церков та дерев'яної архітектури (в порівнянні з іншими регіонами та об'єктами в Списку ЮНЕСКО). Публікація хоча б частини матеріалів в Інтернеті.

В перспективі найближчих п'яти років:

- оптимізація умов туристичної доступності шляхом організації паркінгу в буферній зоні, посилення промоційної роботи ДІАЗом в м. Жовкві;
- коригування вигляду ландшафтного оточення (на основі попередньо підготовлених програм, територія визначена на карті для кожного об'єкту);
- ознакування навколо об'єктів;
- впровадження в буферній зоні та на підходах до об'єктів малої архітектури в стилі дерев'яної архітектури;
- підготовка програми утримання та обслуговування високих зелених насаджень навколо церкви, можливо доповнення новими насадженнями та усунення нехарактерних.

Довготермінові завдання:

– організація дослідницьких, практичних та навчальних робіт навколо церкви в контексті проблематики охорони та досліджень дерев'яної сакральної архітектури в європейському вимірі;

– створення закладів традиційних ремесел і навиків, використовуючи потенціал місцевої громади. Розвиток навчання на базі ДІАЗу в м. Жовкві спеціалістів з виробництва гонти, ручної обробки дерева (теслярка) традиційними інструментами, ручного косіння трави навколо церкви і т. д.

6. Схема управління об'єктом

В процесі використання та управління об'єктом беруть участь різні структури, організації, парафіяни та громадськість. Доцільним вбачається утворення Наглядової ради, в склад якої увійшли би: власник – Міністерство культури України, Заповідник як балансотримач, представники Єпархіального управління Сокальсько-Жовківської єпархії УГКЦ, парафіяльний священник та представники громади, органи охорони культурної спадщини центрального та регіонального рівнів, представники Жовківської міської ради, районні керівники культури та архітектури, представники громадськості.

Завдання Наглядової ради полягали б у схваленні програм розвитку об'єкту, координації усіх робіт на об'єкті, забезпеченні зв'язків між усіма зацікавленими в доброму функціонуванні пам'ятки. Наглядова рада делегувала б свого представника в українсько-польський координаційний комітет «Дерев'яні церкви польських та українських Карпат».

Рис. 2. Схема управління церквою Пресвятої Трійці в м. Жовкві
Джерело: власне опрацювання

7. Моніторинг

Моніторинг служить головним чином для збирання та надання інформації усім органам, які займаються охороною об'єкту, створення необхідних умов для виконання охоронних заходів як на самому об'єкті так і в охоронній зоні. Зібрані дані повинні забезпечувати швидке приготування відповідних рапортів і сприяти формулюванню чітких висновків і пропозицій.

При проведенні моніторингу церкви Пресвятої Трійці в м. Жовкві пропонується схема моніторингу з визначенням показників, періодичності та виконавців (таблиця 2), а також збір відповідних даних згідно таблиць 3-10. Результати моніторингу зберігатимуться в ДІАЗі в м. Жовкві.

8. Фінансування реставрації та утримання пам'ятки

Утримання храму, проведення дрібних ремонтів забезпечує власник або користувач – в українських реаліях це громади та державні інституції. В окремих випадках громада може фінансувати серйозніші спеціалізовані роботи, наприклад, реставрацію іконостасу спеціалізованими організаціями. Натомість консерваційні та ремонтно-реставраційні роботи будівельної субстанції вимагають спеціальних знань і фінансуються зазвичай державою. На жаль, в останні роки фінансування з боку держави на цьому об'єкті немає.

На регіональному рівні фінансування реставрації пам'яток проводиться з бюджетів областей у відповідності з регіональними програмами.

Реставраційні роботи в церкві Пресвятої Трійці проводились за кошти як державного так і регіонального бюджетів. Окрему інформацію з цього питання можна побачити в таблиці 4.

На місцевому рівні фінансуються різні роботи, головним чином пов'язані з оточуючою інфраструктурою – вулицями та під'їздами, інженерними мережами тощо.

Важливою особливістю у фінансуванні є те, що в усіх храмах, якими користуються церковні громади, значні кошти виділяє громада. Громада користувачів церкви Пресвятої Трійці є нечисленна і фінансує незначні дрібні роботи.

9. Джерела спеціальних знань та навчання в частині техніки консервації та управління

Регіональним центром збереження традицій, навчання, популяризації в охороні пам'яток залишається Львів, де більш як століття існують і активно розвиваються школи реставрації в Національному Університеті «Львівська політехніка», Національній академії мистецтв, Коледжі ужиткового і декоративного мистецтва ім. Труша. Тут готують спеціалістів – реставраторів творів образотворчого мистецтва, елементів каменю в архітектурі. В системі професійно-технічної освіти, де функціонує понад 100 навчальних закладів, в останні роки розпочинаються

навчальні курси з навчання спеціалістів старовинних і традиційних ремесел, способів обробки будівельних матеріалів тощо.

У Львові працює Львівська філія Національного реставраційного центру, яка здійснює реставраційні роботи іконостасів на об'єктах дерев'яної архітектури. В регіоні діють проектні та реставраційні фірми з традиціями, які проводять роботи на пам'ятках, де сконцентровані найкращі спеціалісти-реставратори. Серед них інститут «Укрзахідпроектреставрація», «Львівреставрація» та інші.

У Жовкві практично не збереглась тяглість традицій з будівництва дерев'яних храмів та роботи з деревом на високому рівні. В рамках діяльності Міжнародного центру охорони культурної спадщини в Жовкві робляться спроби навчання та підвищення кваліфікації спеціалістів по дереву та іконопису.

В справі охорони культурної спадщини та проведення реставраційних робіт добре розвинута польсько-українська співпраця.

Таблиця 2

**Моніторинг пам'ятки архітектури національного значення
(охоронний номер 385) Церкви Пресвятої Трійці в м. Жовкві**

Предмет моніторингу	Форма моніторингу	Періодичність збирання даних	Виконавець
1	2	3	
СТАН ОБ'ЄКТУ			
<p>Зміни ландшафту Контролю підлягає зміна вигляду культурного ландшафту в масштабі макро (місто Жовква). Привабливість місця, що підлягає моніторингу, залежить від будівельного натиску (спорудження в східній зоні міста нових об'єктів).</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Високороздільні супутникові знімки (опрацьовані та перетворені з кольорових композицій в рельєфні для виділення монітованих об'єктів) • Аерофоознімки (опрацьовані до стану ортофотокарти) • Супутникові знімки в оптичному та мікрохвильовому вигляді з відповідною корекцією • Аерофоознімки з геодезійною сіткою території 	раз в 5 років	Державний історико-архітектурний заповідник в м. Жовкві
<p>Зміни існуючого стану (місцеві) Документація змін вигляду церкви, її паркам, прилеглих територій та окремих будівель в оточенні (надбудови, реклама, малі архітектурні форми тощо).</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Визначення постійних місць моніторингу згідно додатку 1 	раз в 2 роки (поперемінно – зима без листя, літо)	Державний історико-архітектурний заповідник в м. Жовкві
<p>Реставраційні та рятувальні роботи Збір інформації про рятувальні та реставраційні роботи на об'єкті. Підготовка переліку елементів церкви, які потребують втручання.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Підготовка списку елементів церкви, які потребують досліджень та рятувальних втручань. Визначення графіку виконання робіт з джерелами фінансування. • Виготовлення та заповнення інформаційної таблиці (додаток 2) 	щороку	Державний історико-архітектурний заповідник в м. Жовкві

<p>Археологічні дослідження Збір інформації про археологічні дослідження на території охоронної зони церкви</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Виготовлення та заповнення інформаційної таблиці (додаток 3) 	<p>щороку</p>	<p>Державний історико-архітектурний заповідник в м. Жовкві Інституції та особи з допуском до археологічних досліджень</p>
<p>Зміни місцевих планувальних документів Збір інформації про ухвалені та проєктовані містобудівельні документи, рішення яких мають значення для охорони церкви, входять в охоронну зону церкви</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Нагромадження планових матеріалів 	<p>в міру прийняття документів</p>	<p>Державний історико-архітектурний заповідник в м. Жовкві Районний архітектор</p>
<p>Безпека об'єкту Збір даних про встановлені протипожежні та охоронні сигналізації в церкві та інші заходи</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Ведення обліку ініціатив та робіт по вдосконаленню стану безпеки об'єкту(додаток 4) 	<p>раз в 2 роки</p>	<p>Державний історико-архітектурний заповідник в м.Жовкві Відділення рятівництва в м. Жовкві Парафія церкви</p>
ІНФОРМАЦІЯ ПРО ОБ'ЄКТ			
<p>Поновлення інформації про осіб та інституції, які управляють об'єктом Швидкий доступ до управління має бути забезпечений в органах нагляду та при церкві.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Перелік відповідальних осіб встановлений та постійно поновлюваний згідно додатку 5 	<p>в міру потреби</p>	<p>Державний історико-архітектурний заповідник в м. Жовкві</p>
<p>Бібліографія Постійний моніторинг та облік літератури щодо церкви та оточення</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Систематичний облік в базі даних про всі публікації щодо церкви та оточення • Перелік інтернет-адрес до інституцій, які зберігають так інформацію 	<p>в міру потреби</p>	<p>Державний історико-архітектурний заповідник в м. Жовкві Спеціалізовані інституції</p>

Закінчення табл. 2

1	2	3
ЗОВНІШНІ ЧИННИКИ-ЗАГРОЗИ		
Вплив середовища Збезпечення доступу до даних про навколишнє середовище, яке має вплив на стан та функціонування церкви	Перелік інтернет-сторінок та адрес до спеціалізованих інституцій	в міру потреби
Дії, що посередньо впливають на об'єкти Збір інформації про роботи з технічною інфраструктурою, мережами, ґрунтовыми змінами, змінами форм господарювання в охоронній зоні церкви	Ведення обліку змін навколо об'єкту згідно з додатком 6	раз в 2 роки
Новозбудовані об'єкти Збір інформації про нові інвестиції в охоронній зоні церкви	Перелік об'єктів та дозволів згідно з додатком 7	щороку
Туристичний рух Збір даних щодо туристичного руху в церкві та туристичної інфраструктури, промоції та інформації	Перелік інтернет-сторінок та адрес до спеціалізованих інституцій Ведення обліку туристів (додаток 8)	щороку
		Державний історико-архітектурний заповідник в м. Жовкві Управління охорони національного середовища Львівської області
		Державний історико-архітектурний заповідник в м. Жовкві Жовківська міська рада Спеціалізовані інституції
		Державний історико-архітектурний заповідник в м. Жовкві Районний архітектор
		Державний історико-архітектурний заповідник в м. Жовкві Парафія церкви

Джерело: власне опрацювання на підставі *Wooden tserkvas of the Carpathian region in Poland and Ukraine. Cultural property of the republic of Poland and Ukraine for inclusion in the World Heritage List, Warsaw – Kiev, 2011*

Таблиця 3

**Документування змін вигляду церкви Пресвятої Трійці, її панорам,
прилеглих територій та окремих будівель в оточенні
(надбудови, реклама, малі архітектурні форми тощо)**

№ п/п	Постійні місця для моніторингу	Дата зйомки	Виконавець, місце зберігання інформації	Примітка
1	Вул. Львівська – буд. №		ДІАЗ в м. Жовкві	
2	Вул. Львівська – кол. Консервний завод		ДІАЗ в м. Жовкві	
3	Вул. Св.Трійці		ДІАЗ в м. Жовкві	
4	Вул. Львівська – Будинок «Просвіти»		ДІАЗ в м. Жовкві	

Джерело: власне опрацювання

Таблиця 4

**Моніторингова таблиця реставраційних робіт
на пам'ятці архітектури національного значення (охоронний номер 395)
церкви Пресвятої Трійці в м. Жовкві**

№ п/п	Види робіт	Проектант	Виконавець	Дати виконання	Вартість та джерела фінансування	Місце зберігання документів виконаних робіт
1	Заміна гонту, розбирання прибудови.	Укрзахід-проект-реставрація	Львів-реставрація	1976–1978 роки	Облбюджет	Львівреставрація
2	Заміна гонту, облаштування прилеглої території навколо церкви.	Укрзахід-проект-реставрація	Львів-реставрація	2001–2002 роки	241,5 тис. грн. Держбюджет Львівська обласна рада.	ДІАЗ в м. Жовкві УКБ ОДА
3	Реставрація іконостасу		Зах. від. Науко-во-рест. центру		100 тис. грн.	

Джерело: власне опрацювання

Таблиця 5

**Інформація про археологічні дослідження на території охоронної зони
церкви Пресвятої Трійці в м. Жовкві**

№ п/п	Місце та характер проведених робіт	Виконавець	Дата проведення	Результати досліджень

Джерело: власне опрацювання

Таблиця 6

Інформація про встановлені протипожежні та охоронні сигналізації в церкві Пресвятої Трійці в м. Жовкві та інші заходи щодо обладнання об'єкту

№ п/п	Вид виконаних робіт	Дата виконання	Виконавець	Вартість та джерело фінансування
1	Влаштування електрозабезпечення			
2	Влаштування протипожежної сигналізації	2009-2010 рік	ПМП«Вогнеборець»	Львівська обласна рада
3	Перевірка системи громозахисту	2012 рік	ПМП«Вогнеборець»	Львівська обласна рада
4	Переробка системи електрозабезпечення об'єкту	Липень 2012	ТЗОВ «Електро-контакт-Захід»	Львівська обласна рада

Джерело: власне опрацювання

Таблиця 7

Перелік осіб, відповідальних за управлінням об'єктом – церквою Пресвятої Трійці в м. Жовкві

	Відповідальні	Адреси	Номери телефонів
1	Від власника <i>Державного історико-архітектурного заповідника в м.Жовкві</i>		
	Директор ДІАЗу в м. Жовкві Герич Володимир Петрович	Служб.: 80300, м. Жовква, пл. Вічева, 2 Дом.: вул. В.Великого, 57	+38 03252 62051 Моб. +38 0502793764
	Спеціаліст ДІАЗу в м. Жовкві Сенцюк Олег Володимирович	Жовківський район, с. Сопошин, вул. А.Шептицького, 44	+38 03252 22549 Моб. +38 0972470013
2	Від користувача <i>Парафії греко-католицької церкви</i>		
	Отець Батюк Василь	Дом.: вул. Петлюри, 5/47, м.Жовква	Моб. +38 0673141835

Джерело: власне опрацювання

Таблиця 8

Інформація про роботи з технічною інфраструктурою, мережами, зміни ґрунтів, зміни форм господарювання в охоронній зоні церкви

№ п/п	Характер змін	Інвестор	Підстава (рішення та дозволи)	Вплив на об'єкт

Джерело: власне опрацювання

Таблиця 9

Інформація про нові інвестиції в охоронній зоні церкви Пресвятої Трійці в м.Жовкві

№ п/п	Характер інвестиції	Інвестор	Вартість інвестиції	Наявність дозволів	Вплив на об'єкт

Джерело: власне опрацювання

Таблиця 10

Ведення обліку відвідувачів церкви Пресвятої Трійці в м.Жовкві

№ п/п	Дата	Кількість відвідувачів (туристів)	Звідки туристи	Примітка
1	I-ше півріччя 2012р.	502	Україна, Росія, Польща, Німеччина	

Джерело: власне опрацювання

10. Охорона пам'ятки і туризм, популяризація об'єкту

Важливим елементом в житті кожної пам'ятки є туризм. За посередництвом туризму добре «розкручена» пам'ятка отримує доходи для виконання робіт та організації належного утримання.

В м. Жовкві створена належна туристична інфраструктура. Функціонують місцеві туристичні організації – Відділ культури і туризму Жовківської райдержадміністрації, Державний історико-архітектурний заповідник у м. Жовкві, туристична агенція «Жовква-Тур», КП «Туристичний інформаційний центр». Функціонує музей «Жовківський замок».

В останні роки розпочали свою діяльність три готелі досить високого рівня – ресторанно-готельний комплекс «Стиль», готель «Акварель», готель «Парк». Існують можливості отримати дешеве житло у вигляді агроосель.

В місті турист має можливість вибрати собі різноманітне за цінами і асортименту харчування – в цьому сегменті працює понад 10 закладів громадського харчування лише в центрі міста.

Разом з тим на сьогодні Жовква потребує вирішення окремих питань – практично немає паркінгів як для автобусів, так і для легкових автомобілів; потребує

Проектом передбачені наступні заходи:

1. пілотне відвідування пропонованого маршруту;
2. підготовка програми розвитку «Шляху» з завданнями на майбутнє;
3. підготовки та встановлення інформаційних таблиць біля кожної церкви;
4. об'їзд за участю представників влади, туристичних фірм та організацій, преси пропонованих об'єктів – церков на шляху:
Жовківський район – с. Потелич, с. Воля-Висоцька, с. Крехів, Жовква-2, с. Стара Скварява;
Сокальський район – с. Белз, с. Тяглів, с. Жужеляни, с. Цеблів, с. Домашів;
Томашів-Любельський повіт – Белжець, Гребенне, Будинін, Ярчів, Корчмин;
Грубешівський повіт – Хлопятин, Ліски, Миців, Длужнів.
5. Планується підготовка відповідних публікацій, промоційних заходів у формі участі в туристичних ярмарках.

11. Висновки

1. Кожен об'єкт культурної спадщини повинен належним чином управлятись, до управління мають бути залучені всі зацікавлені сторони. Важливим елементом збереження об'єкту має бути перспективна програма управління ним.

2. Для активізації роботи із збереження сакральної дерев'яної архітектури в потрібне прийняття державної програми на рівні України та регіональних програм з метою залучення державних коштів для здійснення серйозних реставраційних робіт на особливо цінних об'єктах. При цьому в першу чергу повинні відновлюватись церкви – номінанти в Список Світової Спадщини ЮНЕСКО.

3. Державний історико-архітектурний заповідник в м. Жовкві після успішного завершення проекту ЮНЕСКО готовий взятися за створення самостійної структури *«Національний осередок дерев'яної сакральної архітектури»*, в якому окрім наукової та дослідницької роботи можна забезпечити організацію та розвиток виробничої бази, майстерень із збереження та навчання традиційних методів будівництва, обробки дерева та оздоблення дерев'яних храмів за участі професіоналів з регіону і Львова.

Література

1. «Феномен дерев'яної церкви»: збірник статей міжнародної наукової конференції /ред. В. П. Герич, вид-во «Растр – 7», Львів, 2011.
2. Operational Guidelines 2008, <http://whc.unesco.org/archive>.
3. Wooden tserkvas of the Carpatian region in Poland and Ukraine. Cultural property of the republic of Poland and Ukraine for inclusion in the World Heritage List, Warsaw – Kiev, 2011.

Lidia KLUSZ
mgr inż. architekt krajobrazu
Rzecznik Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego
Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa, Polska
(Матеріали наукової конференції 4-6 жовтня 2012 р.)

FORTYFIKACJE NOWOŻYTNE, XIX- I XX-WIECZNE W POLSCE

Obszar Polski, wbrew potocznie panującym opiniom, jest bogaty pod względem zasobu obiektów i zespołów prawnie chronionych poprzez wpis do rejestru zabytków oraz umieszczonych w ewidencji zabytków. Według danych Narodowego Instytutu Dziedzictwa w końcu 2011 r. do rejestru zabytków było wpisanych 65750 obiektów nieruchomości, a około 350 000 znajdowało się w krajowej ewidencji zabytków [Narodowy Instytut Dziedzictwa Tabela zestawienie 2011]. Dla porównania, angielski wykaz liczy ok. 450 000 budynków i zespołów zabytkowych [Skaldowski, Chabiera i Lisiecki 2011 s. 7.]. Dane litewskie z grudnia 2007 r. mówią o 15 668 stanowiskach archeologicznych, zabytkach architektonicznych, cmentarzach, miejskich obszarach ochrony konserwatorskiej oraz zabytkowych parkach i ogrodach wpisanych do rejestru zabytków [Skaldowski, Chabiera i Lisiecki 2011 s. 19.]. W stosunku do ogólnej liczby zabytków umieszczonych w rejestrze, zabytki związane z budownictwem obronnym stanowią niewielką ich część, bo tylko 1,4 %, a łącznie z zamkami około 2 %. Mając na względzie bogactwo i różnorodność budowli obronnych w Polsce, liczba chronionych prawem obiektów związanych z architekturą militaris wydaje się zbyt mała.

1. Pomędzy wschodem a zachodem. Fenomen architektury militarnej w Polsce

Obszar Polski należy do ciekawszych i zasobniejszych pod względem zasobu założeń obronnych i krajobrazu warownego oraz różnorodności architektury militaris. Jest swojego rodzaju skansenem założeń fortecznych. Związane jest to z geopolitycznym położeniem Polski na Nizinie Północnoeuropejskiej, rozciągającej się nieprzerwanie od francuskich wybrzeży Atlantyku po rosyjski Ural. Położenie to, nie zapewniające żadnej naturalnej ochrony, umożliwiające nieskrępowane przemarsze wojsk w kierunku równoleżnikowym ze wschodu na zachód i odwrotnie, w połączeniu z przebiegiem wydarzeń historycznych na naszym kontynencie, wymuszało konieczność budowy umocnień obronnych. Dlatego też, od najdawniejszych czasów, na obszarze Polski obserwujemy rozwój sztuki fortyfikacyjnej. Splatały się tu i krzyżowały wpływy różnych szkół fortecznych, poczynając od tych najstarszych (włoska, holenderska, francuska), a kończąc na umocnieniach z czasów II wojny światowej, czy nawet współczesnych

[Zachwatowicz 1966 s. 17.], związanych z doktryną Układu Warszawskiego. Na terenie Polski znajdują się budowle obronne reprezentujące polską myśl techniczną. Są to XVI i XVII wieczne twierdze pogranicza, jak również XX wieczne pasma warowne Rejonu Umocnionego Hel, Obszaru Warownego Śląsk. Występują tu również licznie budowle obronne związane z innymi europejskimi szkołami fortyfikacyjnymi. Szkołę włoską prezentują między innymi umocnienia Zamościa, holenderską Jasna Góra, francuską Modlin, Praga, Serock, staropruską Srebrna Góra, Nysa, Świdnica, pruską Poznań, Kostrzyn, Toruń, austriacką Kraków, Przemyśl, Lwów, rosyjską Warszawa, Modlin, Dęblin, Brześć, Osowiec, niemiecką Międzyrzeczki Rejon Umocniony, Linia Odry i radziecką Linia Mołotowa.

Możliwość studiowania wszystkich prawie systemów obronnych na obszarze jednego państwa, jak ma to miejsce w Polsce, jest ewenementem w skali europejskiej. Możemy śledzić tu nie tylko rozwój polskiej myśli fortyfikacyjnej od czasów średnio-wiecznych po współczesne, ale także, ze względu na wydarzenia historyczne związane między innymi z utratą niepodległości pod koniec XVIII w., rozwój XIX i XX-wiecznej fortyfikacji państw zaborczych: Rosji, Prus i Austrii. Budowle te są jednocześnie, ze względu na panujący wówczas w Europie wyścig zbrojeń, przykładami najnowocześniejszych, jak na owe czasy, umocnień obronnych.

2. Zasób fortyfikacji nowożytnych, XIX i XX wiecznych w Polsce

Według danych z 31 grudnia 2011 r. w krajowym rejestrze zabytków znajduje się 925 budowli obronnych – obiektów budownictwa obronnego takich jak mury obronne, bramy miejskie, forty, arsenały oraz 417 zamków [Narodowy Instytut Dziedzictwa Definicje pojęć 2011]. Nie są one jednorodne zarówno pod względem formy jak i czasu powstania. Pochodzą z różnych okresów historycznych, zbudowane zostały pod wpływem różnych trendów i szkół fortyfikacyjnych. Ta różnorodność jest cechą charakterystyczną fortyfikacji znajdujących się w obecnych granicach Polski. Liczba ta nie jest jednoznaczna z ilością chronionych prawem fortyfikacji nowożytnych, nowszych i współczesnych. Dotyczy bowiem także części budowli obronnych średniowiecznych jak np. mury obronne i bramy miejskie oraz zamki. W porównaniu z latami sześćdziesiątymi XX wieku, kiedy ewidencją przeprowadzoną przez Zarząd Muzeów i Ochrony Zabytków objęto 886 obiektów architektury obronnej z wszystkich okresów historycznych w tym tylko 86 obiektów fortyfikacji nowożytnych uznanych za zabytki [Ptaśnik 1966 s. 20.], można zaobserwować poprawę w identyfikacji walorów zabytkowych budowli obronnych, szczególnie tych pochodzących z XIX i XX wieku. Nie jest to jednak postęp zadawalający, o czym świadczy duża liczba obiektów pominiętych w rejestrze zabytków, a nawet takich, które zniknęły z powierzchni ziemi nie doczekawszy się właściwego rozpoznania i zbadania.

Pewnym problemem jest również zdefiniowanie fortyfikacji nowożytnych. O ile autorzy opracowań związanych z historią wojskowości i zabytkowym budownictwem obronnych zgadzają się, że początek fortyfikacji nowożytnych w Polsce datuje się na

wiek XVI [Łobocki 1966 s. 38.; Zachwatowicz 1966 s. 17.], a nawet przełom XV i XVI wieku [Herbst 1966 s. 8-9.; Gruszecki 1995 s. 9.], to różnie określane jest okres ich schyłku. Niektórzy autorzy uważają, że era fortyfikacji nowożytnych w Polsce trwała od schyłku średniowiecza po czasy niemalże nam współczesne [Bukal 1997 s. 7.], do 1914 r. [Herbst 1966 s. 15.], do czasów najnowszych – XX w. [Zachwatowicz 1966 s. 17.]. Jednak najczęściej przyjmowaną datą jest druga połowa XVIII [Gruszecki 1995 s. 9.], w. lub przełom XVIII i XIX wieku [Łobocki 1966 s. 38.]. W niniejszym opracowaniu, między innymi ze względu na konstrukcję bazy danych krajowego rejestru zabytków w Narodowym Instytucie Dziedzictwa, za koniec ery fortyfikacji nowożytnych przyjęłam koniec XVIII w. Kolejną grupą architektury militaris są fortyfikacje XIX-wieczne obejmujące przede wszystkim budowle obronne wzniesione w Polsce przez państwa zaborcze Rosję, Austrię i Prusy, określane również w odróżnieniu od nowożytnych, jako fortyfikacje nowoczesne, rozproszone [Bogdanowski 1966 s. 70.] lub twierdze państwowe [Gruszecki 1995 s. 9.]. Era panowania tego systemu obronnego, obejmującego według niektórych autorów również budowle obronne wzniesione w końcu XVIII w. [Gruszecki 1995 s. 9.], trwała do 1914 r. [Bogdanowski 1966 s. 70.] lub nawet do I wojny światowej włącznie [Gruszecki 1995 s. 9.]. Ostatnią grupą omawianych fortyfikacji są budowle obronne XX-wieczne nazywane także współczesnymi [Gruszecki 1995 s. 9.]. Obejmują okres od I wojny światowej do czasów zimnowojennych.

3. Ochrona fortyfikacji nowożytnych, XIX i XX-wiecznych w Polsce

Historię ochrony fortyfikacji nowożytnych, XIX i XX-wiecznych w Polsce można bardzo dobrze prześledzić analizując wpisy do rejestru zabytków znajdujące się w Narodowym Instytucie Dziedzictwa. Analiza taka została wykonana przez autorkę niniejszego opracowania w 2009 r. na potrzeby Raportu o stanie ochrony zabytków w Polsce w 2009 r. [Kłpusz 2009 s. 1-14]. Porównując dane z 2009 roku, kiedy odnotowano 446 obiektów fortecznych nowożytnych, XIX i XX-wiecznych wpisanych do rejestru zabytków, należy stwierdzić, że obecnie nastąpiło duże zainteresowanie XX-wiecznymi budowlami obronnymi związanymi z II wojną światową, o czym świadczą między innymi ostatnie decyzje Lubuskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków z 27 października 2011 roku o wpisaniu do rejestru zabytków centralnego odcinka Międzyrzeckiego Rejonu Umocnionego, położonego na terenie gmin Międzyrzecz, Lubrza i Świebodzin, na który składa się zespół podziemnych korytarzy łączących obiekty naziemne, zapory przeciwpancerne, naziemne schrony bojowe, inne budowle obronne i związane z nimi elementy, a także obiekty hydrotechniczne oraz jeden most obrotowy.

Zgodnie z polskim ustawodawstwem, fortyfikacje nowożytne, XIX i XX-wieczne (jako dzieła budownictwa obronnego) podlegają ochronie nie tylko poprzez wpis do rejestru zabytków, ale także poprzez uznanie za pomnik historii, utworzenie parku kulturowego oraz ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji

o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego [Ustawa z dnia 23 lipca 2003].

3.1. Ochrona realizowana poprzez wpis do rejestru zabytków

Według danych z czerwca 2012 r. w krajowym rejestrze zabytków znajdowało się 487 obiektów zaliczonych do kategorii fortyfikacji nowożytnych, XIX i XX wiecznych, w tym:

- 171 obiektów fortyfikacji nowożytnych, w tym:
 - 62 obiekty XVI-wieczne (np. fortyfikacje renesansowe z pierwszej połowy XVI w. w Rożnowie składające się z trzech części: kamiennego bastionu, budynku bramnego oraz łączącego je muru kurtynowego),
 - 73 obiekty XVII- wieczne (np. fortyfikacje murowano ziemne Głogowa, 1657-1720; Twierdza Kłodzko; fortyfikacje bastionowe w zespole pałacowym w Czemiernikach; fortyfikacje bastionowe klasztoru paulinów na Jasnej Górze, Częstochowa, Gorzkowice - fortalicja ziemna),
 - 36 obiektów XVIII-wiecznych (np.: Twierdza Srebrna Góra, 1765-1777; Twierdza Grudziądz, 1776-1812;)
- 206 obiektów XIX wiecznych (np. Twierdza Modlin; poszczególne forty Twierdzy Warszawa; poszczególne forty Twierdzy Kraków; wybrane forty Twierdzy Poznań; forty Twierdzy Toruń)
- 110 obiektów XX-wiecznych ((np.: fortyfikacje Rejonu Umocnionego Hel, 1935 i Ośrodek Oporu Jastarnia, 1939; schron – szczelina przeciwlotnicza, Głogów, 1930; schron przeciwlotniczy, Wrocław, 1941-43; stanowisko bojowe nr 717 w grupie warownej Scharnhorst - MRU, Kaława, 1939).

3.2. Ochrona realizowana poprzez uznanie z pomnik historii

Uznanie za pomnik historii przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej jest jedną z form ochrony zabytków. Obecnie na ogólną liczbę 48 pomników historii, 13 z nich chronionych jest również ze względu na walory zachowanych fortyfikacji nowożytnych, XIX i XX wiecznych.

- 5 obszarów, na których fortyfikacje nowożytne, XIX i XX wieczne stanowią podstawową lub równorzędną z innymi wartość zabytkową. Są to:
 - Srebrna Góra – Twierdza Srebrnogórska, nowożytna warownia górską z XVIII wieku,
 - Częstochowa – Jasna Góra wraz z Parkami jasnogórskimi - zespół klasztoru oo. Paulinów,
 - Gdańsk – miasto w zasięgu obwarowań z XVII wieku,
 - Gdańsk – pole bitwy na Westerplatte,
 - Zamość – historyczny zespół miasta w zasięgu obwarowań XIX wieku.
- 5 obszarów, na których fortyfikacje nowożytne znajdują się w granicach zespołów staromiejskich uznanych za pomniki historii, Są to:
 - Toruń – zespół staromiejski,

- Poznań – historyczny zespół miasta z Ostrowem Tumskim, Zagórzem, Chwaliszewem i lewobrzeżnym Starym Miastem lokacyjnym ze średniowiecznymi osadami podmiejskimi a także Fortem Winiary, obecnie Parkiem Cytadela,
- Warszawa – historyczny zespół miasta z Traktem Królewskim i Wilanowem,
- Kraków – historyczny zespół miasta,
- Wrocław – zespół historycznego centrum.
- *3 obszary, na którym fortyfikacje nowożytne wchodzą w skład zespołu katedralnego, klasztorowego lub zamkowo-parkowego. Są to:*
 - Frombork – zespół katedralny,
 - Leżajsk – zespół klasztorny oo. bernardynów
 - Łańcut – zespół zamkowo-parkowy.

3.3. Ochrona realizowana poprzez utworzenie parku kulturowego

Fortyfikacje nowożytne, XIX i XX-wieczne są również chronione poprzez utworzenie przez radę gminy po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie uchwały, parku kulturowego w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej. Jest to dość popularna forma ochrony dla tego typu zespołów zabytkowych, ponieważ na liczbę 23 parków kulturowych powstałych do maja 2012 r., 3 z nich zostały powołane przede wszystkim ze względu na walory związane z fortyfikacjami nowożytnymi i XIX-wiecznymi. Są to: Forteczny Park Kulturowy w Srebrnej Górze, Forteczny Park Kulturowy Twierdza Kłodzka oraz Park Kulturowy Fortyfikacji Miejskich “Twierdza Gdańsk”. Natomiast w dwóch kolejnych, w Parku Kulturowym Zespołu Staromiejskiego oraz Zespołu OO. Dominikanów w Jarosławiu oraz Parku Kulturowym Stare Miasto w Krakowie ochronie podlegają również fragmenty zespołu miejskiego cenne ze względu na walory fortyfikacji nowożytnych i XIX-wiecznych.

3.4 Ochrona realizowana poprzez ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego

Fortyfikacje nowożytne, XIX i XX-wieczne są chronione także poprzez ustalenia w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego. Plany miejscowe nie są uchwalane dla wszystkich zabytkowych zespołów fortyfikacji nowożytnych, XIX i XX-wiecznych obligatoryjnie i dlatego tego typu ochrona stanowi wyjątek. W Warszawie na przykład, istnieją obowiązujące miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego dla Fortu Chrzanów [Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego z 20 czerwca 2002], i Fortu Bema [Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego z 6 grudnia 2001], a w Krakowie dla obszaru wzgórza św. Bronisławy [Uchwała z 6 lipca 2011 dla obszaru Wzgórze Św. Bronisławy II] i rejonu Fortu Skała [Uchwała z 6 lipca 2011

dla obszaru Rejon Fortu Skała II]. Ochrona zawarta w przepisach planu nie daje jednak długoterminowych gwarancji, ponieważ plany bywają zmieniane lub uchylane (np. uchwała w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego terenu zawartego między jeziorami: Niegocin, Kisajno i Tajty oraz kanałami: Łuczańskim i Niegocińskim, zwanego “Wyspą Giżycką” – teren Twierdzy Boyen [Uchwała z 4 września 2008 r.] została unieważniona decyzją Wojewody Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie [Rozstrzygnięcie Nadzorcze z 13 października 2008]).

4. Diagnoza stanu istniejącego

Na obszarze współczesnej Polski znajdują się fortyfikacje nowożytne i późniejsze pochodzące z różnych okresów historycznych i szkół fortyfikacyjnych. Szczególnie wartościowe w skali europejskiej są budowle obronne XIX wieczne wniesione przez państwa zaborcze: Rosję, Austrię i Prusy. Cenne są też fortyfikacje z czasów II wojny światowej polskie i niemieckie oraz radzieckie. Do tej pory nie objęto ochroną żadnych budowli militarnych z okresu zimnej wojny. Należy zdawać sobie sprawę z ich wartości historycznych i naukowych, tym bardziej, że Polska jest teraz od 1999 r. członkiem NATO (Organizacji Traktatu Północnoatlantyckiego), a do 1991 r. była w Układzie Warszawskim i dlatego tak wartościowe z punktu widzenia historycznego i naukowego są budowle militarne zimnowojenne radzieckie oraz wzniesione przez Ludowe Wojsko Polskie, związane z inną doktryną militarną niż obecnie obowiązująca, które teraz mogą być studiowane z zupełnie innej, nowej perspektywy historyczno-politycznej. Są też cennym świadectwem historycznym w skali europejskiej i światowej ze względu na potencjał wojsk radzieckich stacjonujących na obszarze Polski do 1993 r.

5. Zagrożenia i wyzwania

Nawiązując do polskiego prawodawstwa i przepisów Ustawy z dnia o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, w której wyraźnie rozgraniczono prawa i obowiązki związane z ochroną zabytków i opieką nad zabytkami, problematyka zagrożeń i wyzwań związanych z fortyfikacjami nowożytnymi, XIX i XX-wiecznymi została przedstawiona w dwóch grupach. Jedna z nich dotyczy problemu zagrożeń i wyzwań związanych ze sferą ochrony zabytków, a druga z obszarem opieki nad zabytkami.

5.1. Zagrożenia i wyzwania związane z ochroną zabytków:

- Nieprawidłowo sformułowane wpisy do rejestru zabytków, w których brak jest dokładnego określenia przedmiotu i zakresu ochrony oraz granic ochrony;
- Brak właściwego generalnego rozpoznania zasobu i wartości fortyfikacji nowożytnych przez poszczególne wojewódzkie urzędy konserwatorskie;
- Brak zrozumienia walorów fortyfikacji nowożytnych, szczególnie XIX-wiecznych twierdz fortowych, które w powinny być chronione w całości z uwzględnieniem walorów krajobrazu warownego, jako jeden zespół ze wszystkimi elementami składowymi: cytadela, pierścieniem fortów piechoty i artyleryjskich, fortów

głównych i fortów międzypola, dróg fortecznych rokadowych i dojazdowych, prochowni, baterii, zieleni fortecznej maskujące itp. Duże braki występują również we wpisach do rejestru zabytków obszarów warownych i systemów fortyfikacji rozproszonej składających się z wielu współpracujących ze sobą elementów jak: forty, baterie, drogi rokadowe i drogi dojazdowe, prochownie, szanice piechoty, koszary, rowy, kojce, przeszkody międzypól, ostrogi forteczne, tradytory, magazyny amunicyjne, tunele i chodniki podziemne, rowy przeciwpancerne, zasieki itp.

- Brak rozpoznania obiektów militarnych będących w użytkowaniu wojska lub przekazanych Agencji Mienia Wojskowego jako zbędne resortowi obrony.
- Zupełny brak rozpoznania obiektów militarnych z okresu zimnej wojny, które do tej pory nie były w zainteresowaniu służb konserwatorskich.
- Degradacja wartości zabytkowych nowożytnych, nowoczesnych i współczesnych fortyfikacji powodowana wtórnymi podziałami geodezyjnymi, wymuszonymi bardzo często przez właścicieli lub Agencję Mienia Wojskowego.
- Brak bieżącego monitoringu stanu zachowania i propozycji przeznaczenia oraz zagospodarowania fortyfikacji nowożytnych, XIX i XX-wiecznych powodujący ich niszczenie przez niewłaściwe decyzje właścicieli i użytkowników.
- Brak egzekucji prawa i kar za niszczenie zabytków, niewłaściwe traktowanie przez prokuraturę i sądy spraw związanych z różnego typu niszczeniem (poczynając od kradzieży elementów stalowych, cegły, ziemi po nielegalne rozbiórki) zabytkowych fortyfikacji nowożytnych jako czyny o niewielkiej szkodliwości społecznej.

5.2. Zagrożenia i wyzwania związane z opieką nad zabytkami:

- Brak użytkownika, trudny dobór nowych funkcji i programu.
- Niewłaściwie określony program i sposób zagospodarowania, wymagający wielu zmian, a nawet wyburzeń substancji zabytkowej.
- Opuszczanie nowożytnych, XIX i XX-wiecznych fortyfikacji przez wojsko, na skutek uznania ich przez resort obrony za zbędne dla celów militarnych i przekazywanie ich Agencji Mienia Wojskowego, której celem nie jest ochrona zabytków, ale sprzedaż nieruchomości.
- Utrudniony dostęp do zabytkowych fortyfikacji użytkowanych przez wojsko lub Agencję Mienia Wojskowego w celu prowadzenia badań i prac dokumentacyjnych.
- Brak badań naukowych i dokumentacyjnych inspirowanych i prowadzonych przez właścicieli fortyfikacji nowożytnych, XIX i XX-wiecznych.
- Brak właściwego nadzoru nad nieużytkowanymi fortyfikacjami.
- Kradzieże elementów stalowych i pancernych (najczęściej z przeznaczeniem na złom, rzadziej przez „kolekcjonerów”), pozyskiwanie cegły, kamienia i ziemi.
- Wykorzystywanie wałów fortecznych użytkowanych i nieużytkowanych fortyfikacji nowożytnych dla celów organizacji rajdów rowerowych, motocyklowych czy tras dla quadów, co powoduje szybką erozję i rozmywanie wałów ziemnych.

- Brak remontów bieżących. Brak prac remontowych i konserwatorskich prowadzonych na bieżąco powoduje między innymi erozję murów i wałów ziemnych. Zjawisko to związane jest z niekontrolowanym rozwojem zieleni, zalewaniem murów przez wody wypływające z uszkodzonych rynien i kanałów odwadniających, zawilgoceniem ścian i rozwojem patogennych grzybów oraz pleśni którym sprzyja zatkanie lub zamurowanie kanałów wentylacyjnych.
- Zmiana funkcji i użytkownika wymagająca dużych ingerencji budowlanych związanych z dostosowaniem budowli obronnych do nowych funkcji.
- Uleganie tezie głoszonej przez niektórych agresywnych inwestorów i architektów powołujących się na prawo do niszczenia części zespołów fortyfikacyjnych “w imię wyboru mniejszego zła”. Ta fałszywa z punktu widzenia ochrony autentyczności i integralności zabytku teza mówi, że lepiej zniszczyć część fortyfikacji (których wartość polega właśnie na zachowaniu całości zespołu obronnego składającego się z różnych wzajemnie się uzupełniających elementów), aby zadowolić inwestora, który potem będzie zainteresowany inwestowaniem na terenach pofortecznych i w zamian za uzyskanie pozwolenia na wyburzenia i budowę nowych kubatur na terenie zniszczonych fortyfikacji, będzie chronił pozostałe fragmenty budowli obronnych.

6. Podsumowanie. Wnioski i wytyczne

Na zakończenie opracowania, w podsumowaniu, przedstawione zostały, zgodnie z konstrukcją Ustawy o ochronie i opiece nad zabytkami, kierunki niezbędnych działań związane z ochroną nowożytnych, XIX i XX-wiecznych fortyfikacji oraz kierunki niezbędnych działań związanych z opieką nad tymi zabytkami.

6.1 Kierunki niezbędnych działań związane z ochroną zabytków:

- Przeprowadzenie weryfikacji wpisów fortyfikacji nowożytnych do rejestru zabytków pod kątem prawidłowości (powinny zawierać określenie granic przede wszystkim na planie i właściwe uzasadnienie wpisu – dokładne określenie, co podlega ochronie). Doprecyzowanie w pierwszej kolejności wpisu do rejestru zabytków „Twierdzy Modlin” z 1957 r.
 - Podjęcie działań na rzecz ochrony np. w formie parków kulturowych całych kompleksów fortecznych, z wszystkimi elementami ziemnymi, murowano-ziemnymi i murowanymi twierdz głównych, twierdz fortowych i rejonów umocnionych.
 - Podjęcie działań na rzecz ochrony budowli obronnych z czasów zimnej wojny.
 - Wkreślenie z rejestru zabytków fortyfikacji nowożytnych nieistniejących (np. Fort nr II w Świnoujściu).
 - Doprowadzenie do egzekwowanie prawa karzącego za niszczenie substancji zabytkowej fortyfikacji nowożytnych, XIX i XX-wiecznych, a szczególnie kradzież elementów pancernych (doprowadzenie np. do uchwalenia ustawy kontrolującej skupy złomu i osoby oferujące złom niewiadomego pochodzenia).

- Prowadzenie monitoringu stanu zachowania, zagospodarowania i programu użytkowego fortyfikacji nowożytnych, XIX i XX-wiecznych.
- Niedopuszczanie do nieprawidłowych podziałów geodezyjnych, które niszczą walory zabytkowe fortyfikacji (np. podziały geodezyjne przeprowadzone przez AMW w Twierdzy Modlin).

6.2 Kierunki niezbędnych działań związane z opieką nad zabytkami:

- Podjęcie działań edukacyjnych na różnych poziomach, skierowanych do różnych środowisk, poczynając od urzędników samorządowych, właścicieli i użytkowników zabytkowych fortyfikacji, członków organizacji pozarządowych oraz młodzieży, a także studentów architektury, w zakresie walorów, ochrony i właściwego zagospodarowania zabytkowych budowli obronnych.
- Promowanie przykładów właściwego zagospodarowania i użytkowania fortyfikacji nowożytnych, XIX i XX-wiecznych realizowanego zgodnie z zasadami konserwatorskimi:
 - “primum non nocere”;
 - maksymalnego poszanowania autentyczności i integralności, w tym oryginalnej substancji zabytku, i wszystkich jego wartości materialnych i niematerialnych;
 - minimalnej niezbędnej ingerencji (powstrzymania się od działań niekonicznych), zgodnie z którą usuwać należy tylko to (i tylko to), co na oryginał działa niszcząco;
 - czytelności i odróżnialności ingerencji;
 - odwracalności metod i materiałów;
 - wykonywania wszelkich prac zgodnie z najlepszą wiedzą i na najwyższym poziomie.
- Nie dążenie za wszelką cenę do zagospodarowania budowli obronnych w sposób mogący doprowadzić do degradacji walorów zabytkowych. Należy wziąć pod uwagę fakt, że w przyszłości, w związku z rozwojem ekonomiczno-społecznym, nowożytna, XIX i XX-wieczna fortyfikacja mogą być dużo lepiej zagospodarowane z uwzględnieniem walorów autentyczności, na co wskazują doświadczenia krajów bogatszych od Polski. Dlatego też nie należy pochopnie, za wszelką cenę godzić się na działania “w imię mniejszego zła”, lecz ze względu na zachowanie walorów zabytkowych nowożytnych, nowoczesnych i współczesnych fortyfikacji należy poczekać na właściwego inwestora.

Literatura:

1. Bogdanowski, J., 1966, Fortyfikacja austriacka na ziemiach polskich w latach 1815 – 1914., t. XII, cz. 1, Warszawa, s. 70-105.
2. Bulak, G., 1997, Nowożytna architektura obronna w pracach Zakładu Historii i Teorii Architektury., W: Pismo PG, Pismo Pracowników i Studentów Politechniki Gdańskiej, nr 3 (marzec), s. 7-9.

3. Herbst, St., 1966, Stan badań nad fortyfikacją nowożytną w Polsce., w: Studia i Materiały do Historii Wojskowości, t. XII, cz. 1, Warszawa, s. 7-16.
4. Gruszecki, A., 1995, Program objęcia skuteczną ochroną związanych z Polską fortyfikacji historycznych., w: Bochenek, R. (red.), O skuteczną ochronę fortyfikacji historycznych, Fortyfikacja, t. I, Wydawnictwo Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji, Warszawa - Kraków, s. 7-13.
5. Klupsz., L., 2009, Raport o stanie ochrony zabytków w Polsce – 2009. Stan zasobu zabytkowego – główne zagrożenia. Fortyfikacje nowożytne., Warszawa, maszynopis, s. 1-14.
6. Łobocki, J., 1966, Problemy fortyfikacji nowożytnej w praktyce urbanistycznej na ziemiach polski historycznej od XVI do przełomu XVIII/XIX w., w: Studia i Materiały do Historii Wojskowości, t. XII, cz. 1, Warszawa, s. 38-49.
7. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego obszaru Fort Bema-1 etap z 6 grudnia 2001 r., R.G. W-Bemowo Nr XIX/127/01, Dz. U. woj. Mazowieckiego Nr 268 z dn. 11.12.2001 r., poz. 6857.
8. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego Chrzanów 3 Fort Chrzanów z 20 czerwca 2002 r., R.G. W-Bemowo Nr XX/162/02 Nr XX/162/02, Dz. U. woj. Mazowieckiego Nr 301 z dn. 21.11.2002 r., poz. 7921.
9. Narodowy Instytut Dziedzictwa, 2011, Definicje pojęć użytych w zestawieniu różnych typów zabytków nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków, <http://www.nid.pl/idm,1164,zestawienia.html>, [dostęp: 20.06.2012].
10. Narodowy Instytut Dziedzictwa, 2011, Tabelaryczne zestawienie różnych typów zabytków nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków w podziale na województwa, <http://www.nid.pl/idm,1164,zestawienia.html> [dostęp: 20.06.2012].
11. Ptaśnik, M., 1966, Potrzeby i możliwości w dziedzinie ochrony nowożytnych fortyfikacji w Polsce, w: Studia i Materiały do Historii Wojskowości, t. XII, cz. 1, Warszawa, s. 19-21.
12. Rozstrzygnięcie Nadzorcze Wojewody Warmińsko-Mazurskiego NK.0911-304/08 z dnia 13 października 2008 r., stwierdzające stwierdza nieważność uchwały NR XXIII/51/08 Rady Miejskiej w Giżycku z dnia 4 września 2008 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego terenu zawartego między jeziorami Niegocin, Kisajno i Tajty oraz kanałami: Łuczańskim (obecna nazwa Giżycki) i Niegocińskim, zwanego „Wyspą Giżycką” z powodu istotnego naruszenia prawa.
13. Skaldowski, B., Chabiera, A., Lisiecki, A., 2011, System ochrony zabytków w wybranych krajach europejskich, Kurier Konserwatorski, nr 11, s. 5-33.
14. Uchwała Nr XXI/234/11 Rady Miasta Krakowa z dnia 6 lipca 2011 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego obszaru Wzgórze Św. Bronisławy II., Dziennik Urzędowy Województwa Małopolskiego Nr 384, poz. 3387 z dnia 4 sierpnia 2011 r.

15. Uchwała Nr XXI/234/11 Rady Miasta Krakowa z dnia 6 lipca 2011 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego obszaru Rejon Fortu Skała II., Dziennik Urzędowy Województwa Małopolskiego Nr 392, poz. 3477 z dnia 12 sierpnia 2011 r.
16. Uchwała Nr XXI/234/11 Rady Miasta Krakowa z dnia 6 lipca 2011 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego obszaru Wzgórze Św. Bronisławy II., DZ. URZ. Województwa Małopolskiego Nr 2011.384.3387.
17. Uchwała NR XXIII/51/08 Rady Miejskiej w Giżycku z dnia 4 września 2008r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego terenu zawartego między jeziorami: Niegocin, Kisajno i Tajty oraz kanałami: Łuczańskim (obecna nazwa kanał Giżycki) i Niegocińskim, zwanego „Wyspą Giżycką”.
18. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz. U., nr 162, poz. 1568.
19. Zachwatowicz, J., 1966, Kryteria konserwatorskie ochrony fortyfikacji nowożytnych, w: Studia i Materiały do Historii Wojskowości, t. XII, cz. 1, Warszawa, s. 17-18.

Андрій ЛЕВИК
заступник начальника Управління
охорони культурної спадщини
Львівської облдержадміністрації

ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ

Якщо звернутись до Закону України “Про охорону культурної спадщини”, який був прийнятий Верховною Радою України 08.06.2000 р. і вступив в силу з 01.01.2001 р., то починається він преамбулою: “цей Закон регулює правові, організаційні, соціальні та економічні відносини у сфері охорони культурної спадщини з метою її збереження, використання об’єктів культурної спадщини у суспільному житті, захисті традиційного характеру середовища в інтересах нинішнього і майбутнього поколінь”. Згідно ст.1 Закону України “Про охорону культурної спадщини” охорона культурної спадщини – система правових, організаційних, фінансових, матеріально-технічних, містобудівних, інформаційних та інших заходів з обліку (виявлення, наукове вивчення, класифікація державна реєстрація), запобігання руйнуванню або заподіяння шкоди, забезпечення захисту, збереження, утримання, відповідного використання, консервації, реставрації, ремонту, реабілітації, пристосування та музеєфікації об’єктів культурної спадщини. Як бачимо, в першу чергу, це система правових, а потім вже інших заходів, які повинні забезпечити можливість, разом з іншими заходами, збереження для майбутніх поколінь, пристосування для теперішніх потреб об’єктів культурної спадщини. Поява цього Закону, який замінив Закон Української РСР “Про охорону і використання пам’яток історії та культури” є великим кроком вперед і дає можливість кваліфіковано організувати, за допомогою й інших спеціальних законів та підзаконних, нормативних актів охорону об’єктів культурної спадщини. Звичайно, як і кожен законодавчий акт даний, крім багатьох великих плюсів, має і свої недоліки. І важливим є їх помітити і виправити, що дасть змогу і можливість ефективного його застосування.

До об’єктів культурної спадщини належать нерухомі і пов’язані з ними, рухомі предмети.

За **типами** це є споруди – твори архітектури та інженерного мистецтва, твори монументальної скульптури та монументального малярства, археологічні об’єкти, печери з наявними свідченнями життєдіяльності людини, будівлі або приміщення в них, що зберегли автентичні свідчення про визначні історичні події, життя та діяльність відомих осіб, *комплекси (ансамблі) і визначні місця*.

За **видами** об’єкти культурної спадщини поділяються на: *археологічні* — рештки життєдіяльності людини (нерухомі об’єкти культурної спадщини: горо-

дища, кургани, залишки стародавніх поселень, стоянок, укріплень, військових таборів, виробництв, іригаційних споруд, шляхів, могильники, культові місця та споруди, їх залишки чи руїни, мегаліти, печери, наскельні зображення, ділянки історичного культурного шару, поля давніх битв, а також пов'язані з ними рухомі предмети), що містяться під землею поверхнею та під водою і є невідтворним джерелом інформації про зародження і розвиток цивілізації; *історичні* – будинки, споруди, їх комплекси (ансамблі), окремі поховання та некрополі, місця масових поховань померлих та померлих (загиблих) військовослужбовців (у тому числі іноземців), які загинули у війнах, внаслідок депортації та політичних репресій на території України, місця бойових дій, місця загибелі бойових кораблів, морських та річкових суден, у тому числі із залишками бойової техніки, озброєння, амуніції тощо, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою та побутом народів; *об'єкти монументального мистецтва* – твори образотворчого мистецтва: як самостійні (окремі), так і ті, що пов'язані з архітектурними, археологічними чи іншими пам'ятками або з утворюваними ними комплексами (ансамблями); *об'єкти архітектури* – окремі будівлі, архітектурні споруди, що повністю або частково збереглися в автентичному стані і характеризуються відзнаками певної культури, епохи, певних стилів, традицій, будівельних технологій або є творами відомих авторів; *об'єкти містобудування* – історично сформовані центри населених місць, вулиці, квартали, площі, комплекси (ансамблі) із збереженою планувальною і просторовою структурою та історичною забудовою, у тому числі поєднаною з ландшафтом, залишки давнього розпланування та забудови, що є носіями певних містобудівних ідей; *об'єкти садово-паркового мистецтва* – поєднання паркового будівництва з природними або створеними людиною ландшафтами; *ландшафтні* – природні території, які мають історичну цінність; *об'єкти науки і техніки* – унікальні промислові, виробничі, науково-виробничі, інженерні, інженерно-транспортні, видобувні об'єкти, що визначають рівень розвитку науки і техніки певної епохи, певних наукових напрямів або промислових галузей.

Найбільше, напевне, пощастило пам'яткам археології, історичним, монументального мистецтва та об'єктам архітектури і містобудування, менше ландшафтним та садово-паркового мистецтва і найскладніше об'єктам науки і техніки, бо на них чомусь найменше звертали уваги.

Що це означає? Щодо перших чотирьох названих видів об'єктів культурної спадщини, то вони більше досліджувались, облікувались і паспортизувались. Визначались їх межі, охоронні зони і, як кінцевий результат, враховуючи, що ці об'єкти належали до пам'яток державного, тепер, національного значення чи, навіть, місцевого значення на їх збереження, дослідження та ін. виділялись хоч якісь кошти.

З наступних двох видів пощастило, на жаль, тільки окремим, які на сьогодні "живуть", виконують свою функцію і задовольняють потреби громадян і суспільства. Останні, пам'ятки науки і техніки, дуже мало досліджувались взагалі і по сьогодні, навіть, не існує їхнього єдиного реєстру. А це, все-таки, дуже цікавий пласт, який пов'язаний з розвитком суспільства.

Якщо говорити про Львівщину, то вона дуже багата на всі перераховані види і типи пам'яток. Але це окрема тема і потребує окремого викладу.

Тепер розглянемо, хто ж у нашій державі зобов'язаний опікуватись цим багатством і забезпечувати здійснення правових, організаційних, фінансових, матеріально-технічних, містобудівних, інформаційних та інших заходів щодо охорони об'єктів культурної спадщини. Ці повноваження покладені на державні органи, Кабінет Міністрів України та спеціально уповноважені органи охорони культурної спадщини.

До спеціально уповноважених органів охорони культурної спадщини належать:

- центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини;
- орган охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим;
- органи охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій;
- органи охорони культурної спадщини районних державних адміністрацій;
- органи охорони культурної спадщини місцевого самоврядування.

Кожен з цих органів має свої повноваження та функції передбачені законом. Але є тут і ряд проблем. Зокрема, почнемо з центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини – Державної служби з питань національної культурної спадщини. Цей орган є спеціально уповноваженим, про що йшлося вище. Але разом з тим Державна служба є структурним підрозділом Міністерства культури і туризму України. Тепер це вже фактично департамент міністерства.

Пам'ятки архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва, монументального мистецтва (пов'язані з архітектурними пам'ятками, комплексами, ансамблями), а також ландшафтні були у віданні Міністерства регіонального розвитку і будівництва України і тому ж Міністерству були підпорядковані історико-архітектурні заповідники. До відання Міністерства культури і туризму України належали археологічні, історичні пам'ятки, а також монументального мистецтва (не пов'язані з архітектурними пам'ятками, комплексами, ансамблями) і, також, історико-культурні заповідники, крім історико-архітектурних. Пам'ятками науки і техніки практично ніхто не опікується, навіть інвентаризація не проводиться. Вказуємо тут, що були, бо на сьогодні ситуація змінилася і Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2011 р. № 1032-р передбачено передачу історико-культурних заповідників до сфери управління Міністерства культури. Це один з кроків централізації управління у сфері охорони культурної спадщини.

Це є ще одним підтвердженням думки, що однозначно є потреба, щоб пам'ятками культурної спадщини опікувався один орган, як він і названий у теперішньому Законі – центральний орган, підпорядкований Кабінету Міністрів України, а не кілька.

Стосовно інших спеціальних органів, то тут також є проблеми. І вони полягають у тому, що всі названі спеціальні органи можуть бути в певному регіоні тоді, коли є така кількість пам'яток, що для їх охорони, утримання в належному стані та ін. необхідно мати органи охорони культурної спадщини місцевого самоврядуван-

ня, а також державні, і на рівні області та при райдержадміністрації. Хоча і тут є деякі винятки. Якщо, наприклад, на території району знаходиться 80-90 % пам'яток і тільки 10-20% в самому райцентрі, то очевидно доцільно мати такий орган при райдержадміністрації. А якщо, навпаки, в райцентрі знаходиться 80-90 % пам'яток і тільки 10-20% на території району доцільним є створення органу охорони культурної спадщини при органі місцевого самоврядування. Хоча багато що в питанні створення органів охорони культурної спадщини взагалі впирається в можливість фінансування цих структур. Але, як би там не було, єдиний центральний орган охорони культурної спадщини видається необхідним і актуальним.

Тепер про саму процедуру занесення об'єктів до переліку пам'яток культурної спадщини. Тут немов би все зрозуміло. Є Постанова КМУ №1760 від 27 грудня 2001 р. „Про затвердження Порядку визначення категорії пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України”. Але, враховуючи, що там є шістнадцять пунктів-вимог, які необхідно виконати, то процес занесення об'єкту до переліку пам'яток може розтягнутись на місяці і, навіть, роки. Разом з тим, у чинному Законі маємо таку дефініцію, як нововиявлена пам'ятка. Це полегшує процедуру занесення об'єктів до переліку пам'яток. Але, тут, також, потрібно на нормативному, процедурному рівні затвердити, які необхідно здійснити для цього кроки, щоби визнати об'єкт нововиявленою пам'яткою. Видається, що для цього необхідно, чи, точніше, вистачило б подати на розгляд консультативних рад:

- коротку історичну довідку про об'єкт, що пропонується до занесення;
- фотофіксацію об'єкту;
- акт технічного стану об'єкту.

Четвертим, факультативно, могло би бути подання органів місцевого самоврядування, на території яких знаходиться пропонований об'єкт або подання Українського товариства охорони пам'яток історії і культури. З моменту прийняття рішення консультативною радою, об'єкт вважається нововиявленою пам'яткою і підлягає охороні так само, як і пам'ятка згідно п.2 ст.14 Закону України “Про охорону культурної спадщини”. Після прийняття рішення консультативною радою місцевий державний орган охорони культурної спадщини повідомляє про це Центральний орган охорони культурної спадщини, передає решту необхідних документів для розгляду науково-методичною радою центрального органу і підготовки рекомендацій для занесення об'єкту до реєстру пам'яток національного чи місцевого значення.

Щодо повноважень і функцій, які мають спеціальні органи, то тут їх необхідно чіткіше розділити, зазначивши, що органи охорони культурної спадщини місцевого самоврядування готують висновки щодо наданих їм повноважень, а органи охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій; надають погодження відповідно до наданих їм Законом повноважень. При цьому, очевидно, доцільним є розвинути систему делегування повноважень, що є передбачено Законом України “Про охорону культурної спадщини”, а також Положенням “Про Державну службу з питань національної культурної спадщини”.

Дуже важливим у реалізації Закону є вміння працювати з іншими нормативними та законодавчими актами і вміло їх застосовувати для організації охорони культурної спадщини та вирішення майнових, земельних і інших питань використання об'єктів культурної спадщини. Тут маються на увазі, і в першу чергу, Земельний кодекс України, Цивільний кодекс, Кодекс України про адміністративні правопорушення, Кримінальний кодекс та інші, а також міжнародні акти.

Дуже важливим є здійснення прав на пам'ятки, в тому числі, і в першу чергу, права власності. Держава і законодавець передбачили для цього широкі можливості. Пам'ятка, крім пам'ятки археології, може перебувати у державній, комунальній або приватній власності. Передача об'єктів культурної спадщини у власність потребує погодження органами охорони культурної спадщини. Тут необхідно зазначити і інший аспект, суспільний. Відповідно до ст.12 Закону України "Про охорону культурної спадщини" власник пам'ятки або уповноважений ним орган, особа, яка набула права володіння, користування чи управління, зобов'язані за погодженням з органами охорони культурної спадщини організувати вільний доступ до пам'яток з метою їх екскурсійного відвідування., про що має бути зазначено в охоронному договорі на пам'ятку. Відповідно до Закону України "Про Перелік пам'яток культурної спадщини, що не підлягають приватизації" пам'ятка може бути приватизована лише за умови укладення майбутнім власником з відповідним органом охорони культурної спадщини попереднього договору про укладення в майбутньому охоронного договору на пам'ятку (її частину) з викладенням його істотних умов, у тому числі щодо цільового використання пам'ятки, робіт, які майбутній власник зобов'язується провести на пам'ятці з метою утримання її в належному стані. Крім того, об'єкти культурної спадщини можуть бути передані власником або уповноваженим ним органом у володіння, користування чи управління іншій юридичній або фізичній особі, за наявності погодження відповідного органу охорони культурної спадщини. А це дає ще більші можливості для виконання своїх повноважень органами охорони культурної спадщини. Оренда, користування чи управління є відомими інститутами, хоча, враховуючи, що на сьогодні більш гарантованим є право власності, у нас втрачена правова культура використання цих інститутів. Користувачі пам'яток мають боязнь, що за час тривалості договору його можуть розірвати в односторонньому порядку чи з інших причин їхні власники, держава або органи місцевого самоврядування. Тому, більшість прагне отримати об'єкти у власність.

Дуже цікавим і перспективним на наш погляд є можливість укладення договору управління майном, який можна укладати відповідно до ЦК України, як мінімум на п'ять років. Але на сьогодні, на жаль, ця можливість не знаходить підтримки.

Ще необхідно відзначити, що органами охорони культурної спадщини, які є розпорядниками спеціальних коштів на фінансування охорони культурної спадщини, не використовуються такі кошти, а в багатьох випадках навіть не створені спеціальні фонди накопичення цих коштів.

Нарешті, відповідно до ст.ст.43, 46 Закону України „Про охорону культурної спадщини” почали застосовуватись до порушників пам'яток охоронного законо-

давства адміністративні санкції. Це стало можливим після затвердження Державною службою Інструкції з оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення у сфері охорони культурної спадщини. На жаль, через відсутність такої інструкції про застосування фінансових санкцій на сьогодні вони не застосовуються, хоча цього вимагає ст.ст.43, 44, 45. Не відшкодовується і завдана шкода.

Отже, питань щодо охорони культурної спадщини є багато і вони вирішуються. Підтримка розбудови органів охорони культурної спадщини, відповідне фінансування їхньої діяльності та виділення коштів на розробку проектно-кошторисної документації та ремонтно-реставраційні роботи надасть змогу ефективного використання Закону та збереження об'єктів культурної спадщини.

Література

1. Закон України “Про охорону культурної спадщини”.
2. Закон Української РСР “Про охорону і використання пам’яток історії та культури”.
3. “Инструкция о порядке учета, обеспечения сохранности, содержания, использования и реставрации недвижимых памятников истории и культуры”. Додаток до наказу Міністерства культури СРСР від 13 травня 1986 г. N 203.
4. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2011 р. № 1032-р “Про передачу цілісних майнових комплексів історико-культурних заповідників до сфери управління Міністерства культури”.
5. Закон України “Про охорону археологічної спадщини”.
6. Проект ЗУ “Про національну культурну спадщину”.

ZAGOSPODAROWANIE ZAMKÓW W POLSCE PRZED I PO TRANSFORMACJI USTROJOWEJ W 1989 ROKU

Opis zjawisk i procesów współczesnych, trwających równocześnie z naszym codziennym życiem, często procesów nie zakończonych uznaje się za szczególnie trudny, ponieważ brak jest dla nich odpowiedniej perspektywy badawczej. Istnieje niebezpieczeństwo, że wnioski mogą być obciążone subiektywną interpretacją a ten, kto opisuje zjawiska współczesne, opiera swoje sądy na starych założeniach które mogą być nieaktualne lub na stereotypach.

Zagospodarowanie zamków, jak i wszystkich zabytków, zależy nie tylko od obowiązującej doktryny konserwatorskiej. Zależy przede wszystkim od sposobu organizacji państwa. System ochrony zabytków jest tylko częścią i wypadkową podstaw organizacyjnych i polityki państwa: ustroju, prawa, kultury, ekonomii, poziomu życia.... Każdy system ochrony (nie tylko zabytków), aby był skuteczny, musi uwzględniać uwarunkowania zewnętrzne i powinien być spójny z podstawami organizacyjnymi państwa. Każda ochrona w interesie publicznym jest równocześnie ograniczeniem praw jednostki.

W Polsce, w naukach historycznych i dla potrzeb ochrony zabytków, przyjmuje się definicję zamku wypracowaną przez profesora Bohgdana Querquin: zamek jest to “zespół elementów warownych i budynków mieszkalnych powiązanych w zamknięty obwód obronny, zespół, który powstał w ustroju feudalnym jako ośrodek władzy książęcej, siedziba możnowładcy, siedziba rycerza lub placówka militarna” [4 s.15]. Doktryna konserwatorska rozróżnia ponadto: ruiny i zamki – obiekty kubaturowe. Ruiny mogą być współczesne i historyczne. Współczesne to takie, które w pamięci społecznej istnieją jeszcze jako obiekty kubaturowe i są wystarczające przekazy aby odbudować (rekonstruować) obiekt kubaturowy. Konserwowanie takich ruin jako ruin nie jest wskazane, ponieważ są złym stanem technicznym obiektu kubaturowego.

Ruiny historyczne zaś to takie, które kształtowały się w długim procesie niszczenia, brak jest wiarygodnych i wystarczających przekazów do rekonstrukcji lub odbudowy obiektu kubaturowego, została przerwana ciągłość trwania i w społecznej świadomości funkcjonują jako ruiny. Ruiny historyczne nie są złym stanem obiektu, ale obiektem (zabytkiem).

Takie rozróżnienie (na obiekty kubaturowe – zamki i ruiny historyczne – ruiny zamków) skutkuje innym podejściem konserwatorskim i innym sposobem zagospodarowania.

Znaczna część ruin zamkowych i zamków została uznana za zabytek jeszcze przed II wojną światową. Zanim jednak nadano ruinom i zamkom status zabytku przechodziły one różne koleje losu. Ruiny zamków służyły jako skład kamienia i cegły – materiałów budowlanych do realizacji innych przedsięwzięć. Dotyczyło to chyba wszystkich ruin zamków, zanim w świadomości społeczności lokalnej stały się zabytkiem – powodem do dumy lub z konserwatorskiego nakazu, zaczęły być chronione. Traktowanie ruin zamków jako kamieniołomów było, poza nielicznymi wyjątkami, standardem.

Czasem były też włączane jako element programowy, do założeń parków krajobrazowych przy nowszych rezydencjach. Działo się tak zwłaszcza na terenach zachodnich obecnej Polski.

Inne koleje losu spotykały zamki – obiekty kubaturowe. Znaczna część zamków, prywatnych rodowych siedzib często od czasów średniowiecza, była rozbudowywana, przebudowywana i zamieszkana aż do drugiej wojny światowej. Modernizowane co kilkanaście czy kilkadziesiąt lat, z zamku średniowiecznego stawały się rezydencją renesansową, pałacem barokowym. Dla zmieniających się gustów i standardów przebudowywano wnętrza, dachy, elewacje, zmieniano otwory okienne. Dostosowywano system obronny do nowych, rozwijających się środków napadu, a z czasem mury obwodowe i fosy włączano w program kompozycyjny otaczającej zamek zieleni. Część takich siedzib – rozbudowanych, potężnych założeń - skomunalizowana po II wojnie do dziś nie ma całościowej funkcji, poza częściowym rozdrobnionym i niespójnym wykorzystaniem na komunalne mieszkania, biura, urzędy. Dotrwały do naszych czasów jako tzw. „ruina współczesna” oczekująca na właściwe zagospodarowanie. Część zamkowych założeń, zgodnie z ideowym programem epoki, jeszcze w XIX wieku została zamieniona na muzea (Kórnik, Gołuchów). Były też zamki, które pod koniec wojny lub zaraz po wojnie stały się muzeum zachowując swoje wyposażenie.

Inny los spotkał sporą grupę zamków, które zostały opuszczone przez właścicieli w XVIII czy XIX wieku. W czasie wojen napoleońskich, a także podczas pierwszej i drugiej wojny światowej założenia zamkowe adaptowano na potrzeby stacjonujących w nich wojsk, przebudowywano dla potrzeb garnizonów. Spora grupa zamków została przebudowana na szpitale (w tym zamknięte szpitale psychiatryczne), domy starców, domy opieki dla przewlekle chorych. Do zamków położonych w miastach wprowadzono urzędy, sądy, archiwa. Budowle zamkowe wykorzystywano też na cele gospodarcze. Organizowano w nich farbiarnie, przędzalnie, browary, mleczarnie, przetwórnice owoców, magazyny.

Po II wojnie światowej do czasów transformacji (lata 1945- 1989)

Po drugiej wojnie światowej zmienił się ustrój i zasady funkcjonowania państwa. Zamki, często ogromne założenia zamkowe, zostały skomunalizowane i stały się własnością państwa. Poza nielicznymi (kilkoma) wyjątkami, nie było prywatnej własności zamków i ruin zamkowych. W dużej części dzisiejszy zasób zamków był już wpisany do rejestru zabytków. Jako zabytki czyli obiekty chronione prawem, podlegały jurys-

dykcji konserwatora. Zgodnie z marksistowską ideologią państwo kształciło a następnie zatrudniało specjalistów, a ci wskazywali społeczeństwu jedyny prawidłowy kierunek działań, w tym przypadku sposób badania, konserwacji i zagospodarowania zamków i ruin zamkowych. Prace badawcze i konserwatorskie finansowane były przez państwo.

Niezależnie działający badacze i konserwatorzy należeli do rzadkości – działania odbywały się w ramach instytucji państwowych. Obowiązywały zasady i procedury postępowania zgodne z jedną obowiązującą doktryną. Powołano specjalne, wyspecjalizowane Przedsiębiorstwo Państwowe Pracowni Konserwacji Zabytków (PP PKZ), które w całości prowadziło proces inwestycyjny przy zabytkach, w całości finansowany przez państwo. W jego ramach opracowywano badania historyczne, archeologiczne, architektoniczne a także inne, które uznano za konieczne. Na podstawie tych badań powstawał projekt konserwacji lub odbudowy. PP PKZ zajmowało się także realizacją prac budowlanych i konserwatorskich. Takie rozwiązanie wydawało się idealnym, w praktyce jednak było różnie.

Zgodnie z doktryną wyrażaną w kolejnych kartach i deklaracjach, najważniejszą dla konserwatorów ideą było zachowanie autentyczności i integralności zabytku: zamku lub ruiny. Wartość zabytkowa nie została co prawda zdefiniowana, ale przygotowanie zawodowe specjalistów pozwalało na jej określanie.

Nie istniała potrzeba negocjacji ze społeczeństwem i właścicielem, w związku z tym prawne narzędzia ochrony – takie jak wpisy do rejestru zabytków mogły być nieprecyzyjne np. brak granic obszaru chronionego, źle określony przedmiot ochrony.

Granice państwa były ściśle strzeżone, ruch turystyczny niewielki i niewielkie kontakty międzynarodowe. Dla społeczeństwa większość wyjazdów czy wymian z innymi krajami dotyczyła krajów komunistycznych, gdzie sytuacja społeczno-gospodarcza była zbliżona do polskiej. Nie istniał globalny przepływ informacji (Internet) a telewizja, radio, telefony miały zasięg prawie wyłącznie krajowy.

Wielkim problemem tego okresu była bieda, brak funduszy i, w konsekwencji, zaniedbanie zabytków.

W całym kraju obowiązywały zasady ekonomii politycznej socjalizmu. W związku z tym zarówno zamki jak i ruiny zamków nie były traktowane komercyjnie. Państwowy właściciel nie musiał a nawet nie mógł myśleć o samofinansowaniu się inwestycji. Decyzje o adaptacji czy sposobie zagospodarowania lub remoncie zapadały „wyżej” wraz z decyzjami finansowymi.

Okres ten charakteryzował brak materiałów budowlanych – konserwatorskich i opóźnienie technologiczne. Prace przy zamkach i konserwacje ruin zamkowych wykonywane były z dostępnych, często nieodpowiednich materiałów i w przestarzałych technologiach. Skuteczność tych prac bywała niewielka. Szybko powracały do stanu sprzed konserwacji. Nie został także wypracowany model bieżącej konserwacji i jego finansowanie. Prace konserwatorskie prowadzone były od generalnego remontu do kolejnego generalnego remontu. Miało to też swoją dobrą stronę. Zgodnie z doktryną konserwatorską wszelkie nowe uzupełnienia muszą „nosić znamię naszych czasów”. Niewielkie możliwości materiałowe i technologiczne powodowały, że nowe uzupełnienia zawsze odróżniały się od elementów starych, oryginalnych.

W związku z przygotowywanymi obchodami 1000-lecia Państwa Polskiego i odwoływaniem się do piastowskich korzeni, zamki cieszyły się dużym zainteresowaniem władz. Również wielka akcja weryfikacyjna prowadzona w latach 50. i 60. XX wieku większość zamków przyporządkowała do grupy O i grupy I, czyli najważniejszych zabytków państwa. Trzeba przy tym zaznaczyć, że o przydziale do danej grupy decydowały nie tylko wartości zabytkowe obiektu oceniane przez historyków sztuki i architektury, ale też możliwość i wola ich zagospodarowania. Przy komisjach weryfikacyjnych działały specjalne komitety mające wpływ na dobór obiektów zgodnych z priorytetami państwa. Nadanie zabytkowi statusu grupy I lub grupy IV związane było z różnymi zobowiązaniami finansowymi ze strony państwa. Decyzje te miały inne niż ekonomiczne czy konserwatorskie uzasadnienie (czego przykładem jest dokument z pięcioletniego Państwowego Planu Inwestycyjnego 1950-1955, w którym zdecydowano o odbudowie zamków na ruinach Janowca i Ujazdu – największych ruin zamkowych w Polsce, dla których brak właściwie całkowicie przekazów historycznych).

Pomijając: Wawel, Zamek Warszawski, Malbork, które pełniły i pełnią nadal rolę zamków-pamiętek narodowych, można określić kilka sposobów zagospodarowania

Do zamków po pracach konserwatorskich, remontowych a często odbudowie wprowadzano najczęściej którąś z trzech funkcji: całkowicie przeznaczano na muzeum, na Dom Pracy Twórczej lub zestaw instytucji kultury: dom kultury, biblioteka, muzeum, klubo-kawiarnia. Zamki stawały się też siedzibami szkół z internatem, archiwów, urzędów. Takie sposoby zagospodarowania, finansowane ze środków państwowych, uznawano za godne nowego ładu społecznego.

Domy Pracy Twórczej pełniły funkcje hotelowe, ale hotelami – w dzisiejszym znaczeniu nie były. Przy braku infrastruktury turystycznej, domy te zapewniały wybrańcom godny wypoczynek i możliwość twórczej pracy. Zapewniały także wyżywienie, co było ważne przy ówczesnym braku zaopatrzenia. Biorąc pod uwagę ograniczenia i trudności w zdobyciu miejsca w Domu Pracy Twórczej należy sądzić, że oprócz roli opieki socjalnej nad środowiskami twórczymi, podstawowe funkcje DPT, to funkcje prestiżowe i kontrolne sprawowane nad pracownikami poszczególnych branż. Dlatego też nie dziwi, że skala zaplecza hotelowego była niewielka, ponieważ miała inne niż komercyjne znaczenie. Dla przykładu: zamek w Tucznie (SARP) dysponował 37 pokojami, zamek w Wojnowicach (SHS) 12 pokojami dla 32 osób, zamek w Uniejowie (Rada Naczelna Zrzeszenia Studentów Polskich) przed niedawną zmianą właściciela posiadał 24 pokoje dla 46 osób, a potężny konwentualny zamek w Reszlu mógł przyjąć do 73 osób.

Najczęściej zamki przeznaczano na muzea. Analiza zbiorów muzealnych, sposobów ekspozycji, rodzaju wystaw stałych wymagałaby osobnego artykułu. Niemniej można wydzielić dwa typy muzeów mających swoje siedziby w zamkach:

– **“muzeum zamku”** – budowa scenariusza muzealnego połączona jest z historią budynku np. Darłowo, Lidzbark Warmiński (zamek główny), Oporów. W takim wypadku, w polskim muzealnictwie stosuje się dwie metody aranżacji wnętrza: modelowo-strukturalną, gdy pokazuje się syntetyczny model tego typu obiektów na danym terenie, oraz ideograficzny, odtworzeniowy, gdy punktem wyjścia do aranżacji muzealnej jest historia konkretnego obiektu [2]. W zamkowych muzeach reprezentowane są obie metody budowy scenariusza muzealnego.

– *“muzeum w zamku”* – scenariusz muzealny budowany jest niezależnie od historii budowli. Idea konserwacji zamku nie jest połączona z ideą muzeum. Muzeum wykorzystuje kubaturę, zapełnia je. Wystawy stałe prezentują zbiory związane z historią regionu, etnografią (ludowe kowalstwo, tkaniny), współczesną sztukę lokalną, itp. Ciekawym przykładem jest bardzo znane w Polsce i poza granicami Muzeum Instrumentów Ludowych w zamku w Szydłowcu oraz Centrum Sztuki współczesnej w zamku Ujazdowskim w Warszawie.

W omawianym czasie nie zawsze brano pod uwagę fakt, że muzeum, to nie tylko sale wystawowe, szatnia i recepcja z biletami, ale także magazyny, biura, pracownie konserwatorskie. W okresie po drugiej wojnie do transformacji muzea, będąc jednostkami państwowymi, udostępniały sobie nawzajem powierzchnie magazynowe, wymieniały między sobą eksponaty. Muzea, które miały odpowiednie pracownie przeprowadzały konserwację eksponatów z innych muzeów. Cena biletów, liczba turystów, atrakcyjność wystaw i imprez towarzyszących nie miała przełożenia na sukcesy ekonomiczne i możliwości rozwoju muzeum. Zresztą, celem muzeum nie był rozwój ale dbałość o zasób muzealny.

W tamtych czasach (od 1918 r. do czasu powstania ustawy o muzeach w 1996 r.) muzealnicy i konserwatorzy zabytków mieli wspólne cele, wspólną doktrynę i wspólne, kolejne ustawy. Muzealia i zabytki architektury podlegały tym samym kolejnym ustawom i rozporządzeniom wykonawczym. Muzea i zamki czy ruiny zamkowe nie stanowiły dla siebie nawzajem konkurencji.

Inną cechą tego okresu jest zmienność decyzji o sposobie zagospodarowania poszczególnych zamków. Zaprezentuję to na przykładzie zagospodarowania zamku w Dębnie w woj. Małopolskim [1] (zamek ma powierzchnię ok. 860 m² i kubaturę ok. 10 000 m³). „W rękach Jastrzębskich Dębno pozostaje do 1945 roku. Na mocy dekretu o reformie rolnej majątek ziemski zostaje rozparcelowany, a zamek przejęty przez Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych, które umieszcza w nim Szkołę Rolniczą. W 1947 roku, staraniem Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków zamek przekazano w użytkowanie Związkowi Zawodowemu Historyków Sztuki i Kultury. W zamku zostaje urządzone muzeum wewnątrz oraz Ośrodek Kultury Plastycznej i Dom Pracy Twórczej. W zamku w tym czasie rozpoczęte zostają prace remontowe. W 1953 roku zmieniono przeznaczenie zamku, proponując umieszczenie w nim ekspozycji Państwowych Zbiorów na Wawelu. Kolejny projekt adaptacji z 1964 roku przewidywał umieszczenie w zamku Domu Pracy Twórczej Akademii Sztuk Pięknych i Muzeum Kopii Ściennych i Transferów. W 1977 roku, w końcowej fazie prac remontowych zamku, nastąpiła ostateczna zmiana planów adaptacyjnych. W zamku umieszczono filię Muzeum Ziemi Tarnowskiej (Muzeum Okręgowe w Tarnowie).” Jak widać nie stanowił problemu fakt, że każda z tych funkcji wymaga innego sposobu rozplanowania, a w związku z tym kolejnych remontów w obiekcie, który uznano za zabytek.

Części zamków, opuszczonych przez dawnych właścicieli po wojnie zwłaszcza na ziemiach zachodnich, państwo nie dofinansowywało. W obiektach często wysokiej klasy z bogatym wyposażeniem i infrastrukturą umieszczano ludność przesiedloną z innych kulturowo terenów, tworzone mieszkania komunalne robotników rolnych, magazyny. Oddawano w użytkowanie PGR-om i spółdzielniom rolniczym.

W stosunku do ruin historycznych zamków wprowadzono w latach 60-70. XX w. tzw. angielską szkołę konserwacji ruin. Najbardziej znaną, najlepiej opisaną i pieczołowicie przeprowadzoną realizacją były ruiny zamku Ogrodzieniec w Podzamczu. W podobnej konwencji przeprowadzono realizacje w Dobczycach i Lipowcu. Ideą przewodnią tego podejścia było założenie, że same ruiny są obiektem niejako muzealnym. Nie całkowicie odgruzowane, jedynie uczytelnione ruiny eksponowano na zielonej murawie. Ruch turystyczny prowadzony był wytyczonymi ścieżkami i współcześnie wprowadzonymi zabezpieczeniami (schody, barierki). Uznawano za właściwe zorganizowanie w ruinach muzeum, rozumianego jako lapidarium czyli zabezpieczenie pod dachem cennych fragmentów wydobytych podczas badań. Całość zaplecza miała sprostować się do pomieszczenia strażnika – który miał być również kasjerem i przewodnikiem, a nową infrastrukturę techniczną sprowadzano do minimum (w ruinach zamku Lipowiec do dziś nie ma toalety). Ruina była chroniona tak jak muzealia – najistotniejszą wartością zabytkową była wartość jej autentyczności (ruina jako dokument).

Zagospodarowanie zamków po transformacji w 1989 r.

Stosunek do ochrony i zagospodarowania zamków jest, jak pisałam wcześniej, wypadkową sytuacji w ochronie zabytków w ogóle, a ta z kolei wypadkową sytuacji politycznej, społecznej i gospodarczej. W ostatnich trzech, czterech dekadach w ochronie zamków i ich zagospodarowaniu w Polsce zaszły ogromne zmiany. W nowych warunkach stare sposoby, nie spełniają się. Zmiany transformującego się państwa w stosunku do zabytków (uwzględnione w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 roku) dotyczą spraw podstawowych: własności, odpowiedzialności za zabytek i finansowania zabytków.

Aby lepiej naświetlić nową sytuację, a nie tylko zaprezentować przykłady zagospodarowania zamków, pozwolę sobie przypomnieć podstawowe daty z naszej najnowszej historii. Ułatwi to zrozumienie problemów z jakimi przyszło nam się mierzyć.

Zmiana ustrojowa w Polsce miała miejsce w 1989 roku. Nową Konstytucję RP otrzymaliśmy w 8 lat później, w kwietniu 1997 r. Od trzech lat trwał już faktyczny proces integracji Polski z krajami europejskimi, który zaczął się z chwilą złożenia przez Polskę wniosku o członkostwo w Unii Europejskiej w grudniu 1994 r. W 2004 r. Polska przystąpiła do Unii. Nową ustawę o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami otrzymaliśmy w 2003 r. (14 lat po przejściu z komunizmu w kapitalizm).

Zamek, to nieruchomość gruntowa z budynkiem

Zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 r. zamki, tak jak wszystkie zabytki nieruchome, zdefiniowane są jako „nieruchomości”. Istnieje prawna możliwość stosunkowo swobodnego handlu nieruchomościami zabytkowymi. W 1991 roku zlikwidowano Państwowe Gospodarstwa Rolne, a ich majątek przejęła Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa. Głównym zadaniem AWRSP jest prywatyzacja nieruchomości, w tym zamków, oddanych w poprzednim okresie we władanie PGR-om.

Coraz częściej pojawiają się więc prywatni właściciele zamków i ruin zamkowych.

Również samorządy przejmują na własność ruiny i zamki leżące na ich terenie. Kiedy są one już własnością gminy, ta może je sprzedać prywatnemu inwestorowi lub, w oparciu o nie, rozwijać własne przedsięwzięcia.

Ceny zamków czy ruin zamkowych, zwłaszcza w początkowym okresie po transformacji, były bardzo niskie. A, jeśli zabytek kupowany był bezpośrednio od państwa, nowy właściciel dostawał znaczne zniżki. Zdarzało się więc, że zamek kupowany był jedynie jako lokata kapitału i - do czasu odsprzedania - niszczał.

Własność i stosunek do własności

Wszelka ochrona, czy to zabytków czy przyrody, jest ograniczeniem praw własności. Obecnie w Polsce prawo własności jest prawem bezwzględnym, gwarantowanym w naszej nowej konstytucji. Jest też jednym z ważnych punktów katalogu praw człowieka (art. 17 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka). Rola konserwatora, staje się coraz trudniejsza i ma on coraz mniejsze możliwości sprzeciwienia się sposobowi zagospodarowania, który niszczy zabytek.

Finansowanie i odpowiedzialność za zamki

Po 1989 roku rozpoczął się proces rezygnacji z mecenatu państwa. Jest coraz mniej obiektów, których ochrona finansowana jest z budżetu centralnego. W ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 roku przerzucono odpowiedzialność za zabytki (w tym zamki) na właściciela indywidualnego lub samorządowego. Zdarza się więc i tak, że jedna mała wiejska gmina jest właścicielem dwóch lub trzech zamków. Często zamki te są zaniedbane i opuszczone. Jednak, bieda to problem poprzedniego okresu. Obecnie w Polsce istnieje stosunkowo duża łatwość w pozyskaniu pieniędzy zarówno dla inwestorów prywatnych (indywidualnych) jak i dla gmin czy społecznych fundacji.

Nadmiar pieniędzy wobec nieprzygotowania nowych procedur i zmodyfikowanej doktryny konserwatorskiej

Stosunkowo prostym sposobem pozyskania pieniędzy przez samorządy są programy europejskie. Inwestycje współfinansowane są przez Unię Europejską z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego oraz z budżetu państwa w ramach Zintegrowanego Programu Operacyjnego Rozwoju Regionalnego. Jednak celem tych programów nie jest ochrona zamków, ale wzmacnianie regionalnego potencjału gospodarczego. Powstają realizacje typu "wrota czasu" czy "Castrum Antiquum" pełniące współczesne funkcje turystyczne ubrane w kostium quasi zamkowy i quasi historyczny.

Projekty zagospodarowania wykonywane są też przez firmy consultingowe, które korzystają z typowego, powtarzalnego schematu wykorzystywania zamku do celów komercyjnych.

Urzędy konserwatorskie, skupione na ochronie, nie są przygotowane do analizowania, przed wydaniem pozwoleń, dokumentów zgodnych z wytycznymi europejskiej maszyny biurokratycznej. W dokumentach tych zwroty: rekonstrukcja, rewitalizacja, odbudowa, konserwacja... często mają inny sens niż w klasycznym, konserwatorskim języku (projekty rewaloryzacji ruin zamku w Iłży, przedzamcze zamku w Będzinie).

Rezygnacja z mecenatu państwa i przerzucenie odpowiedzialności za zabytek (zamek) na właściciela skutkuje tym, że właściciel finansuje badania i ich opracowanie, prace projektowe i realizację. Wykonawcami badań historycznych, architektonicznych i archeologicznych są osoby lub firmy prywatne. Inwestor, chcąc osiągnąć zamierzony cel, może mieć duży wpływ na zakres i sposób prowadzenia badań, a w efekcie na projekt realizacyjny. Zleca je prywatnym osobom podając cel do jakiego zmierza.

Zamki traktowane są w sposób komercyjny

Zamki o dużej kubaturze najczęściej zagospodarowywane są współcześnie jako hotele i muszą być przedsięwzięciami przynoszącymi dochód. Racjonalność ekonomiczna powoduje, że zadasza się dziedzińce, buduje kubatury pod dziedzińcem, w piwnicach umieszcza baseny i centra odnowy biologicznej. Parkingi i niezbędna współczesna infrastruktura techniczna wypełniają całą przestrzeń nie tylko wewnątrz zamkowych ale też przestrzeń wokół zamku. Tworzone są też kubatury pod powierzchnią zamku. Hotel Krasicki urządzony w zabudowaniach Przedzamcza Zamku Biskupów Warmińskich w Lidzbarku Warmińskim może przyjąć 250 osób w 122 pokojach. W przyziemiu zorganizowano centrum Wellness (basen, sauny, jacuzzi, fitness) a na wieży zegarowej obserwatorium. Hotel ten zbiera świetne recenzje. W zamku w Rynie urządzono 161 pokoi, zadaszono dziedzińce, a w piwnicach umieszczono basen. W niezrealizowanym jak dotąd projekcie przystosowania ruin zamku w Iłży do obsługi ruchu turystycznego zaproponowano specjalne podjazdy i windy dla osób niepełnosprawnych, dowożące turystów na wózkach inwalidzkich w głąb ruin.

Przed transformacją zamki również pełniły funkcje hotelowe jednak w skali kameralnej, ponieważ obiekty te nie musiały przynosić dochodu.

Muzea, działając od 1996 r. pod rządami ustawy o muzeach, dbają o sposób przechowywania swoich zbiorów i frekwencję, czyli turystyczną atrakcyjność muzealnych przedsięwzięć. W ciągu ostatnich lat wytworzyła się sytuacja, w której opiekę nad zamkiem sprawuje konserwator zabytków, natomiast opiekę nad zbiorami w zamku – dyrektor muzeum. Jest to sytuacja konfliktowa i do konfliktów, nawet bardzo spektakularnych, dochodzi. Przykładem może być próba rozbudowy z użyciem współczesnych rozwiązań architektonicznych Muzeum Szlachty Mazowieckiej w ruinach zamku w Ciechanowie. Pierwotnie wspólny interes, ochrony ruin i umieszczenie w nim muzeum, jako godnego opiekuna zamku, został zamieniony w konflikt, ponieważ takie są zasady gry rynkowej

Z około 70 muzeów w zamkach, tylko niewielka ich część jest finansowana przez państwo (Zamek Królewski w Warszawie, Zamek Królewski na Wawelu, Zamek Ujazdowski w Warszawie, Malbork...)

Ruiny zamków stają się tanim półproduktem

Jeśli ruiny zamku kupuje osoba prywatna, należy spodziewać się chęci zbudowania na niej kompleksu turystycznego. Jeśli ruiny pozostają we władaniu gminy często powoływane są spółki, których celem jest prowadzenie rozbudowanego programu imprez turystycznych w celach komercyjnych. W Ogrodzieńcu cotygodniowa bogata oferta ściąga tysiące turystów. Podobną ofertę turystyczną przygotowują muzea w Janowcu, Lipowcu, Czersku.

Postęp technologiczny i materiałowy

Dzisiejsze możliwości techniczne i technologiczne powodują, że można wykonać prawie wszystko. Powstają produkty zabytkopodobne, a inwestorzy starają się ukryć fakt nowości. Marzeniem właściciela jednego z zamków jest, żeby na ścianach kartonowo gipsowych położyć takie malatury, aby za 10 lat konserwatorzy mieli kłopot z ich wydatowaniem. W podobnym duchu wykonywane są nowe okładziny kamienne z wątkiem średniowiecznym na cegle dziurawce czy bloczkach z gazobetonu. Po spatynowaniu będą trudne do odróżnienia.

Na tym tle karykaturalny projektowo i technologicznie nowy zamek w Gostyninie, będący recepcją Term Gostynińskich, łatwo daje się odczytać jako pastisz. Żelbetowe blanki i oszarpowania pokryte współczesną terakotą i łupanką ze sztucznego kamienia, proporceje i kształty “zamkowego” hotelu przez swoją nieudolność nie mogą być mylone z obiektem historycznym.

Turystyka masowa jako zagrożenie

Zamek stał się produktem turystycznym ze wszystkimi tego konsekwencjami.

Istotą produktu turystycznego nie jest: oryginał, autentyczność, specyfika miejsca, niepowtarzalność, niedostępność (np. ruiny zamków na wysokich wzgórzach) - stanowiące istotę zabytku.

Zamek, jako produkt, musi spełniać oczekiwania turysty masowego: być produktem powtarzalnym, łatwo dostępnym (dojazd i parking jak najbliżej zamku) i łatwo zrozumiałym.

Zamek jako produkt dostosowany jest do określonej grupy odbiorców. Dość często więc, zagospodarowanie musi spełniać potrzeby estetyczne odbiorcy masowego.

Również otoczenie zamku czy zamkowych ruin jest niezwykle atrakcyjne dla inwestorów. Jest też bardzo trudne do ochrony. Dla inwestorów (nie tylko prywatnych) im teren leży bliżej zamku, tym jest cenniejszy inwestycyjnie: przy bramie do zamku w Uniejowie powstał kompleks zabudowań dla term, na przedpolu ruin w Odrzykoniu, Janowcu powstają przeskalowane zajazdy i karczmy.

Wszystkie opisane zmiany byłyby korzystne dla zabytku, gdyby możliwe było wypracowanie konsensusu pomiędzy potrzebami inwestora a wymaganiami doktryny konserwatorskiej.

Tu jednak natrafiamy na kolejną barierę: zmieniło się rozumienie pojęcia zabytek. W poprzednich okresach zabytek był chroniony jako dokument, oryginał, który przeżywał różne losy historyczne i dotrwał do naszych czasów. Obecnie zabytek jest produktem, który powinien spełniać wymagania współczesne. Pojęcie zabytku przeszło długą drogę od “sacrum” do “towarum” [3].

Doktryna konserwatorska opracowana była dla pierwszego z przedstawionych rozumienia zabytku i nie jest dostosowana do ochrony w drugim rozumieniu.

Na obecnym etapie transformacji oznacza to nieustanny konflikt pomiędzy konserwatorem a inwestorem i nie ma znaczenia czy jest to inwestor prywatny, samorządowy czy społeczny. Wyjątki dobrej współpracy potwierdzają tylko regułę.

Literatura

1. cytat z karty ewidencyjnej obiektu z 1998 r. autor: Marek H. Grabski
2. Ł. Kondratowicz-Miliszkiwicz, Zagadnienie ekspozycji wewnątrz dworu średniozamożnego ziemianina z lat XIX XX wieku na przykładzie przygotowywanej ekspozycji we dworze z Żyrzyna w Muzeum Wsi Lubelskiej. Dwór Polski. Zjawisko historyczne i kulturowe, SHS Warszawa 2000
3. J. Purchla, Dziedzictwo a transformacja, Kraków 2005
4. Bohdan Querquin, Zamki w Polsce. Arkady Warszawa 1984, str. 15

Розділ II

Історичні аспекти розвитку

ЖОВКІВСЬКИЙ МАГІСТРАТ І ЄВРЕЇ У XVII-XVIII СТ.: СПІВПРАЦЯ І КОНФЛІКТИ

Жовква, закладена на грунтах села Винники (відомого з 1398 р.) будувалась як приватне поселення згідно концепції ренесансного ідеального оборонного міста. Її засновник, белзький воєвода Станіслав Жолкевський (1537-1620 рр.), виклопотав у короля Сигизмунда III Вази привілей, згідно з яким було підтверджено назву міста та надано йому магдебурське право від 22 лютого 1603 року. Останнє – склалось в містах Німеччини протягом XII-XIII століть та було однією з найбільш ранніх форм демократії. Для умов раннього середньовіччя таке право виявилось рідкісним явищем, оскільки населення багатьох міст фактично звільнялось з-під влади феодалів і користувалося досить широким, як на той час, самоврядуванням.

Магдебурське право бере свій початок від привілею 1188 року, який отримало німецьке місто Магдебург від свого архієпископа Віхмана [6, с. 92]. Згодом усі привілеї, приписи і постанови міського права були кодифіковані у збірках “Саксонське зеркало” (“Speculum Saxonum”) і “Право муніципальне” (“Jus municipale”). Кодифікацію виконав в Магдебурзі Едгард де Репгов на поч. XIII ст. [12, с. XXIV]. Ці дві збірки стали основними джерелами магдебурзького права на наших землях. З др. пол. XIV ст. вони були перекладені польськими юристами з латинської та німецької мов на польську, а у 1743 р. і на українську [4, с. 414]. Прикметно, що у колекції стародруків Львівського історичного музею зберігається львівське видання книги магдебурзького права 1581 р. “Право муніципальне”, опубліковане та перекладене на польську мову Павлом Щербичем, що походив з шляхетської родини Щербів гербу Ружа у Кракові [9, с. 104]. У книзі вміщено 140 статей. Більшість з них складається з трьох частин: переліку питань, які розглядає стаття, викладу правових норм з цих питань і глосів-коментарів до них. Статті трактують різні варіанти правовідношень, діяльність міської влади, суду, його компетенцію і порядок судочинства, питання земельної власності в межах міста, порушення прав володіння; захоплення рухомого майна, спадкоємства, покарання за різні злочини. Особливе місце займають норми, що регулюють торгівлю і ремесло, діяльність цехів і купецьких гільдій, порядок оподаткування [9, с. 111]. Ці питання і складали компетенцію Ради і Лави – двох головних гілок міського самоврядування. Рада виконувала законотворчу (видавала різноманітні ухали) та адміністративну функції, Лава – відповідно судову. Структура влади середньовічної Жовкви згідно даних І. Крип’якевича [8, с. 21] була влаштована на зразок магдебурзького права: міська рада складалася з чотирьох радників; суд з вїта і шести лавників. Вїта і одного з радних призначав власник міста, але з «упо-

добанням поспільства», всіх інших вибирало «поспільство вільними голосами» в присутності панського адміністратора. Першим війтом Жовкви став у 1601 р. її будівничий Павло Щасливий, він призначався Ст. Жолкевським на цю посаду упродовж десяти років, аж до смерті (таблиця 1). Кожен радник щоквартально головував у Раді і звався бургомістром. Найбільш шанованих городян по кілька раз обирали до міської ради. Всі спірні питання розглядав лавничий суд, а «криваві» – війт, при якому було двоє лавників і присяжний писар. Від війтівського суду допускалася апеляція до повної сесії Ради, а від сесії – до замкового суду. Повні сесії уряду скликалися двічі на тиждень. 1614 р. громада Жовкви, зі згоди господаря міста, домоглася свого представництва у вигляді колегії 12 мужів, яких обрали 30 грудня голосами 36-х міщан на чолі з бургомістром Іваном Савчаком [13, с. 36]. Члени колегії не увійшли до міського уряду і були лише контрольним органом: перевіряли щоквартально рахунки бургомістрів, на ярмарках та базарах – міри та ваги, збирали грошові штрафи. Без їх згоди не можна було провести жодних основних змін у міському господарстві.

У компетенції Ради було також регулювання співжиття національних громад міста, а також надавання міського права. Незважаючи на те, що євреї були, на загал, автохтонним населенням міст, бо проживали там з часу їх закладення, вони не мали виборчого права до міських органів та не підлягали міській владі. Кодекси магдебурзького права ставили конкретні вимоги до потенційних претендентів на міські посади, а саме: їх не могли займати «жінка, а також чоловік не сповна розуму, лунатик, німий, сліпий, глухий, проклятий, виволаний, відступник від християнської віри, єврей, неодружений чи незаконнонароджений» [7, с. 54]. Євреям було заборонено обіймати керівні посади у місті, бо це означало, що при виконанні своїх службових обов'язків вони б мали владу над християнами [14, с. 59]. Часто їм відмовляли у праві будувати нові синагоги та школи, виходити з будинків, а навіть відкривати віконниці у велику п'ятницю. Кара смерті чекала на тих старозаконних, які намагались повернути в іудаїзм християн. Заборонено було також укладати шлюби з християнами та носити зброю [14, с. 62]. Згідно з правом, ці обмеження поширювались і на деякі побутові контакти етнічних груп: спільне споживання їжі, купівля ліків та працевлаштування християн у «невірних». Також у міських судах свідчення євреїв мало меншу доказову вартість, ніж покази християн. Дивним, однак, був дозвіл купувати крадені речі, але тільки крім костельних, і то без втрати власних коштів, витрачених при таких фінансових операціях. Такий дозвіл мав спряти швидкому пошуку злодіїв та поверненню майна постраждалим городянам, проте в майбутньому він став причиною конфліктів між магістратом та єврейським населенням. В кодексах були передбачені також формули кількох єврейських присяг, які склались на вимогу міського суду при різноманітних обставинах [14, с. 150-151]. Що стосується Жовкви, то єврейська громада, зважаючи на прихильне ставлення власників міста, користувалась значно ширшими міськими правами, аніж це було передбачено суворими кодексами магдебурзького права.

Історія євреїв Жовкви сягає своїм корінням кінця XVI століття. Згідно з даними пінаксу (документальної хроніки єврейської громади, яка велась з 1593 по

1783 рік) євреї проживали в Винниках вже в 90-х роках XVI століття [11, с.20], про що свідчив збережений до 1941 року надгробок Іссака, сина Абрагама від 1610 року. Відразу ж після заснування міста сюди інтенсивно починає прибувати єврейське населення, головним чином зі Львова, а також німецькі та чеські емігранти. В 1600 році Ст. Жолкевський виділяє євреям окрему вулицю під поселення і будівництво синагоги, лазні, бровару, "солодовні", а також територію під кладовище [15, с. 6-8]. Прикметно, що саме вулиця Белзька, вперше згадана у джерелах у 1614 р., стала головною у єврейському кварталі. Вона була розташована у північній частині міста, тягнулась від ринку, навпроти замку, аж до теперішньої синагоги.

Завдяки толерантності і підтримці зі сторони магнатів-господарів, зацікавлених в економічній інтеграції євреїв, жовківська громада швидко росла, і цей ріст був забезпечений (хоча і в рамках середньовічних обмежень) наданням їй можливості для створення власних інституцій. Всі вони, окрім штитално, були розміщені компактно та разом з Єврейськими воротами утворювали північний квартал міста. Станіслав Жолкевський прирівнює євреїв до інших національних категорій стосовно величини податків та торгівлі. "Вони повинні були слухати ту владу, котру собі оберуть" [15, с. 62]. Виникнувши як "прикагалок" Львова, жовківська єврейська громада настільки зміцніла, що в 1620 році організувала власний кагал¹, головною ознакою якого була триступенева організація, подібна до магдебурської. Це було першим кроком на шляху до самоуправління, однак львівський кагал, як і раніше, все ще визначав для жовківських євреїв величину податків, затверджував старшин кагалу, призначав своїх рабинів, вирішував судові та релігійні суперечки [10, с. 17]. Згідно § 4 кагального статуту «ні один єврей не міг оселитись в місті без відома сеньйорів (старших) і boni viri міста Жовкви та п'яти відомих місцевих жителів, але жовківський кагал повинен був про кожен випадок повідомляти львівських кагальних старшин під штрафом 5 золотих на будівництво синагоги» [5, с. 606]. Лише у 1626 році єврейська громада Жовкви домоглася призначення свого рабина і судейського колегіуму. Відтепер кагал забороняв місцевим євреям звертатись у львівські суди; порушникам загрожував штраф у сумі 50 золотих, що йшов на будівництво синагог у Жовкві та Львові [15, с. 108].

Поділ влади у єврейській громаді, як вже зазначалося, був подібний до структури магістрату. На чолі громади стояло чотири сеньйори чи парнаси, так звана старшина. Вони були вповноважені репрезентувати громаду ззовні – перед господарем міста та магістратом. Один з їх грона щомісяця обіймав керівництво над іншими сеньйорами та всією громадою. Він контролював її адміністрацію, суд та фінанси. До його обов'язків належало також складання списків єврейських родин, купців та ремісників. Ці реєстри передавалися міським збирачам податків. Головуючий також розписував громадський бюджет, брав позики та сплачував борги. В зв'язку з великими повноваженнями парнаса, його контролював другий уряд, так звані «добрі мужі» чи boni viri, які згідно кагальної ієрархії стояли дещо ниж-

¹ Відповідно до традиції інших польських міст євреї утворили власну, незалежну від магістрату адміністрацію з усіма її інституціями і прерогативами.

че сеньйорів. Їх також було четверо. Вони брали участь у всіх засіданнях верхівки громади і володіли однаковим правом голосу поряд з сеньйорами. Головним їх заняттям була участь у рабинських судах, де вони виконували функції лавників. Крім того вони контролювали громадські фінанси та опікувалися найбіднішими юдеями. До складу громадського правління входили врешті кагальники, що головували в комісіях: благодійній (займалися продажем місць в синагозі, контролювали лазню, шпиталь і цвинтар, опікувалися бідними та самотніми дівчатами та дбали про кошерність м'яса), комісії «вірників» (слідкували за кошерністю нем'ясних продуктів харчування, перевіряли міри та ваги та надавали право помешкання в даній громаді, так зв. хазака). Третім урядом, що складався з трьох чоловік, були так зв. цензори, які встановлювали величину податків. Каденція громадського уряду тривала один рік, виборами кагалу керував рабин, який мав найвищу виконавчу владу, головуючи у єврейському суді. Згідно даних польського історика С. Гасьоровського, в жовківському пінкасі була норма, що забороняла євреям судитись в іншому суді окрім рабинацького [13, с. 113]. Однак євреї часто вдавались до міського суду з метою отримання менш суворого вироку чи більшої його легітимності.

Переломним моментом у взаємовідносинах магістрат-кагал, що активізував співпрацю цих самоврядівних органів, став привілей Яна III Собеського від 11 березня 1693 р., який забезпечив опосередковану участь кагальної верхівки у міських виборах. Цим документом Собеський підтвердив давні міські права, додавши до них нові розділи. В тексті цього привілею йде мова про «війтівсько-бургомістрово-лавничі» суди. Вони, як і колись, мали діяти згідно магдебурзького права, причому вїйт здійснював судочинство у кривавих справах, бургомістр з лавниками – розглядали поточні справи. Суди відбувались в ратуші в середу та п'ятницю о 10 годині. Вїйта і першого бургомістра призначала замкова верхівка. Решту членів міської ради обирали міщани в присутності адміністратора панських угідь і, як не дивно, найвпливовіших євреїв [13, с. 64]. Католики домінували у магістраті, грекокатоликам було відведено лише 2 посади: одного радника та лавника. В тому ж привілеї йшлося і про залучення євреїв до встановлення величини податків разом з 12 мужами від магістрату та двома представниками від цехів [15, с. 18]. В справах, що стосувались обох місцевих спільнот – християнської та єврейської, як наприклад, поділ податків, різних зборів та контрибуцій, спільних інвестицій (криниці, громадські будинки, зведення та ремонт міських мурів та мостів), оборони міста і т.п., рішення приймалися під час спільних засідань представників магістрату і єврейської старшини. Так, наприклад, у 1743 р. міська влада встановила річну пенсію для трубача в сумі 400 золотих. До її сплати та визначення кандидатури на цю посаду долучився і кагал. Згідно контракту від 11.10.1743 р., укладеного магістратом та єврейською громадою, трубачем став органіст Казимир Яричовський. До його обов'язків, крім щоденного трублення щогодини і в різні свята, належав також догляд за годинником на ратуші та подання сигналу у випадку пожежі [2, с. 146-147]. Слід зазначити, що і на інші міські видатки, такі як плата для охорони, слуг та писаря, міських будівничих, а також кошти на ремонт міського годинника, лій, порох єврейська громада сплачувала

порівню з християнськими міщанами. Співпраця між кагалом та магістратом продовжувалась і протягом XVIII ст., незважаючи на зміну власників Жовкви, які на прохання городян підтверджували попередні міські привілеї. Так, в протоколі виборів міської влади з 1745 р. поруч чотирьох прізвищ з «поспільства» присутні два прізвища єврейської старшини з оригінальними підписами на гебрейській мові – Гілея Шломовича та Вігдора Ішковича [13, с.159]. Крім того, євреї орендували у магістрату міські податки, бровар, земельні наділи, магазини та вели спільні фінансові операції. Гідна уваги також спільна ініціатива міської влади та кагалу – будівництво мануфактури сукна, реалізована у 1748 р. Ця будівля була зведена біля ратуші коштом усіх жовківських міщан [3, с. 146-147].

Поряд з плідною співпрацею обох етнічних груп мали місце і конфліктні ситуації, вирішення яких було прерогативою міського суду. Усі його постанови і рішення занотовувались у міські книги вийтівсько-лавничого суду королівського міста Жовкви. Цікаво, що серед причин конфліктних ситуацій, як уже було зазначено, стала норма магдебурзького права, яка дозволяла євреям купувати крадені речі для швидшого їх віднайдення. Це правило було обов'язковим для тодішньої Речі Посполитої, причому воно гарантувало збереження коштів, витрачених таким покупцем при виявленні у нього краденого товару. Проте місцевий магістрат трактував цю норму неоднозначно, особливо протягом XVIII століття, коли значно зросла кількість крадіжок у Жовкві та число єврейських ломбардів, які надавали позики під заставу. Вистачало, що євреєві у міському суді була доведена негласність фінансової операції чи халатність у зголошенні до відповідних міських органів про купівлю підозрілих речей. В 1736 р. відбувся показовий процес над євреєм Ізраїлем та його дружиною. Кшиштоф Татарчик цеховий майстер покликав єврея Ізраїля до суду, звинувачуючи його в тому, що купив у нього речі, вкрадені у власної доньки, а саме: золоту каблучку з червоним камінцем, 6 срібних гудзиків і 3 шматки срібла. Суд вирішив, що Ізраїль повинен повернути ті речі постраждалому. В даному випадку, якщо єврей вже продав Татарчику згадані речі, то має повернути позивачеві ще і їх вартість. Крім того підсудний повинен був дати до костелу пів каменя воску і відсидіти тиждень у в'язниці на ратуші. Надалі, щоб запобігти купівлі крадених речей, як зазначено у міській судовій книзі - «З чого беруться злодії», маєток єврея був конфіскований на користь замку. Жінку Ізраїля, яка прийняла крадені речі, покарали бичуванням під ганебним стовпом. В результаті ця сумна історія закінчилась вигнанням обох з міста [1, с. 172].

Підсумовуючи, таким чином, контакти магістрату і єврейської громади, можна говорити про плідну співпрацю, незважаючи на конфліктні ситуації, які, і – це важливо, не провокували серйозних конфронтацій. У цьому контексті перестав дивувати факт окреслення терміну дії різноманітних фінансових угод в міських книгах назвами єврейських свят як “жидівські трубки”¹ та “жидівські кучки”², хоча, традиційно подавали назву християнських.

¹ Тут йде мова про свята Рош га Шана (Новий Рік) та Йом Кіпур (День Поєднання), коли трублять в ріг, званий шофаром.

² Свято Суккот.

Список Жовківських війтів

п/п	Прізвище, ім'я	Термін служби	п/п	Прізвище, ім'я	Термін служби
1	Павло Щасливий	1601-1610	28	Войцех Длугош	1683
2	Ян Грушецький	1611-1621	29	Мацей Зьолкович	1687
3	Ян Мучаньський	1622	30	Ян Станіслав Котелевич	1691
4	Станіслав Бранвіцький	1623	31	Ян Станіслав Котелевич	1694
5	Блазей Напора	1624	32	Ян Ковальський	1696
6	Ян Згорчик	1625	33	Ян Станіслав Котелевич	1697
7	Станіслав Школарег	1626	34	Ян Станіслав Котелевич	1700
8	Блазей Напора	1627-1628	35	Ян Пехович	1701
9	Ян Мучаньський	1629-1630	36	Ян Станіслав Котелевич	1702-1704
10	Ян Шимонік, купець	1631-1632	37	Ян Антоні Коваловський	1706-1707
11	Марцін Шимонік	1633-1634	38	Томаш Розмашевич, купець	1712
12	Лукаш Ковнацький	1635	39	Василій Семенович	1714
13	Ян Шимонік	1636	40	Ян Станіслав Котелевич	1716
14	Лукаш Ковнацький	1640	41	Василій Семенович	1718
15	Ян Шимонік	1641-1642	42	Томаш Розмашевич, купець	1720
16	Станіслав Немчук аліас	1644	43	Василій Семенович	1723
17	Лішовец		44	Томаш Розмашевич, купець	1725
18	Лукаш Ковнацький	1645	45	Миколай Пеньожек	1733
19	Стефан Гатковський, цирюльник	1647	46	Миколай Пеньожек	1735
20	Лукаш Ковнацький	1649	47	Йозеф Антоні Ейвас, купець	1736
21	Стефан Гатковський, цирюльник	1650	48	Миколай Пеньожек	1737
22	Мацей Зьолкович	1651	49	Ян Стоянович	1738
23	Себастьян Бобрецький	1654	50	Йозеф Антоні Ейвас, купець	1741-1755
24	Мацей Зьолкович	1656	51	Василій Новосельський	1756-1770
25	Себастьян Бобрецький	1658-1659	52	Крихтин Токарський	1771
26	Марцін Котелевич	1663	53	Андрій Стоянович	
27	Себастьян Бобрецький	1664-1666			

Джерело: Gąsiorowski S. *Chrześcjanie i Żydzi w Żółkwi w XVII i XVIII wieku.* – Kraków. 2001, – S. 229-230.

Література

1. Наукова бібліотека Львівського університету імені І. Франка, відділ рідкісної книги (далі – НБ ЛДУ РК), 615 / III. Księga miejskiego Sądu wójtowsko-ławniczego m. Żółkwi z lat 1736-1738.
2. НБ ЛДУ РК 616 / III. Księga miejskiego Sądu wójtowsko-ławniczego m. Żółkwi z lat 1741-1746.
3. НБ ЛДУ РК 622 / III. Księga miejskiego Sądu wójtowsko-ławniczego m. Żółkwi z lat 1763-1765.
4. Багалій Д. Магдебурське право на Лівобічній Україні / Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV – XVIII в. Частина II. – Львів: НТШ, 1903. – Т. 24.
5. Балабан М. Жолкієвь (Żółkiew) / Еврейская энциклопедия: сводъ знаній о еврействъ и его культурѣ въ прошломъ и настоящем. В 16 томах. (Под. Ред. Л. Кацнельсона). - Спб.: Изд-е общества для научных еврейских зданий и изд-ва Бронгаузъ-Ефронъ, 1908-1913. - Т.6.
6. Владимирський-Буданов М. Німецьке право в Польщі і Литві, I-IV // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV – XVIII в. Частина перша. – Львів: НТШ, 1903. – Т. XXIII.
7. Гошко Т. З історії магдебурзького права у Львові (XIII – XVIII ст.) / Львів. Історичні нариси. – Львів, 1996.
8. Крип'якевич І. З історії міста Жовкви / Жовківщина. Історико-мемуарний збірник. - Жовква-Львів-Балтимор, 1995. – Т. 2.
9. Семенюк Д. Львівське видання книги Магдебургзького права 1581 р. / Наукові записки ЛІМ. Випуск VII. – Львів, 1998.
10. Bałaban M. Żydzi lwowscy na przełomie XVII i XVIII wieku. - Lwów, 1906.
11. Barącz S. Pamiętka miasta Żółkwi. - Lwów, 1877.
12. Czołowski A. Pogląd na organizację i działalność dawnych władz miejskich do 1848 r. / Miasto Lwów w okresie samorządu (1870-1895) – Lwów, 1896.
13. Gašiorowski S. Chrzęścjanie i Żydzi w Żółkwi w XVII i XVIII wieku. - Kraków. 2001.
14. Groicki B. Porządek sądów i spraw miejskich prawa magdeburskiego w Koronie Polskiej. - Warszawa, 1953.
15. Shall J. Dawna Żółkiew i jej żydzi. - Lwów, 1939.

Володимир ГАЛИК

*канд. іст. наук, доцент кафедри всесвітньої історії
Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка*

ПРОФЕСОР-АГРАРНИК ЙОСИП ОЛЕСЬКІВ ТА ІВАН ФРАНКО

У статті на основі епістолярної спадщини Йосипа Олеськіва до Івана Франка простежуються особливості становлення і розвитку взаємин між ними. Акцент робиться на приятельських відносинах, контактах на ниві науково-дослідницького співробітництва та різного роду діяльності.

Ключові слова: *Іван Франко, Йосип Олеськів, епістолярія, приятельство і дружба, співробітництво.*

У сучасному франкознавстві досі, у призмі епістолярії, залишаються невивченими у повному обсязі відносини між Йосипом Олеськівим та Іваном Франком. Постає питання, чи не вперше, для підвищення врожайності почав використовувати мінеральні добрива. Попри це, Й. Олеськів був одним із ініціаторів масового переселення українців до Канади, популяризатором еміграції з Галичини і Буковини до Канади наприкінці 1890-х рр. [1]

Народився Й. Олеськів 28 травня 1860 р. у селі Нова Скварява Жовківського повіту (тепер Жовківський район, Львівська область). У 1878 р. він закінчує гімназію з відзнакою. Цього ж року Йосип вступає на правничий факультет Львівського університету, але розчарувавшись в професорському викладанні у 1879 р. переводиться на філософський, а з наступного, більше студіює природничі науки. Невдовзі був звільнений від половини плати за навчання постановою сенату № 67 від 19 жовтня 1879 р. Тим часом починає відвідувати кілька дисциплін з психології, а також лекції з анатомії рослин та мінералогії. У другому семестрі 1880 р. Й. Олеськів змушений перервати навчання через службу в армії. Проте, уже зимою цього ж року він продовжує навчання. За відмінні успіхи у навчанні повністю звільняється від оплати за навчання постановою сенату № 38 від 22 жовтня 1881 р. Уже 20 березня 1882 р. Йосип Олеськів отримує абсолюторіум про закінчення університету [2].

Саме на початковому етапі свого навчання у Львівському університеті Й. Олеськів потоваришував з Іваном Франком і був найвірнішим його другом упродовж життя. Цю дружбу зміцнили також приятельські відносини Й. Олеськіва із приятелем І. Франка Я. Рошкевичем, до якого той часто навідувався в гості у село Лолин, тоді Стрийського повіту (тепер село Долинського району Івано-Франківської області). Саме відвідини Йосипом Олеськівим Ярослава Рошкевича та його батьків у Лолині, часто прислуговувалися Івану Франку, оскільки той мав

змогу підтримувати контакти із своєю колишньою нареченою Ольгою Рошкевич, а особливо тоді, коли батько Ольги отець Михайло Рошкевич заборонив вченому бувати в Лолині. В цей час Йосип Олеськів стає посланцем до Ольги і перевозить їй листи та літературу від Івана Франка, та виконує, проте, не часто, його найрізноманітніші доручення. Саме перша згадка про Й. Олеськіва в епістолярній спадщині І. Франка пов'язана із невиконанням одного із доручень, зокрема, у листі від початку червня 1878 р. до О. Рошкевич, який їй передав сам Й. Олеськів, невдовзі по виході з тюрми. І. Франко пише, що просив Й. Олеськіва “поробити для [нього] деякі виписки з метрик лолінських та з таткової рахункової книжечки, але той євнух навідріз відказався” [3]. У зв'язку з тим вчений просить Ольгу зробити виписки дат із метрик до статистичної таблиці, яку він їй подав та переписати батькову книжку, а також при фактах подавати імена осіб [4]. Ці дані були потрібні І. Франку для статті “Доходи і видатки вбогого священика”, яка була надрукована у “Молоті” за 1878 р. [5]

Зауважимо, що у цій праці І. Франко зробив досить докладні підрахунки про доходи священика у Лолині. Акцентується, що священики весь час нарікають на своє погане становище, постійно пишуть до редакції “Слова” скарги на свої нужди і притиски, хоча зовсім не згадується в них про злидні селян і міщан. І. Франко робить співвідношення доходів і видатків М. Рошкевича і висловлює: “...подаємо одну табельку цифр, – загальні суми доходів і розходів нашого панотця у селі від року 1867 аж до 1876, р – це для ліпшого пвітвердження того про що ми говорим. Доходи: сума 12. 817 р.; розходи: 10. 733 р. 62 кр.; остала надвишка доходу: 948 р. 38 кр.”[6]. Апелюючи до залишку, І. Франко цікавиться звідки він може взятися у священика на такій мізерній парафії і при такому скупому життю.

І. Франко через Й. Олеськіва передає і наступні листи до О. Рошкевич. Так, 30 липня 1878 р., як свідчить текст листа, вчений передав Й. Олеськівим ряд літератури для неї: “Словник”, свод Др[агоманова], дві книжки “От[ечественных] зап[исок], де є цікавий роман Гонкура “La fille Elisa” та два зошити “Дрібної бібліотеки”, яку видають “християни”. Цю літературу І. Франко просить повернути після прочитання тим же самим Й. Олеськівим[7]. В наступному листі від 14 серпня цього ж року І. Франко окреслюючи свої мрії про майбутнє, пише до О. Рошкевич: “Ах, якими-то чарівними красками малювали ми собі не раз з П[авли] ком будуще життя на селі. Збереться нас кількох (П[авли]к, я, Бандрівський, Полянський, Олеськів, Білецький, Озаркевичі, Дідицький, Мох, ще деякі). Поженимося, закупимо на зложені гроші хороший кусень ґрунту і обширний фольварок і почнемо господарити...”[8] В цьому листі Й. Олеськів знову отримує завдання: для публікації у журналі “Дзвін” І. Франку потрібні були кореспонденції з краю і Й. Олеськів мав докладно від будь-якого селянина записати оповідання про школу в Лолині і лолінських професорів, а також мав розгорнуто переписати рахунки про прибутки і видатки з книжки, яку вів батько О. Рошкевич[9]. Ці матеріали мали прислужитися до написання статті “Доходи і видатки вбогого священика”, про яку вище згадувалося.

В дальшому листі до О. Рошкевич від 20 серпня 1878 року Іван Франко повідомляє її, що виїздить у Лолин і хоче зустрітися з нею [10]. Докладно про той

приїзд і зустріч написала у своїх спогадах Михайлина Рошкевич (Іванець). Вона розповідає, що “Того самого літа, тобто по тій пам’ятній весні приїхав Олеськів на вакації і [через нього] було умовлено, що Франко приїде певного дня до Долини, а звідси прийде, як раніше мав прийти, в ту сторону лісу (у Лолин – В. Г.). Порозумілись, і Франко призначив день... Олеськів, брат і сестра пішли, а брат ще перед тим дуже рано заніс йому каву і булки, а вернувшись, сказав, що є...” [11].

Вельми часто І. Франко згадував Й. Олеськіва у своїх листах до О. Рошкевич. Так, у листі до неї від 20 вересня 1878 р. І. Франко пише: “...ти можеш собі подумати, який я був лихий на Славка, що на такий довгий час поїхав до Олеськова, – але все ж таки, коли собі погадаю, як ти там у своїй пустині нетерпеливо вижидаєш його приїзду і кілька при тім натерпишся, то й сам не знаю, що з собою зробити” [12]. З наступного листа до Ольги від 2 січня 1879 р. дізнаємося, що Новий рік Іван Франко зустрів сам: “Олеськова нема тутка вже далі місяць – сидить дома, для того не знаю, чи він сумний, чи веселий. Знаю тільки, що взяв до читання деякі книжки, котрі здалось би й тобі попричитувати” [13]. У кореспонденції від 15 січня 1879 р. до Ольги, І. Франко повідомляє: “Олеськів нині приїхав, був у мене” [14]. Мабуть І. Франко і навіть ревнував Ольгу до Й. Олеськова: “...Зовсім не засмутився тим, що ти, не приїдеш на бал, але засмутився хтось другий, *nieszczęśliwy* p. *Oleśków*, аж поки я го не потішив, що, може, незадовго приїдеш” [15]. Також згадує І. Франко Й. Олеськіва і в листі до О. Рошкевич від 7-8 лютого 1879 р., де пише: “П[ан] Олеськів нині несподівано поїхав додому, бо прийшла вість, що його батько слабий. Негарно було би, якби він забавився там довше і не бачився з тобою” [16]. В новому листі Ольга дізнається від І. Франка, що “Олеськ[ова] ще нема, ані не пише нічо – мов у воду втонув чоловік”. Також вчений пропонує Ользі, коли б вона надумала поступати вчитись у вчительську семінарію, то Йсип Олеськів, міг її підготувати з математики, оскільки же може їздити до Лолина, чого не може І. Франко, адже йому заборонено [17]. У березні 1879 р. О. Рошкевич відвідувала І. Франка, проте не побачилася з Й. Олеськівим, оскільки той був відсутнім. Вже 13 березня цього ж року І. Франко повідомляє її, що Й. Олеськів тільки приїхав і “дуже жалує, що не бачився з тобою, і каже, що вже кільканадцять раз ладився писати до тебе величезний лист, але все напише та й підре. Ей, щось-то не просто з моста!.. Ти мені тут далі поочаровуєш всіх хлопців, так що кождий, замість робити що пригідного, буде писав до тебе листи і відтак сам дер, що написав!” [18]. Бачимо, що в основному Й. Олеськів передавав Франкові листи Ользі, тому, що при його відсутності у нього виникали з цим певні труднощі. Про це дізнаємося із листа до О. Рошкевич від 1 квітня 1879 р. де він повідомляє: “Олеськова нема у Львові. Власне діставем від нього лист, у котрім пише, що, їдучи додому перестудився і лежить слабий. Буду писати до нього, але чи зможе бути навесні, не знаю”, тому-то І. Франко змушений покладати цю роботу на Ярослава Рошкевича, хоча передані листи могли пролежувати у нього цілими тижнями [19].

В цей період Іван Франко намагався залучити Йосипа Олеськіва до перекладацької роботи, зокрема, перекладу творів М. Помяловського, які мав намір публікувати. Зокрема, Й. Олеськів переклав твір М. Помяловського “Вакула”, який

І. Франко опублікував в журналі “Світ” за 1881 р., але без підпису [20]. Ще, І. Франко включає Й. Олеськіва в склад кореспондентів, які повинні збирати і опрацьовувати матеріали з галицького життя для журналу “Троада”, який видавав у Женеві М. Драгоманов. Така робота була настільки серйозною, що І. Франко, В. Полянський разом Й. Олеськовим планували зробити екскурсію у Стрийсько-Самбірське Підгір'я, з метою здобуття природничих матеріалів для цього журналу [21].

В червні 1879 р. Й. Олеськів приносить І. Франку лист від Ольги Рошкевич (написаний протягом 16-18 червня 1879 р.), в якому мова йде про те, що вона вже не в силах чекати на І. Франка, терпіти наругу батьків і тому змушена вийти заміж за Володимира Озаркевича [22]. Відписуючи їй в кінці червня цього ж року І. Франко зазначив: “...твій лист, присланий через Олеськова, страшенно вразив мене. Я не знав, що гадати о тобі; я враз з надією на будучність стратив був і віру в доброту і чесноту; я почув, що єдина опора, на котрій я держався стільки літ, самохіть усувається передо мною...” [23] Пізніше, О. Рошкевич повідомляє І. Франка про своє весілля, яке призначалося на вересень 1879 р. [24] У зв'язку з цим, І. Франко змушений шукати найглухіший кут, де б він зміг пережити свої нещастя. Тому Ольга радить, що такий куток він має, перебуваючи на вакаціях в селі Йосипа Олеськіва [25].

І. Франко протягом з 14 липня по 14 вересня 1879 р. гостював в Й. Олеськіва у Скваряві Новій. Про своє перебування тут, він найперше поідомив М. Павлика. У своєму листі до нього від 30 липня 1879 р. він пише: “Не гнівайтесь, що-м так довго не відповідав на Ваші листи. Діло в тім, що я вже ось від 14 [липня] сидів на селі і аж нині приїхав до Львова, а завтра знову їду. Благодать, що що трапилося найти чоловіка, де мож дармо перебути якийсь час (хоть під псевдонімом) і робити спокійно свою роботу... На селі я працюю регулярно і досить пильно – пишу щодня 5-6 сторін чверткових. Поки що займаюся ладженням підручника економії, зрозумілої гімназистів, а то й для селян... Сесь підручник я б думав друкувати по 2 картки в “Новій осн[ові]”, а передрук робити своєю дорогою”[26]. Чосопис “Нова основа”, за задумом І. Франка, мав призначатися не прямо для народу, оскільки нікому його було там представляти, а в першу чергу мав слугувати молоді і повинен виглядати чисто теоретичним[27]. Щодо підручника, то він так і не побачив світу, оскільки І. Франку забракло коштів для видання “Нової основи”. Через певний час І. Франко дещо переробив цей підручник і видав популярну книжечку “Розмова про гроші і скарби”[28]. Також вчений мав задум написати п'яту бориславську повість “котра закінчить період історії Борислава до 1868 року, т.[є] до великого пожару, після котрого уряд вмшався більше в бориславські діла і відносини уладились інакше. На селі тепер збираю матеріали дуже цікаві, котрі, надіюсь, послужать темою образків, глибше тикаючих ладу суспільного, ніж бориславські. Але се – будучина.” [29] Чимало етнографічного матеріалу І. Франко записав у Скваряві Новій в цей час. Так, до трьохтомного видання “Галицько-руські народні приповідки”, увійшла збірочка приказок про побут у “Скваряві коло Жовкви”, яку упорядкував вчений протягом літа 1879 р.[30]

Наголосимо, що саме цей період був скрутним в особистому житті І. Франка через не його весілля О. Рошкевич, а Й. Олеськів слугував для нього єдиною

розрадою. Так про це він пише у листі від 14 вересня 1879 р. до О. Рошкевич: “Признатись тобі по правді, я за ті часи старався вибити собі з голови все, що тикалось тебе та нашого стосунку, і не раз лютився на Ол[есокова], коли той вечорами починав заговорювати про Лолин... Я старавсь переважно бути в полях, водах і лісах – ми волочилися з Ол[еськовим] то за грибами, то за рибами, то за хрущами, то чортзна за чим. З того скористав я лиш тільки, що-м трохи видужав з передвакаційної слабості”[31]. З кореспонденції також дізнаємося, що Ольга мала намір працювати та вчитися, тому просила Й. Олеськіва, щоб той підготував її з математики для вступу до вчительської семінарії. Проте, Й. Олеськів не зміг їй допомогти, оскільки восени змушений був на рік іти до війська. Тому І. Франко порадив послуги Андрія Коса, з яким вона мала б познайомитися на своєму весіллі. Вчений вже переговорив з ним стосовно того, щоби той допоміг їй з фізикою та математикою та запевнив Ольгу, що це “чоловік котрого я вважаю найкращим (щодо характеру) і найспосібнішим з усіх моїх знайомих”[32].

Ще раз постать Й. Олеськіва фігурує у листі І. Франка до М. Павлика від 10 жовтня 1879 р., де він повідомляє, що його друзі роз’їхалися хто куди, зокрема Й. Олеськів перебуває на службі у війську [33].

У 1882 р. Йосип Олеськів одразу ж після закінчення навчання вступає в аспірантуру до професора Т. Цісельського, а у 1884 р. захищає докторську роботу про опадання листя, і отримує науковий ступінь доктора філософії [34].

Наприкінці 1884 р. Іван Франко одержує листа від Йосипа Олеськіва, який повідомляє: “Я таки женюся. День мого шлюбу назначений на Йордан, д[ня] 2. 18-го січня. Я сподіваю ся, що побачу Тебе на моім весілю, не певен однакж того, хотяй Ти заявив вже раз готовність приїхати на мою казію” [35]. Весілля відбулося в селі Прошова, звідки й була наречена. Її звали Йосифою Варапучинською [36]. З наступного листа від Й. Олеськіва до І. Франка, дізнаємося, що на цьому весіллі Іван Франко мав бути Йосипу Олеськіву за дружбу, а дружбою на весіллі до того моменту Іван Франко нікому не був і дуже хвилювався з цього приводу, думаючи, що не зуміє гідно виконати свої весільні обов’язки. Тому Йосип Олеськів змушений був заспокоювати його з цього приводу [37].

У 1885 р. Йосип Олеськів стажується у Ерфуртському університеті. Саме звідти Іван Франко отримав два лити від свого друга. Перший лист складається з двох частин: перша частина датована 5 червням [1885] р.; друга частина – 6 червням цього ж року. Він пише, що основною метою його поїздки до Німеччини є “спізнати ту годівлю насія господарских рослин а стараю сь пізнати усе, що для мене яку небудь вартість може мати; отжеж крім господарки, стосунки гандльові, машини рільничі...”[38] Далі автор розповідає, що має намір відвідати Голандію та Бельгію, вразі коли б господврське товариство виділило на це кошти. Щодо подальшої роботи в Німеччині, то Й. Олеськів після повернення дружини з Дрездена додому, поїде до Берліна, а як вистарчить грошей – відвідає й інші міста. Описуючи І. Франку місто Ерфурт, Й. Олеськів акцентував, що воно “Жіє чужим коштом, всі ліпші продукта годує для него Франція і Голяндія, а французи записуют з Ерфурту свої власні продукта по ціні в півтора дорожшої тай то ще помішане з гіршим німецьким продуктом!”[39] На завершенні, Й. Олеськів ціка-

висься у І. Франка результатами виборів на Тернопільщині, публікаціями у “Зорі” тощо[40].

Лист Йосипа Олеськіва до Івана Франка від 7 липня 1885 р. в деякій мірі проливає світло, чому сталося так, що Іван Франко так і не дістав в свої руки журнал “Зорю”. Він пише: “Так Ти тепер вже близько того, що вкінці зістати редактором “Зорі”? Що вплинуло на такий оборот річи? Чи ішло зле теперішнім редакторам матеріально, чи може уступили пресії зі сторони читаючої публікі. Так, чи так, здає ся мені, що декотрі з них, возненавидят Тебе тим дужше. То певно, що в Подол[инського], Цегл[инського] і Вахн[янина] будеш мати вічних ворогів. Се[й] послідний не дарує Тобі ніколи того, що раз в брацтві мавес раз про него сказати: Вахн[янин] перший дурак а Цегл[инський] (чи хтось там інший) другий. Се якись сестрінец Вахн[янина], мав чути, та чим скорше побіг звістити его о тім. Я довідавсь о сім з уст самого Вахн[янина] на пиві у Dreher’f.”[41]. Далі Й. Олеськів повідомляє, що має намір проїхатися Західною Європою, щоб ознайомитись там з передовими технологіями сільськогосподарського виробництва, а також вивчає ботаніку та політичну економію. Автор запевняє товариша, що “... може бути, що в тій дорозі зберу дещо матеріалу, котрийби був пригідний до оголошеня в Твоїй газеті і причинив би ся до многосторонности її... Тільки ще раз кажу: на мої літерацкі здібности не числи! Натурально, що о якійсь ремунації ані мови бути не може, бо по перше я подам тільки матеріал, котрий ту будеш мусів обривати під взглядом стилістичним і язиковим...”[42].

З подорожі Й. Олеськів повертається восени 1886 року. Саме перед його приїздом у травні 1886 р. І. Франко одружився з О. Хоружинською. За нею І. Франко взяв невеликий посаг грошима, за які мав намір зреалізувати свою давню мрію, яка визріла у нього ще тоді, коли був з О. Рошкевич, тобо купити якійсь маєток чи господарство і замешкати на ньому. За його задумом це мало виглядати щось на зразок комуні: “Літом мужчини працюють з християнами в полі, жінки в городі та саду, а зимою студії, література...”[43]

Дізнавшись про те, що І. Франко після свого одруження має намір придбати маєток, чимало його колег намагалися йому допомогти. Так, П. Мельник 12 листопада 1886 р. пише йому листа. У ньому мова йде про те, що він віднайшов для вченого маєток на продаж: “...в Ролеві 100 моргів отого 24 ліса 15 толоки дуже добрий на котрі росте солодке сіно (чорнозем і торф) добра жерелова вода і легко [дальше] запровадити став. Посесор зато платит 500 з. р. До того належит [пронація] несе 100 почта. Комунікація дуже близько (Добрівляни). Ціна 12. 000 г/Кренуверку. Хороше помешканє огород сад і 8 морг орного. Ціна 3. 500 почта [...] з на глинім. Красний огород з деревами дуже гарна околиця ціна 100 і в тім самім містци добувайесь уголь кам[?]яний дотого йе добрий чоловік с котрого був би добрий сусід для Вас.”[44] Ще одним, дописувачем, який пропонував дещо пізніше, І. Франку придбати маєток, був Сальо Гайнсберг (Salo Heinsberg) – приятель Унгара Віктора. Довідавшись В. Унгара про те, що вчений хоче придбати в Дрогобичі господарство, пише: “Якщо Ви ще й тепер залишаєтесь при тій думці, мій батько може Вам продати гарно розташований родючий ґрунт з двором, збудованим, як Ви забажаєте.”[45]

Зазначимо, що таких пропозицій І. Франко отримав чимало, проте, все ж таки, жодного маєтку не купив. Він вишукував найдешевші пропозиції, щоб купити такий фільварок та знайти друзів до спілки. Після того, як нічого не вийшло із спробою придбання його поблизу Нагуєвич чи Дрогобича, І. Франко звертається з подібним проханням до Йосипа Олеськіва, щоб той посприяв йому купити землю поблизу Скваряві Нової у пана Мечислава Мнішка. Звичайно, що Й. Олеськів не відмовив товаришу і вже у листі розповідає йому про свої плани щодо такої пропозиції: “Приїхавши до Прошови заставем отже лист від мого батька, в котрім запрошує мене до обнятя своєї господарки... Тільки звикла біда і тому довершити діла не дає. З Прошови дают нам троха худоби і 100 з[о]л[отих] р[инських], бо більше на разі не мають. Мені те потреба буде багато гроша на перепровадини... Чи не моглибисте мені позичити 150 з[о]л[отих] р[инських] на 5% до Великодня... Якби нам удало ся з Мнішком, то булисьмо сусідами!”[46]

З чергового листа отримуємо інформацію про результати переговорів Й. Олеськіва з М. Мнішком, де зазначено, що поле, яке хотів придбати І. Франко називалося Селиськами, але пан Мнішек “ціну заломав же таку, що чорт єго матері. На разі не ма отже що о них думати. Алеж то спритна шельма той Mniszek!”[47] Також Йосип Олеськів пропонує вченому купити землю в Прошовій, але і цей план не був реалізованим[48]. Після таких певдач щодо купівлі І. Франком господарства, у Й. Олеськіва виникає задум осісти разом із товаришем на батьківському ґрунті у Скваряві Новій. Невдовзі у листі до вченого Й. Олеськів пропонує на спілку організувати господарство, подає основні напрямки розширення ґрунтів та навіть деталізований задум, як розжитись на новому місці, чим займатись. В кінці кореспонденції автор розробляє докладний план спільної хати з Франками й сільськогосподарських споруд, які має намір звестити на господарстві[49]. Проте, коштів на переїзд та на початок ведення господарства в Скваряві Новій у І. Франка не було і він готовий був позичити їх з посагових грошей дружини, але з цього через ряд причин також нічого не вийшло й думка про спільне господарство відійшла на задній план.

Наступні листи Й. Олеськіва до І. Франка від 1886 р. проливають світло на їх наукову співпрацю. Зокрема, у листі від 25 листопада 1886 р. розповідь йде про підготовку статті до газети “Господар і промисловець”[50]. З наступним листом Й. Олеськів відсилає І. Франку для літературного редагування першу частину вище згадуваної статті-артикулу й зазначає: “Цитату німецького, котрий там уміщений не переводи. Артикул писаний для інтелігенції а та по німецьки розуміє. Не кажи абсолютно нікому, хто автором того артикулу, положи під ним підпис “Др. В. л. сь.”[51] Саме в цей період І. Франко працював над видавництвом журналу “Поступ”, який спочатку мав намір видавати ще на початку 1885 р., і радився з цього приводу з М. Драгомановим. М. Драгоманов порадив відкласти цю справу на деякий час. Отже, на кінці 1886 р. Іван Франко знову взявся за підготовку видання журналу “Поступ”, проспект якого було завершено 15 листопада 1886 р. і через кілька днів надруковано. Проте, 2 грудня 1886 р. проспект “Поступу” конфіскувала львівська прокуратурія, а видання журналу було заборонено[52]. Тоді ж І. Франко довідався від Й. Олеськіва, що О. Барвінський звинувачує вченого у

нелояльному ставленні до партії львівських народовців і нібито обвинувачував їх у тому, буцімто вони денунціювали проспект “Поступу” до поліції, як такий, що спрямований на бунтування гімназій і саме це стало причиною його конфіскації. У своєму листі від 1 січня 1887 р. І. Франко відповідає на закид О. Барвінського: “Я не вважав би потрібним опрокидати такої думки, коли б вона не була висказана й Вами, чоловіком, котрого з-поміж всіх народовців я найвище поважаю за правоту і щирість характеру. Я не хотів би, щоб такий чоловік безпідставно (очевидно з чужих уст) підозрівав мене, і для того впевняю Вас словом честі, що думка така навіть не постала в моїй голові аж до хвили, коли я почув слова д-ра Олеськова”. Далі вчений акцентує, що проспект “Поступу” після видруку не будучи відданим на цензуру ще два тижні пролежав у друкарні і тому така денунціація з чигонебудь боку просто неможлива, бо проспект був заарештований прокураторією одразу ж після його прочитання[53].

В кінці грудня 1886 р. І. Франко був запрошений Й. Олеськівим до себе в гості: “Приїжджай, буде нам весело. В понеділок буде фіра від нас в Тернополі в готелю “Krakowski” (коло ринку або кінської торговиці)... Устороня ся так, щобись в понеділок був в Тернополі і вишукав нашу фіру – найліпше виїдь зі Львова в неділю о 11 в ночи, або если твоей жінці той поїзд не буде пригідний до дальшої подорожи, то... не позіставало би нічо іншого, як виїхати в Неділю в полудне і переночувати в Тернополі...”[54] Але І. Франко так і не приїхав погостювати до Й. Олеськіва, про що дізнаємося із листа від початку 1887 р.: “Жаль нам, щось не приїхав на свята до нас. Було сумно і пусто; дорога зробила ся така, що ніхто абсолютно не приїхав і самі мусілісмо всі свята походити.”[55] Далі Й. Олеськів веде мову про свою наукову діяльність[56].

З наступного листа від 10 серпня 1888 р. до І. Франка дізнаємося, що Йосип Олеськів намагається отримати посаду городника в ботанічному саді при Львівському університеті. Але цю ваканцію університетський сенат віддає колишньому городнику графині Мірової з Кам’янки Струмилової, яка володіла в минулому ботанічним городом, проте, змушена була його згорнути через відсутність достатніх матеріальних ресурсів, тому і вирішила прилаштувати його в ботанічному саді університету. У зв’язку з тим Й. Олеськів звертається до І. Франка за допомогою: “...раджу ся Тебе тільки і чи варто тую справу порушити найліпше в газетах, чи підняли би то газети і чи Ти не знав би якої дороги, котрою би можна до Міністерства просвіти доперти?”[57] І. Франко допоміг Й. Олеськіву описати всю цю історію в пресі, але це призвело до певних непорозумінь з ним: “Велику прикрість і гризоту зробила мені восминка о моїй справі котрум колись ту вичитав в “Червоной Руси”. Если ще була яка небудь надія, щоби справа в Відни добрий для мене взяла оборот, то по появленню ся оборони моєї справи в “Червоной Руси” не тільки ту остатню надію чорти взяли але надто і на будучность ставем ся неблаго надежним...”[58]

Закінчилися поразкою і старання Й. Олеськіва обійняти посаду директора Тарнавської школи. Про це Й. Олеськів пише І. Франку у подальшому листі: “Дивуюся, що в справі Тарнівської школи надійшло з Міністеріум затвердження номінації на директора школи до Виділа Красвого... аллеката іменованого кураторією

Виділом Краєв[им]... Може би можна з той нагоди ще раз ту справу в Курері порушити... Чи не булоби способу – всунути короткий і докладний опис того образка... Будь ласкав приладь ту історію ще раз до Курера а есліби можна і до Presse.”[59] Не знаємо, якою була реакція І. Франка на прохання товариша, але припускаємо, що негативною, адже попереднє виконання подібної просьби призвело до певних непорозумінь між ними. Але незважаючи на попередні поразки Й. Олеськів все ж таки у 1887 р. отримує посаду асистента рільництва та ботаніки у школі рільничій в Дублянах, куди і переїжджає разом із сім’єю [60].

Часто в цей час Й. Олеськів навідувався у Прошну до батьків дружини, де займався розкопками старих могил на полях. Так, у листі до І. Франка від 23 серпня 1890 р. він пише, що нарешті розкопав могилу на городі батька дружини. Ця могила знаходилась на відстані кількисот кроків від групи великих могил. При її розкопі, Й. Олеськів виявив кілька керамічних черепків, які замалював. Далі ним не було виявлено значних знахідок, окрім великого кістяка. Обстеживши його, Й. Олеськів помітив, що у верхній щелепі налічувалося аж 22 зуби і це його дуже вразило. Під кістяком знаходився материк. Така археологія зацікавила дослідника і тому він просить І. Франка взнати, чи це не протизаконно, а якщо ні, то він має намір проводити розкопки й на інших могилах [61].

Під кінець серпня 1891 р. І. Франко повідомляє своїй дружині, що Й. Олеськів “хоче перенестися до Львова, подався до семінарії учительської, та не знати, чи приймуть.” [62] 1 вересня 1891 р. Франкові невпевненості розвіюються – Йосип Олеськів стає професором натуральної історії та господарки цісарсько-королівської учительської чоловічої гімназії у Дублянах.

У наступні роки поряд з роботою в учительській семінарії, він активно працює в Товаристві “Просвіта”, у головний відділ якої був обраний 25 березня 1892 р., а 16 червня 1892 р. він запропонував Товариству проект видання економічно-господарського часопису, який так і не був втілений у життя через брак коштів. Наступного року родина Й. Олеськіва переїжджає до Львова. Під час відпустки 25 липня 1895 р. Й. Олеськів вирушає до Канади, де зустрічався з урядовцями, вивчав природні умови Канади [63]. І. Франко був активним прихильником такої діяльності Й. Олеськіва і у своєму листі до М. Драгоманова від 18 травня 1895 р. про це пише: “Ми тут з д-ром Олеськовим дискутуємо тепер багато про Канаду. Він їде там в половині іюля шукати місця для руських колоністів, а коли місце найдеться підходяще і покажеться можливість зложити гарну колонію, я перший готов забратися за океан...” [64] Після повернення 14 листопада 1895 р. Й. Олеськів збирає у львові конференцію, на кій звітується про свою поїздку в Канаду. На ній було вирішено створити постійнодіючий еміграційний комітет при Галицькому сеймі, метою якого став захист селян від еміграційної експлуатації [65].

За порадою І. Франка Й. Олеськів разом із В. Нагірним внесли прохання до намісництва про надання їм концесії на створення еміграційного бюро. Але їм було відмовлено, у зв’язку з тим, що закон не дозволяв надавати такі концесії спілкам. Тоді Й. Олеськів сам звернувся з проханням про створення концесії, але знову ж таки дочекався відмови [66]. Протягом зими 1895-1896 рр. Й. Олеськів за опікою свого брата Володимира надсилає до Канади першу групу поселенців-

емігрантів. Відтак еміграція українців Західної України до Канади стала масовою. Проте, уже станом на 1897 р. Й. Олеськів поволі відлучається від діл еміраційних процесів [67].

З 1898 р. Й. Олеськів знову починає займатися науковою та перекладацькою діяльністю. Зокрема у листі до І. Франка від 13 липня 1898 р. він пише: “Одержавем дві посилки з німецьким переводом моєї “роботи”. Скрутивем ся, прочитавши, що не будеш поправляти руского тексту і не знаю, що тепер почати. Я сам зовсім не маю часу, зайнятий через кілька тижней матурою – і не маю до кого із тим удатися – впрім сам таки не потрафлю зладити як слід. Не знаю що се є, що до тепер не у[ж]ивали мене за тоту роботу із Відня. Пильно переводи дальше але таки старайся річ і стиль поправляти хотьби в німецькім тексті, а таки і в рускім – се на всякий спосіб менше часу займе, як коли би я мав ту кого до того шукати.”[68] Дану роботу І. Франко мав повернути поштою, що і зробив, проте Й. Олеськіва не було у Львові і кореспонденції повернулися назад. Тому у наступному листі він просить І. Франка повторно надіслати рукописи на адресу М. Павлика у Львові тому, що він має намір невдовзі їхати до Прошови. Для впевності І. Франко мав повідомити його про це кореспонденткою[69]. Їдучи до Прошови Й. Олеськів, ще раз хоче впевнитися, чи виконав І. Франко його прохання та повідомляє, що він вичитав “в “Слові Поліскім”, що “Гром[адський] Голос” перестав виходити – не хотієм тай я Ти віри – удержуваний все через Мартовича в гадці, що пренумераторів достаточне число. Думаю що для “партії радикальної” факт що “Гром[мадський] Голос” перестав виходити саме тогди, коли Будзиновскій – обійняв редагова[ня] “Свободи” тяжко може пошкод[и]ти і вплив її підорвати.”[70] Зазначимо, що дане прохання Й. Олеськіва, І. Франко виконав, підтвердженням чого є його слова у листі до М. Павлика від 14 серпня 1898 р.: “Прилучений тут скрипт – для Оле[с]ькова. Він, певно, говорив уже з Вами, що з ним робити.”[71] В останньому своєму листі до І. Франка, Й. Олеськів повідомляє вченого, що продовжує займатися дослідницькою роботою, отримав від нього дві посилки та просить щоб той поспішився з перекладом його статті на “русский” текст і якомога скоріше йому надіслав[72]. Цим листом припиняється подальше листування з І. Франком.

З вересня 1901 р. міністр освіти Австро-Угорської імперії іменував головного учителя учительської семінарії у Львові Й. Олеськіва директором учительської семінарії в Сокалі. Таким призначенням уряд хотів відштовхнути його до провінції і остаточно позбавити можливості брати участь в еміграційному процесі. В цей час Й. Олеськів хворіє і незабаром, 18 жовтня 1903 р. через довгу і затяжну недугу помирає у Сокалі. Похоронений на Личаківському некрополі у Львові[73]. На смерть свого товариша І. Франко відгукнувся некрологом, у якому зазначив про значущість діяльності Й. Олеськіва, його здобутків в галізі ведення сільського господарства та участі в еміграційній гарячці, яка охопила Галичину у другій половині 90-х рр. XIX ст.[74]

Назагал, акцентуємо, що Й. Олеськів разом із своєю дружиною були у великій шані І. Франка. Неодноразово Й. Олеськів підтримував вченого у важкі хвилини його життя. Щоб якимось принаймні віддячитись родині Олеськівих,

І. Франко присвячує їм одне із найкращих своїх оповідань “Місія” де у першому друці в літературно-науковому збірнику “Ватра”, який побачив світ у Стрию у 1887 р., була уміщена посвята: “Посвящаю щирим друзам моїм Йосипу й Йосипі Олеськовим.”[75] Пізніше, у 1906 р. дане оповідання І. Франка увійшло до збірки “Місія. Чума. Казки і сатири”, проте посвята уже була знята, оскільки ні Йосипа, ні Йосипи (померла ще у 1899 р.) Олеськівих не було в живих.

Література

1. З його порад почалася еміграція до Канади (До 150-річчя з дня народження Йосипа Олеськіва) // Свобода. – 29 січня. – 2010. – С. 13.
2. Горак Р. Йосип Олеськів із Скваряви Нової // Горак Р. Іван Франко та Жовківщина. – Львів: “Логос”, 2004. – С. 38-39.
3. Франко І. Лист до О. М. Рошкевич від початку червня 1878 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 48. – С. 85.
4. Там само.
5. Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 48. – С. 633.
6. [Франко І.] Н. С. Доходи і видатки вбогого священика // Молот. Галицько-українська збірка. – Львів: Б. в., 1878. – С. 132.
7. Франко І. Лист до О. М. Рошкевич від 19 червня 1878 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 48. – С. 92.
8. Франко І. Лист до О. М. Рошкевич від 14 серпня 1878 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 48. – С. 99-100.
9. Там само. – С. 100.
10. Франко І. Лист до О. М. Рошкевич від 20 серпня 1878 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 48. – С. 102-103.
11. Рошкевич (Іванець) М. Спогади про Івана Франка // Дей О. І. упор. Спогади про Івана Франка. – К.: Дніпро, 1981. – С. 87.
12. Франко І. Лист до О. М. Рошкевич від 20 вересня 1878 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 48. – С. 108.
13. Франко І. Лист до О. М. Рошкевич від 2 січня 1879 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 48. – С. 137.
14. Франко І. Лист до О. М. Рошкевич від 15 січня 1879 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 48. – С. 144.
15. Франко І. Лист до О. М. Рошкевич від 26-27 січня 1879 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 48. – С. 146.
16. Франко І. Лист до О. М. Рошкевич від 7-8 лютого 1879 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 48. – С. 156.
17. Франко І. Лист до О. М. Рошкевич від 22-23 лютого 1879 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 48. – С. 165.
18. Франко І. Лист до О. М. Рошкевич від 13 березня 1879 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 48. – С. 166-167.

19. Франко І. Лист до О. М. Рошкевич від 1 квітня 1879 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 48. – С. 171.
20. Франко І. Лист до В. В. Дорошенка від 4 листопада 1915 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 49. – С. 432.; Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 49. – С. 643.
21. Франко І. Лист до М. І. Павлика від в проміжку 20 травня і 6 червня 1879 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 48. – С. 184-185.
22. Рошкевич О. Лист до І. Франка від 16-18 червня 1879 р. – І.Л. – Ф. 3. – спр. 1604. – С. 543-546.
23. Франко І. Лист до О. М. Рошкевич від кінця червня 1879 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 48. – С. 191.
24. Рошкевич О. Лист до І. Франка від 19 серпня 1879 р. – І.Л. – Ф. 3. – спр. 1604. – С. 561-562
25. Рошкевич О. Лист до І. Франка від 14 вересня 1879 р. – І.Л. – Ф. 3. – спр. 48. – С. 204-207.
26. Франко І. Лист до М. І. Павлика від 30 липня 1879 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 48. – С. 197.
27. Там само. – С. 198-199.
28. Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 48. – С. 655-656.
29. Франко І. Лист до М. І. Павлика від 30 липня 1879 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 48. – С. 197-198.
30. Франко І. Галицько-руські народні приповідки. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – Т. 1. – С. 286.
31. Франко І. Лист до О. М. Рошкевич від близько 14 вересня 1879 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 48. – С. 204.
32. Там само. – С. 205.
33. Франко І. Лист до М. І. Павлика від 10 жовтня 1879 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 48. – С. 212.
34. З його порад почалася еміграція до Канади (До 150-річчя з дня народження Йосипа Олеськіва) // Свобода. – 29 січня. – 2010. – С. 13.; Горак Р. Йосип Олеськів із Скваряви Нової // Горак Р. Іван Франко та Жовківщина. – Львів: “Логос”, 2004. – С. 48.
35. Олеськів Осип. Лист до І. Франка від [грудня 1884] р.– І.Л. – Ф. 3. – спр. 1603. – С. 455.
36. Там само. – С. 458.
37. Олеськів Осип. Лист до І. Франка від [1884] р.– І.Л. – Ф. 3. – спр. 1603. – С. 459-462.
38. Олеськів Осип. Лист до І. Франка (перша частина) від 5 червня [1885] р.; (друга частина) від 6 червня [1885] р. – І.Л. – Ф. 3. – спр. 1615. – С. 197.
39. Там само. – С. 197-198.
40. Там само. – С. 199-200.

41. Олеськів Осип. Лист до І. Франка від 7 липня [1885] р. – І.Л. – Ф. 3. – спр. 1615. – С. 233-234.
42. Там само. – С. 234-235.
43. Франко І. Лист до О. М. Рошкевич від 14 серпня 1878 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 48. – С. 100.
44. Панас [Атанас] Мельник. Листівка до І. Франка від 12 листопада 1886 р. з м. Дрогобича. – ІЛ. – Ф. 3. – спр. 1615. – С. 561-562.
45. Сальо Гаінсберк. Лист до І. Франка від 5 червня 1887 р. з м. Дрогобича. – ІЛ. – Ф. 3. – спр. 1602. – С. 97.
46. Олеськів Осип. Лист до І. Франка від [1886] р. – І.Л. – Ф. 3. – спр. 1615. – С. 559-562.
47. Олеськів Осип. Лист до І. Франка від [листопада 1886] р. – І.Л. – Ф. 3. – спр. 1615. – С. 573-574.
48. Там само. – С. 577-578.
49. Олеськів Осип. Лист до І. Франка від [листопада 1886] р. – І.Л. – Ф. 3. – спр. 1615. – С. 579-586.
50. Олеськів Осип. Лист до І. Франка від 25 листопада [18]86 р. – І.Л. – Ф. 3. – спр. 1615. – С. 617-618.
51. Олеськів Осип. Лист до І. Франка від [1886] р. – І.Л. – Ф. 3. – спр. 1615. – С. 623-624.
52. Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 49. – С. 556.
53. Франко І. Лист до О. Г. Барвінського від 1 січня 1887 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 49. – С. 97.
54. Олеськів Осип. Лист до І. Франка від [1886] р. – І.Л. – Ф. 3. – спр. 1615. – С. 635-637.
55. Олеськів Осип. Лист до І. Франка від [1887] р. – І.Л. – Ф. 3. – спр. 1615. – С. 647.
56. Там само. – С. 647-650.
57. Олеськів Осип. Лист до І. Франка від 10 серпня 1888 р.– І.Л. – Ф. 3. – спр. 1602. – С. 755-758.
58. Олеськів Осип. Лист до І. Франка від [1888] р.– І.Л. – Ф. 3. – спр. 1602. – С. 779-781.
59. Олеськів Осип. Лист до І. Франка від [1889] р.– І.Л. – Ф. 3. – спр. 1607. – С. 137-139.
60. З його порад почалася еміграція до Канади (До 150-річчя з дня народження Йосипа Олеськіва) // Свобода. – 29 січня. – 2010. – С. 13.; Горак Р. Йосип Олеськів із Скваряви Нової // Горак Р. Іван Франко та Жовківщина. – Львів: “Логос”, 2004. – С. 51-52.
61. Олеськів Осип. Лист до І. Франка від 23 серпня [18]90 р.– І.Л. – Ф. 3. – спр. 1605. – С. 591-592.
62. Франко І. Лист до О. Ф. Франко від кінця серпня 1891 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 49. – С. 293.

63. Горак Р. Йосип Олеськів із Скваряви Нової // Горак Р. Іван Франко та Жовківщина. – Львів: “Логос”, 2004. – С. 53-59.
64. Франко І. Лист до М. П. Драгоманова від 18 травня 1895 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 49. – С. 44-45.
65. Горак Р. Йосип Олеськів із Скваряви Нової // Горак Р. Іван Франко та Жовківщина. – Львів: “Логос”, 2004. – С. 53-59.
66. Франко І. Еміграція у Збаразькому повіті // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 44. – Кн. 2. – С. 471.
67. Франко І. Привид еміграції // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 44. – Кн. 2. – С. 491-492.
68. Олеськів Осип. Лист до І. Франка від 13 липня [18]98 р. – І.Л. – Ф. 3. – спр. 1626. – С. 383.
69. Олеськів Осип. Лист до І. Франка від 9 серпня [18]98 р. – І.Л. – Ф. 3. – спр. 1626. – С. 323-324.
70. Олеськів Осип. Лист до І. Франка від [1898] р. – І.Л. – Ф. 3. – спр. 1626. – С. 329-330.
71. Франко І. Лист до М. І. Павлика від 14 серпня 1898 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 49. – С. 112.
72. Олеськів Осип. Лист до І. Франка від [1898] р. – І.Л. – Ф. 3. – спр. 1626. – С. 331.
73. Горак Р. Йосип Олеськів із Скваряви Нової // Горак Р. Іван Франко та Жовківщина. – Львів: “Логос”, 2004. – С. 64-65.
74. Франко І. Йосип Олесков [Некролог] // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1903. – Т. 24. – С. 147-149.
75. Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1978. – Т. 16. – С. 492.

DYPLMATYCZNE POSELSTWO ANGIELSKIE W ZAMKU ŻÓŁKIEWSKIM W 1676 ROKU

I

Zamek żółkiewski był świadkiem wielu ważnych wydarzeń historycznych, tak w historii Polski jak i samego zbudowanego miasta z fundacji hetmana Stanisława Żółkiewskiego. W XVII stuleciu przyjmowano tutaj wielu znakomitych gości hetmańskich. Czynili to zarówno Stanisław Żółkiewski (1547-1620) jak i później Jan Sobieski (1629-1696). W roku 1662 uroczyste podejmował tutaj Jan Sobieski, jako chorąży koronny, króla Jana Kazimierza z małżonką, Ludwiką Marią. W naszym artykule przyjrzymy się bliżej jednej z wizyt dyplomatycznych, jaka miała miejsce w Żółkwi w 1676 roku, w pamiętnym roku zwycięskiej bitwy żurawińskiej Jana Sobieskiego, już jako króla polskiego (wybranego na sejmie przez szlachtę w 1674 roku) [22 s.398].

Traktat podpisany w Żurawnie, chociaż przez samego Sobieskiego uważany za niepomysłny (większość, bowiem prawobrzeżnej Ukrainy wraz z Kamieńcem Podolskim pozostawała we władaniu tureckim), zakończył wreszcie okres bezowocnych i wyniszczających obydwie strony wojen. Badacze uznają, że spełnione zostały przynajmniej w części plany królewskie, chociaż nie w takim stopniu, jakiego oczekiwał monarcha [19 s. 382].

Pokój żurawiński spowodował wielką aktywność dyplomatyczną i szereg zmian politycznych w Europie Środkowej. Jego następstwami poczuły się zagrożone Austria i Moskwa, które wkrótce (22 X 1676 r.) zawarły układ będący ingerencją w wewnętrzne sprawy Rzeczypospolitej. Układ ów miał za zadanie podsycanie opozycji, przeciwko Sobieskiemu, anarchizowanie i degradację kraju. Austria i Moskwa liczyły na sparaliżowanie polityki dynastycznej, Sobieskiego i przekreślenie jego nadziei na sięgnięcie po Węgry, tym bardziej realne, że Siedmiogrodzianie sami, sygnalizowali, że rozważają myśl poddania się Sobieskiemu nie tylko pod opiekę [8 s. 188-189]. W powyższym kontekście także dyplomacja elektora Fryderyka Wilhelma przy poparciu Danii w basenie morza Bałtyckiego, czy sugestie i działania dyplomacji papieskiej, dla której pokój żurawiński był dużym zaskoczeniem, również zakładały wpływanie na politykę Jana III Sobieskiego [7].

Przeciwwagą dla tych obcych zabiegów i działań politycznych było ze strony Sobieskiego, zbliżenie z Francją i Anglią. Szczególnie istotnym elementem w planach Sobieskiego była próba zbliżenia z Anglią. Zmiana dotychczasowej polityki zagranicznej ze strony Rzeczypospolitej, dla której problem turecki i ukraiński był fundamentem od blisko półwiecza, otwarcie Polski na Bałtyk i Zachód, bez współpracy z Anglią byłoby

trudne do zrealizowania. Król Polski był niewątpliwie świadomy pozycji dyplomacji angielskiej w Turcji i znaczenia strefy bałtyckiej dla gospodarki angielskiej. Bałtyk w II połowie XVII wieku nie miał w gospodarce angielskiej alternatywy. Zasoby Nowego Świata, starych Indii i Afryki w masowej skali nie były dostępne dla gospodarki angielskiej ze względów technicznych, wobec których stał ówczesny transport morski [8 s.189-190].

Jan III Sobieski mając na uwadze bliższe związki z Anglią wystosował list do króla Karola II z zawiadomieniem i zaproszeniem na uroczystości koronacyjne (7 XI 1675 r.), a następnie z zaproszeniem na ojca chrzestnego (29 XI 1675 r.) dla swojej córki Menonki, urodzonej 18 X 1673 r [8 s.190]. Odpowiadając na list Sobieskiego z 29 XI, król Anglii Karol II, zapewnił monarchę o szczerej przyjaźni i chęci współdziałania z Rzeczypospolitą, oraz wyraził zgodę na wystąpienie w roli ojca chrzestnego. W odpowiedzi na list informujący o koronacji skierowany przez Sobieskiego do Karola II, ten ostatni pisał: „Najjaśniejszy, Poteżny Wodzu Bracie i Kuzynie, najdroższy przyjacielu. Z wielką radością otrzymaliśmy wiadomość dotyczącą świętowania (...) Twojej koronacji i inauguracji. Z tego powodu gratulujemy nie tylko Waszemu Majestatowi i Królestwu Polskiemu, ale całemu światu chrześcijańskiemu, dla którego jest to z pewnością pomyślna wróżba, ponieważ Wasz Majestat będzie przewodził ludziom, których Ty pod boskim przewodnictwem i dzięki hartowi ducha i odwadze poprowadzisz przeciw obcym siłom i nieprzyjaciołom. (...) Jesteśmy gotowi podtrzymywać zaszczytne kontakty, o czym Wasz Majestat, a naszego Przyjaciela zapewniamy” [6 s.52-57].

II

Zgodnie z zapowiedzią listowną z 5 I 1676 roku król Anglii Karol II wysłał do Polski ambasadora nadzwyczajnego. Był nim Laurence Hyde (1641-1711), późniejszy hrabia Rochester („1st Earl of Rochester”), brat księżnej Yorku, żony króla Jakuba II. Laurence Hyde był synem Edwarda Hyde, hrabiego Clarendon (“1st Earl of Clarendon”) i Frances Aylesbury. W okresie restauracji dwukrotnie zasiadał w parlamencie angielskim po raz pierwszy z Newport i Kornwalii a następnie w latach 1660-1679 z Uniwersytetu w Oxfordzie. W 1661 roku poseł nadzwyczajny na dworze króla Ludwika XIV we Francji. Od 1665 roku żonaty był z Lady Henriettą Boyle (zm. 1687 r.), córką Ryszarda Boyle, hrabiego Burlington i Cork. W okresie sprawowania obowiązków ambasadora w Rzeczypospolitej, uczestniczył także jako reprezentant dworu angielskiego w kongresie pokojowym w Nijmegen (1676 r.) [5 s.127]. W 1682 roku otrzymał godność hrabiego Rochester, wicehrabiego Hyde of Kenilworth i barona Wotton Basset. Od 1685 roku L. Hyde z nominacji króla Anglii Jakuba II objął stanowisko Lorda Skarbnika [5 s.136].

Instrukcja poselska dla Laurenc’a Hyde’a zalecała mu nie tylko złożenie gratulacja polskiemu królowi i uczestnictwo w akcie chrztu córki (matką chrzestną miała być królowa Francji Maria Teresa), ale też wynegocjowanie handlowych przywilejów dla angielskiej Kompanii Wschodniej, o co prosił Karola II zarząd kompanii [8 s.191]. Gdy w końcu 1675 roku umarła młodsza z córek królewskich, sytuacja stała się wysoce

skomplikowana i kłopotliwa, gdyż na ojców chrzestnych zaproszono dwu monarchów: Karola II i Ludwika XIV, którego miał reprezentować wysłany do Polski Franciszek Gaston de Béthune, szwagier królowej Marysieńki Sobieskiej (Marii Kazimiery de la Grange d'Arquin (1641-1716), primo voto Zamoyskiej). Król Jan III Sobieski nie dopuścił do powstania dodatkowych napięć między Londynem i Paryżem na tle chrztu polskiej królowej. 4 III 1676 roku Maria Kazimiera urodziła jeszcze jedną córkę. Gdy jednak przybycie ambasadorów przedłużało się, zdecydowano się na dokonanie ceremonii chrztu bez dalszej zwłoki. Ceremonia odbyła się w skromnym kościele parafialnym w Jaworowie. Królowna otrzymała imiona Teresa Kunegunda Karolina Kazimiera. Do chrztu trzymał ją wojewoda ruski Stanisław Jabłonkowski pod nieobecność ambasadora L. Hyde'a. Ambasador angielski miał reprezentować per procura Karola II, natomiast Marię Teresę, królową Francji, reprezentowała Helena Tekla Lubomirska, wojewodzina krakowska [8 s.192].

Laurence Hyde 11 VI 1676 roku wyruszył z Portsmouth na pokładzie angielskiego okrętu wojennego „Tiger”, i dotarł do Gdańska 1 VIII. W porcie powitano go salutem armatnim, w mieniu króla polskiego opiekę nad ambasadorem przejął Jan Ignacy Bąkowski, wojewoda pomorski. Interesy handlowe zatrzymały L. Hyde'a w Gdańsku na dłużej (przyjęty został także przez królową Marię Kazimierę). Dopiero 27 VIII 1676 roku ambasador angielski podążył dalej, zmierzając, jak notował: „do obozu królewskiego niedaleko Lwowa na Rusi” [14 s. 15]. Po drodze zatrzymał się w Toruniu, gdzie spotkał się z kolonią szkocką w tym mieście. W Warszawie L. Hyde przybywał dłużej, oczekując listów i poleceń królewskich odnośnie miejsca pobytu monarchy oraz terminu audiencji. W połowie września po otrzymaniu listów i mimo rad królewskich, aby pozostał w Warszawie i oczekiwał przyjazdu króla, L. Hyde postanowił udać się na poszukiwanie monarchy, kierując się na Lublin (gdzie dotarł 25 IX 1676 roku) i dalej w kierunku Lwowa. Podróż do Lwowa, jak dowiadujemy się z zapisków ambasadora, dała mu się mocno we znaki. Zagrożenie tatarskie, opowieści o zwyczajach i okrucieństwach Tatarów, zasłyszane od miejscowej ludności, podnosiły nastrój grozy, a zniszczony kraj, przez który przyszło podróżować ambasadorowi wszystko to potęgował.

Po przybyciu do Lwowa L. Hyde bezzwłocznie napisał do króla zawiadomieniem o swym przyjeździe i chęci udania się do obozu monarchy pod Żurawnem. We Lwowie przyjmował L. Hyde i rewizytował wielu polskich magnatów (m.in. Jana Żnińskiego, wojewodę chełmińskiego, Feliksa Potockiego, wojewodę sieradzkiego, dowódcę obrony Lwowa ze sztabem, księcia Michała Radziwiłła, podkanclerzego litewskiego, oraz braci Sapiehów). 17 X 1676 roku podpisany został pokój w Żurawnie, który to umożliwił posłowi angielskiemu dalszą drogę do obozu królewskiego. 20 X w towarzystwie kilku swoich ludzi: Showa, Massema, Brown'a i Parsonsa oraz ambasadora francuskiego de Béthune'a i Michała Radziwiłła razem z eskortą złożoną z 500 konnych, udał się L. Hyde do Żurawna [8 s.200-201].

Mając wiadomość o przyjeździe poselstw Francji i Anglii, Jan III Sobieski wysłał Hieronima Lubomirskiego na powitanie gości. Wkrótce także opat Brunetki przywiózł królewskie zaproszenie na obiad. Ponieważ Hyde przybył pod Żurawno jako osoba prywatna, bez listów akredytacyjnych od króla Anglii, wystąpiły problemy etykiety, gdyż w tej sytuacji nie mógł Hyde znaleźć się w bliskości króla, inaczej było z amba-

sadorem Francji, który już wcześniej w Toruniu został oficjalnie akredytowany przy dworze królewskim.

W efekcie Hyde spożył posiłek z senatorami Rzeczypospolitej. Po zwiedzeniu obozu pod Żurawnem jego obwarowań i stanowisk artylerii, Hyde wraz ze świtą powrócił do Lwowa. Formalnie ambasador nic nie uzyskał wyprawiając się pod Żurawno i na oficjalną akredytację musiał oczekiwać we Lwowie, aż król powróci z kampanii jesiennej do Żółkwi, gdzie jak ustalono, miał Anglikowi udzielić oficjalnego posłuchania [8 s.202].

III

Jan Sobieski upodobał sobie Żółkiew i przebywał tu często po kilka miesięcy w roku. Właśnie tutaj przyjmował także posłów zagranicznych, zagranicznych także przedstawicieli papieża i cesarza [9, 10, 13, 17]. Jan III Sobieski otaczał niezwykłą czcią pamięć o wielkim pradziadku hetmanie Stanisławie Żółkiewskim, który był dla niego symbolem najwyższych cnót żołnierskich i obywatelskich. Komnaty zamku w Żółkwi, które niegdyś zamieszkiwał hetman, pozostawił w takim stanie, w jakim były za jego życia. Znajdowały się tam rzeczy osobiste: zbroja, broń, buława ofiarowana Żółkiewskiemu przez papieża i skrwawione szaty poległego pod Cecorą bohatera. Inne sale nakazał Sobieski wypełnić cennymi meblami i tkaninami i rzeźbami, stworzył galerię obrazów. W zbrojowni i skarbcu przechowywano kosztowną broń i dzieła rzemiosła, tutaj także Sobieski przechowywał trofea wojenne, m.in. namioty wezyrskie zdobyte na Turkach [1 s. 606, 9 s.180].

W początkach listopada 1676 roku ambasador L. Hyde ruszył ze Lwowa do Żółkwi, gdzie spotkał ambasadora francuskiego Béthune'a oraz poprzedniego ambasadora króla Francji biskupa marsylskiego de Forbin-Jansona Toussainta, który po zakończonej misji przebywał w Polsce jako osoba prywatna. Francuzi wydali w Żółkwi kolejno dwa przyjęcia (6 i 7 XI 1676 roku) na cześć Anglika, natomiast w środę 8 XI odbyła się uroczysta audyencja. Koniuszy koronny Marek Matczyński eskortował ambasadora jadącego królewską kareta, tą samą, którą Jan III Sobieski udawał się na koronację. Towarzyszyli Anglikowi także obydwaj ambasadorowie francuscy jadący w swoich karetach oraz senatorowie i dygnitarze ze świtami. Karetę L. Hyde'a otaczała olśniewająca eskorta złożona z rycerzy, paziów i służby, ubranych w królewskie liberie, za nim jechało 12 Anglików towarzyszących ambasadorowi oraz ich słudzy ubrani również w okazałe stroje.

Na dziedzińcu zamku żółkiewskiego gwardia królewska, złożona z hajduków i janczarów ubranych na modłę turecką, a także kilka chorągwi polskiej jazdy sprezentowały broń, gdy witał ambasadora marszałek dworu u podnóża zamkowych schodów. Następnie ambasador wraz ze świtą przeszedł przez komnaty pełne szlachty i wszedł do sali tronowej, gdzie oczekiwał ich król stojący pod baldachimem z wytwornej materii. Ubrany był w strój polski, kontusz ze srebrzystego sukna, żupan z czerwonego jedwabiu przetykanego złotem. Ambasador wygłosił mowę, która zgodnie z tradycją nie mogła być zbyt długa. W odpowiedzi w imieniu króla przemówił podkanclerzy

litewski Michał Radziwiłł. Po części oficjalnej, zwracając się do ambasadora w języku francuskim, król zarekomendował go królowej, z którą miał L. Hyde długą i interesującą rozmowę. Następnie, jak notuje L. Hyde: „król wziął mnie do osobnej komnaty, dokąd zostałem zaproszony przez parę królewską, by zasiąść razem z nimi do stołu. To nadzwyczajne przyjęcie, piłem doskonale wina przy akompaniamencie trąb i bębnow” [8 s. 202-203]. Było to niewątpliwie odstępstwo od przyjętych zwyczajów i tradycji praktykowanej w stolicy, gdzie w dniu audiencji ambasador bywał podejmowany obiadem przez marszałka koronnego i kanclerza, ale nigdy przez króla.

Obiad trwał 4 godziny. Ambasador został wreszcie usatysfakcjonowany, zajął miejsce po prawej ręce króla, za nim brat królowej Anny, hrabia Ludwik de Maligny, potem wojewoda chełmiński Jan Żniński, po lewej stronie królowa, dalej Andrzej Potocki wojewoda kijowski, Michał Radziwiłł podkanclerzy litewski i marszałek dworu. Anglicy towarzyszący ambasadorowi zostali usadzeni przy odrębnym stole w przyległej komnacie. L. Hyde napisał w swym sprawozdaniu z misji do Polski dla sekretarza stanu J. Williamsona: „Możecie mi wierzyć, że byłem bliski swego największego osiągnięcia życiowego” [8 s. 202]. Z audiencji wracał już wieczorem z podobną świtą jak podczas przejazdu na zamek. Jechał tą samą karocą w towarzystwie koniuszego koronnego. Następnego dnia natomiast wizytował polskich dygnitarzy, a następnie przyjmował ich rewizyty [12 s.140].

Wśród spraw oficjalnych podjętych podczas audiencji w Żółkwi, ambasador angielski zasygnalizował monarsze skargi wyznawców kalwinizmu (w większości byli to kupcy szkoccy i angielscy Gdańska i Torunia) przeciwko luterkańskim mieszczanom w Gdańsku i Toruniu, szykanujących wyznawców kalwinizmu. Jan III Sobieski zadeklarował, że osobiście zajmie się tą sprawą. Polska dyplomacja wykorzystała pobyt Anglika przede wszystkim do wsparcia działań poselstwa polskiego w Turcji, które zostało wysłane w 1677 roku dla ostatecznego wynegocjowania pokoju polsko-tureckiego. Król osobiście prosił L. Hyde’a o listy polecające polskiego dyplomata angielskiemu ambasadorowi w Stambule [8 s. 203-204].

Laurence Hyde opuścił Rzeczypospolitą 22 XI 1676 roku, udając się do Wiednia, a następnie przez Niemcy, Holandię do Anglii. Jego misja została wysoko oceniona przez Jana III, który w liście do króla Anglii wystawił mu piękną opinię. Dziękował również Karolowi II za przyjęcie roli ojca chrzestnego i bogate dary dla swojej córki [8 s.204].

W ocenie badaczy współczesnych misja Hyde’a na dworze Jana III Sobieskiego oceniana jest przede wszystkim jako wizyta kurtuazyjna, której jedynym efektem była aktywizacja angielskiej dyplomacji w Turcji na rzecz Polski, podczas prowadzonych później rokowań. U podłoża wizyty leżała niewątpliwie chęć zbliżenia polsko-angielskiego. Próba ta jednak wobec rozbieżnych interesów obu państw w drugiej połowie XVII wieku pozostała jedynie pobożnym życzeniem obu dworów monarszych. Jedynym polem wspólnych interesów obu państw były kwestie gospodarcze w basenie Morza Bałtyckiego. Pierwotnie Jan III wiązał z tą kwestią pewne nadzieje, niestety „zwrot ku Bałtykowi” ze strony Rzeczypospolitej nie nastąpił.

Literatura

1. R. Aftanazy, Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Województwo ruskie Ziemia Halicka i Lwowska, Wrocław – Warszawa - Kraków 1995, t. 7;
2. J. Du Hacel Breuil, Sobieski et sa politique de 1674-1683, in. Revue d'Hiistoire Diplomatique, t. 7, 1893, t. 8, 1894;
3. A. Czarniecka, Nikt nie słucha mnie za życia... Jan III Sobieski w walce z opozycyjną propagandą (1684-1696), Warszawa 2009;
4. M. Gołąbek, P. Jaskanis, K. Pyzel, Wilanów – Żółkiew: potencjał współpracy, w: Жовква кризь століття. Матеріали наукової конференції, Випуск 1, Жовква 2010;
5. T. B. Macaulay, The History of England from the Accession of James the Second. Popular Edition in Two Volumes, London 1889 vol. 1;
6. A. Janta, Letters by Charles the First to the Polish Commons and by Charles the Second to John III of Poland, in: The Polish Historical Review, nr 3, 1973, s. 52-57;
7. J. Jarochoowski, Pierwotna polityka Jana III, w: Rozprawy historyczno- krytyczne, Poznań 1888;
8. E. A. Mierzwa, Anglia a Polska w epoce Jana III Sobieskiego, Łódź 1988 ;
9. S. S. Niciejka, Twierdze kresowe Rzeczypospolitej. Historia, legendy, biografie, Warszawa 2006;
10. J. Petrus, Kolegiata w Żółkwi, Warszawa 1997;
11. K. Piwarski, Polityka bałtycka Jana III w latach 1675-1679, w: Księga Pamiątkowa ku czci Wacława Sobieskiego, Kraków 1932;
12. R. Przeździecki, Diplomatic Venturers and Adventures. Some Experiences of British Envoys at the Court of Poland, London 1953
13. M. Rosiński, Zamek w Żółkwi, Lwów 1933
14. The Correspondence of Henry Hyde of Clarendon and of his brother Laurence Hyde, earl of Rochester; with the Diary of Lord Clarendon from 1687 to 1690 containing minute particulars of the events attending the Revolution and Diary of Lord Rocherster during his Embassy to Poland in 1676, wyd. S. W. Singer, London 1828, t. 1,
15. W. A. Speck, Hyde Laurence, first earl of Rochester (1642-1711), in: Oxford Dictionary of National Biography, Oxford 2004;
16. J. Stolicki, Sejmiki ziem Podola i Ukrainy wobec wojny z Portą w latach 1672-1676, w: Wschodni Rocznik Humanistyczny, t. 1, 2004;
17. T. Trajdos, Żółkiew – ulubiona rezydencja Sobieskich, w: Mówią Wieki, nr 10, 1983;
18. M. Wagner, Jan Sobieski, w: Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów, Warszawa 1995

19. J. Woliński, w: Materiały do rokowań polsko-tureckich roku 1676, w: Przegląd Historyczny, 1930-1931, t. 29,
20. J. Woliński, Z dziejów wojny i polityki w dobie Jana Sobieskiego, Warszawa 1960;
21. Z. Wójcik, Dyplomacja polska w okresie wojen drugiej połowy XVII wieku (1648-1699)
22. Historia Dyplomacji Polskiej, t. 2, 1572-1795, red. Z. Wójcik, Warszawa 1981,
23. Z. Wójcik, Jan Sobieski 1629-1696, Warszawa 1994

Михайло КУБАЙ
заступник директора з науково-реставраційної роботи
Державного історико-архітектурного заповідника у м. Жовкві
(Матеріали наукової конференції 4-6 жовтня 2012 р.)

ЖОВКІВСЬКИЙ ЗАМОК: ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

1594-1624 роки – засновники замку

Жолкевські гербу Любич

Жовківський замок і оборонне місто-фортеця Жовква закладені за єдиним планом у 1594 році на території давнього села Винники. Засновник міста і замку – власник Винник та інших сіл коронний гетьман і канцлер Станіслав Жолкевський (1547-1620); будівництвом замку і міста безпосередньо керувала його дружина Регіна з Гербуртів (1564-1624); ймовірний автор розпланування міста, проектів замку і парафіяльного костелу – архітектор Бернардо Морандо (бл. 1540-1601); головний будівничий – Паоло де Дукато Кламенсі (знаний як Павло Щасливий, пом. 1610); з 1603 року разом з ним над будівництвом міста працювали Амброзіо Нутклаус Ваберене (знаний як Амвросій Прихильний, пом. 1641) та Паоло Домінічі (знаний як Павло Римлянин, пом. 1618). [1, с. 13; 2]

Масштабні будівельні роботи розпочалися весною 1595 року, будівництво замку і міста здійснювалося прискорено; замкові та міські башти і брами були закінчені до 1600 року; міські оборонні стіни з прилеглими до них земляними оборонними укріпленнями закінчені до 1621 року. [1, с. 9; 3, с. 9, 11; 4, с. 12; 5, с. 29, 31; 6, с. 31; 7, с. 30]

Основні роботи з будівництва і опорядження замку завершено у 1605 році, в замок переселився двір гетьмана [3, с. 12; 4, с. 12; 8, с. 24]. У складі гетьманського двору у замок переселилася також сім'я Михайла Хмельницького, який служив сотником у С. Жолкевського від 1594 року; у 1595 році у Жовкві в нього народився син Богдан (1595-1657), майбутній гетьман України, засновник Української держави у XVII ст. [1, с. 17; 8, с. 59; 9, с. 82; 10, с. 30; 11; 12, с. 66; 13, с. 16]

У вересні 1605 року в замку відбулося велике весілля старшої дочки гетьмана Софії (1590-1634), яку видано заміж за буського старосту Яна Даниловича (1570-1628), співвласника Олеська [1, с. 17; 3, с. 12; 4, с. 14]. В кінці 1605 року гетьман відправив до неї в Олесько також сотника М. Хмельницького із сім'єю, де він був призначений управителем володінь Даниловичів. [1, с. 17; 9, с. 83; 13, с. 16]

Весною 1606 року С. Жолкевський заклав позаду замку на південь від міських мурів великий Звіринець (мисливське господарство крупної звірини для потреб замку та ландшафтний парк для відпочинку на території кількох десятків гектарів із заплавою річки, лісом і луками). [5, с. 32]

В липні 1611 року С. Жолкевський значно збагатив і прикрасив замок трофеями з московської війни, в тому числі цінними меблями, килимами, паласами, військовою і мисливською зброєю, обладунками та іншими дорогоцінними речами. З того часу в замку відбувалися прийоми численних гостей і закордонних послів. З 1612 року в новозбудованому місті дуже зросла кількість ремісників, працювали кілька ремісничих цехів. [1, с. 22, 24; 5, с. 30]

В цей час в замку працював придворним малярем С. Жолкевського Єжи Цурикліч (пом. перед 1632), який з сім'єю переселився у Жовкву у 1613 році. Є. Цурикліч є ймовірним автором відомої великої батальної картини «Битва під Клушино» розміром 5,8×6,9 м, створеної в цей час для гетьманської зали замку. До оздоблення замку і громадських будівель міста С. Жолкевський залучав інших місцевих та львівських митців. Зокрема, для замку роботи виконували: невідомий місцевий маляр; маляр Войцех Крауз, син місцевого коваля, у середині XVII ст. став відомим львівським малярем; львівський маляр Шимон Богушович (пом. 1648); найвідоміший львівський скульптор середини XVII ст. Йоган Пфістер; львівський скульптор Мельхіор Ерлемберг. [14, с. 69-70; 15, с. 103-104]

У зв'язку з загибеллю давнього союзника С. Жолкевського господаря Молдавії Симона Могили у 1607 р. і захоплення турками частини Молдавії у 1612 р., на запрошення гетьмана у 1617 році до Жовківського замку перебрався після навчання в Європі 21-річний син Симона Могили Петро (1596-1647), майбутній Київський митрополит, екзарх Константинопольського патріарха, засновник славетної Києво-Могилянської академії, канонізований церквою у 1966 році. Петро Могила проживав у Жовківському замку при дворі гетьмана довгий час, ймовірно, до 1622 року; брав участь у битві із С. Жолкевським під Цецорою у 1620 році і був єдиним з його загону, хто врятувався від турецького полону; брав участь також у Хотинській битві у 1621 році, невдовзі після якої пішов послушником у Києво-Печерську Лавру.

Після загибелі гетьмана у битві під Цецорою у 1620 році його дружина Регіна за окремим дозволом короля Зигмунда III відкрила у Жовківському замку спеціальний монетний двір, в якому вона у 1621-1622 роках викарбувала близько трьох мільйонів злотих для викупу в Оттоманської Порти голови вбитого чоловіка, полоненого сина Яна та інших осіб. [1, с. 39; 3, с. 20; 16, с. 1019]

1624-1636 роки – власники замку Даниловичі гербу Сас

Після смерті сина і дружини гетьмана замок перейшов у 1624 році у власність до воєводи Яна Даниловича, чоловіка старшої доньки гетьмана Софії. Хоч Я. Данилович був власником Жовкви, містом і замком управляла його дружина Софія. В наступні роки після смерті батьків вона завершила великі батьківські фундації у Жовкві, спорудила у парафіяльному костелі величні надгробні пам'ятники своїй родині, прикрасила портал в'їзної брами замку тимпаном з червоного мармуру з родинним гербом Жолкевських. [1, с. 50; 3, с. 25; 8, с. 47; 17, с. 28, 59]

У 1626 році після смерті Я. Даниловича власником Олеська і Жовкви став його спадкоємець 17-річний син Станіслав (бл. 1611-1636). Жовквою, як і раніше владно правила його мати Софія. [1, с. 55; 42, с. 563]

У 1631 році Софія Данилович переїхала з Олеська на постійно у Жовківський замок, де проживала до кінця свого життя. [1, с. 70-72; 3, с. 28]

1636-1740 роки – власники замку Собеські гербу Яніна

У 1636 році, після загибелі нежонатого Станіслава Даниловича, власником замку і міста став красноставський і яворівський староста Якоб Собеський (1590-1646), чоловік Теофілії Данилович (1607-1661), доньки Яна і Софії Даниловичів. Від 1637 року він з сім'єю постійно проживав у Жовківському замку, значно збагатив і примножив родинні володіння. [3, с. 34; 4, с. 16; 7, с. 33, 44; 42, с. 563]

Після смерті Якоба Собеського у 1646 році спадкоємцями замку і міста стали його малолітні сини Марко (1628-1652) і Ян (1629-1696) Собеські. Від їх імені замком і містом правила їх мати Теофілія. [1, с. 80; 42, с. 563]

У 1646 році у Жовківському замку перебував з візитом король Владислав IV з королевою Марією Людвігою та французьким послом маркграфом Ніколасом де Брегі. Теофілія Собеська влаштувала їм урочистий прийом і зробила дорогі подарунки. [1, с. 81; 3, с. 36-37]

З весни 1654 року до 1659 року Теофілія Собеська з сином і двома доньками перебувала у тривалій релігійній прощі у Римі та Італії, відвідуючи святі місця. [7, с. 48-49]

З 1661 року після смерті матері управління замком і всією спадщиною Жолкевських, Даниловичів і Собеських перейшло реально в руки Яна Собеського (1629-1696), на той час яворівського старости. В ті роки Ян Собеський рідко бував у Жовкві, зайнятий військовими і державними справами. [1, с. 98; 5, с. 49-50]

У вересні 1662 року протягом восьми днів в замку перебувала королева Марія Людвіга, яка захворіла в дорозі з королем до Львова. Під кінець жовтня король Ян Казимир з королевою і двором, повертаючись із Львова, знову приїхали у Жовківський замок, де провели усі Різдвяні свята. Господар замку коронний хорунжий Ян Собеський влаштував їм дуже пишний прийом. [1, с. 98; 3, с. 44; 5, с. 49-50]

У 1665 році у Варшаві Ян Собеський оженився з французенкою Марією Казимирою Луїзою де Гранж д'Арквін (1641-1716). Шлюб з Марією Казимирою примножив приватні володіння Я. Собеського до 140 сіл і 11 міст з численними замками і палацами.

У цей час у 1665 році Жовківський замок був пограбований повстанськими військами політичного противника Я. Собеського польного гетьмана Єжи Любомирського [1, с. 99; 5, с. 50].

У 1667 році до Жовківського замку на короткий час переїхала дружина Я. Собеського Марія Казимира. На початку літа вона виїхала до своєї родини в Париж, де народила сина Якоба Людовіка, хресним батьком якого став французький

король Людовік XIV. В ці роки гетьман Я. Собеський був надзвичайно зайнятий військовими походами проти татар, турків і козаків, державними справами і рідко бував у Жовкві. [1, с. 100; 3, с. 45]

На початку 1668 року Я. Собеський, перебуваючи у Жовкві, займався впорядкуванням майнових стосунків у своїх володіннях, справами міста, а також зміцненням укріплень замку і міста. [1, с. 102; 3, с. 46-47]

30 березня 1671 року був складений відомий реєстр передачі замку від звільненого управителя замку Андрія Боєна до нового управителя Малиновського. Реєстр свідчить, що замок тривалий час після пограбувань 1665 року знаходився у занедбаному стані. В реєстрі при описі приміщень згадуються садівники Войтіх і Ясинський, водогін до замку з дерев'яних труб, збірники для води в замку, потужні оборонні вали та рови навколо замку. [5, с. 52]

21 вересня 1672 року Жовкву і замок зайняв турецький загін під час захоплення Поділля та Кам'янця Подільського 240-тисячною турецькою армією під проводом султана Мухаммеда IV в союзі з татарами, валахами, молдаванами та козаками гетьмана Петра Дорошенка. Місто майже рік платили харач турецькій армії. [1, с. 106]

В кінці літа 1673 року у Жовкві на полях з боку сіл Стара Скварява і Глинсько збиралася велика польська армія, яку гетьман Я. Собеський повів у переможний похід проти турків. 11 листопада 1673 року Я. Собеський здобув видатну перемогу над турецькими військами під Хотиним і з усією армією повернувся до Жовкви.

21 травня 1674 року, зразу після смерті короля Михайла I Вишневецького, 45-річного гетьмана Я. Собеського одногосно обрано королем Польщі. На початку вересня 1674 року Я. Собеський повернувся до Жовкви; місто влаштувало дуже урочисту зустріч новообраному королю, вручило йому великі позолочені ключі від міста. [3, с. 50; 5, с. 53-54]

3 листопада 1674 року протягом двох місяців у Жовківському замку перебував англійський посол з подякою за перемогу над турками під Хотиним; король Ян III офіційно приймав посла в гетьманській залі замку на троні під балдахіном високомистецької роботи. [1, с. 108; 3, с. 51]

2 лютого 1676 року Я. Собеський з Марією Казимирою урочисто коронувалися в Кракові і після коронації приїхали до Жовкви [5, с. 54]. У липні 1676 року король на чолі 15-тисячного війська вирушив з Жовкви на нову війну проти кількесот тисячної турецько-татарської армії під командуванням паші Ібрагіма Шейтана, витримав виснажливу оборону під Журавно, де 17 жовтня 1676 року виграв вирішальну битву і уклав тривале перемир'я. Після битви під Журавно Ян III зразу повернувся у Жовкву і зайнявся приготування до урочистого святкування перемоги над турками за участю послів багатьох держав, також займався підготовкою сеймових зібрань. [1, с. 109; 3, с. 51-52; 5, с. 54]

На початку жовтня 1676 року у Жовкву прибули послы французького короля Людовіка XIV маркіз Франсуа де Бетюн і єпископ Марселю Туссен де Форбін-Янсон та посол англійського короля Карла II лорд Лауренс Хайд для подяки Яну III за перемогу над турками під Хотиним 1673 року та привітань із вступом на

трон. В листопаді прибули послы імператора Священної Римської імперії Леопольда I, короля Швеції Карла XI, електора Бранденбурзького Фрідріха Вільгельма, Семигородського князя Міхая Алаффи, а також з небаченою до того часу пишністю – посол персидського шаха Сефі II Солеймана. 30 листопада в замку відбулися великі урочистості за участю закордонних послів, сенаторів, придворних і численних гостей з усієї держави. В аудієнційній залі замку Ян III на троні в дорогих королівських шатах дав офіційну аудієнцію послам і вислухав вітальні промови. Під час урочистої служби в парафіяльному костелі французький посол маркіз Франсуа де Бетюн вручив Яну III орден Святого Духа від короля Людовіка XIV. [1, с. 110-111; 3, с. 52; 5, с. 54]

Починаючи з 1676 року, король з цілим двором довший час перебував у Жовкві. Після багатьох років майже безперервних війн настав мирний час, країна почала повільно підніматися з руїн, міста і села заселялися новими поселенцями, в тому числі взятими у полон турками і татарами. Для Жовкви настали часи її найбільшого розквіту; в ці роки Жовква, внаслідок перебування королівського двору і близького сусідства із Львовом, дуже збагатилася і стала одним з найзаможніших міст на Русі. [1, с. 111-112; 3, с. 53]

У 1676-1677 роках король насамперед відновив занедбаний замок. [1, с. 112]

У 1677 році запрошений королем садівник-італієць разом з місцевими садівниками заклав при замку прекрасний регулярний парк на двох терасах у французькому стилі з фонтанами і альтанами та з'єднав його великою алеєю із регулярним парком і алеями на горі Гарай, розширив давній Звіринець на схід і на південь від замку, який оточив ровом і парканом, заклав на ньому фруктові сади і виноградники, вольєри для екзотичних звірів та великі оранжереї; побудував літній палац на Гараю у виді великої глорієтти – круглої чотириповерхової вежі діаметром 12 м з оглядовою галереєю на верху, з якої відкривався вид на Жовкву і околиці. [1, с. 112; 5, с. 55]

З 1677 року король займався також зміцненням обороноздатності замку і міста, зокрема, розпочав реконструкцію існуючих та будівництво нових валів (зовнішнього кільця бастионних укріплень). [1, с. 112; 8, с. 24]

У 1678 році король розпочав значні перебудови і оздоблення замку та перетворення його на презентативну резиденцію. Цими роботами керував художній радник короля Августин Вінцент Лоччі (бл. 1650 – після 1729), будівничий королівського палацу у Вілянові поблизу Варшави у 1677-1696 роках. В першу чергу перебудовувався і оздоблювався палацовий корпус замку. Відомо, що у 1681 році А. Лоччі керував створенням другого великого плафону в палаці замку розміром 9×7 ліктів (близько 4,5×3,5 м), який виконував невідомий маляр. [5, с. 55; 18, с. 24-25]

Протягом 1681 року король перебував багато часу в Жовкві, в липні доручив садівникові Йонасу обсадити грабом партери на терасах замкового парку за планом Якоба Кохановича; тоді ж проводилися декораторські роботи в замковій лазні на ставу [1, с. 114; 19, с. 208]. Керамічні декоративні елементи і посуд для парку (великі дзбани і поливані піддони для садіння квітів і деревець) виготовляли майстри місцевого гончарського цеху, який знаходився в селі Глинську і на Краківському передмісті Жовкви. [8, с. 34]

23 липня 1683 року на полях під Жовквою відбувся великий огляд об'єднаних військ європейських держав, які на початку серпня польовий гетьман Микола Сенявський повів під Відень на з'єднання з королем, який вирушив з Кракова [1, с. 116]. 12 вересня 1683 року об'єднані армії європейських держав під керівництвом короля Яна III розбили турецьку армію Кара Мустафи під Віднем [1, с. 117; 3, с. 55]. 5 жовтня 1683 року король написав до королеви Марисеньки лист і разом з ним відправив у Жовкву 400 возів з трофеями, багато цінних подарунків і цілий табір полонених; багато з них, маючи достатньо грошей, вирішили поселитися у Жовкві і зайнятися торгівлею. [5, с. 58].

Під час Великодніх свят 1684 року король помістив у замковій каплиці привезену з-під Відня ікону Непорочно Зачатої Богоматері (званої Обозною), яку він завжди возив із собою в походи (у XIX ст. ікона була подарована римокатолицькому костелу у Зборові). [1, с. 117; 4, с. 57]

20 липня 1684 року король з королевою і королевичем Якобом в оточенні сенаторів урочисто приймав у замку посла цесаря Леопольда I графа Вальдштейна, посла Венеціанської Республіки Анжело Моросіні та папського нунція Опізіо Паллавічіні з нагородами від папи Інокентія XI за перемогу під Віднем. 25 липня 1684 року у Жовкві відбулися головні європейські тріумфальні урочистості з нагоди великої перемоги над турками; в жовківському костелі папський нунцій вручив королю шишак з червоного оксамиту, обшитий золотом і дорогоцінними каменями, та довгий меч з золотими рукояткою і піхвами, оздобленими діамантами, а королеві Марії Казимирі – золоту троянду. Усі будинки в місті були переповнені гостями, на Звіринці був виставлений увесь трофейний турецький табір в тому ж порядку, як він стояв під Віднем. Здобуті трофеї також були виставлені у подвір'ї замку, де в головному наметі візира відбувалися прийоми королівських гостей. Восени 1684 року в Жовкві урочисто відзначалася річниця битви під Віднем, у зв'язку з чим на луках Звіринця повторно були виставлені турецькі намети і трофеї. [1, с. 118-119; 3, с. 56]

Повернувшись в кінці осені 1685 року до Жовкви з королевою і кількома закордонними послами, король провів тут цілу зиму. 6 грудня 1685 року король зібрав у замку велику військову раду, на якій було прийнято королівський план військової компанії проти Оттоманської Порти на наступний рік. В перших днях січня 1686 року у Жовкву прибуло турецьке посольство з пропозицією миру. Незабаром, в січні 1686 року прибули представники козаків за обіцяною винагородою за допомогу в битвах з турками. В лютому 1686 року у Жовківський замок прибув посол імператора Священної Римської імперії Леопольда I граф Христіан Шаффготш з надзвичайними повноваженнями на переговори з королем про залучення до антитурецької ліги Москви. [1, с. 121; 5, с. 60]

У 1685-1689 роках король побудував у горі Гарай з боку Глинська велику хрестоподібну в плані (50×40 м) винну пивницю та будинок сторожа при ній; коридори пивниці висотою 2 м мали широкі ніші по боках, в яких зберігалося у бочках і пляшках вино та пиво; у лівому рамені пивниці знаходилася криниця, у правому при вході – мурована шахта до палацу на горі для підйому коша з напоями. [5, с. 55; 20, с. 135, 136]

З 1685 по 1690 роки в Жовкві працював маляр і художній радник короля ксьондз Еразм (Мацей) Вусовський, якому король доручив організацію усіх художніх робіт в замку і місті. [18, с. 22-23]

У 1684 році в Жовківському замку почала активно працювати група художників Віляновської королівської «малярні» («Академії»), яку з 1683 року очолював художній радник короля академік Юрій Шимонович-молодший (Єжи Елевтер Семігіновський, 1660-1711); до неї входив прибулий з Риму художник Мартіно Альтомонте (1657-1745), а також жовківські малярі Томаш Веселович, невідомий син жовківського маляра Дем'яна Роевича та інші. [21, с. 384]

Протягом наступних після 1684 року років для оздоблення великої зали в замку художниками королівської малярні, зокрема Юрієм Шимоновичем, була створена галерея з 25 портретів, в тому числі великий портрет Яна III в повний ріст, портрети королів Польщі, гетьманів та осіб з родин Собеських і Даниловичів, а також кілька інших картин. Доля усіх цих картин невідома, частина з них до початку ХХ ст. знаходилася в жовківському парафіяльному костелі, чотири з них знаходяться в домініканському костелі в Кракові, інші розійшлися у різні приватні збірки. [22, с. 21, 27]

Для оздоблення великої зали в замку художниками королівської малярні був створений також унікальний в масштабах Європи цикл із семи великих (1,7×2,3-2,4 м) картин польсько-турецьких битв під Хотиним, Львовом (Лисиничами), Тербовлею, Журавно, Віднем, Парканами та Естергоном. Теперішнє знаходження картин невідоме; у 1778 році усі картини на замовлення короля Станіслава Августа Понятовського вивозили на якийсь час до Варшави для копіювання; у Баварській державній збірці малярства в Мюнхені знаходяться зменшені вдвічі копії більшої частини жовківських картин. [22, с. 22-27]

Відомо, що протягом 1686 і кількох наступних років королівська казна оплачувала різні роботи для замку місцевого різьбяр Юрія Михаловича, зокрема, за рами, макети скульптур для визначення їх розмірів, різьблені лави до королівської лазні. [20, с. 141]

В квітні 1687 року у Жовкву переїхав з Кракова королівський архітектор Петро Бебер з Вроцлава, «до будинків спроваджений», який до цього прославився відбудовою і збільшенням ратушової вежі в Кракові. 20 квітня П. Бебер розпочав у Жовкві будівництво нової багатой і презентативної ратуші на Ринку (на місці старої ратуші); її будівництво було закінчено у 1690 році. Король в цей час доручав Беберу роботи також по інших його резиденціях поблизу Жовкви, зокрема, будівництво дерев'яного двору-палацу у Кукизові, розбудову дерев'яних будинків резиденції в Яворові, інші об'єкти. Бебер також надбудував у 1695 році відому вежу-дзвіницю Корнякта у Львові. П. Бебер працював у Жовкві ще довший час по смерті короля, до 1704 року. [18, с. 23-24; 20, с. 133, 138]

У 1687 році П. Бебер продовжив розпочаті Августином Лоччі ґрунтовні перебудови замку і оздоблення його в стилі бароко, зокрема, змінив галерею перед палацовим корпусом (ймовірно, перебудував парадні сходи і влаштував на них галерею скульптур гетьманів). До робіт залучалися як місцеві майстри, так і цілі колективи теслярів з Кракова (з якими, ймовірно, раніше працював П. Бебер).

Внаслідок цих перетворень був змінений увесь вигляд замку, добудовано другі поверхи над бічними корпусами, змінено зовнішні стіни замку та односкілі дахи корпусів на двоскілі, які накрито мідною бляхою. Нові наметові дахи усіх башт накрито позолоченою мідною бляхою і увінчано прапорами з гербами короля; влаштовано кам'яні обрамлення вікон та порталів дверей корпусів. Будівельні роботи в замку велися ще у 1690 році – будували комини і ставили каміни в кімнатах. [5, с. 60; 18, с. 23-24; 20, с. 135-136]

16 серпня 1687 року король розпорядився влаштувати замкову бібліотеку у приготовленому приміщенні і доручив опіку над нею Шимону Нарожницькому. Бібліотеку облаштували ще кілька років, обладнуючи її новими багатими меблями (позолочені шафи, різьблений пульпіт, багаті оправы для книг). [20, с. 136, 143]

У 1688-1689 роках продовжувалися роботи в замковому парку, зокрема зміцнення кам'яної підпірної стіни терас, посилення паль під лазнею, влаштування труб, які подавали воду до лазні, виготовлення кам'яних скульптур та інші. Роботи на лазні були повністю завершені до 1690 року, стіни двох її павільйонів були збудовані з дерева, порізаного на колодки, і помальовані на червоно, дахи покриті гонтом, павільйони були оточені навколо верандами на стовпах, підходи з двох боків помосту забезпечувалися підйомними мостами; на відміну від стриманих екстер'єрів лазні, її інтер'єри були оздоблені дуже пишно. [5, с. 61]

У 1688 році Жовкву відвідав французький мандрівник абат F. de P. У своєму щоденнику він описав замок, відзначивши його красу і великі розміри; зазначив, що наметові дахи наріжних башт замку покриті позолоченою бляхою та завершені шпильями з королівськими гербами; описав замковий парк із ставом, лазнями на ньому та дерев'яною алеєю на дубових палях із звідними мостами; круглу чотириповерхову вежу на горі Гарай, з якої відкривався чарівний вид на околиці, від неї король наказав зробити дорогу, щоб можна було проїхати каретою до міста; величезний замковий Звіринець розлягався далеко поза місто, половину його займав ліс, другу половину – луки, на котрих вигулювалися сарни, олені та інші звірі; Звіринець був оточений дерев'яним парканом та ровом. [4, с. 63; 23, с. 130; 42, с. 568, 591]

У 1690 році король розпорядився забрукувати міський Ринок і головні вулиці, а також території перед входами до усіх жовківських храмів (очевидно, замкове подвір'я уже було забрукованим, вірніше, замоценом тесаними кам'яними плитами, що підтверджує акварельна копія Й. К. Яворського з малюнку XVIII ст.). [5, с. 62]

У жовтні 1693 року за дорученням короля, який в той час мав серйозні проблеми із здоров'ям і не міг виїхати з Жовкви, у Жовківському замку відбулося засідання сенату у справах оборони південно-східних територій Речі Посполитої. В кінці 1693 року здоров'я короля дуже погіршилося, з того часу він зовсім не виїжджав у військові походи і мало втручався у суспільне життя держави. [1, с. 136; 3, с. 59; 5, с. 64; 24, с. 136]

19 травня 1694 року у Жовківському замку в присутності короля, його родини і багатьох почесних гостей був укладений шлюбний контракт 18-літньої

доньки короля Терези Кунегунди з електором Баварії Максиміліаном Емануелем Віттельсбахом, який особисто прибув до Жовкви; шлюб з повною церемонією відбувся у Варшаві 15 серпня. [1, с. 137; 3, с. 59; 5, с. 65-66]

Весною 1696 року король виїхав із Жовкви на лікування і 17 червня у Вілянові під Варшавою, перед виїздом на курорт в Хіршберг, внаслідок повторного апоплексичного удару на 67 році життя і 22 році королювання помер. [1, с. 139; 3, с. 59; 24, с. 143, 144]

У 1696 році зразу після смерті короля до Жовкви прибув коронний ловчий Стефан Потоцький на чолі кількохсот лицарів і від імені королевича Якоба опечатав усі скрині і коштовності. Незабаром тут появився з військом Великий коронний гетьман Станіслав Яблоновський і від імені королеви також опечатав скарбницю. Крім того, під Жовквою також появилася військо, зібране маршалком і підскарб'їями коронними Станіславом і Єронімом Любомирськими, одвічними ворогами родини Собеських, які також мали наміри зайняти королівську скарбницю у Жовківському замку. Але їх плани були зіпсуті несподівано швидкою появою в Жовкві королевичів, які зібрали і озброїли проти Любомирських усе навколишнє населення. В липні 1696 року у Жовкві усі п'ятеро членів сім'ї поділили між собою королівську спадщину, кожен з них отримав лише по 100 000 злотих з наявних цінностей у скарбниці замку (міф про неймовірні королівські скарби не підтвердився). [3, с. 60; 5, с. 66-67; 24, с. 146]

У 1696 році було складено шість важливих інвентарів рухомих речей і скарбниць короля у Віляновському палаці, Варшавському замку та Жовківському замку, поділених між синами і дружиною короля (оригінали знаходяться в Головному Архіві Давніх Актів у Варшаві, частково опубліковані А. Чоловським у 1937 році та М. Гембаровичем у 1973 році).

У 1696 році після поділу майна власником Жовкви і приналежних їй сіл став наймолодший син короля 18-літній королевич Костянтин Владислав Собеський (1680-1726), який проживав в різних містах Європи (Париж, Рим), був зайнятий балами та прийомами і рідко бував у Жовкві, у Жовкву він переїхав на постійно лише через дванадцять років. [1, с. 140; 3, с. 60; 5, с. 67]

У 1698 році був складений інвентар гармат, гаківниць, мушкетів і іншої зброї, яка ще не була розділена між королевичами і знаходилася у Жовкві (оригінал знаходиться в Головному Архіві Давніх Актів у Варшаві, опублікований М. Гембаровичем у 1973 році). В наступному, 1699 році був складений Інвентар жовківського арсеналу, який залишився у Жовкві після поділу майна Собеських (оригінал знаходиться у Львівській бібліотеці ім. В. Стефаніка, неопублікований). Ще один інвентар гармат та іншої зброї, яка знаходилася у жовківському арсеналі королевича Костянтина, був складений у 1724 році (оригінал знаходиться в Головному Архіві Давніх Актів у Варшаві, неопублікований).

У вересні 1704 року через Жовкву із Львова на Замостя відступали шведські війська, за ними наступали українські козаки генерального осавула Федора Мироновича та наказного гетьмана Данила Апостола [25, с. 21-22]. Літом 1705 року через місто неодноразово переходили шведські і союзні війська росіян, козаків, поляків та саксонців; місто кілька разів було нещадно пограбоване, взято велику

військову контрибуцію [1, с. 142-143; 3, с. 61; 25, с. 26]. Внаслідок бідності і важких умов у місті влітку 1705 року спалахнула епідемія з численними жертвами [5, с. 70].

Під час чергової військової кампанії в кінці літа 1706 року у місто знову вступили союзницькі російські війська з козацькими і польськими полками; місто було обкладене контрибуцією. В замку розташувалася головна російська військова ставка на чолі з князем Олексієм Меншиковим (1673-1729), яка знаходилася тут до 15 травня 1707 року. [1, с. 143; 5, с. 70; 25, с. 28; 26, с. 137, 147]

З 28 листопада 1706 по 30 квітня 1707 року у головній ставці в Жовківському замку практично безвиїзно перебував московський цар Петро I Романов (1672-1725). 4 січня 1707 року у Жовкві Петро I видав Універсал до населення Речі Посполитої із поясненням місії росіян в Польщі і закликами до боротьби із спільним ворогом шведським королем Карлом XII. Внаслідок проведених у Львові переговорів Петро I уклав 18 грудня 1706 року так звану Жовківську союзницьку угоду з Вальною радою Сандомирської конфедерації. У Жовкві Петро I займався переговорами з європейськими державами про припинення війни, зміцнював армію та керував Московською державою в цей дуже складний для неї період. [1, с. 143; 25, с. 53-54; 26, с. 147]

22 квітня 1707 року у Жовкву в ставку Петра I прибув гетьман України Іван Мазепа (1639-1709) з кількома козацькими полками. У Жовкві І. Мазепа довідався про переговори Петра I з Вальною радою конфедерації про повернення Польщі Правобережної України і про його плани ліквідувати автономію Гетьманщини. У зв'язку з цим та вимогами царя підпорядкувати козацькі полки російським чинам, І. Мазепа розпочав із Жовкви таємні переговори зі шведським королем Карлом XII про союз у боротьбі з Московською державою (вислав таємного посланця у Саксонію, де в той час перебував Карл XII). [5, с. 73; 13, с. 16-17]

30 квітня 1707 року у Жовківському замку відбулася Велика військова рада за участю усіх союзників, командувачів військ та військових інженерів, яку скликав цар Петро I. На ній було обговорено стратегічні питання ведення війни і з шведами та затверджено так званий Жовківський план розгрому шведів, розроблений Петром I.

У 1707 році було складено чотири переліки цінних предметів, які були вивезені росіянами із Жовківського замку: кілька десятків картин з кімнат, речі із замкової бібліотеки, намети та зброя із замкового арсеналу (оригінали знаходяться в Головному Архіві Давніх Актів у Варшаві, опубліковані М. Гембаровичем у 1973 році). У замку взимку 1706-1707 років було також спалено частину столів, крісел, диванів і дверей. [5, с. 73]

На початку 1709 року, після багатьох років перебування в різних містах Польщі і Європи, королевич Костянтин Собеський повернувся на постійно до Жовківського замку, відремонтував і упорядкував його, відновив у замку придворне життя з напівкоролівським етикетом; розпочалися часті відвідини замку багатьма гостями. На усе це витрачалися непомірні кошти. [3, с. 61; 5, с. 74]

В цей час королевич Костянтин активно зацікавився малярством, сам приховано трохи малював олійними фарбами, залучив до декораторських робіт на

замку молодих місцевих малярів. Зокрема, його придворним різьбярем був Симеон Путятинський, придворним малярем – Василь Петранович (бл. 1680-1759). В. Петранович опікувався художніми збірками замку, виступав експертом мистецьких творів, малював портрети, виготовляв копії картин для замку, займався модернізацією замкової бібліотеки і зали, вдосконаленням та розплануванням замкового парку, навчанням молодих малярів. Для королевича Костянтина у 1711 році виконував роботи також знаменитий жовківський маляр Йов Кондзелевич (1667- бл. 1740). [5, с. 74-75]

У 1711 році відбувся новий переділ майна між королевичами Собеськими, коли королевич Олександр передав свою частку братам Якобу і Костянтину і сам виїхав у Рим. У власності королевича Костянтина знаходилася Жовква та 84 інших міст і сіл [24, с. 151]. У зв'язку з переділом майна Собеських, у 1713 році був складений Генеральний інвентар дорогоцінних речей, які опинилися у власності королевича Костянтина, зокрема: оббиття стін, килимів, гобеленів, штор, покривал, наметів, золотих клейнодів, годинників та інших малих предметів, кришталю, філіграні, фарфору, різних флорентійських і китайських виробів, столового срібла, оздоблених та інкрустованих сріблом речей, тонких тканин, сукна, хутра і картин (оригінал інвентарю знаходиться в Головному Архіві Давніх Актів у Варшаві, неопублікований).

У 1717-1718 роках Жовква дуже постраждала від саксонських військ короля Августа II, польських коронних військ і конфедератів у громадянській війні, яка тривала два роки. Монастирі, храми і місто були нещадно пограбовані та обкладені непосильними контрибуціями. [1, с. 148; 3, с. 62]

Восени 1720 року у Жовківський замок приїхала дружина королевича Костянтина княжна Марія Вессель після більш ніж одинадцятирічної розлуки з чоловіком через ініційовані королівською родиною розвідні судові процеси. Королевич Костянтин влаштував їй дуже пишне привітання великими феєрверками, штучними вогнями в цілому місті і гарматами на валах. Княжна залишила по собі цікаві спогади про цей приїзд і про життя у Жовківському замку. Вона, зокрема, описала колишню королівську спальню, яка залишалася без змін від часу смерті короля, інші кімнати замку, також спальню Станіслава Жолкевського на другому поверсі, просте убранство якої зберігалося з його часу; описала оздоблення великих сходів палацу скульптурами усіх польських і литовських великих гетьманів аж до часу Хотинської битви та інші деталі в замку. Ці спогади, які в найменших деталях описують побут двору королевича в 1720-1726 роках, були записані її далекою родичкою Сабіною Гжегожевською і видані у Варшаві в 1886 році. В них подається багато подробиць з життя королівської сім'ї за життя Яна III і королевичів після смерті короля, а також атмосфера і політичні інтриги того часу. [1, с. 150; 23, с. 130-131; 27, с. 197-304]

Королевичем Костянтином відновлено діяльність давніх гетьманських і королівських фундацій в місті. Княжна утримувала в замку власний великий двір, організувала для молодих панянок із збіднілих шляхетських родин в окремому приміщенні замку навчальну майстерню рукоділля, читання, письма і співу, яка існувала до 1726 року. [1, с. 150; 18, с. 587; 27, с. 206-212]

Королевич Костянтин підтримував в замку світське життя з великим двором, який називався «малим двором» (хоч дорівнював королівському), полюваннями і рицарськими розвагами, з'їздами і відвідинами численних гостей, колишніх бойових побратимів покійного короля з цілої Польщі. Тут часто бували представники найвидатніших родів королівства і зарубіжні послы. Король Август II, побоюючись можливих зазіхань королевича Костянтина на трон і численних з'їздів у Жовківському замку, оточує його шпигунами, розташовує «тимчасово» в околицях Жовкви полк саксонських драгунів з 12 гарматами (полк знаходився тут з 1719 по 1727 рік). У відповідь на загрозу королевич Костянтин утримував при замку власне військо чисельність 1 000 солдатів. [1, с. 150-151; 3, с. 62-63; 23, с. 131; 27, с. 219]

У квітні 1724 року на Великодні свята у Жовківському замку гостював два тижні старший брат королевича Костянтина королевич Якоб. З цієї нагоди запрошено численних гостей, влаштовано дуже пишній прийом в місті і замку, урочисте святкування Великодніх свят, театралізовані видовища, концерти і бали. Замкові теслі побудували невеликий корабель у виді Ноєвого ковчега для прогулянок по ставу. Для гостей було організовано грандіозне полювання на Звіринці, під час якого вбито кілька сотень штук крупної звірини – оленів, сарн, ведмедів і зубрів, спеціально для цієї події привезених з Пущі; на подвір'ї замку влаштовано тимчасові споруди для дам і проведено рицарський турнір. [27, с. 252-277]

У червні 1726 року за наказом короля Августа II з Жовкви забрано усі німецькі (саксонські) фортечні гармати, які стояли на валах. [27, с. 282]

В липні 1726 року, після смерті королевича Костянтина власником замку і міста стала його дружина графиня Марія Юзефа Вессель (пом. 1761). Королевич Якоб тривалий час намагався оскаржити її спадкові права і виселити з Жовкви. Успадковані нею володіння Собеських були заборговані, на бальзамування тіла і похорон королевича княжна змушена була позичити 8 тисяч злотих під заставу майна. З наступного року графиня скоротила придворну армію до 50 солдатів охорони, зменшила великий двір та інші видатки замку, змінила характер світського життя в замку на майже монастирське. [1, с. 153; 3, с. 64; 24, с. 153; 27, с. 299]

Складені по смерті королевича у 1726 році два інвентарі Жовківського замку підтверджують записані спогади графині Марії Вессель і дають детальний опис багатого внутрішнього оздоблення замку та цінних речей, які в ньому знаходилися ще з часів короля. Один з них описує сотні картин і цінних предметів в замковій скарбниці; другий – дороге шкіряне і шовкове оббиття стін, штори, меблі, численні предмети, скульптури, картини і карти в кімнатах замку, велику кількість дорогої зброї в східній башті і арсеналі, намети і похідні речі у західній башті, багате оздоблення та велику кількість картин і мініатюр в лазні на ставу і в палаці на Гараю. Ці два інвентарі були переписані з львівських гродських книг і опубліковані Л. Фінкелем у 1896 році в Кракові. Ще один інвентар речей замкової скарбниці 1726 року знаходиться в Головному Архіві Давніх Актів у Варшаві, неопублікований. [28, с. 42-48]

У 1728 році графиня Марія Вессель врешті відступила права на усе майно Собеських своєму швагру королеви Якубу Собеському і виїхала із Жовкви. Власником замку і міста став королеви Яків Людвік Собеський (1667-1737), брат Костянтина Собеського, який мав володіння в Олаві на Шльонську. Королеви Яків поміняв повністю місцеву адміністрацію, створив найвищу раду Жовківського замку з членів духовних орденів та інших поважних осіб. В замку і надалі постійно відбувалися великі та пишні з'їзди гостей, Жовква залишалася одним з найбільш шанованих міст королівства. [1, с. 154; 27, с. 8, 302, 318, 321, 322, 324; 42, с. 564]

У зв'язку з переходом майна Собеських до королеви Якова, 4 грудня 1728 року був складений великий реєстр майна та картин, що знаходилися в Жовківському замку (оригінал реєстру знаходиться в Головному Архіві Давніх Актів у Варшаві, неопублікований). [13, с. 26, 44]

У 1734 році, у зв'язку із спалахом міжусобиць після смерті короля Августа II, в Жовкву вступили російські війська; на початку січня наступного року в місті проживав російський генерал князь Гессен Гомбург. 12 січня 1735 року через Жовкву проходили польські війська під командуванням полковника Замойського. [1, с. 156-157]

29 жовтня 1734 року королеви Яків на постійно переселився до Жовкви у зв'язку з тим, що місто Олава за борги перейшло у 1732 році у власність імператора Священної Римської імперії Карла VI Габсбурга [5, с. 80]. Від часу смерті дружини у 1722 році і до кінця свого життя Яків Собеський вів дуже відособлений релігійний спосіб життя, займався окультними науками і кабалістикою, про яку написав дві книги, а також склав опис життя свого батька короля Яна III французькою мовою. [1, с. 158; 3, с. 66; 24, с. 164; 27, с. 240]

У грудні 1737 року, після смерті 70-річного королеви Якова, власником замку і міста стала донька королеви княжна Марія Кароліна де Буйлон (1697-1740), яка з 1736 року постійно проживала в Жовкві. [1, с. 159; 3, с. 66; 42, с. 564]

В кінці зими 1738 року до Жовкви прибув литовський гетьман князь Михайло Казимир Радзивил і заявив доньці королеви Якова Марії свої права на майно Собеських та умови набуття цього майна, дав їй гарантії на довічне утримання в Жовкві. Князь був онуком Катерини Собеської, сестри короля Яна III і вважав себе єдиним законним спадкоємцем Собеських. Князь тоді також замовив придворному художнику покійного королеви В. Петрановичу копіювання усіх батальних картин в залах Жовківського замку. [1, с. 159; 18, с. 11; 29]

17 травня 1738 року за розпорядженням княжни комісар Казимир Грабовський склав детальний інвентар речей, які знаходилися в замку. Княжна намірялася продати усі володіння своєму швагрові Якову III Стюарту, претенденту на англійський трон, але здійсненню цих намірів перешкодив князь Михайло Радзивил, який заявив судовий позов на спадщину королеви Якова. [1, с. 159; 5, с. 84]

11 червня 1738 року був сильний землетрус, який завдав значної шкоди будівлям міста. [1, с. 159; 3, с. 66]

1740-1787 роки – власники замку Радзивили гербу Труба

11 березня 1740 року за результатами тривалого судового процесу важко хвора княжна Марія Кароліна де Буйлон продає усі свої власності (140 сіл і 11 міст з замками і палацами), обтяжені великими боргами, за ціну 260 000 злотих і довічне утримання її в замку з пенсією 28 000 злотих князю і графу Михайлу Казимиру Радзивилу («Рибонько»). За їх колишньою домовленістю уся королівська бібліотека перейшла до єпископа та коронного канцлера Андрія Станіслава Костки Залуського [18, с. 11]. Перехід жовківського майна до князя Радзивила був безуспішно оскаржений Сандомирським воєводою Яном Тарло, який вклав у це заставлене майно великі кошти і зайняв частину його, відступивши лише через кілька років після тривалих судових процесів. Така сама ситуація була і щодо іншого майна Собеських, яке було в заставі у великих боргах. [1, с. 160-161; 3, с. 66; 5, с. 85-86; 42, с. 564]

В березні 1740 року власником Жовкви став князь і граф Михайло Казимир Радзивил (1702-1762), ординат Несвізьський, великий гетьман литовський, староста багатьох міст, один з самих найбагатших людей Речі Посполитої і Європи. Його родинний замок знаходився у Несвіжі, в Жовкві князь бував тільки часом, в середньому два рази на рік [1, с. 160-161; 3, с. 66]. З 1744 року князь став дуже часто бувати в Жовкві, часом проводив тут зими разом з сім'єю [5, с. 86].

У 1740 році князь М. Радзивил розпочав відбудови, перебудови та декорування запусілого замку і парку, спалених наріжних башт, оранжереї і офіцини у відповідності з новими смаками у стилі рококо. Роботи проводилися до 1755 року у два етапи: 1740-1749 і 1751-1755 роки. На першому етапі роботами керували архітектор Антоніо Кастеллі (пом. 1749), придворний архітектор королеви Якуба Собеського і його доньки Марії Кароліни (князь надав йому звання капітана), та садівник Ейзимонт. З цього часу походить найраніший відомий план першого поверху замку і парку 1740-1742 років, складений, ймовірно, архітектором А. Кастеллі. При проведенні перебудов замку князь вивіз у свої замки в Несвіж та в Олику найцінніші збірки і пам'ятки, а також позолоту і мідне покриття дахів, замінивши його на гонтове. [4, с. 104; 18, с. 11; 19, с. 209-212]

Князь Радзивил розпорядився провести детальну інвентаризацію набутого майна по Собеських і у 1743 році був завершений повний Інвентар Жовківського ключа (оригінал інвентарю знаходиться у Львівському державному історичному архіві, частина його чернетки – також у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника, опублікований Т. Бернатовичем у 2009 році). В цьому інвентарі на 108 сторінках описано замок, його приміщення, картини, оздоблення, меблі, зброя, замковий парк з лазнями, насадженнями і парковим обладнанням, саме місто, міську скарбницю, Ратушу, землі і фільварки, в тому числі жовківський, а також повинності підвладних у Жовкві та інших населених пунктах. [18, с. 49-66]

У 1746 році князь розширив роботи з ремонту, перебудов і декорування замку, якими керували архітектор Антоніо Кастеллі, придворний архітектор князя Августин Рошкович, садівник і архітектор Ян Єжи Кнакфус з Олики. Зокрема, перебудовано сходову клітку і бальну залу, перебудовано на вежі два аркадових

алькови при замку від парку, зміцнено підпірну стіну з балюстрадою верхньої тераси парку, відремонтовано лазні і палац на Гараю. [4, с. 104-105; 18, с. 28-29]

У зв'язку із змінами внутрішнього облаштування замку, у 1746 році був складений Реєстр картин в Жовківському замку (оригінал знаходиться у Головному Архіві Давніх Актів у Варшаві, опублікований М. Тембаровичем у 1973 році).

Князь Михайло Радзивил мав кілька груп власних художників в усіх своїх головних замках. Ці групи художників часом працювали спільно під керівництвом головного придворного художника у Несвіжі Ксаверія Домініка Гекського і виконували різні роботи, крім того, кожен з них повинен був також навчити двох хлопців. Жовківська група нараховувала шість художників: Миколай Струмецький, один з головних і найбільш шанованих князем художників жовківської групи (згадується в радзивилівських книгах рахунків з 1746 по 1754 роки, працював у Несвіжі на єзуїтському костелі, Лахві і Олиці, належав до братства церкви Різдва Христового, жив на Краківському передмісті), Андрій Зашковський (званий також Зашконт, родом з Жовкви, згадується в радзивилівських книгах рахунків з 1751 по 1754 роки, працював в Несвіжі у костелі і замку, доповнюючи його портретну галерею), Михайло Скрицький (нар. бл. 1720, брат дружини жовківського художника Івана Рутковича Анни, згадки про нього датуються 1738 і 1744 роками, в радзивилівських рахунках по костелу Несвіжу і Гродно значиться за 1745-1754 роки, у 1809 році розписував за велику суму колеса брочки для Несвіжського монастиря бенедиктинок), Кшиштоф Радилівський (в радзивилівських книгах за 1747 рік, в інвентарі 1750 року зафіксовано кілька його ділянок в Жовкві, ймовірно, виконав кілька портретів для галереї в Підгірцях), Олександр Струмецький і Миколай (прізвище невідоме). [29, ст. 84-98]

У 1747 році князь заклав у колишньому арсеналі «фарфорню» (мануфактуру фаянсу і кахлів з печами і млином), яка розпочала масове виробництво у 1749 році і працювала до смерті князя у 1762 році. Фабрика виробляла столові сервізи і різні декоративні вазони, в тому числі великі паркові. Керував фабрикою комендант жовківського гарнізону капітан Якоб Ян фон Берг («Англієць»), його заступником був художник Олександр Струмецький, разом з ним працював Миколай Струмецький. Струмецькі, зокрема, розмальовували білі кахлі барвистими мисливськими сценами і пейзажами з архітектурою, вписані в позолочені орнаментальні рамки. В жовківській фарфорні виготовляли також фарфорові печі і каміни, а також обличкувальну керамічну плитку для замків в Олиці та в Олеську. У Львові князь заклав крамницю, в якій продавали жовківські мануфактурні вироби. [5, с. 92, 94; 30, с. 77; 31, с. 210; 42, с. 587-588]

У квітні 1747 року князь прислав з Несвіжа до Жовкви кресляра і будівничого, штик'юнкера (хорунжого) корпусу кавалерії в Несвіжу Франциска Володька для нагляду за роботами у великій залі замку, а також пушкаря Михалевича, муляра Щоновича та двох штукатурів для термінового завершення робіт у залі замку. [4, с. 132-133; 5, с. 93; 18, с. 28; 19, с. 211]

У 1750 році, після першого дев'ятилітнього періоду ґрунтовних перебудов і змін у замку, була проведена детальна інвентаризація замку і володінь князя у Жовкві (оригінал на 114 сторінках знаходиться в Головному Архіві Давніх Актів

у Варшаві, частково опублікований М. Осінським у 1933 році та Т. Бернатовичем у 2009 році). Інвентар детально описує усі приміщення замку і їх оздоблення, меблі, цінні предмети та зброю, парк з лазнями, насадження і предмети в парку, власності у місті. В ньому зазначено, що колишній королівський триповерховий арсенал поблизу замку (теперішня Ратуша) використовувався як склад, на його партері знаходилася стайня. [4, с. 125]

У 1751 році капітан Якоб фон Берг розбудував відкриту галерею палацового корпусу на всю ширину подвір'я, ймовірно, за проектом покійного А. Кастеллі. [4, с. 104]

У 1752 році Якоб фон Берг виконав ґрунтовну реставрацію королівського палацу на Гараю (це, ймовірно, останній ремонт палацу і остання документальна згадка про нього). [18, с. 587]

У 1752 році продовжувалися роботи в інтер'єрах палацового корпусу замку, зокрема, влаштовано два балкони для оркестру у великій залі і великі дзеркала в ній; жовківський різьбяр Олександр Кулявський виконував декорацію нових спалень у замку. В жовтні князь вислав до Жовкви художника Миколая Струмецького, який разом з жовківськими малярами копіював портрети і картини в замку. [4, с. 133-135]

В квітні 1753 року князь звільнив капітана Якоба фон Берга з посади начальника жовківського гарнізону та замку і в червні призначив на цю посаду архітектора капітана Якоба Фричинського, який до цього був комендантом кадетської школи в Несвіжу, працював у Радзивилів з 1748 по 1757 роки, дійшов від звання поручика до генерала. Я. Фричинський зобов'язаний був докінчити будівельні роботи у замку. [4, с. 135; 5, с. 97]

У зв'язку із зміною коменданта жовківського гарнізону, у 1753 році був складений перелік речей (меблів і оббиттів), які знаходилися в замку (оригінал знаходиться в Головному Архіві Давніх Актів у Варшаві, неопублікований).

Архітектор Я. Фричинський продовжив роботи Я. Берга з оздоблення замку, протягом двох років встановив на місці давніших скульптур гетьманів на парадних сходах палацу нові скульптури власників замку та родини Радзивилів, які за детальними вказівками князя виготовив з каменю невідомий львівський скульптор німецького походження. Центральною з них була дуже велика скульптура короля Яна III, справа дещо позаду нього знаходилася скульптура Кароля Радзивила, канцлера Литви, нижче – Яна Даниловича, і в самому низу – Якоба Собеського, з лівого боку дещо позаду короля – скульптура Миколая Радзивила, канцлера Литви, батька князя Михайла Радзивила, нижче – Станіслава Жолкевського, канцлера Польщі, внизу – князя Михайла Казимира Радзивила (1635-1680, жонатого з Катериною Собеською), діда князя Михайла; позаду короля, в ніші стіни палацу – бюст княжни Катерини Радзивилової з Собеських, баби князя Михайла; під кожною скульптурою була вмурована чорна мармурова таблиця з написом. [1, с. 201-202; 18, с. 36-37, 45; 32, с. 310]

У 1754 році завершено ремонтні роботи в замку, влітку були вимуровані новий гардероб і канцелярія, зняті мармурові підлоги вивезено до Олики (замість них покладено паркет). [4, с. 137]

З 1759 року князь став дуже рідко бувати в Жовкві, замок і місто почало занепадати. [5, с. 98]

Після смерті 60-літнього князя Михайла Радзивила у травні 1762 року власником замку і міста став його син Кароль Станіслав Радзивил (1734-1790), вільнюський воєвода, відомий гуляка і авантюрист. Він занедбав і ввів у безнадійні борги не лише жовківське, але і все радзивилівське майно, яке і до того було вже обтяжене, привів до занепаду Жовкву. [5, с. 99; 29]

У 1762 році, у зв'язку із переходом майна до Кароля Радзивила, був складений Опис Жовківського замку з детальним інвентарем усіх приміщень і каплиці замку, який відображає стан замку після періоду радзивилівських перебудов замку 1740-1755 років (оригінал інвентарю знаходиться в Головному Архіві Давніх Актів у Варшаві, опублікований Т. Бернатовичем у 2009 році у Варшаві). [18, с. 81-103]

З того часу до нас дійшли три копії малюнків невідомого автора, виконані в акварелі Й. К. Яворським у ХІХ столітті, на одній з яких зображене місто і замок із заходу (ще не зруйнований, в цілісному стані), на другій – замок з в'їздом від площі, на третій – палацовий корпус замку і частини бічних корпусів, всі у доброму стані, та центральне подвір'я замку, заощене кам'яними плитами.

З 1763 року, внаслідок наростання беззаконня і сваволі в державі та смерті короля Августа ІІІ Саса, розпочалися війни і безперервні переходи через Жовкву шведських, саксонських, пруських та російських військ, які супроводжувалися грабунками і мародерством. 16 січня 1765 року в Жовкву вступили російські частини під командуванням майора барона Александра Аша Дежура, потім полковника Вейзмана. [1, с. 173; 5, с. 100]

У 1765 році, у зв'язку з передачею колишнього королівського арсеналу біля замку жовківському економу Павлу Лісовському, було складено перелік винесеного на горище різноманітного посуду жовківської фарфорні, яка припинила свою діяльність із смертю князя Михайла Радзивила (оригінал переліку знаходиться в Головному Архіві Давніх Актів у Варшаві, неопублікований).

Від весни і до кінця 1770 року тривала жахлива епідемія чуми, яка призвела до смерті 6.979 мешканців – більшості населення міста. [1, с. 174-175; 3, с. 70-71]

Біля 1771-1772 років князь Кароль Радзивил, помирившись з польським королем і російською імператрицею, виїхав до своєї ординації у Несвіж, а усю спадщину Жолкевських і Собеських, обтяжену великими боргами, передав своєму дальшому кузину молодому князю Домініку Радзивилу (1754-1798), який до цього проживав з ним у Жовківському замку і щойно досяг повноліття.

Протягом 1779-1782 років Генеральним штабом Австрійської імперії проводилося військово картографування території Галичини під керівництвом інженера обер-лейтенанта фон Міга і були складені детальні карти території в масштабі 1:28800 (так звана «карта Мі-га»). Така карта для Жовкви і її околиць була складена у 1782 році; вона є найранішим джерелом картографічної інформації про Жовкву та території Жовківського замку. Оригінал карти знаходиться в Державному військовому архіві у Відні.

1787-1847 роки – власники замку Юзефовичі гербу Левіта

У 1787 році власника замку князя Домініка Радзивила оголошено банкрутом, наявні у його власності колишні володіння Жолкевських і Собеських – 11 міст з замками, палацами та прилеглими землями і фільварками було роздано кредиторам на аукціоні. Жовківський замок з броварем і територією Звіринця отримав у погашення своїх кредитів Адам Юзефович-Хлебціцький (пом. 1806), генеральний комісар володінь Радзивилів в Австрійській імперії. [1, с. 179; 30, с. 78; 42, с. 565]

Обладнання і речі з колишньої радзивилівської фарфорні у 1787 році були передані до фаянсової фабрики у Глинську, яка у кінці XVIII та у XIX століттях стала відомою у Європі [31, с. 210].

У 1796 році було складено інвентарний опис замку, який належав Адаму Юзефовичу (оригінал опису знаходиться у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника, неопублікований).

У 1807 році спадкоємці Адама Юзефовича син Вінцент і донька Кароліна переробили три корпуси замку для здачі в оренду під житло і адміністративні установи округу; в бічних корпусах пізніше часто проживали солдати; палацовий корпус, частково впорядкований, використовувався Юзефовичами під власне житло та для комерційних потреб, частково пустував. [4, с. 24-25]

15 серпня 1809 року, на честь дня народження Наполеона Великого, у дещо впорядкованій гетьманській залі замку відбулося урочисте зібрання і бал на 300 запрошених осіб, на подвір'ї замку були влаштовані гуляння з музикою. Це був останній публічний захід у гетьманській (тронній) залі замку. [1, с. 182; 4, с. 24; 33, с. 371; 42, с. 588]

У 1820 році на вимогу співвласниці замкових володінь Кароліни Юзефович шляхетський суд здійснював продаж усього жовківського майна Юзефовичів на аукціоні; ймовірно тоді окружною владою був куплений фронтальний від міста корпус з частиною подвір'я, який на цей час уже був повністю перероблений для потреб окружної адміністрації. [1, с. 201; 30, с. 80; 33, с. 370; 34, с. 450]

18 травня 1833 року вночі сталася величезна пожежа міста, згоріла дзвіниця на Львівській брамі, Домініканський костел і монастир, будинки середмістя, синагога, церква та монастир василіан [1, с. 184; 8, с. 42]. У зв'язку з цим, у 1834 році за рішенням центрального уряду розпочато розбирання оборонних стін і веж міста (які завершено розбирати у 1844 році), розрівнювання валів та засипання оборонних ровів. Жовква була останнім містом в Галичині, яке до того часу зберігало цілими оборонні укріплення, в усіх інших містах за рішенням австрійського уряду вони були розібрані ще до кінця XVIII століття [1, с. 200; 6, с. 31; 8, с. 24; 35, с. 410]. Тоді також протягом кількох років осушено Середній став і частину боліт в долині річки, а також впорядковано територію для кінного ринку на колишньому Звіринці [8, с. 19].

23 січня 1838 року був землетрус, який спричинив тріщини в будівлях.

У 1846 році, ймовірно, у зв'язку з підготовкою продажу замку, був складений детальний господарський інвентар жовківського майна Юзефовичів за підписом

Вінцента Юзефовича (оригінал знаходиться у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника, частково опублікований Т. Бернатовичем у 2009 році). В інвентарі зазначено, що власниками трьох корпусів замку в рівних частинах були Кароліна Юзефович з Міттермюллерів і Павло Паньговський. Четвертий корпус (фронтальний від Ринку) належав окружній владі. В цьому інвентарі досить детально описано стан приміщень трьох корпусів замку, бровар, невелику корчму на Звіринці, гумно на Звіринці, млин на річці, цегельню і будинок на Гараю, а також земельні ділянки, податки на 1847 рік та орендну плату орендарів приміщень в замку. [18, с. 104-125]

1847-1890 роки – власник більшої частини замку Артур Ґлоговський

Ймовірно у 1847 році Юзефовичі продали Артуру Ґлоговському свою частину замку (фронтальний корпус купила окружна влада у 1820 році). На цей час колишні багато оздоблені зали палацового корпусу замку були порожніми, позбавленими давнього убранства і оздоблення, відсутні мармурові і мозаїчні підлоги, частково відсутні вікна, обдерті стіни, повністю втрачені купольна стеля великої зали і касетонів стелі в інших залах, гонтове покриття дахів в багатьох місцях було зігнилим і затікало; корпуси замку зовні і всередині подвір'я обудовані стайнями, давній став осушено; єдині цінні речі, які ще зберігалися в замку, – це камін з чорного мармуру з королівським гербом в житловій кімнаті на другому поверсі палацу, два портрети Якоба Собеського, батька короля, і королевича Якоба Собеського, та скульптури на парадних сходах палацу. [4, с. 24; 33, с. 370-371]

У зв'язку з переходом замку до нового власника та можливими некорисними змінами в замку, у вересні 1847 році в листопадовому номері тижневика «Przyjacieli ludu» була опублікована невелика стаття «Жовківський замок» за підписом Л.К., в якій описана коротка історія і стан замку на той час. Із статтею були поміщені три гравюри із зображеннями замку, датовані цим роком: вид замку із заходу від фільварку, вид палацового корпусу від подвір'я та зображення королівського каміну з чорного мармуру (необхідно зазначити, що ці малюнки виконані неточно, із значними відхиленнями від природи, як і більшість ілюстрацій «Przyjaciela ludu»). [33, с. 370-373]

На 1852 рік колишнє оточення замку знаходилося у дуже знищеному стані, втрачено Звіринець і літній палац на горі Гарай, від нього залишилася лише одна алея з модрин і напівзруйнована пивниця в половині гори; колись добре впорядкований замковий парк зберігав лише сліди колишньої краси, осушено став, втрачено алею на палях із звідними мостами; одна із паркових кам'яних скульптур Геркулес на низькому постаменті, що опирається на товстий мачете, знаходилася в скверику зліва перед замком. [1, с. 200-201]

У 1852 році художник Здубський виконав цікаву літографію виду Жовкви із заходу (Глинської брами, королівського арсеналу із частково зруйнованим аттиком та замку із частково зруйнованим дахом західної башти). Літографія знахо-

диться у збірці Наукової бібліотеки ім. Стефаніка у Львові, опублікована в книзі М. Осінського «Замок у Жовкві».

У 1858 році власник замку Артур Глоговський почав розбирати на будівельні матеріали верхні яруси західної башти і прилеглих до неї галерей, які стояли з напівзруйнованими дахами, а також велику галерею і портик палацового корпусу. При цьому перед розбиранням галереї з парадних сходів замку були скинуті на подвір'я кам'яні скульптури. Їх Глоговський в цьому році подарував графу Костянтину Семенському до його палацу в Магерові недалеко від Рави Руської, де вони були відреставровані та встановлені в парку перед палацом; у 1919 році під час українсько-польської війни були втрачені (ймовірно, розбиті). [1, с. 187; 4, с. 24]. Єдині фотографії цих скульптур були опубліковані у серії з семи поштівків циклу «Львів і Криниця» на зламі століть фотографічним закладом Е. Тшемеського у Львові.

У 1867 році, під час проведення кількарічних масштабних робіт з відновлення парафіяльного костелу, відомий краківський скульптор Парис Філіпі (проживав тоді у Львові) також реставрував мармуровий фронтон над в'їзною брамою замку і пам'ятну таблицю з дворового фасаду надбрамної вежі замку.

До урочистостей відкриття відновленого парафіяльного костелу 12 вересня 1867 року у Львові був виданий невеликий альбом фотографій Жовкви і замку Теодора Шайнока (1833-1894) «Жовківські пам'ятки». На цих фотографіях палацовий корпус замку знаходиться частково у зруйнованому стані – розібрана більша частина фронтальної галереї і зовнішніх сходів. [1, с. 197]

Про відзначення цих урочистостей були написані кілька статей в різних журналах, зокрема, Антоній Шнейдер (1825-1880) у 1867 році видав у Львові невелику брошуру «Старожитності міста Жовкви, коротко описані на пам'ять урочистого відзначення відновлення фарного костелу в цьому місті дня 12 вересня 1867 р.». При описі замку він відзначив його дуже зруйнований стан, палацовий корпус не використовувався і руйнувався, замкова каплиця ще існувала і використовувалася під хлів; найкраще зберігався фронтальний від площі корпус, який використовувався повітовою владою; з мисливського палацу на Гараю не залишилося й сліду. [36, ст. 10-13]

У 1874 році Садок Баронч, а у 1892 році Александер Чоловський зафіксували, що фронтальний від площі корпус замку з третиною подвір'я у другій половині XIX століття був у власності окружної влади і ґрунтовно перебудованим для адміністративних потреб, південно-східний корпус використовувався місцевою владою під службове житло, колишній кухонний корпус був заселеним приватними мешканцями, палац знаходився в дуже по-ганому, непридатному для використання стані; західна башта зруйнована до першого поверху, південна – без даху. На той час замок був покритим гонтом, в багатьох місцях зігнилим. Посередині занедбаного подвір'я знаходилася криниця. З давнього оздоблення замку залишалася єдина цінна річ – камін з різьбленого чорного мармуру (вверху – щит з гербом Собеських, по боках – вінки з листя і грон винограду); цей камін невдовзі був подарований губернатору Галичини графу Агенору Голуховському (1812-1875) і

до Другої Світової війни знаходився у вестибюлі його палацу у Львові; сьогодні він знаходиться в одному із залів Олеського замку. [1, с. 201-202; 23, с. 129-130]

17 липня 1875 року був землетрус, який спричинив тріщини в будівлях.

1890-1922 роки – більша частина замку у комунальній власності міста

У зв'язку із багаторічними безрезультатними протестами громадськості проти розбирання замку, які особливо посилилися під час масштабних акцій по відновленню парафіяльного костелу, і явною загрозою повного зруйнування замку, місто у 1890 році врешті викупило в Артура Глоговського позostalі три корпуси замку, в тому числі дуже зруйнований і непридатний для використання палацовий корпус. [4, с. 24-25; 23, с. 132]

У 1892 році львівський фотограф Едвард Тшемеський (1843-1905) зробив серію фотографій палацового корпусу замку, який перебував у досить зруйнованому і занедбаному стані, без горіщного перекриття, з тимчасово укріпленим дахом.

24 травня 1903 року Жовква урочисто святкувала 300-річчя свого заснування, в цей день, зокрема, було відкрито пам'ятники гетьмана і канцлеру Станіславу Жолкевському в парку на схід від замку та королю Яну III Собеському на Ринку перед колишнім королівським арсеналом (теперішньою Ратушею), а також фонтан на місці колишнього оборонного равеліну перед замком, на якому пізніше було встановлено скульптуру Матері Божої (знищена в роки радянської влади, відновлена у 1992 та 2008 роках). [37, с. 726; 38, с. 451]

До 1905 року за проектом інженера Галицького Намісництва Топольницького здійснено ґрунтовні перебудови фронтального корпусу замку під староство повіту (у східному крилі розташовувалося староство і житло старости, на поверхах надбрамної башти – архіви староства, у західному крилі корпусу – податкова адміністрація); проведено ремонтні роботи по осушенню зволжених стін першого поверху; кухонний корпус був наданий містом в оренду під розташування повітового суду і житло начальника суду, північна башта – під судову в'язницю; другий поверх гостьового корпусу і верхні поверхи східної башти були надані під житло офіцерів полку уланів (тоді ж були прибудовані до торців корпусу приміщення для військових коней, які були розібрані у період Першої світової війни), перший поверх гостьового корпусу поступово ремонтувався під державну гімназію (яка була відкрита у 1908 році); дальші плани ґрунтового відновлення замку були перекреслені Першою світовою війною. [1, с. 201; 4, с. 25, 47, 50; 39, с. 20]

У 1908 році перший поверх палацового корпусу було надано під офіцерське казино. [4, с. 60]

Восени 1908 року у відновлених і частково перебудованих гостьовому і палацовому корпусах замку відкрито державну гімназію, яку перенесено з Домініканського монастиря, в цьому році в ній навчалося 41 поляк, 36 українців і 18 євреїв; для українських хлопців з сіл при гімназії була організована бурса,

де вони жили і харчувалися, разом з ними жив викладач, бурсою опікувався також священник-вихователь. У цій гімназії у 1929-1934 роках викладав історію Іван Крип'якевич (1886-1967), видатний український історик, засновник НТШ, академік АН Української РСР, автор праці «Історія України» та близько ста наукових і науково-популярних праць. За час перебування у Жовкві І.Крип'якевич написав п'ять статей і нарисів з історії Жовкви. [4, с. 25; 10, с. 72]

6 жовтня 1908 року був землетрус, який спричинив тріщини в будівлях.

У 1910 році розроблено проект природного резервату «Модринова алея на Гараю», який оголошено пам'яткою природи Розточчя у 1919 році.

З початком Першої Світової війни 3 вересня 1914 року російські війська зайняли Жовкву та розташувалися, зокрема, в замку і Домініканському монастирі. 19-20 червня 1915 року австрійські війська з боями здобули Жовкву. При відступі російських військ пожежею знищено більшість будівель замку: фронтальний, гостьовий і палацовий корпуси, східна і південна башти. В них повністю згоріли дахи, перекриття, вікна і двері, частково потріскали стіни (у південній башті) і склепіння над першими поверхами корпусів. В наступні роки під впливом атмосферної вологи і морозів зігнили верхні шари кладки стін, частково обвалилися склепіння і фронтони дахів. Кухонний корпус і північна башта не горіли, були частково поруйнованими і після війни продовжували використовуватися під повітовий суд. [4, с. 25]

У 1917 році повітова влада розпочала в замку відновлювальні роботи: відбудовано стіни і влаштовано мансардовий дах на східній башті, влаштовано нові дахові конструкції над палацовим корпусом і частково (на 1/4) покрито його черепицею. Дальші роботи були перервані українсько-польською війною, заготовлені будівельні матеріали розкрадені. [4, с. 26; 40]

У 1921 році Львівське відділення державної Дирекції громадських робіт завершило покриття даху над палацовим корпусом. [40]

У 1922 році Львівська організація Товариства опіки над пам'ятками відремонтувала нижні частини стін південної башти. [40]

3 1922 року замок перейшов у державну власність

У 1922 році міська влада, з причини відсутності коштів на відновлювальні роботи та заможних родин, які могли б прийняти під опіку замок, передала у державну власність руїни гостьового і палацового корпусів замку з прилеглими баштами, де раніше розташовувалася гімназія, з призначенням на відбудову під гімназію. До кінця 1922 року було виготовлено проект відбудови і пристосування цих двох корпусів, східної, південної і західної башт разом прилеглими галереями під державну гімназію з житлом директора гімназії і шкільного сторожа (архітектор проекту – інженер Мар'ян Осінський, м. Львів). Проектом досить довільно потрактовано історичну субстанцію замку, найбільших некорисних змін повинен був зазнати палацовий корпус, але проект не був реалізований. [4, с. 26; 65]

У березні 1923 року державою розпочато відбудови замку. В цьому році відновлено стіни, перекриття і дахи ненакритих двох корпусів (фронтального і гостьового), південної башти та галерей між ними. При цьому склепіння перших поверхів і стіни других поверхів, зіпсуті впливом атмосферних опадів і морозів, повністю замінено на нові. [4, с. 26-27, 48, 60]

У грудні 1923 року держава викупила в міста четвертий, кухонний корпус замку, де містився повітовий суд, внаслідок чого замок з прилеглою до нього частиною міського парку повністю перейшов у державну власність.

На початку 1926 року виготовлено проект пристосування фронтального корпусу під повітове староство з житлом повітового комісара (архітектор проекту – інженер Мар'ян Осінський, м. Львів).

У 1927 році в замку влаштовано мережу водопостачання замку та бетонну каналізаційну мережу із збірником за замком біля західної вежі.

З 1926 по 1931 рік з труднощами було проведено значні роботи з пристосування будівель замку для їх використання; значна частина приміщень, галерей, башт та інших споруд замку залишилася не відновленою. Велика економічна і господарська депресія 1929-1933 років сильно відбилася на місті, зупинилися усі відновлювальні роботи в замку. У фронтальному корпусі було розташоване староство, у гостьовому і частково палацовому корпусах – гімназія, в кухонному корпусі і північній башті – повітовий суд. [4, с. 26-27, 48, 60]

У 1931 і 1932 роках, на підставі розпорядження Президента Польської Республіки від 6 березня 1928 року, було визнано пам'ятками архітектури церкву Трійці, парафіяльний і домініканський костели, синагогу; а 31 березня 1937 року пам'яткою оголошено давнє розпланування міста із частково збереженими мурами, ровами, брамами, та міськими архітектурними ансамблями, що мають історичну й естетичну вартість.

У 1933 році у Львові в Товаристві опіки над пам'ятками мистецтва і культури вийшла книга Мар'яна Осінського «Замок в Жовкві», де він на основі власних досліджень і проектних розробок в попередні роки проаналізував історію і закладення Жовківського замку, подав архівні документи та історичну іконографію замку. [4]

У 1938 році частково реставровано історичну пивницю на горі Гарай, розкопану у 1861 році, і відкрито для доступу туристів, які пам'ятку архітектури.

На початку Великої Вітчизняної війни 24-27 червня 1941 року у замку відбулися трагічні події ліквідації арештованих мешканців району Жовківським районним відділом НКВС. Жахливими способами були тортуровані і вбиті близько 50 безвинних осіб. У неділю 29 червня 1941 року, коли німецькі війська увійшли в Жовкву, мешканцями міста знайдено в камерах і відкопано з прихованих ям у подвір'ї замку усіх закатованих. 30 жертв НКВС було поховано у спільній могилі на передзамковій території поблизу міської ратуші. [10, с. 202-203]

Після війни у замку розташувалася військова частина, пізніше у палацовому корпусі – також районна прокуратура і районний суд.

23 березня 1956 року Рада Міністрів Української РСР постановою № 320 затвердила перелік пам'яток архітектури УРСР, в тому числі 13 пам'яток м. Нестерова (Жовква); під № 280 внесено замок.

У зв'язку з проведеною адміністративною територіальною реформою та з інших причин, постановою Ради Міністрів Української РСР від 24 серпня 1963 року № 970 було впорядковано облік та охорону пам'яток, які перебували під охороною держави. По місту Нестерову по відношенню до постанови від 1956 року уточнено списки та змінено охоронні номери пам'яток; замок отримав охоронний № 385.

У 1970-х роках із замку була відселена військова частина. У фронтальному корпусі, північній башті і на другому поверсі кухонного корпусу залишилися проживати сім'ї колишніх військовослужбовців, на першому поверсі палацового корпусу розташовувалися суд і прокуратура, гостьовий корпус, другий поверх палацового корпусу, частину першого поверху кухонного корпусу, східну і південну башти з прилеглими галереями призначено під загальноосвітню школу. Північну частину приміщень першого поверху кухонного корпусу надано різним районним організаціям.

У 1971-1975 роках виконувалися роботи по пристосуванню двох корпусів, башт і галерей замку під загальноосвітню школу. Зокрема, було реконструйовано перекриття західної і південної башт на основі масивних залізобетонних балок, укладених по діагоналі; роботи у баштах не було закінчено. У 1983 році виконано пристосування першого поверху кухонного корпусу під шкільну їдальню.

Рішенням виконавчого комітету Львівської обласної ради від 23 березня 1977 року у Нестерові створено філіал Державного історико-архітектурного заповідника у м. Львові на території центральної частини міста в межах оборонного містобудівного комплексу включно із замком площею 17 га (заповідник у Львові був створений у 1975 році за рішенням Ради Міністрів Української РСР). [41, с. 85]

У 1980-2009 роках Львівська міжобласна спеціальна науково-реставраційна виробнича майстерня (реорганізована у 1980-х роках в інститут «Укрпроектреставрація», з 1991 року – в інститут «Укрзахідпроектреставрація») виконувала роботи з наукових досліджень і паспортизації замку (1980-1982), виготовляла документацію на відтворення, реставрації і пристосування палацового корпусу (1982, 1996, 2001, 2003, 2006-2007, 2009), західної башти (1989-1990, 1993), східної башти і прилеглих галерей (1990, 1992, 1995, 2004-2006, 2008), дахів і перекриття гостьового корпусу (1992-1993), галереї палацового корпусу (1993, 1995), каплиці (1993), дахи, перекриття і фасади фронтального корпусу та надбрамної башти (2002-2003), внутрішнього подвір'я та інженерних мереж (2003, 2007-2008), розробляла програму і концепцію реставрації замку і парку (2005, 2007).

У 1990 році на передзамковій території поблизу Рагуші відновлено спільну могилу жертв НКВС 1941 року, у 1999 році на ній встановлено пам'ятний знак з білого каменю і бронзи (архітектори М. Цапко, М. Кубай, В. Накопало, м. Жовква, скульптор Ю. Гавюк, м. Львів).

У 1993-1994 роках замінено аварійні дахи і перекриття над гостьовим корпусом замку та прилеглими до нього з півночі прибудовою і критою галереєю, розпочато реставрацію і пристосування під виставки східної башти замку з прилеглими галереями (виконавець МП «Ремесло», м. Жовква).

1 жовтня 1995 року, у зв'язку з урочистим відзначенням 400-річчя від дня народження засновника Української держави у XVII ст. гетьмана України Богдана Хмельницького, відкрито пам'ятну бронзову таблицю із скульптурним портретом гетьмана, встановлену на розі частково відреставрованої східної башти замку (скульптор Я. Скакун, м. Львів).

У 1995 році, у зв'язку з утворенням за рішенням Кабінету Міністрів України Державного історико-архітектурного заповідника у м. Жовкві, йому передано на баланс усі пам'ятки державної власності у місті, в тому числі замок. У 2003 році заповідник з його об'єктами був переданий до сфери управління Міністерства регіонального розвитку та будівництва України, з початку 2007 року – до сфери управління Міністерства культури України.

У 2002-2003 роках, у зв'язку з підготовкою до урочистого відзначення на державному рівні 400-річчя надання місту Магдебурзького права, проводилися масштабні ремонтні і реставраційно-відновлювальні роботи по впорядкуванню центральної частини міста. Тоді замінено дахи та частково реставровано фасади фронтального корпусу і надбрамної башти замку (виконавець ВАТ «Львівреставрація»). У 2003-2004 роках побудовано 45-квартирний житловий будинок, в який відселено 40 сімей, які проживали у замку.

У 2001 році в частині приміщень першого поверху палацового корпусу розпочав діяльність історико-художній музей «Жовківський замок» – відділ Львівської картинної галереї (від 2011 року – Львівська Національна галерея мистецтв); у зв'язку з проведенням реставраційних робіт на палацовому корпусі у 2007 році музей був переведений у відремонтовані приміщення гостьового корпусу.

У 2003 році у приміщення другого поверху фронтального корпусу переселилася дирекція Державного історико-архітектурного заповідника у м. Жовкві.

В 2003 році заповідником було розроблено і погоджено концепцію пристосування замку під культурно-мистецькі, туристичні і навчальні цілі.

У 2004-2006 роках продовжено роботи по реставрації і пристосуванню східної башти і прилеглих до неї галерей замку; роботи не закінчено (виконавець ВАТ «Львівреставрація»).

У 2008-2009 роках розпочато роботи із заміни перекриття і даху палацового корпусу замку, пониження рівня і відтворення покриття підвір'я замку з влаштуванням інженерних мереж; роботи не закінчено (виконавці ПП «Нова Аркада», м. Нововолинськ, ТОВ «Еталон», м. Львів).

У 2009 році виконано цифрову стереофотограмметричну зйомку замку, робочі проекти відтворення, реставрації і пристосування південної і західної башт з прилеглими до них галереями, замкової каплиці, відкритої галереї і зовнішніх парадних сходів палацового корпусу замку, вузла в'їзної брами і перед замкового рову, а також туристичного офісу і невеликого хостелу у фронтальному корпусі замку (проектна організація ПП «Ярко і К°», м. Львів).

Джерела

1. Barącz, Sadok. Pamiątki miasta Żółkwi. Drugie wydanie. – Lwów, 1877. – 247 с.
2. Кубай, Михайло. Архітектор Бернардо Морандо і його можлива участь у закладенні Жовкви. / Національний університет «Львівська політехніка». Кафедра ПРАК. Міжнародна наукова конференція «Дослідження, збереження і реставрація об'єктів культурної спадщини». Тези доповідей. 22-24 березня 2012 року. – Львів, 2012. – Ст. 30-34.
3. Niedźwiecki, Mikołaj. Z przeszłości Żółkwi. – Lwów, 1908. – 75 с.
4. Osiński, Marjan. Zamek w Żółkwi. – Lwów, 1933. – 141 с.
5. Gąsiorowski, Stefan. Chrześcijaństwo i Żydzi w Żółkwi w XVII i XVIII wieku. – Kraków, 2001. – 294 с. з іл.
6. Zubrzycki J. Żółkiew. // Architekt. – Kraków, r. 1900, nr. 2 – s. 30-32, nr. 3 – s. 46-48, nr. 4 – s. 59-66, nr. 5 – s. 73-80, nr. 6 – s. 95-99.
7. Skrzypietz, Aleksandra. Teofila z Daniłowiczów Sobieska – „nie białogłowskiego, ale męskiego serca” niewiasta. / Wschodni rocznik humanistyczny. Т. II. – 2005. – str. 29-53.
8. Крип'якевич, Іван. З історії міста Жовкви. / Жовківщина: історико-мемуарний збірник. Том 2. Упорядник Я.Каліка. – Жовква, 1995. – 346 с. з іл. – с. 19-55
9. Кубай, Михайло. Богдан Хмельницький і Жовква. / Жовква крізь століття. Науковий збірник. Випуск 1. – Жовква, 2010. – 558 с. С. 79-87.
10. Жовківщина. Історичний нарис. Том 1. – Жовква-Львів-Балтимор, 1994.
11. Полонська-Василенко, Наталія. Історія України. В 2 т. Т.1. – Мюнхен, 1973-1976.
12. Крип'якевич, Іван. Богдан Хмельницький. – Київ, 1954.
13. Жовківщина. Історико-мемуарний збірник. Том 4. – Жовква-Львів-Балтимор, 2002.
14. Александрович, Володимир. Симон Богушевич. Історія і легенда в біографії львівського маляра першої половини XVII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Випуск 32. – Львів, 1997. – С. 54-70.
15. Александрович, Володимир. Початки Жовківського мистецького осередку. / Збірник ма-теріалів українсько-польського науково-практичного семінару «Історична, мистецька та архітектурна спадщина Жовкви: проблеми реставрації та використання». – Жовква – Львів, 1998. – С. 103-105.
16. Encyklopedyja powszechna (S. Orgelbranda). Т. 28. – Warszawa, 1868.
17. Petrus, Jerzy. Kościoły i klasztory Żółkwi. – Kraków, 1994. – 200 с. 355 іл.
18. Bernatowicz, Tadeusz. Królewska rezydencja w Żółkwi w XVIII wieku. – Warszawa – Nowy Sącz, 2009. – 160 s.
19. Bernatowicz, Tadeusz. Rezydencja Sobieskich i Radziwiłłów w Żółkwi w świetle nieznanego planu Antonia Castello. / «Ikonoteka. Prace Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego. Т. XIII. – 1998. – с. 203-213.
20. Mańkowski, Tadeusz. Mecenate Jana III w Żółkwi. / Polska Akademia Umiejętnosci. Prace Komisji Historii Sztuki. Т. IX. – Kraków, 1948.

21. Александрович, Володимир. Жовківський осередок українського малярства та різьблення: початки традиції. / Жовква крізь століття. Науковий збірник. Випуск 1. – Жовква, 2010. – 558 с. С. 375-385.
22. Polaczek J. Żółkiew. Miejsce kultu wodzów i dziejów wojennych polaków. // Kresy. Nr.5. Wydanie II, uzupełnione. – Przemyśl, 2009. – 57 с.
23. Czołowski, Aleksander. Dawne zamki i twierdzy na Rusi Halickiej. // Teka konserwatorska. T. I. – Lwów, 1892. – str. 65-132.
24. Zamorski, Bronisław. Kronika pomorzańska. – Lwów, 1867. – 184 с.
25. Гербильський Г.Ю. Петро Перший у Західній Україні. 1706-1707 рр. – Львів, 1948. – 96 ст.
26. Прокопович, Феофан. Исторія императора Петра Великого, от рождения его до Полтавской баталии, и взятія в плен остальных шведских войск при Переволочне, включительно. – Санкт-Петербург, 1773.
27. Gregorzewska, Sabina. Pamiętnik o Maryi Wesslównie, królewiczowej Konstantowej Sobieskiej: spisany ze wspomnień rodzinnych. – Warszawa, 1887. – 332 s.
28. Finkel, Ludwik. Inwentarz zamku Żółkiewskiego z r. 1726. / Sprawozdania Komissyi do Badania Historji Sztuki w Polsce. T. V. – Kraków, 1896. – str. 42-48.
29. Баженова, Ольга. Радзивилковский Несвиж. Росписи костела Божьего Тела. – Минск: Харвест, 2007. – Lib.ru/Современная литература
30. Shall J. Dawna Żółkiew i jej żydzi. – Lwów, 1939
31. Школьна, Ольга. Жовква і Глинсько: два найбільші давні виробництва тонкостінного фаянсу, започатковані Яном Собеським на українських землях. / Львівська галерея мистецтв. Жовківські читання 2011. Збірник статей першої наукової конференції «Музей в сучасному світі». – Львів, 2011. – ст. 207-19.
32. J.K. Żółkiew. // Przyjacieli ludu. – Leszno, 1841. – s. 309-312.
33. L.K. Zamek w Żółkwi. // Przyjacieli ludu. – Leszno, 1847. – s. 370-373.
34. Niemcewicz J.U. Podróże historyczne po ziemiach polskich między rokiem 1811 a 1828 odbyte. – Paryż, Petersburg, 1858. – 540 str.
35. L.K. Żółkiew. // Przyjacieli ludu. – Leszno, 1845. – s. 410.
36. Schneider A. Starożytności miasta Żółkwi krótko opisane na pamiątkę obchodu uroczystości odnowienia kościoła farnego w tem mieście dnia 12. września 1867 r. – Lwów, 1867. – 14 str.
37. 37. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. XV. cz. 2 – Warszawa, s. 726.
38. 38. Jubileusz Żółkwi. // Tygodnik ilustrowany. – 1903, n. 23. – str. 451-452.
39. 39. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. XIV. 1895. – s. 817-822.
40. Осінський, Мар'ян. Пояснювальна записка до проекту відбудови замку під державну гімназію. 1922.
41. Каліка, Ярослав. Яремич, Галина. Нестеров. – Львів, 1990. – 125 с.
42. Aftanazy, Roman. Materiały do dziejów rezydencji. T. VIIa. – Warszawa, 1990.

Богдан ЛАЗОРАК
*кандидат історичних наук, викладач кафедри всесвітньої історії
Дрогобицького державного педагогічного університету
ім. І. Франка, м. Дрогобич*

ВНУТРІШНЄ СЕРЕДОВИЩЕ ЦЕРКОВНОГО БРАТСТВА РІЗДВА ХРИСТОВОГО В ЖОВКВІ ТА ЙОГО ПРАВОВІ ВЗАЄМИНИ З ВАСИЛІЯНАМИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – XVIII СТ.

Одночасне співіснування церковного братства мирян поряд із чернечою спільнотою отців Василіан при церкві Різдва Христового в Жовкві досі вимагає джерелознавчого пояснення, оскільки створені приблизно в один і той же час [1] обидві інституції часто виконували одні й ті ж релігійні функції: піклування парафіяльним храмом (ремонт, оздоблення); догляд та вшанування мощей мученика за віру Христову Йоанна Нового (Сочавського), які включно до літа 1781 р. зберігались у церкві [2]; спільна участь у духовних практиках та ін.

Серед небагатьох економічно потужних мирянських братств, які діяли в містах Львівського крилоського намісництва [3], архів Жовківського братства Різдва Христового періоду другої половини XVII – XVIII ст. зберігся до наших днів тільки частково. Ці джерельні матеріали сьогодні в основному зберігаються у фондосховищах Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького [4], серед них зокрема акти генеральних візитацій [5], книги духовних єпископських судів [6], статут братства другої половини XVII ст., книга реєстру братчиків під час елекційних зборів періоду 1695 – 1743 рр. [7], метрика хрещених, вінчаних та померлих в парафії братського храму Різдва Христового 1736 – 1777 рр. [8] та ін.

У 1682 р. Львівсько-Галицько-Кам'янецький єпископ Йосиф Шумлянський передав під управу ченців василіан братську дерев'яну церкву під титулом Різдва Господнього, при якій ще в 1612 р. існувало братство мирян [9]. Майже одночасно, між 1667 та 1695 рр. [10], Й. Шумлянський ствердив (перезатвердив) статут церковного братства Різдва Христового (переписаний у львівського церковного братства в 1655 р.), започаткувавши таким чином правове співіснування при одній церкві двох церковних інституцій: духовної та світської, що, на нашу думку, стало початком “конкуренції обов’язків”. Подібна ситуація виникла згодом у Кам’янці-Подільському, коли Атанасій Шептицький у 1723 (1724) р. звільнив братського священника Стефана Краковецького із катедральної церкви Святої Трійці, а на його місце призначив монахів василіан [11], започаткувавши тим самим конфлікт із церковним православним братством, яке невдовзі припинило свою діяльність [12], а на його місці у 1735 р. Атанасій Шептицький ствердив нове уніатське братство [13]. Проте навіть у 1737 – 1738 рр. Святотроїцьке брат-

сво змушене було заручитися підтримкою магістрату, з яким спільно виступало проти чину Св. Василя Великого. Основою цього конфлікту були земельні угіддя церкви Воскресіння Христового на Руських фільварках, які здавна були в юрисдикції братства, і які без згоди братств зайняли василіани [14]. Протягом двох років тривали запеклі погроми, пожежі та судові справи між обома сторонами [15], допоки Атанасій Шептицький у 1740 р. особисто не примирив сторони [16].

У прикладі із жовківським братством, його взаємини з монахами носили менш разючий характер ніж в Кам'янці-Подільському. В акті візитації від 22 та 24 березня 1740 р. [17] офіціал о. Мойсей Богачевський чи не вперше відокремив повинності церковного братства та монахів при церкві Різдва Христового в Жовкві. Візитатор зокрема зазначив, що капеланами церкви Різдва Христового є отці василіани Василій Шлузикович (суперіор) та Антоній, які на той час були пресвітерами храму [18], тобто володіли виключним правом відправляти богослужіння. Церковне братство було означене “*rowizogami tey cerkwi*” [19], виконуючи фактично обов'язки “підкувальників” храму. Причому братство мирян, як зазначив офіціал, володіло усіма необхідними привілеями та виконувало усі попередні постанови львівської катедри [20].

У 1743 р. василіанська обитель Різдва Христового в Жовкві, будучи в складі Провінції Покрову Пресвятої Богородиці, увійшла до об'єднаного “Руського” Чину Святого Василя Великого. Звичайно братство не мало жодного відношення до реорганізаційної історії жовківських монахів, оскільки було світською організацією і підпорядковувалось владі єпископа, котрий володів виключним правом впливати на діяльність мирян, а відтак і церковних братств. Проте, наростаючі впливи львівського капітулу після прийняття постанов Замойського синоду 1720 р., а також процес нарощення власних потуг василіанської обителі з часом все більше накладався на механізми давнього самоврядування братчиків [21].

Завдяки фундації князя Михайла Радзивіла і прилученням доходів від скасованих монастирів у Бесідах і Домашеві, Жовківський монастир у 1753 р. був піднесений до ступеня Архимандрії. Першим Архимандритом став о. Йосафат Висоцький, який часто згадується в записах метрик хрещення та вінчань. З січня 1754 р. в єпископській катедрі жовківським василіанам було стверджено ерекційну грамоту на церковні володіння [22], що очевидно започаткувало певні суперечки між братством та обителлю на рівні церковних угідь, проте це не ліквідувало братської інституції. Навпаки, ці суперечки за церковне угіддя спонукали церковний уряд до жвавого розслідування ситуації, що в наступному сприяло новому унормуванню відносин між братством та монахами.

Серйозним кроком у процесі дисциплінування братства [23] з боку єпископської катедри був ординаційний декрет, виданий у березні 1757 р. львівсько-галицько-кам'янецьким єпископом, василіанином [24] Леоном Шептицьким [25], який містив “5 пунктів” щодо остаточного розмежування обов'язків братства та василіанської обителі при церкві Різдва Христового в Жовкві. У **1-му пункті** єпископ наголосив, що згідно попередньо існуючих розмежувань обов'язків між конфратернією та “граалем” (очевидно за правління А. Шептицького) та у зв'язку із продовженням впертих суперечок, архієрей Йосафат Висоцький зобов'язаний

перейняти на себе керівну відповідальність за прибутки та витрати церкви Різдва Христового в Жовкві. Василіанам також передавався обов'язок по догляду за дзвіницею та будинками: для резидування ієреїв, шпиталю “dla dziadka u zakrystyanczyka na posługi serkiewne”, будинку школи для навчання дітей парафіян та утримання директора. Згідно I-го пункту виключно василіани володіли правом обирати директора та перевіряти його педагогічні вміння. Реформаційність цього пункту також полягала у тому, що відтепер всі грошові пожертвування, які надходили до церковної “karbonki”, що традиційно знаходилась перед культовою іконою І. Сочавського, а також кошти від записів “до пом'яника” були у розпорядженні василіанської обителі. I-й пункт також містив припис щодо витрат цих грошей: передбачалося, що основна частина надходжень буде витратитись на догляд за храмом, церковними будинками, утриманням директора школи та ін.

II пункт [26] ординаційного декрету стосувався безпосередньої юрисдикції братства. Відтак, у його віданні залишались: церковна провізія; юридика “dworyska”; церковні легації, зокрема ті, які надходили від “mieysca na groby”; грошові надходження, зібрані в пушку під час Служби Божої; гроші “skladky”, зібрані братчиками під час елекційних зборів, які згідно артикулів братських повинні були збиратися щорічно, а братські внески, згідно артикулів, повинні були складати 1 злотий і 6 грошей під загрозою виключення з братства. Також братство зберігало за собою право контролю над коштами, зібраними під час недільних засідань до братської “karbonki”. Однак, в цьому плані II-й пункт обмежив братський контроль безпосередньою опікою абата (василіанина), який зі свого боку слідкував за усіма фінансово-господарськими справами братства, які нотувались у касовій книзі.

III пункт єпископського декрету, в своїй основі частково повторював постанову А. Шептицького від 1743 р., згідно якої братська скринька повинна була зберігатись за двома замками. Проте, якщо колись ключі утримували братчики, то згідно пункту 1757 р. один з ключів перебував у розпорядження одного з василіан або ж у руках “zakrystyana”. Другий ключ повинен був знаходитись в руках братського підскарбія, посада якого була запроваджена братчиками ще в 1713 р. [27], задовго до реформаційних впроваджень Атанасія Шептицького. В III-пункті наголошувалось на тому, що підскарбій повинен був бути некорисливим і обиратись привселюдно в церкві, а не конспіративно в приватних будинках братчиків.

IV пункт [28] декрету остаточно забороняв використовувати дорогоцінне богослужбове знаряддя (хрест священика, келихи та ін) в якості боргових речей. Крім того, ці речі повинні були записуватись в спеціальну інвентарну книгу, у єдиний реєстр (вказувались навіть грошові витрати на купівлю та оздоблення речей), який повинен був стверджуватись особнім підписом василіанина “Pralata” в присутності церковного братства. Доступ до цих речей повинен був бути виключно в монаха, який використовував їх для церковних потреб. Особливий доступ надавався архимандриту, ним на той час був Йосафат Висоцький.

V пункт [29] позбавляв братство права вільного розпоряджання церковними угіддями та срібними речами. Як виявилось, запровадження цього пункту було мотивоване самовільним продажем та розтратою братством ґрунтів, будинків та

срібних речей у зв'язку із чим, як зазначається в пункті: "... krzywda dla miesca Świętego stalasię". Відтак, постановлялось аби без згоди "Pralata у Konsensu Ordynarii" церковне братство не мало права: наймати, закладати в борг та продавати церковні угіддя. Проте, зберігалась норма, при якій василіанин міг орендувати церковні угіддя для власних потреб, при цьому орендна плата повинна надходити в братську скарбницю. Також впроваджувалась контрактна форма домовленостей між братством (орендатор) та орендарем.

Таким чином, "правила" Лева Шептицького 1757 р. забезпечили в Жовкві особливий правовий контроль "чорного" духовенства над діяльністю церковного братства Різдва Христового, замінюючи давню ставропігійну формулу [30] взаємовпливу "братство – парох" на нову, унійну духовну прерогативу "парох – братство". Показово, що ця реформа єпископа була однією із перших в єпархії щодо врегулювання відносин між монастирями та братствами. Скажімо, монастир Св. Онуфрія у Львові був звільнений від протекторату Львівського Ставропігійного братства щойно у 1762 р., щоправда ченці, які до того часу виконували обов'язки священників у братській Успенській церкві ще в 1754 р. уступили місце світському духовенству [31].

Проте релігійна та фінансово-господарська діяльність братства не припинялися навіть після прийняття декрету, навпаки, документи свідчать про виконання його постанов зі сторони братства. Наприклад, під час візитації храму 10 грудня 1763 р. офіціал Микола Шадурський з'ясував, що Служба Божа в братській церкві, зі сторони церковного братства, забезпечувалась усім необхідним (наприклад, вином та проскурами) [32]. Служба Божа "Parochialna" відбувалася щонеділі о 10.00 годині ранку [33]. Зі свого боку, василіани завжди читали під час служб церковну науку. Проте, були зауваження щодо богослужбових книг, які були православною змісту і які згідно декрету офіціала необхідно було виправити та в майбутньому належно оформити (зшивати із вдвоє складеного аркушу) [34]. Візитатор також ретельно вивіряв братську документацію, зокрема своєчасне ведення метричних книг [35].

Збережені на сьогодні реєстри братчиків, присутніх на елекційних зборах в період 1695 – 1697 та 1706 – 1743 рр., а також метричні книги доведені до 1777 р. та акти візитацій дозволяють частково реконструювати внутрішню організацію братства, зокрема особистий склад братського проводу до моменту видання єпископського декрету 1757 р. включно (див. табл. 1).

На основі братських реєстрів вдалось з'ясувати, що вибори старших братчиків відбувались системно, як правило, в період квітня – травня кожного року. Причому провід братства складався із двох старших та двох молодших братчиків. До прийняття декрету Л. Шептицького у 1757 р. під час елекційних зборів братчики не завжди дотримувались норми братських артикулів про збирання до братської скрині 1, 6 зл. [39] Навіть старші братчики могли не віддавали гроші до спільної каси. Були випадки, коли братчики вносили вдвічі менші суми.

Реєстр братської старшини 1695 – 1697, 1706 – 1747 та 1757 рр. [36]

Дата	Старші (сеньйори)		Молодші (столові)		Писарі
	Перший	Другий	Перший	Другий	
1	2	3	4	5	6
31.03.1695	Василь Семионович [37]	Іван Руткович	Георгій Путьтицький	Георгій Турчиновський	Михайло Онискевич
1696	Василь Семионович	Іван Руткович	Павло Словіковський	Георгій Турчиновський	Михайло Онискевич
06.06.1697	Василь Семионович	Іван Руткович	Павло Словіковський	Георгій Турчиновський	Михайло Онискевич
06.04.1706	Василь Семионович	Стефан Пушинський	Павло Словіковський	Стефан Новосельський	Симеон Путьтицький
17.04.1707	Василь Семионович	Павло Словіковський	Стефан Новосельський	Гавриїл Голозубович	Михайло Онискевич
14.04.1708	Василь Семионович	Гавриїл Голозубович	Павло Словіковський	Стефан Новосельський	Михайло Онискевич
16.05.1709	Василь Семионович	Гавриїл Голозубович	Стефан Новосельський	Симеон Путьтицький	Михайло Онискевич
20.05.1710	Павло Словіковський	Тимофій Стислович	Михайло Онискевич	Олександр Робакович	Василь Радоль
17.04.1711	Стефан Новосельський	Симеон Путьтицький	Гавриїл Голозубович	Павло Словіковський	Теодор Бельський
30.04.1712	Василь Семионович	Павло Словіковський	Стефан Новосельський	Гавриїл Голозубович	Тимофій Стислович
квіт. 1713	Василь Семионович	Гавриїл Голозубович	Павло Словіковський	Симеон Путьтицький	Василь Петранович
04.04.1714	Василь Семионович	Гавриїл Голозубович	Павло Словіковський	Стефан Новосельський	– [38]
17.05.1715	Василь Петранович	Теодор Бельський	Гавриїл Голозубович	Павло Словіковський	Михайло Скрицький
08.04.1716	Стефан Новосельський	Гавриїл Голозубович	Павло Словіковський	Симеон Путьтицький	–
04.28.1717	Стефан Новосельський	Гавриїл Голозубович	Павло Словіковський	Симеон Путьтицький	–
20.05.1718	Василь Петранович	Симеон Путьтицький	Павло Словіковський	Теодор Бельський	–
05.04.1719	Стефан Новосельський	Теодор Бельський	–	–	Василій Еліяшевич
28.04.1720	Василь Петранович	Теодор Бельський	Симеон Путьтицький	–	Василій Еліяшевич
17.04.1721	Василь Петранович	Теодор Бельський	Василь Семионович	–	Василій Еліяшевич
31.05.1722	Василь Петранович	Теодор Бельський	–	–	–
29.04.1723	Стефан Новосельський	Василій Еліяшевич	–	–	–

Закінчення табл. 1

1	2	3	4	5	6
груд.1724	Стефан Новосельський	Теодор Бельський	-	-	-
21.05.1725	Василь Петранович	Теодор Бельський	-	-	-
20.05.1726	Василь Петранович	Василій Еліяшевич	-	-	-
25.05.1727	Василь Петранович	Василій Еліяшевич	-	-	-
19.07.1728	Василь Семионович	Теодор Бельський	-	-	-
27.05.1729	Василь Петранович	Василій Еліяшевич	-	-	-
19.05.1730	Стефан Новосельський	Теодор Бельський	-	-	-
08.06.1731	Василь Петранович	Теодор Бельський	-	-	-
08.05.1732	Василь Петранович	Теодор Бельський	-	-	-
04.06.1733	Стефан Новосельський	Олександр Кулявський	-	-	-
1734	Василь Петранович	Олександр Кулявський	-	-	-
1735	Теодор Бельський	Іван Стоянович	-	-	-
1736	Теодор Бельський	Іван Стоянович	-	-	-
1737	Василь Петранович	Іван Стоянович	-	-	-
1738	Василь Петранович	Олександр Кулявський	-	-	-
1739	Василь Петранович	-	-	-	-
1740	Стефан Новосельський	-	-	-	-
1741	Василь Петранович	-	-	-	-
1742	Іван Стоянович	-	-	-	-
1743	Олександр Кулявський	Микола Струмешський	-	-	-
1747	Олександр Кулявський	-	-	-	-
1757	Іван Стоянович	-	-	-	-

Також в братських реєстрах зустрічаємо записи, в яких навпроти імен братчиків містились пізніші дописи сум, тобто братчики інколи додавали необхідні суми після закінчення зборів. У тих випадках, коли братчик не володів достатньою сумою, свій внесок, очевидно за згоди усього братства, він приносив у вигляді готового виробу, необхідного для внутрішнього начиння храму. Скажімо у 1716 р. братчик Григорій Сафатович суму 36 грошей (1,6 зл.) виплатив дерев'яною рамою, яка можливо була призначена для оправи якоїсь ікони.

Як виявилось, внутрішнє середовище церковного братства Різдва Христового тісно перепліталось із мистецьким середовищем [40] м. Жовкви, вирізняючись тим самим серед інших братських інституцій усієї Львівсько-Галицько-Кам'янецької єпархії. До числа братства у другій половині XVII – XVIII ст. входили переважно місцеві малярі, сницарі, скульптори та ін. Для прикладу, відомими діячами братства були малярі: Симеон Поляхович, Тимофій Стислович, Василь Петранович, Василь Білянський; сницарі Симеон Путятицький, Олександр Кулявський та ін. Принагідно зазначимо, що більшість із цих міщан довгий час виконували обов'язки старших братчиків, що безумовно впливало на формування мистецьких форм інтер'єру та екстер'єру братської церкви Різдва Христового. Наприклад, за старшинства Василя Петрановича при церкві у 1721 р. розпочалось будівництво надбрамної дзвіниці, яке закінчилось у 1730 р. [41], в часі старшинства Стефана Новосельського [42]. До числа братства входили також представники міської влади, зокрема раяця Іван Стоянович, лавник, згодом бургомістр Андрій Жеребецький, бургомістр Іван Данилевич, жовківський війт Стефан Новосельський та ін. Зазначимо, що частину родоводів відомих братчиків сьогодні вдалось реконструювати (див. коментарі до братських реєстрів).

Братчики церкви Різдва Христового здавна намагались здійснювати особні пожертви, часто від імені власних родин. Скажімо у 1738 р. братчик Теодор Меланович разом із своєю першою дружиною Мар'яною долучились до відновлення намісного образу Пресвятої Богородиці, який належав до іконостасу церкви Різдва Христового [43]. Також, Мар'яна Меланович пожертвувала для храму символічний камінь із зображенням лика Спасителя Ісуса Христа, який знаходився поряд із образом Спасителя (культ зображеного Христа у візитації не конкретизувався) [44]. В 30-х рр. XVIII ст. братчик Теодор Бельський, який в різний час виконував обов'язки братського писаря, підскарб'я та старшого братчика пожертвував для храму срібну підставку “noszku” [45].

Співставивши дані братських реєстрів 1711 – 1743 рр. із збереженою копією [46] метрики хрещень василіанського монастиря Різдва Христового за 1736 – 1777 рр. [47], вдалось простежити участь братчиків в обряді Хрещення, під час якого вони часто виконували місію хресних батьків, в окремих випадках стаючи навіть учасниками релігійних конверсій [48] (див. табл. 2).

Таблиця 2

**Участь братчиків в організації та виконанні Тайни Хрещення
(1736 – 1760 рр.) [49]**

(імена та прізвища (прізвиська) братчиків позначено курсивом)

Дата	Охрещені	Священик, монах-василіанин	Хресні батьки (куми)	Батьки
1	2	3	4	5
08.07. 1736	Андрій (новонарод.)	Іеромонах Якиоф (вікарій Жовківський)	<i>Стефан Новосельський,</i> Катерина Фредьова	Василь та Марія Червенські
06.12. 1736	Стефан (новонарод.)	Іеромонах Діонісій Маскевич	Олександр Кулявський	Іван та Анна Бескидзькі
14.11. 1737	Катерина (дівчина)	Іеромонах Єрвасій Полужинський	Василь Петранович	Андрій і Ганна? Рочинські
12.04. 1937	Марія (дівчина)	Іеромонах Діонісій Маскевич	<i>Іван Стоянович,</i> Марія Волошка міщанка м. Жовква	Гавриїл і Пелагія Коцюкевич
17.01. 1738	Петро (новонарод.)	Іеромонах Мардарій Добрусинський	<i>Іван Стоянович,</i> Анна Дятчиха	<i>Григорій і Софія</i> <i>Пашковський</i>
08.07. 1738	Євдокія (дівчина)	Іеромонах Аверкій Підсонський (вікарій)	Йосиф, Анна	<i>Василь</i> та Марія Петрановичі
20.07. 1738	Анну (дівчина)	Іеромонах Аверкій Підсонський (вікарій)	<i>Іван Стоянович,</i> Анна Венгричиха	Францішек і Наталія (Пиликовських?)
14.02. 1739	Семион (новонарод.)	Іеромонах Софроній Добрянський	<i>Іван Стоянович,</i> Анна Саньковичова	Олександр та Анна Яродецькі
30.08. 1739	Іван (новонарод.)	Іеромонах Ілля Сваведорський	Олександр Кулявський	Іван та Софія (Левичі?)
20.09. 1739	Софія (дівчина)	Іеромонах Софроній Добрянський	<i>Василь Петранович,</i> <i>Олександр Кулявський,</i> Варвара Поручикова, Анна Шульцова	Михайло [50] і Марія Березницькі
22.09. 1739	Софія (дівчина)	Іеромонах Софроній Добрянський	<i>Іван Стоянович,</i> Марія Меляновичова (міщанка м. Жовкви)	Гавриїл і Пелагія Кацюки
18.03. 1740	Стефан (отрок)	Іеромонах Пахомій	Василь Петранович, Теодор Новосельський	Іван і Анна? Даниловичі
15.10. 1740	Михайло (новонарод.)	Іеромонах Зосим Марковський	<i>Іван Стоянович,</i> Марія Дем'янова	Андрій і Анастасія Сухоцькі

1	2	3	4	5
20.12. 1740	Ігнатія (новонарод.)	Ієромонах Йосафат Святковський	Юстина Гайманова, <i>Олександр Кулявський</i>	Михайло і Марія Березнецькі
31.01. 1741	Анну (новонарод.)	Ієромонах Зосим Марковський	<i>Іван Стоянович</i> , Тетяна Березючка	Теодор і Наталія (з Дудкевичів) Жидки
12.04. 1741	Антоній (новонарод.)	Ієромонах Зосим Марковський	Йосиф Ривак (війт), Катерина Чернявська, Іван Голозубов [51], Анна Стояновичувна	<i>Олександр і Софія Кулявські</i>
14.09. 1741	Софія (новонарод.)	Ієромонах Зосим Марковський	Ян Ільзовський (губер- натор жовківський), пані Бистревичова.	<i>Василій і Марії Петрановичі</i>
23.12. 1741	Анастасія (новонарод.)	Ієромонах Зосим Марковський	<i>Іван Стоянович</i> , Марія Меляновечка Лозошова	Гавриїл і Пелагія Мучари
23.04. 1742	Іван (новонарод.)	Ієромонах Зосим Марковський	Йосиф Веселий дворянин, <i>Василій Петранович</i> , Євдокія Стефановичева	<i>Іван та Анна Данилевичі</i>
10.05. 1743	Олена (дівчина)	Ієромонах Мефодій Гордовський	<i>Теодор Мелянович</i> , Антонія Здановезова	Симеон та Анна Фаринські
24.06. 1743	Анна (дівчина)	Ієромонах Никодим Черхавський	<i>Іван Стоянович</i> , Марія Дем'янова	Андрій та Анастасія Ляси
19.07. 1743	Гавриїл (новонарод.)	Ієромонах Мефодій Гордовський	Гавриїл Ексимонт (адміністратор жовківський), Катерина Березнецька	<i>Василь та Марія Петрановичі</i>
05.02. 1744	Анна	Ієромонах Варфоломій Негре- бецький	<i>Іван Стоянович</i> , Маріанна Теодорова Меляновська	<i>Олександр і Софія Кулявські</i>
14.10. 1743	Анна (новонарод.)	Ієромонах Варфоломій Негребецький	<i>Василь Петранович</i> , пані Війтова (Woytowa)	<i>Іван та Анна? Да- нилевичі</i>
30.11. 1744	Андрій (новонарод.)	Ієромонах Йосафат	<i>Василь Петранович</i> , (?)	<i>Іван і (Софія?) Стояновичі</i>
15.?. 1744	Симеон (новонарод.)	Ієромонах Варфоломій Негребецький	<i>Олександр Кулявський</i> , Анна Семплевичова	Івана столяра і Марії Алтемисевичів
10.01. 1745	Іван (новонарод.)	Ієромонах Йосафат Висоцький	<i>Іван Стоянович</i> , Ірина Фасковська	<i>Василь і Марія Білянські</i>

1	2	3	4	5
03.07. 1745	Іван (новонарод.)	Іеромонах Йосафат Висоцький	<i>Іван Стоянович</i> , Анна Жульцова (Шульцова?)	Михайло (міський писар) і Марія
07.07. 1746	Андрій (новонарод.)	Іеромонах Йосафат Висоцький	Християн (?), Анна Урбенова	<i>Василь</i> і Марія <i>Білянські</i>
12.12. 1746	Анастасія (дівчина)	Іеромонах Касіян	<i>Василь Петранович</i> , пані Війтова	<i>Іван</i> та Анна <i>Данилевичі</i>
27.02. 1747	Йосиф (новонарод.)	Іеромонах Василій Рабець	<i>Олександр Кулявський</i> , Анна (...плевічова)	Івана столяра і Марії Алтемисевичів
22.01. 1743	Анна (новонарод.)	Іеромонах Касіян Марковський	<i>Василь Петранович</i> та Маріанна (?)	<i>Іван</i> та Софія <i>Стояновичі</i>
28.01. 1747	Дмитро (новонарод.)	Іеромонах Василь Рабець	<i>Олександр Кулявський</i> , Тереза Сузанська	Іван (купець)
08.05. 1748	Христіна (новонарод.)	Іеромонах Касіян Марковський	Іван Ривас, пані Мелановичева	<i>Олександр</i> і Софія <i>Кулявські</i>
27.07. 1748	Анна (новонарод.)	Іеромонах Касіян Марковський	<i>Андрій Жеребецький</i> , Євдокія	Василь і Марія Скрипки
12.08. 1748	Маріанна (новонарод.)	Іеромонах Касіян Марковський	<i>Андрій Жеребецький</i> , Агнєжка Ярчевська	Домемян (Дем'ян) і Євдокія Бандишеські
05.12. 1748	?	Іеромонах Василь Рабець	<i>Андрій Жеребецький</i> ,	Стефан і Марія
12.01. 1748	Анна (дівчина)	Іеромонах Йосафат Висоцький	<i>Іван Стоянович</i> , пані Війтова Гойварова	<i>Іван</i> та Анна <i>Данилевичі</i>
29.01. 1749	Юрій (новонарод.)	Іеромонах Інокентій Борнесевич	<i>Олександр Кулявський</i> , Анна Семплевичова	Іван і Маріанна Алтимісевичі
15.02. 1749	Теодор (новонарод.)	Іеромонах Андронік Курнікевич	Михайло Фурович, Теодозія Крижакевичова	<i>Олександр</i> і Софія <i>Кулявські</i>
21.09. 1749	Михайло (новонарод.)	Іеромонах Йосиф Лозинський	<i>Олександр Кулявський</i> , Анастасія Бляхарська	Стефана і Анастасії (?)
31.07. 1750	Антоній (новонарод.)	Іеромонах Йосиф Лозинський	<i>Теодор Меланович</i> , Ксенія Зарудська	Стефан та Анна Костевичі
27.09. 1750	Софія (дівчина)	Іеромонах Йосиф Лозинський	<i>Андрій Жеребецький</i> , Марія Чичиха	Василь і Марія Іваницькі
05.02. 1751	Анна (новонарод.)	Іеромонах Андронік (?)	<i>Іван Стоянович</i> , Катерина Козіровська	Теодор і Марія (...вицькі)
?.?. 1751	Ірина (новонарод.)	Іеромонах Йосиф Лозинський	<i>Андрій Жеребецький</i> , Стефанова (Шиш?)	мельник Якуб і Софія (Дзе..ські)
29.07. 1751	Стефан (новонарод.)	Іеромонах Йосафат Висоцький	<i>Василь Петранович</i> , Марія Цивашова (війтова)	<i>Іван</i> та Анна <i>Данилевичі</i>

1	2	3	4	5
20.08. 1751	Андрій	Ієромонах Йосиф	<i>Іван Стоянович, Єлена (Андрійкова)</i>	Данило Кравець і Марія
04.05. 1753	Пелагія (дівчина)	Ієромонах Ювеналій Григорович	<i>Іван Стоянович, Маріанна Альтимисевичева</i>	Олександр і Марія Берначкачі
26.07. 1753	Марта	Ієромонах Касіян Марковський	<i>Андрій Жеребецький, Марія Мелановичева</i>	Стефан та Анна Качури
02.12. 1753	Варвара	Ієромонах Ювеналій Григорович	<i>Василь Петранович, Марія Гейвасова</i>	<i>Іван та Анна Данилевичі</i>
21.12. 1758	Юліані (дівчина)	Ієромонах Леон Федушинський	Стефан Вишневський, Єлена Сафатикевичева	Андрій та Анна Жеребецькі
21.01. 1760	Іван (новонарод.)	Ієромонах Інокентій Больга	Стефан Вишневський, Єлена Сафатикевичева	Андрій та Анна Жеребецькі

Таким чином, у внутрішньому середовищі церковного братства Різдва Христового культивувалась традиція хрещення власних дітей виключно у братській (монастирській) церкві, при обов'язковій участі інших братчиків, які дуже часто виконували обов'язки хресних батьків. Ці тенденції до певної міри були пов'язані із дотриманням релігійної норми “*recipiendis Sakramentalis*”, яка була прописана в тексті грамоти Йосифа Шумлянського від 10 липня 1700 р. “про відновлення” Львівського єпархіального крилосу (норма була третім пунктом так званих “7 пунктів” [52]). Згідно цього правила, єпископ зобов'язав усіх мирян парафії виконувати літургійні і сакраментальні практики виключно в межах своєї парафії, навіть без спеціального звернення до монахів. Безпосередня участь жовківських братчиків в подібних уніатських церемоніях, з однієї сторони свідчить про збереження “екзистенції унійного обряду” в межах власної парафії [53], а з іншої – парафіяльне життя, репрезентоване братством закономірно відбувалося в атмосфері тісних взаємин із “замкнутим” від світського життя чином Св. Василя Великого, який окрім традиційних релігійних функцій долучався до організації давніх братських церемоній, не тільки хрещення дітей братчиків, але й скажімо поминання [54] та поховання членів братства. Насправді, і братчики, і монахи василіани намагалися об'єднаними зусиллями забезпечувати в парафії належне виконання церемоній хрещення, вінчання (див. табл. 3) та поховання. Дві релігійні інституції світська і духовна десятиліттями долучались до творення спільної релігійної ідентичності “вірного уніата”.

Участь братчиків в організації та виконанні Тайни Вінчання
(1738 – 1760 рр.) [60]
(імена та прізвища (прізвиська) братчиків позначено курсивом)

Дата	Священик, монах-василіанин	Наречений	Наречена	Батьки нареченої	Свідки
1	2	3	4	5	6
30.10.1736	Ієромонах Мефодій Гордовський	Іван Юркевич	Марія Городецька	–	<i>Андрій Жеребецький</i> , Андрій Стемплевич
08.10.1738	Ієромонах Ілля Якубенський	Василь Уманський	Маріанна Стоянович	Іван та Анна Стояновичі	<i>Василь Петранович</i> , Йосиф Гейвась
19.08.1739	Ієромонах Софроній Добрянський	із Іваном Августиним (Августинович)	Варвара Новосельська	<i>Стефан і Теодозія Новосельські</i>	–
02.02.1745	Ієромонах Йосафат Висоцький	Іван Дублянянський (з м. Броди)	Анна Петранович	<i>Василь та Анна (І дружина) Петрановичі</i>	–
18.08.1751	Ієромонах Антоній Підгурський	Павло Тесля	Наталя Городецька	–	Іван Стоянович, Олександр Кулявський
31.09.1751	–	<i>Теодор Меланович</i> (вдовець)	Марія (вдова)	–	Попада Романовська, <i>Олександр Кулявський</i>
12.01.1752	Ієромонах Йосафат Висоцький	Ігнацій Кортубай (пукерник від двору “Модзіана”)	Анна Зашковська	Петро Зашковський	<i>Іван Стоянович</i> , пан Циваш (Сиваш?) жовків. вїйт
27.02.1753	Ієромонах Йосафат Лозинський	Стефан Крижак (різник)	Параскевія Стоянович	–	Петро Жашковський, Іван Данилевич
1760	Архимандрит Йосафат Висоцький	Василь Старевський	Анастасія Петранович	–	<i>Іван Данилевич</i> , Іван Филипович

В цьому контексті братство забезпечувало тяглість внутрішньо-парафіяльних традицій за відомою схемою “від батька до сина”. У XVIII ст. у братській церкві хрестились нащадки відомого маляра та братчика Жовківського братства Різдва Христового – Івана Рутковича [55]. Скажімо, 5 березня 1743 р. син Івана Рутковича маляр Михайло Руткович разом із дружиною Анною в братському храмі охрестили свого сина Івана (Рутковича) [56]. Сакраментальну літургію тоді провів ієромонах Никодим Черхавський, а хресними батьками були: Ілля Гусаковський з Винників, Марія Стояновичева дружина о. Василя Думанського та ін.

Принагідно зазначимо, що вдалось також виявити цікавий метричний запис від 8 вересня 1736 р. [57] про хрещення у братській церкві Петра Білянського (майбутнього єпископа Львівської єпархії [58]), якого охрестив ієромонах Сарафрон Лозинський. Про вік охрещеного нічого не вказано. Однак відомо, що серед присутніх були батьки шляхтичі Гавриїл та Пелагія Білянські, а хресними батьками були: ксьондз Георгій Моцький – канонік Полоцький, пробошч жовківських, генеральний комісар королевича Якуба; Єлена Свєправська – губернаторша жовківська. У цій же церкві 12 квітня 1737 р. була охрещена сестра Петра Білянського – Марія Білянська [59].

Підсумовуючи варто зазначити, що навіть довготривалий процес дисциплінування Жовківського братства Різдва Христового зі сторони Львівського капітулу, який тривав впродовж 1700 – 1757 рр. не зупинив фінансово-господарської діяльності братчиків, утворивши дієвий “механізм контролю” в особі монашої обителі, позаяк цей процес серйозно вплинув на формування визначальної релігійної візії церковного братства – передання уніатського культу наступним поколінням вірних (скажімо забезпечення храму та священника усім необхідним з метою гідного виконання Св. Тайн [61]). Недарма, у XVIII ст. зростає чисельність молодших чоловічих та сестринських братств, до числа яких, як правило, входили діти представників старшого братства [62].

Церковне братство Різдва Христового в Жовкві, до числа якого входили представники багатой української еліти міста, здавна займало у місті передові позиції, по відношенню інших церковних братств (Івана Хрестителя, Св. Трійці), репрезентуючи інтереси української національної громади [63], котра проживала на території міста Жовкви, зокрема вул. Мнишої (Mnysza), Туринського передмістя та ін.

Археографічні засади публікації джерел

Документи вперше вводяться до наукового обігу. Рукописний кириличний текст документів публікується згідно з прийнятими археографічними правилами зі збереженням мовних особливостей тексту оригіналу. Пунктуація та вживання великої літери дається відповідно до норм сучасного правопису. Скорочення, титли та пасрики розкрито у квадратних дужках. Надрядкові знаки позначено курсивом. Датування публікуємо згідно оригіналу джерела (за Юліанським календарем). Пізніші дописи виокремлено круглими дужками. Перекреслені прізвища подаються без змін. Польськомовний текст протоколів публікується зі збереженням авторських орфографії та пунктуації. Реєстри братчиків записані у формі таблиці передаються без змін. Скорочення слів розкрито у квадратних дужках. Кожному документу присвоєно окремий заголовок. Публікація братських реєстрів супроводжується докладними коментарями, які позначаються відповідним покликом.

Джерела

1. Львівський єпископ Йосиф Шумлянський у 1682 р. заснував при храмі чернечу спільноту оо. Василіан. Приблизно в цей же час було засновано також церковне братство. У 1753 р. Василіанська обитель набула статусу архимандрії (Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія ХІІ – ХVІІІ ст. – Львів, 2010. – С. 596-597, 643; Лазорак Б. Інституційне оформлення церковного братства Різдва Христового в Жовкві (ХVІІ – ХVІІІ ст.) // Жовква крізь століття. Науковий збірник. – Вип. 1. – Жовква, 2010. – С.111)
2. У братській документації ім'я мученика вперше згадується 8 червня 1731 р. (НМЛ. – Ф. Ркк. – Спр. 128. – Арк. 33 зв.). Докладніше про історію мощей Святого див. у: Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія. – С. 531-532.
3. Найбільшими фінансовими статками у ХVІІІ ст. володіли міські братства Львова, Куликова, Кам'янки-Струмилевої, Жовкви, Миколаєва, Золочева та ін.
4. Скочиляс І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії ХVІІ – ХVІІІ століть. Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія. – Львів, 2004. – С. 61-64; Ленчик В. Визначні постаті української церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріарх Йосиф Сліпий. – Львів, 2004. – С. 201-202; Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького. До 100-ліття з часу створення Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького. До 130-ліття з дня народження Іларіона Свенціцького // Галицька брама. – № 5-6 (№ 137-138). – Львів, 2006. – 52 с. Див. також: Українське сакральне мистецтво з колекції “Студіон” / Авт. Упорядник о. д-р Севастіян Дмитрух. – Ч. 2.: У збірці Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. – Львів, 2008. – С. 5-46.
5. Скочиляс І. Генеральні візитації... – С. 92, 155, 297.
6. Скочиляс І. Акти духовних судів українських церковних установ ХVІІ – ХVІІІ ст. (За матеріалами виїзних засідань єпископсько-консигорського суду Львівської єпархії 1700 – 1725 років) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 34. – Львів, 1999. – С. 425-438.
7. НМЛ. – Ф. Ркк. – Спр. 128. – Арк. 13-40
8. Там само. – Ф. Рк. – Спр. 799. – Арк. 1-102 зв.
9. Лазорак Б. Інституційне оформлення церковного братства Різдва Христового... – С.108.
10. НМЛ. – Ф. Ркк. – Спр. 128. – Арк. 12 зв.-40; Лазорак Б. Інституційне оформлення церковного братства Різдва Христового... – С. 111.
11. Синицькій Д. Каменецькій Свято-Троїцькій первокласний монастирь // ПЕВ. н. о. – Каменець-Подольській, 1868. – № 18. – С. 578.
12. Там само. – № 20. – С. 643.
13. Там само. – С. 647-648.
14. Там само. – С. 645.
15. Там само. – С. 645-647.
16. Там само. – С. 648.

17. НМЛ. – Ф. Ркл. – Спр. 17. – Арк. 158.
18. Каталог пергаментних документів Центрального державного архіву УРСР у Львові 1233 – 1799 / Укладачі О. А. Купчинський, Е. Й. Ружицький. – К., 1972. – С. 662.
19. Горбачевский Н. Словарь древняго актоваго языка Северо-западного края и Царства Польского. Вильна, 1874. – München, 1992. – С. 286-287.
20. НМЛ. – Ф. Ркл. – Спр. 17. – Арк. 158.
21. Тимошенко Л. Парафіяльне і братське самоврядування київської митрополії в добу Берестейської унії (друга половина XVI – XVII ст.) // *Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym I etnicznym w okresie od XV do XIX wieku.* – Kraków, 2010. – S. 335-345.
22. НМЛ. – Ф. Ркл. – Спр. 24. – Арк. 187 зв.
23. Про дисциплінування братства в часі владцтва Атанасія Шептицького див. у : Лазорак Б. Інституційне оформлення церковного братства Різдва Христового... – С. 115.
24. Сkochиляс І. Галицька (Львівська) єпархія... – С. 645.
25. НМЛ. – Ф. Ркл. – Спр. 24. – Арк. 189-190.
26. Там само. – Арк. 190.
27. Там само. – Ф. Ркл. – Спр. 128. – Арк. 23.
28. Там само. – Ф. Ркл. – Спр. 24. – Арк. 191.
29. Там само. – Арк. 191-192.
30. Тимошенко Л. Ставропігія церковних братств у контексті Берестейської унії. Історіографічний аспект // *Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць.* – Львів, 2006-2007. – С. 250-267.
31. Вуйцик В. Святоонуфріївський монастир у Львові // *Монастир Святого Онуфрія у Львові. Сьомі наукові драганівські читання.* – Львів, 2007. – С. 23
32. НМЛ. – Ф. Ркл. – Спр. 24. – Арк. 188.
33. Там само.
34. Там само.
35. Там само. – Ф. Ркл. – Спр. 799. – Арк. 84, 97.
36. Там само. – Ф. Ркл. – Спр. 128. – Арк. 13 зв.-40; Там само. – Ф. Ркл. – Спр. 799. – Арк. 26 зв; Там само. – Ф. Ркл. – Спр. 24. – Арк. 188.
37. Інколи згадується, як Василій Сем'янович.
38. Пропущені місця не завжди позначають відсутність посади молодших братчиків чи писаря, оскільки в оригіналі братських реєстрів писар міг просто цього не вказувати. З іншої сторони, дані пропуски зумовлені браком джерельних свідчень.
39. НМЛ. – Ф. Ркл. – Спр. 128. – Арк. 4 зв.-5.
40. Александрович В. Жовківський осередок українського малярства та різьблення: початки традиції // *Жовква крізь століття. Науковий збірник.* – Вип. 1. – Жовква, 2010. – С. 375.

41. Парцей М. Стародавня Жовква / Серія “Історичні місця України”. – Львів, 2005. – С. 97. Польський дослідник Здзіслав Будзинський помилково вважає, що будівництво дзвіниці було завершено аж у 1750 р. Див. про це у: Bydzyński Z. Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII wieku. – Т. 3. – Przemyśl-Rzeszów, 2008. – S. 226.
42. НМЛ. – Ф. Ркк. – Спр. 128. – Арк. 33.
43. Там само. – Ф. Ркл. – Спр. 17. – Арк. 160.
44. Там само. – Арк. 160 зв.
45. Там само. – Арк. 58 зв.
46. Копія метрики була зроблена у 1781 р. на вимогу Йосифа Жуковського, який був архімандритом василіанського монастиря Різдва Христового в Жовкві (Лазорак Б. Інституційне оформлення церковного братства Різдва Христового в Жовкві (XVII – XVIII ст.) // Жовква крізь століття. Науковий збірник. – Вип. 1. – Жовква, 2010. – С. 117).
47. НМЛ. – Ф. Рк. – Спр. 799. – Арк. 1-117 зв.
48. Єзерська І. Релігійні конверсії у Львові наприкінці XVII – у XVIII століттях (на матеріалах метрик хрещень кафедрального костелу. Частина I: Навернення християн-некатоликів та ви хрещення іудеїв-ортодоксів і мусульман // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2009. – Вип. 44. – С. 331-384.
49. НМЛ. – Ф. Рк. – Спр. 799. – Арк. 1 зв.-20 зв.; Там само. – Ф. Ркк. – Спр. 128. – Арк. 20-40.
50. Михайло Березницький на той час був міським писарем і регентом (Там само. – Ф. Рк. – Спр. 799. – Арк. 10).
51. Можливо був сином Гавриїла Голозубовича, який у 1706 – 1718 рр. входив до числа церковного братства.
52. Сkochиляс І. Галицька (Львівська) єпархія... – С. 605-606.
53. Wereda D. Działalność bractw cerkiewnych w unickiej diecezji brzeskiej w XVIII wieku // Religie. Edukacja. Kultura. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Stanisławowi Litakowi. – Lublin, 2002. – S. 579.
54. Тимошенко Л. Пом’яник дрогобицької церкви Св. Трійці // ДКЗ. – Вип. V. – Дрогобич, 2001. – С. 276-309; Його ж. Рукописна книга братства дрогобицької церкви святого Юрія (середина XVII – XVIII ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. IX. – Дрогобич, 2005. – С. 508.
55. Докладніше про попередні та новіші дослідження постаті І. Рутковича див. у: Лазорак Б. Інституційне оформлення церковного братства Різдва Христового... – С. 117, 120-121, 127-128.
56. НМЛ. – Ф. Рк. – Спр. 799. – Арк. 18.
57. Там само. – Арк. 2 зв., 4 зв.
58. Сkochиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII – XVIII ст. – Львів, 2010. – С. 659.
59. НМЛ. – Ф. Рк. – Спр. 799. – Арк. 5 зв.

60. Там само. – Арк. 72-72 зв., 74, 79, 80, 82 та ін.; Там само. – Ф. Ркк. – Спр. 128. – Арк. 20-40.
61. Rajman J. Encyklopedia średniowiecza. – Kraków, 2006. – S. 164; Encyklopedia historii Polski. Dzieje polityczne. – Т. 1. – Warszawa. 1994. – S. 76; Encyklopedia katolicka. – Т. III: Cenzor-Dobszewicz. – Lublin, 1985. – 13-15.
62. Фіголь В. Церковні братства Галицької Гр. кат. Провінції у XVIII ст. // Богословія. Тримісячник. – Т. XVI. – № 2-3. – Львів, 1938. – С. 146-148.
63. Метрика “Stanu Dusz Parochian” від 15 травня 1770 р. містила наступний перелік родин прихожан монастирської та братської церкви Різдва Христового в Жовкві (НМЛ. – Ф. Рк. – Спр. 799. – Арк. 106-109 зв.):

1) Місто Жовква: Антоній Кулявський, Бенедикт та Мар’яна Данилевичі (син Ігнацій, прислуга Анна), Даниїл Стоянович (прислуги Анна та Марта), Андрій Стоянович, Василій Старевський (син Іван, прислуга Анастасія Жоківська), Анна Орловська (прислуги Євдокія, Марія і Юстина), Петро Волошивський, Сильвестр Жовкевич, помер у 1770 р. (прислугою була Мар’яна), Михайло і Тетяна Патрицькі (дочка Анастасія), Григорій і Софія Смерочинські (прислуга Марія), Михайло і Зеновія Качоровські (прислуга Андрій), Григорій Гневич, Мар’яна Блажейова (коморники Анна, дід Григорій, Анастасія), Олександр і Мар’яна Берчацькі (прислуга Анастасія, коморник Теодорія), Пантелеймон Белукий (коморниця Анастасія), Василь Дзедзінський (коморниця Мар’яна), Іван Добрусинський (коморниця Євдокія), Павло Стоянович, Константин Карпінський (син Якуб), Анна Брєвітриха.

2) Туринське передмістя: Симеон Борачинський (сини Васлій, дочка Мар’яна, син Яцентій, коморник Олександр), Іван та Оринія (Орися) Шароновичі (дочка Параскевія), Стефан і Магдалина Гозибавські (прислуга Теодозія), Іван та Оринія Корачі (корник Олександр), Параскевія Ремежицька (дочка Параскевія), Василій та Софія Дикужи, Іван та Анастасія Бляхарські (син Пантелеймон і дочка Теодозія), Лєско (Олесь) і Теодорія Кантори, Мар’яна Солиха (сини Михайло, Дмитро, Іван та дочка Мар’яна), Параскевія Переполчиха (дочка Євдокія), Теодор Куя + Заячиха? (син Теодор, дочка Пелагія, коморник Іван), Яцько та Теодозія Попадюхи (дочка Мар’яна), Олександр і Анастасія Туринські (прислуга Яцентій), Іван та Оринія Пападюхи (син Дмитро), Яцентій і Катерина Стрільці (прислуга Анастасія), Мар’яна Бачинська (син Андрій, дочка Параскевія).

3) Вулиця Мниша: Ілля і Марина Єщуки (сини Григорій і Петро), Андрій та Анастасія Лужні, Євдокія Теодорина (дочка Тетяна, коморники: Григорія Ляшковський і Варвара), Ілля та Марина Поповичі (прислуга Теодозія), Андрій та Уляна Броневиці (син Андрій, дочка Євдокія, прислуги: Василь та Григорій), Іван і Катерина Пропасмуки (син Іван, дочки: Уляна і Марина), Прокопій та Мар’яна Зборовські (син Роман, дочка Марина, син Стефан), Григорій і Теодозія Бокуновичі (син Теодор, дочка Параскевія, коморники: Яцентій Каньовський, Марія, Яцентій, Григорій, Євдокія), Тимофій та Анна

Круковичі, Катерина вдова (син Антоній), Іван і Анна Коцюри (син Василь), Іван і Теодозія Тарнавські (дочка Марина), Іван і Анна Дудиси (дочка Марія), Пало, Марта, Марина, Стах (Євстахій) Пядиковський.

64. Стефан Новосельський (Новосільський) був членом братства на протязі 1702, 1706 – 1743 рр. У 1706 – 1707 рр. – другий молодший братчик, а в 1708 – 1709 рр. – перший молодший. У 1711, 1716 – 1717, 1719, 1723 – 1724, 1730, 1733, та 1740 р. був старшим Жовківського братства Різдва Христового (НМЛ. – Ф. Ркк. – Спр. 128. – Арк. 15-40). Його дружиною була жовківська міщанка Теодозія Новосельська. Відомо, що їхньою дочкою була Юстина Гайманова, а сином цілком ймовірно міг бути Василь Новосельський, який згадується в метриці під 1758, 1760, 1766 рр., причому у 1769 він був жовківським вйтом (НМЛ. – Ф. Рк. – Спр. 799. – Арк. 12, 45, 47, 56, 60). З метрики вінчань дізнаємося, що 19 серпня 1739 р. старша дочка Стефана Новосельського Варвара одружилась із Іваном Августином (Августиновичем), який на той час був агрид'єром поручника королівського гарнізону. Свідками тоді були запрошені: ксьондз де Бонілон, п. Казанський (Капітан), Іван Стоянович (підстароста жовківський), та ін. (Там само. – С. 72 зв.). Стефан Новосельський помер 4 травня 1746 р., і був похований в братській церкві Різдва Христового (Там само. – Арк. 94 зв.). Про різновиди гербів роду Новосельських див. у: Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J. Powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, domooodow urzędowych. – Т. VI. – Lipsk, 1841. – S. 386-387.
65. Семен (Симеон) Путятницький – відомий жовківський сницар (різьбяр), син Георгія Путятницького, який у 1695 р. також входив до братства, як перший “столовий” братчик (перший молодший). У 1702 р. С. Путятницький вперше вступив до числа братства і був одразу призначений братським писарем. У 1709, 1716 – 1717, 1720 рр. його обирали другим молодшим братчиком, а в 1711, 1718 р. – був обраний другим старшим братчиком. Помер 21 травня 1728 р., досі датою смерті помилково вважали 1726 р. (Маковецька Х. Скульптура другої половини XVI–XVII століть у збірках Національного музею у Львові // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. CCXXXVI. Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. – Львів, 1998. – С. 255). Див. також: Лазорак Б. Інституційне оформлення церковного братства Різдва Христового... – С. 123, 125, 128-129). Ймовірно С. Путятницький належав до дрібношляхетського роду Путятницьких, які ще в XVI ст. володіли власністю на Перемишльщині. Див. докладніше: Смуток І. Дрібношляхетські роди Львівської землі на Перемишльщині у XVI – на початку XVII ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. XI-XII. – Дрогобич, 2008. – С. 90-91. Відомо також, що інший представник роду Олександр Путятницький у першій половині XVII ст. був настоятелем Дерманського монастиря, а в документах 1608 – 1612 рр. згадувався, як слуга Я. Острозького (Лопачька Н. Настоятелі Дерманського монастиря Святої Трійці у першій половині XVII ст. // Дрого-

- бицький краєзнавчий збірник. – Вип. XI-XII. – Дрогобич, 2008. – С. 158.).
66. Впродовж 1695 – 1723 рр. був постійним членом церковного братства Різдва Христового. У 1710 р. був обраний старшим братчиком. Вірогідно у нього був син Теодор Словіковський, який у 1750 р. був парафіянином цієї ж церкви (НМЛ. – Ф. Рк. – Спр. 799. – Арк.33 зв.). Можливо був представником роду Словіковських, гербу “Suchekomnaty”, родові гнізда якого у XVII ст. розташовувались на території Волинського воєводства (Herbarz polski Kaspra Niesieckiego... – Т. VIII. – Lipsk, 1841. – S. 410).
 67. Докладну інформацію про статус особи Теодора Бельського (в пізніших реєстрах згадується, як Белзьський) віднайти не вдалося. Входив до числа братства на протязі 1711 – 1736 рр., помер у Варшаві у 1736 р. Цілком можливо, що його сином міг бути жовківський міщанин Стефан Бельський, який у 1769 р. віддав заміж свою дочку Мар’яну за Фатирка Салтикевича (НМЛ. – Ф. Рк. – Спр. 799. – Арк. 85). Про різновиди гербів роду Бельських див. у: Herbarz polski Kaspra Niesieckiego... – Т. II. – Lipsk, 1839. – S. 147-150.
 68. Мається на увазі братчик Василій Сем’янович, який у 1695 – 1709 рр, 1711 – 1714 рр, 1728 р. був старшим братчиком. Помер у 1734 р. Див. докладніше: Лазорак Б. Інституційне оформлення церковного братства Різдва Христового... – С. 115-116, 127.
 69. Семен Поляхович – маляр, син відомого жовківського маляра Івана Поляховича (Там само. – С. 129; Александрович В. Жовківський осередок українського малярства та різьблення: початки традиції // Там само. – С. 377-378).
 70. Відомий жовківський маляр Тимофій (Тимотей) Стислович, який у 1706 р. брав участь у відновленні діяльності церковного братства Різдва Христового, після відомих подій Північної війни, відтак на протязі 1706 – 1720 рр. був активним членом братства. У 1710 р. був обраний на один рік другим старшим братчиком, а в 1712 р. – братським писарем. (Лазорак Б. Інституційне оформлення церковного братства Різдва Христового... – С. 112, 122-125; Зілінко Р. Творчість майстрів Жовківського малярського осередку маляр Тимотей (Стислович ?) // Бюлетень Львівського філіалу Національного науководослідного реставраційного центру України. – Львів, 2007. – № 1 (9). – С. 24, 26-28).
 71. Олександр Робак (Робакович) входив до числа братства, починаючи від 1695 р. (Лазорак Б. Інституційне оформлення церковного братства Різдва... – С. 121).
 72. Статус особи ідентифікувати не вдалося. Можливо належав до роду Косецьких, гербу “Rawicz”. Відомо, що у 1778 р. якийсь Станіслав Косецький був коморником в Буську (Herbarz polski Kaspra Niesieckiego... – Т. V. – Lipsk, 1840. – S. 284-285).
 73. Михайло Пржедримеський (можливо Передміський) входив до числа братства на протязі 1712 – 1725 (†). Докладної інформації про особу братчика віднайти не вдалося. Вірогідно його сином був Антоній Пржедримеський, який згадується серед жовківських міщан у 1763 та 1774 рр. (НМЛ. – Ф. Рк. –

Спр. 799. – Арк. 52 зв., 66 зв.).

74. Жовківський маляр Василь Петранович (р. н. 1680), один із найвідоміших учнів художньої школи Івана Рутковича. Вступив до числа братства 30 квітня 1712 р., в якому брав активну участь до 1743 р. У 1713 р. його обирають на посаду братського писаря. 17 травня 1715 р. під час елекційних зборів його вперше обирають старшим братчиком, обов'язки якого він також виконував у 1718, 1720 – 1722, 1725 – 1727, 1729, 1731 – 1732, 1734, 1737 – 1739 та в 1741 р. (НМЛ. – Ф. Ркк. – Спр. 128. – Арк. 22-40). Як виявилось В. Петранович був двічі одружений. Від першого шлюбу з Анною родом із міста Ярослава у нього народилася дочка Анна, яка у 1745 р. одружилась з Іваном Дублянським. Другою дружиною В. Петрановича була Марія з дому Онишкевичів (Онискевичів). У подружжя були дочки: найстарша Анастасія, яка в 1760 р. одружилася з якимось Василем Старевський; Євдокія, охрещена в братській церкві Різдва Христового в 1738 р. та Софія, охрещена в 1741 р. У 1743 р. в подружжя народився син Гавриїл (НМЛ. – Ф. Рк. – Спр. 799. – Арк. 1 зв., 14 зв., 19, 74, 82). Марія Петранович померла 16 січня 1751 р. і була похована в братській церкві перед вівтарем. В. Петранович помер 12 серпня 1759 р. і був теж похований в братській церкві (Там само. – Арк. 95 зв., 96 зв.). Після себе він залишив заповіт, у якому міститься інформація, що свого найстаршого сина Костянтина (майбутнього маляра) В. Петранович відіслав здобувати науку за кордон.

На думку Тараса Отковича, В. Петранович міг бути співавтором іконостасу церкви Св. Трійці в Жовкві (Откович Т. Вивчення та реставрація іконостаса з церкви Св. Трійці в Жовкві // Жовква крізь століття. Науковий збірник. – Вип. 1. – Жовква, 2010. – С. 406). За іншими свідченнями відомо, що В. Петранович був також придворним малярем королевича Константина Собеського, а на протязі 1727 – 1739 рр. виконував обов'язки жовківського вйта. Деякі дослідники вважають, що у 1742 – 1752 рр. В. Петранович обіймав посаду бургомистра міста Жовкви, однак з метричних записів довідуємося, що у 1749 р. бургомистром був Андрій Жеребецький. Відтак інформація потребує спеціального джерелознавчого дослідження. (Ковальчик Є. Польські дослідження українського сакрального мистецтва // Українсько-Польські культурні взаємини. – Вип. 2. – К., 2008. – С. 9). Див. також: Свенціцька В., Сидор О. Спадщина віків: Українське малярство XIV – XVIII ст. у музейних колекціях Львова. – Львів, 1990 – С. 38; Крвавич Д., Овсійчук В., Черепанова С. Українське мистецтво: Навч. Посібник у 3 частинах. – Львів, 2005. – Ч. 3. – С. 99-100, 126; Мистецтво України: Біографічний довідник / Упорядники: А. В. Кудрицький, М. Г. Лабінський. – К., 1997. – С. 468; Александрович В., Ричков П. Собор Святого Юра у Львові. – К., 2008. – С. 169.

75. Кіндрат Тернавський (Тарнавський) на протязі 1712 – 1726 (†) рр. входив до числа братства. Його сином цілком ймовірно міг бути жовківський маляр Іван Тарнавський, який у 1771 р. одружився з вдовою Анною Хархулиховою. Як виявилось у 1775 р. у нього була вже інша дружина, з якою у нього наро-

- дилася дочка Анастасія (НМЛ. – Ф. Рк. – Спр. 799. – Арк. 68 зв., 87).
76. Навпроти прізвища записували грошову суму, які братчик зобов'язувався сплачувати під час елекційних зборів. Як правило, вона становила 36 грошей, або 1 злотий 6 гр. (1 зл. становив – 30 гр.).
77. Григорій Сафатович був членом братства до 1743 р. включно. Докладнішої інформації поки що віднайти не вдалось. Припускаємо, що його дочкою могла бути жовківська міщанка Елена Сафатовичова, котра згадується у метриці хрещень під 1758 р. Зазначимо, що у 1764 р. згадується також якийсь Казимир Сафатикевич, а в 1770 р. – Самілко Сафатикевич (НМЛ. – Ф. Рк. – Спр. 799. – Арк. 46, 54, 62).
78. Василь Еліяшевич входив до числа братства впродовж 1716 – 1734 рр. У 1719 – 1720 рр. його обирали братським писарем, а в 1723 – 1724 рр. – другим старши братчиком. У 1734 р. помер в Києві. Можливо був родичем відомого старшого братчика Львівського Ставропігійного братства Юрія Еліяшевича (старший брат у 1722 – 1735 рр.) Див. наприклад: Шараневич И. Юрий Елияшевич (Георгий Ильяшевич). Исторический очеркъ. – Львовъ, 1895. – 35 с; Ваврикъ В. Члены Ставропигіона за 350 літь // Юбилейный сборник въ память 350-літія Львовскаго Ставропигіона. – Львовъ, 1937. – Ч. II. С. 86. Рід міг належати до гербу “Geisz” (Herbarz polski Kaspra Niesieckiego... – Т. IV. – Lipsk, 1839. – S. 2).
79. Цих 12 грошей дописано пізніше іншим почерком, очевидно з метою досягнення необхідної суми 1, 6 зл.
80. Григорій Пашковський – член братства на протязі 1719 – 1738 рр. († 25.09.1738). Відомо, що його дружиною була жовківська міщанка Софія Пашковська, з якою він мав сина Петра (НМЛ. – Ф. Рк. – Спр. 799. – Арк. 3 зв.). Більш докладної інформації про статус особи віднайти не вдалося. Можливо належав до роду Пашковських, гербу “Zadora” (Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J. Powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, domoodow urzędowych. – Т. VII. – Lipsk, 1841. – S. 256-259). Відомим представником цього роду був Василь Пашковський – автор духовних пісень-віршів періоду XVIII ст. Іншим представником був Іоанн (Іван) Пашковський (н. 1-а пол. 18 ст. – † після 1764 в с. Мишків, тепер Заліщицький район Тернопільської області, де і був похований) – український поет XVIII ст. Був священником на Тернопільщині, писав духовні та світські пісні-вірші. Найраніша відома дата його творів – 1742 р. Духовні пісні його поширювались у рукописних збірках XVIII ст., і вміщувались у “Богогласнику”. Популярними були пісні “Тяжкая річ любити”, “Ох, мені жаль непомаду”, “Поки ж думати?” (1764). Див. докладніше: Медведик Ю. Українська духовна пісня XVII – XVIII ст. – Львів, 2006. – С. 27-28, 69, 89, 144, 194.
81. Іван Стоянович був членом братства впродовж 1725 – 1757 рр. У 1735 р. був обраний другим молодшим братчиком, а в 1736, 1737, 1740 р. – другим старшим братчиком. У 1742 та 1757 рр. його обирають сеньйором братства.

У 1739 та 1744 рр. працював жовківським райцем. Його першою дружиною була Анна Стоянович, про долю якої інформації віднайти не вдалося. Відомо, що 8 жовтня 1738 р. їх дочка Маріанна Стоянович одружувалась із Василем Уманським. Свідками цього шлюбу були братчик Василь Петранович та Йосиф Гейвась. 23 січня 1743 р. інша дочка Анна Стоянович одружилася з паном Блажеєм Дворянським. Свідками тоді виступили Йосиф Гейвась, який на той час був жовківським війтом, а також можливий брат І. Стояновича Антоній Стоянович (“боднаровь староста”). Другою дружиною Івана Стояновича була Софія Стоянович, з якою у них народилися син Андрій (1744) та дочка Анна (1747). У 1772 р. його син Андрій Стоянович згадується, як президент міста Жовкви, а в 1776 р., як міщанин м. Жовкви. В 1772 р. в Жовкві ще проживала друга дружина І. Стояновича Софія. (НМЛ. – Ф. Рк. – Спр. 799. – Арк. 3, 5, 5 зв., 6 зв., 8, 10, 11 зв., 15 зв., 16 зв., 19, 20, 21 зв. 22, 23а, 24, 25 зв., 65, 71, 72, 73; Там само. – Ф. Ркл. – Спр. 24. – Арк. 188).

Варто зазначити, що в записях метрики хрещення та вінчань церкви Різдва Христового знаходимо також записи про іншого Івана Стояновича, який був міщанином м. Жовкви і теж був двічі одружений. Першою його дружиною була Параскевія Стоянович, з якою у нього народилися сини: Дмитро (1739) та Юлій? (1743). У 1746 р. 17 травня його дружина Параскевія померла. У 1741 – 1742, 1754 рр. Іван Стоянович згадується як жовківський бургомістр (очевидно 1742 р. відбувались вибори на цю посаду Василя Петрановича), а в документах 1744 р. згадується, як “президент” міста Жовкви. Другою дружиною Івана Стояновича була Єлена. Відомо, що у подружжя були сини: Тадей (1748) і Павло (1750), а також дочки: Розалія (1753), Катерина (1755) та Петронеля (1758). 9 листопада 1759 р. Іван Стоянович помер (Там само. – Арк. 4 зв., 10, 12, 16, 18 зв., 28, 33, 38 зв., 39 зв., 41 зв., 45 зв., 93, 96 зв.).

Серед інших представників роду Стояновичів в парафіяльній метриці вінчаних згадуються: 1) жовківська міщанка Тетяна Стоянович, 22 лютого 1747 р. одружилася з якимось Вавжинцем Чникуком; 2) 3 січня 1748 р. жовківська міщанка Анастасія Стояновичева одружилась з якимось Іваном Вінцкевичем; 3) 27 лютого 1753 р. молода дівчина з Жовкви Параскевія Стоянович одружилася з Стефаном Крижаком (різник) (Там само. – Арк. 75-75 зв., 80).

82. Теодор Меланович (Міланович), жовківський міщанин, який на протязі 1726 – 1743 рр. входив до числа Жовківського церковного братства Різдва Христового. Першою його жінкою була Мар’яна Меланович, з якою він часто долучався до пожертв на користь братського храму. У 1751 р. будучи вже вдівцем, він одружився на жовківській міщанці вдовиці Марії. Ймовірно їх сином був Іван Міланович, який згадується серед жовківських міщан у 1774 р. Марія Меланович померла 3 лютого 1760 р. Теодор Меланович помер 23 червня 1761 р. (НМЛ. – Ф. Рк. – Спр. 799. – Арк. 10, 67 зв., 79, 96 зв., 97 зв.).

83. Пізніше простим олівцем дописано, що С. Путятиський помер наступного 1728 р.

84. Жовківський сницар Олександр Кулявський. На протязі 1729 – 1743 рр. був активним членом Жовківського братства Різдва Христового, а в 1743 р. обраний першим старшим братства. Його дружиною була Софія Кулявська, з якою у нього народилися: сини Антоній (1741) та Теодор (1749), а також дочки Анна (1744) і Христина (1747). Припускаємо, що у 1766 р. син Антоній теж входив до числа братства. У 1749 р. О. Кулявський згадується, як “Burmistrz Żułkiewski”, а в 1751 р., як жовківський війт (НМЛ. – Ф. Рк. – Спр. 799. – Арк. 13, 20, 27 зв., 30, 56 зв., 79). У 40-х рр. XVIII ст. О. Кулявський виготовив амвон для монастирської церкви Святого Миколая в Крехові. Ім’я цього сницаря було вписане в братський пом’яник церкви Різдва Христового в Жовкві. Див. наприклад: Овсійчук В. Твір національної єдності і духовної величі (кілька слів про іконостас церкви Воздвиження Чесного Хреста із монастиря Скит Манявський) // Бюлетень Львівського філіалу Національного науково-дослідного реставраційного центру України. – Львів, 2006. – № 2 (8). – С. 81. Зазначимо, також, що у метриці вінчань знаходиться запис від 8 липня 1754 р. про шлюб якоїсь Марії Кулявської із замковим ревізором Данилом (Там само. – Арк. 79 зв.).
85. Від лат. “obit” – смерть. В польській мові часто позначало повідомлення про смерть.
86. Андрій Жеребецький – жовківський міщанин, на протязі 1734 – 1748 рр. входив до числа братства Різдва Христового. У 1748 р. був лавником м. Жовкви. Був одружений на жовківській міщанці Анні, з якою у нього народилася дочка Юліанія (1758) та син Іван (1760). А. Жеребецький помер 11 травня 1761 р. і був похований поблизу храму Різдва Христового (НМЛ. – Ф. Рк. – Спр. 799. – Арк. 28 зв., 46, 46 зв., 97 зв.).
87. Запис про смерть особи в Варшаві.
88. Іван Данилевич у 1737 – 1743 рр. входив до числа братства Різдва Христового. У 1741 р. був бургомістром м. Жовкви. У 1744 р. згадується, як жовківський війт. З дружиною Анною у нього народилися дочки: Анна (1743), Анастасія (1746), Варвара (1753) та сини: Іван (1742), Стефан (1751) та Бенедикт (?). Наймолодший син мав сина Ігнація. Родина Данилевичів була заможною, в їх будинку утримувались слуги. Скажімо, у 1770 р., їх слугою була якась Анна, а в 1772 р. згадується Марія з Яворова, яка “служила в пана Данилевича”. І. Данилевич помер взимку 1763 р., а 2 червня цього ж року помер його рідний брат Антоній Данилевич (НМЛ. – Ф. Рк. – Спр. 799. – Арк. 16, 21 зв., 25, 34 зв., 39, 88, 99-99 зв.).
89. Микола Струмецький був членом братства на протязі 1737 – 1743 рр. У 1743 р. був обраний віце сеньйором братства. Ймовірно був відомим жовківським маляром, який належав до мистецької школи Івана Рутковича. Див. наприклад: Овсійчук В. Твір національної єдності... – С. 81.
90. Запис про смерть особи 25 вересня (1738 р.).

91. Можливо був батьком “слюсаря” Теодора Скрицького, який згадується разом із дружиною Катериною Содовщанкою та сином Іваном під 1741 р. Відомо також, що в братській церкві було охрещено їх дочок: Анастасію (1742), Параскевію (1752), Марту (1755) та Февронію (1758) (НМЛ. – Ф. Рк. – Спр. 799. – Арк. 15, 17, 36, 41, 45).
92. Запис про смерть особи 10 травня (1740 р.).
93. Петро Жашковський (Зашковський), згадується у списках братства лише в 1742 та 1743 рр. Ймовірно мав дружину Марію (НМЛ. – Ф. Рк. – Спр. 799. – Арк. 24). У 1752 р. його дочка Анна одружилася із цукерником Ігнатієм Кортубаєм. Цікаво, що у 1755 р. якась Анна, дочка Зашковського, вийшла заміж за Якова Мечника з м. Сянока (НМЛ. – Ф. Рк. – Спр. 799. – Арк. 79 зв., 81). П. Жашковський можливо був нащадком студента Варфоломія Жашковського з Галича, який навчався у різних братських школах, а його батьки у кінці XVI ст. були львівськими наймитами (Українська культура XIII – першої половини XVII століть / Головний редактор Я. Д. Ісаєвич С. 561; Добрянський А. История епископов трех соединенных епархий. – Пер. П. – Львов, 1893. – С. XIV-XV).
94. Василь Білянський – маляр, належав до Жовківського малярського осередку, у 1742 – 1745 рр. входив до числа братства Різдва Христового. Ймовірно був родичем Львівсько-Галицько-Кам'янецького єпископа Петра Білянського, родина якого проживала в Жовкві. З дружиною Марією у нього були сини: Іван (1745) та Андрій (1746) (НМЛ. – Ф. Рк. – Спр. 799. – Арк. 22, 24 зв.). Про герб роду Білянських див. у: Хаварівський У. Герби Львівських владик в Унії з Римом (1667 – 2007). – Тернопіль, 2008. – С. 30-32.

Wiesław MALAWSKI
wicedyrektor Muzeum Pałac w Wilanowie
(Матеріали наукової конференції 4-6 жовтня 2012 р.)

DWA DOMY JEDNEGO KRÓLA. REZYDENCJE KROLIEWSKIE W ŻÓŁKWI I WILANOWIE – WSPÓŁCZESNE UWARUNKOWANIE ZARZĄDZANIE ZABYTKIEM

Historia żółkiewskiej i wilanowskiej rezydencji oraz łączące te dwa miejsca wspólne wątki, to rzecz oczywista i dobrze znana. W artykule chciałbym odnieść się do współczesnych uwarunkowań istotnych dla funkcjonowania rezydencji królewskiej tu i teraz.

Dla Jana III Sobieskiego obie rezydencje były domem, który miał spełniać potrzeby życiowe i reprezentacyjne króla i jego rodziny. Budowy, przebudowy, modernizacje były wypadkową potrzeb właściciela i jego zamożności.

Dzisiaj sprawa jest o wiele bardziej skomplikowana.

Czy zachowanie dziedzictwa kulturowego nie stoi w sprzeczności z oczekiwaniami społecznymi? Coraz częściej obiekty zabytkowe, w których znajdują się muzea, to nie tylko instytucje kultury, ale także produkty turystyczne, atrakcje turystyczne, przedsiębiorstwa nastawione na zysk. Jak można pogodzić wszystkie te cele? I czy można je pogodzić?

Na kilku przykładach z doświadczeń wilanowskich chciałbym pokazać problemy zarządzania rezydencją królewską i próby ich rozwiązania. Może nie zawsze doskonałe, ale na pewno mogące stanowić materiał do dyskusji.

Tradycja miejsca

Tytułem wstępu kilka słów o historii, nie tyle pałacu wilanowskiego i jego mieszkańców, co tradycji miejsca.

Dla króla Jana III Wilanów, a właściwie Villa Nova, był domem, prywatną rezydencją podmiejską. Osobiście nadzorował budowę pałacu. Korespondował z architektami i wpływał na program dekoracji swojej ulubionej siedziby. W późniejszych latach życia, już po wiktorii wiedeńskiej, właśnie tu najbardziej lubił przebywać, wśród ogrodów i łąk wilanowskich, z dala od zgiełku stołecznej Warszawy.

Dla Elżbiety Sieniawskiej, która od królewicza Konstantego Sobieskiego kupiła Olesko i Tarnopol, a w roku 1720 Wilanów to także był dom. Rozpoczęła budowę skrzydeł pałacowych i oranżerii. Sprawiała, że zaniedbana rezydencja królewska stała się miejscem pamięci o Janie III, zwycięsca z pod Wiednia.

Dla Augusta II Mocnego to nie tylko dom, ale też udział w legendzie i majestacie Jana III. Po raz pierwszy August II odwiedził Wilanów jeszcze na zaproszenie królowej Marii Kazimiery i od tego czasu pragnął wejść w posiadanie królewskiej rezydencji swojego poprzednika. To marzenie udało mu się zrealizować dopiero w roku 1730. Otrzymał pałac w dzierżawę i rozpoczął przebudowę jego wnętrza. Cieszył się nim krótko. Zmarł w roku 1733.

Dla kolejnych właścicieli, a właściwie właścicielek, Marii Zofii Denhoffowej Czartoryskiej, która była właścicielką Wilanowa od 1729 roku i Izabeli Lubomirskiej, właścicielce w latach 1771 - 1779, Wilanów był jednym z wielu domów jakie posiadały. Dziedziczki ogromnych majątków włożyły wiele starania w utrzymanie i upiększanie tego miejsca. Zgromadziły tu także bogatą kolekcję dzieł sztuki kupowanych w całej Europie.

Dla Stanisława Kostki Potockiego to już nie tylko dom, ale i prywatne muzeum.

W wyniku świadomej woli właściciela, część jego prywatnej rezydencji, będącej centrum wielkiej własności ziemskiej, wraz ze zgromadzonymi zbiorami, już w roku 1805, została udostępniona publiczności. Przestrzenie pałacowe po części przestały pełnić funkcję domu. Umieszczony przez jego następców, w progu muzeum napis: „Wszystkim wstęp wolny” najlepiej oddaje ideę przyświecającą założycielowi. Zaczyna funkcjonować prywatne muzeum wyrosłe na ideach oświeceniowych. Muzeum Stanisława Kostki Potockiego, prezentujące najróżniejsze style i epoki historyczne, miało służyć nie tylko edukacji artystycznej, ale również kształtować gusta estetyczne współczesnych Polaków.

Dla następców Stanisława Kostki Potockiego – Aleksandra Potockiego (troskliwy opiekun kolekcji wilanowskiej), Augusta Potockiego wraz z małżonką Aleksandrą (kolekcjonerzy, którzy poprzez nowe nabytki do galerii pałacowej sprawili, że pod koniec XIX wieku liczyła ona ponad 1000 obrazów i była jedną z największych w Polsce), Ksawerego Branickiego (restaurator Wilanowa po dewastacjach I wojny światowej) i Adama Branickiego (ostatni właściciel przed II wojną światową), pałac w Wilanowie to dom ale też prywatne Muzeum udostępniane tak jak i ogrody wilanowskie, publiczności.

W 1927 roku władze Rzeczypospolitej Polski uznały wyjątkową wartość zbiorów wilanowskich wpisując je do rejestru zabytków. Ochroną objęto również pałac i park. Utrzymanie zabytków spadło na nowego właściciela, który borykał się z brakiem środków finansowych, zwłaszcza po wybuchu wielkiego kryzysu. W 1933 roku sytuacja ta wymusiła zastawienie zbiorów muzealnych w Państwowym Banku Rolnym. W latach 30 – tych XX wieku pałac i zbiory wilanowskie zostały umieszczone na urzędowej liście muzeów i zbiorów publicznych i były udostępniane społeczeństwu pod nadzorem kustosa powołanego przez bank na wniosek Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.

Pałac i zbiory zasadniczo nie ucierpiały od działań wojennych w 1939 roku. Zbiory jednak najpierw zostały „zabezpieczone”, a po wybuchu Powstania Warszawskiego zagrabione przez urzędników niemieckich oraz żołnierzy armii niemieckiej i sojuszniczej – węgierskiej.

Po II wojnie światowej i zmianie ustrojowej w Polsce, 28 stycznia 1945 roku, właścicielem pałacu, ocalałych zbiorów (około 1/5 stanu z przed wojny) i najbliższego otoczenia zostało Państwo, a w jego imieniu zarządzało tym majątkiem Muzeum Narodowe w Warszawie.

Skończył się okres, kiedy pałac był domem. Odtąd cały pałac i jego otoczenie zostaje przeznaczone na cele muzealne. Czasowo pałac wykorzystywany jest jako państwowa reprezentacyjna rezydencja – miejsce pobytu najważniejszych oficjalnych gości (Prezydent Republiki Francji Charles de Gaulle, Prezydent Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej Jimmy Carter, Pierwszy sekretarz KC KPZR Nikita Chruszczow i wielu innych). Czy można sobie wyobrazić, że w tym okresie muzeum wolne było od realizowania celów istotnych dla Państwa? Do dzisiejszego dnia nie znamy odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu przeprowadzone w tym czasie prace konserwatorskie i realizowane wystawy stałe i czasowe były podporządkowane nowej idei społecznej i jakie spełniało zapotrzebowanie polityki państwa. Pamiętajmy, że jest to okres Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej.

W 1989 roku Polska przechodzi transformację ustrojową.

W 1995 roku Minister Kultury i Sztuki zdecydował o utworzeniu samodzielnego muzeum – Muzeum Pałac w Wilanowie. Nowopowstała instytucja kultury przejęła na własność zbiory, ponad 30 mniejszych i większych zabytkowych budowli oraz dwa zabytkowe parki wraz z Jeziorem Wilanowskim – razem nieruchomość o powierzchni prawie 89 ha.

Współczesne problemy

Mając na uwadze kilkusetletnią tradycję tego miejsca nasuwa się pytanie o miejsce i rolę Muzeum Pałac w Wilanowie dzisiaj. Może najprościej jest odnieść się do obowiązujących aktów prawnych.

Z polskiej ustawy o muzeach wynika że „muzeum jest jednostką organizacyjną nie nastawioną na osiągnięcie zysku, której celem jest gromadzenie i trwała ochrona dóbr naturalnego i kulturalnego dziedzictwa ludzkości o charakterze materialnym i niematerialnym, informowanie o wartościach i treściach gromadzonych zbiorów, upowszechnianie podstawowych wartości historii, nauki i kultury polskiej oraz światowej, kształtowanie wrażliwości poznawczej i estetycznej oraz umożliwianie korzystania ze zgromadzonych zbiorów”.

Jak widać jest to definicja o znacznym stopniu ogólności i trudno się temu dziwić skoro wiemy jak wielka jest różnorodność placówek muzealnych.

Z takiej definicji wynikałoby, że my muzealnicy, mamy szczęście pracować w instytucjach funkcjonujących poza zasadami obowiązującymi we współczesnym społeczeństwie. Zamiast budować przyszłość, naszym celem jest zachowanie przeszłości i zamiast osiągać zysk, naszym celem jest wydawanie publicznych pieniędzy na jej zachowanie.

Ale czy naprawdę tak jest?

Dzisiaj Muzeum Pałac w Wilanowie to instytucja, która na swoją działalność otrzymuje dotację w wysokości około 20 milionów złotych. To instytucja, która w ostatnich latach wykorzystwała z funduszy zewnętrznych blisko 150 milionów złotych i której przychody z działalności statutowej wynoszą około 5 milionów złotych rocznie.

Takie sumy brzmią poważnie i stawiają przed nami pytanie, jakie cele możemy osiągnąć dysponując takimi środkami.

Stawiają też przed nami pytanie: czy działania przez nas podejmowane ciągle są jeszcze kontynuacją umowy społecznej zawartej w przeszłości, określającej istotę muzeum, czy dokonywane przez nas zmiany nie stanowią naruszenia tej umowy.

W momencie gdy muzea walczą o społeczną przychylność, muszą brać udział w rywalizacji na rynku czasu wolnego, gdzie potencjalnych graczy szybko przybywa, konieczne jest uzmysłowienie sobie w jaki sposób postrzegana jest rola społeczna muzeum. A nie jest to, jak byśmy sobie życzyli, postrzeganie muzeum jako świątyni sztuki i nauki, ale jako atrakcji turystycznej, produktu turystycznego, przedsiębiorstwa.

Wilanów, biorąc pod uwagę fakty historyczne, jest młodszym bratem żółkiewskiego zamku. Miał to szczęście lub pecha, że szybciej musiał zmierzyć się z problemami współczesności. Doświadczenia zdobyte w walce o „nowe muzeum” niech posłużą starszemu bratu w pokonywaniu trudności, jakie na pewno wyłonią się w czasie prowadzenia prac konserwatorskich i adaptacyjnych zamku w Żółkwi. Niech posłużą muzealnikom w poszukiwaniu najlepszych rozwiązań.

Dylematy badawcze

Już na etapie konstruowania programu prac konserwatorskich dla zespołu wilanowskiego, wystąpił problem braku wiedzy o przedmiocie. Żeby podjąć decyzje o zakresie prac, stworzyć programy konserwatorskie i móc przynajmniej w przybliżeniu określić koszty tych prac, okazało się niezbędnym rozpoczęcie badań w bardzo szerokim zakresie.

Dla całego obszaru rezydencji wilanowskiej konieczne stało się wykonanie interdyscyplinarnych badań archeologiczno – architektonicznych. Prowadzone są one nieprzerwanie od roku 2003, (wyników tych badań nie będę przedstawiał, są dostępne na stronie www.wilanow-palac.pl). Ich przydatność dla prac konserwatorskich a także ze względów poznawczych okazała się nieoceniona.

Elewacje pałacowe zostały poddane badaniom architektonicznym i kolorystycznym. Dla odtworzenia kolorystyki z okresu baroku zastosowano badania z użyciem spektrometru laserowego. Wykonano szereg badań architektonicznych, malarskich, technicznych, technologicznych i specjalistycznych zarówno we wnętrzach pałacu, jak i w jego otoczeniu. Dla prac konserwatorskich konieczne były badania zmierzające do odtworzenia zapomnianych technik – laki europejskiej i mazerunku.

Prowadzenie tak szerokiego zakresu badań skutkowało w wielu przypadkach powstawaniem nowych pytań badawczych, a także koniecznością podejmowania decyzji o zmianach w zakresie prowadzonych prac w trakcie ich trwania. Stwarzało to

szereg trudności formalno – prawnych. Prawo o zamówieniach publicznych, przetargi na wykonanie prac, umowy i kosztorysy prac, oraz terminy ich wykonania nakładają wiele ograniczeń. W przypadku prowadzenia prac konserwatorskich i jednocześnie prowadzenia badań stanowi to problem prawie nierozwiązywalny. W Muzeum Pałac w Wilanowie przyjęliśmy jednak strategię rygorystycznego trzymania się podstawowej zasady prac konserwatorskich – wszystkie wyniki badawcze muszą być uwzględnione w trakcie prowadzonych prac. Nawet wtedy, kiedy wymaga to zmian w umowach lub harmonogramach.

Konserwacja zachowawcza czy konserwacja estetyczna

Badania konserwatorskie prowadzone są w celu stworzenia założeń i określenia celu konserwacji. Przeznaczenie obiektu determinuje decyzje o wyborze jednej z dwóch możliwości:

- zaprzestaniu działań jedynie na etapie prac konserwatorskich (tzw. konserwacja zachowawcza lub techniczna), ograniczających się do powstrzymania destrukcji i wzmocnienia struktury materiału dzieła sztuki, pozostawiając obiekt w takim stanie estetycznym w jakim przetrwał do naszych czasów.
- podjęciu, oprócz kompleksowej konserwacji technicznej, także czynności restauratorskich (tzw. konserwacja estetyczna).

Z punktu widzenia dzieła sztuki oraz przez wzgląd na substancję oryginalną dzieła sztuki i wiarygodność historyczną istotna jest tylko konserwacja techniczna. Jest tendencja, ale nie reguła, że obiekty muzealne poddawane są konserwacji technicznej w pełnym zakresie bez wykonywania konserwacji estetycznej, a jeśli już, to konserwacja estetyczna wykonywana jest w ograniczonym zakresie, w celu uczynienia dzieła, scalenia całości.

To niezwykle ważne rozróżnienie w pracach przy konserwacji dzieła sztuki mocno komplikuje się w odniesieniu do zabytku architektury. Decyzje w kwestiach konserwatorskich w Wilanowie podejmowane były po wielogodzinnych dyskusjach, podczas komisji konserwatorskich, z udziałem wybitnych przedstawicieli różnych specjalności. Nigdy nie udało się wypracować jednolitego schematu postępowania. Ale też mieliśmy do czynienia z wyjątkowymi wyzwaniem. Spośród wielu prac, za wyjątkowe w swojej skali należy uznać prace konserwatorsko-restauratorskie wraz z koniecznym rozpoznaniem warunków konserwatorsko – mikrobiologicznych w sześciu prywatnych apartamentach Króla Jana III Sobieskiego (korpus główny pałacu): Pokój Chiński, Garderoba Króla, Sypialnia Króla, Pokój Holenderski, Wielka Sień, Pokój Al fresco Malowany, o łącznej powierzchni 216,45 m². W ciągu trwających kilka lat badań, analiz i prac konserwatorskich musieliśmy podjąć ogromną liczbę decyzji. Najtrudniejsze z nich chciałbym tutaj pokrótce przedstawić.

W ścianie między Gabinetem Holenderskim i Wielką Sienią odkryte zostały kolumny, które za czasów Jana III oddzielały te wnętrza. Odkrycie kolumn, to dowód na to, że znane nam przekazy dotyczące monumentalnej dekoracji Wielkiej Sieni z kolumnadą otaczającą pomnik konny Jana III, dotyczyły rzeczywiście zrealizowanego

projektu. Wielka radość z odkrycia ale i wielki problem jak powinniśmy postąpić? Czy należy przywrócić układ z czasów króla? A może częściowe odsłonięcie kolumn i pokazanie ich jako preparatu konserwatorskiego? Podjęta decyzja, to zachowanie aranżacji opartej na wystroju z czasów Augusta Mocnego. Kolumny Jana III zostały zasłonięte tkaninami i boazerią, i jedynie w wyjątkowych przypadkach możliwe jest ich pokazanie w niewielkim fragmencie.

Kolejny przykład, to oryginalne obicia ścienne, wspaniałe welury genueńskie, które zachowały się w Sypialni Króla i w Gabinetcie Holenderskim. Pochodzą one z pierwszej połowy XVIII wieku, kiedy właścicielką rezydencji wilanowskiej była Elżbieta Sieniawska. Niestety, do naszych czasów dotrwały w fatalnym stanie, oryginalne kolory zupełnie wyblakły, a sam materiał był bardzo zniszczony.

Wiedzieliśmy że, w wyniku kompleksowych prac konserwatorskich, dzięki usunięciu wtórnych nawarstwień i wykonaniu rekonstrukcji zniszczonych fragmentów dekoracji wnętrza, Sypialna Królewska i Gabinet Holenderski odzyskają piękny nasycony barokowy koloryt. A co z tkaninami? Żmudna i bardzo kosztowna konserwacja czy wymiana? Decyzja nie była oczywista. Jednak należało ją podjąć. Podjęto decyzję o gruntownej konserwacji zniszczonych tkanin i przeniesieniu ich do magazynu muzealnego oraz zastąpieniu ich kopiami. Nowe tkaniny zamówione zostały w manufakturach we Włoszech i we Francji, które do tkania używają starych krosien. Wierne odtworzenie techniki wykonania i kolorystyki XVIII wiecznych tkanin możliwe było dzięki szczególnie precyzyjnej analizie mniej zniszczonych drobnych fragmentów obić tapicerskich przechowywanych w muzealnym magazynie. W pałacu wystawione zostały fragmenty oryginalnych tkanin jako fragment ekspozycji stałej w pomieszczeniach z których pochodzą. Efekt jest oszałamiający – barokowe wnętrza napełnione nasyconym kolorem, kontrastami, połyskliwą srebrną nicią, ale pamiętajmy jak daleko odeszliśmy od zasady konserwacji zachowawczej w stronę konserwacji estetycznej.

Granice kreacji konserwatorskiej

W zwięzłej definicji zabiegów przy zabytku, prof. Zbigniew Myczkowski charakteryzuje je w następujący sposób: „Konserwacja to działania zachowujące i zabezpieczające obiekt przed zniszczeniem, rewaloryzacja – przywracanie wartości przez działania konserwatorskie i rewitalizacyjne. Kreacja konserwatorska zaś to twórcza kontynuacja kanonów artystycznych i ducha dawnej kompozycji”.

W pałacu wilanowskim istnieje jedno takie miejsce, które od lat stanowi problem. Jest to Sypialnia Króla w której, jak głosi legenda, król Jan III zakończył swoje życie. Jest sypialnia, ale nie ma łoża królewskiego. Brakuje też podstawowej wiedzy o wyglądzie tego łoża. Z zachowanych inwentarzy dowiadujemy się, że królewskie łoże paradne zdobione było rzeźbami delfinów i żółwi.

Nasi poprzednicy, starsi koledzy, próbowali rozwiązać problem łoża na kilka sposobów. W latach 60-tych XX wieku, w miejscu królewskiego łoża pojawiło się proste łoże, na kształt współczesnego tapczanu na podwyższeniu, bez elementów

historyzujących. Jedynie z symbolem królewskiego łoża. Po kilkunastu latach na tym łożu-nie łożu, pojawiły się fragmenty historycznych tkanin, a ponad nim - samonośny baldachim. Ale ciągle nie było to historyczne łoże paradne. Podczas obecnych prac konserwatorskich ponownie padło pytanie: jak powinniśmy postąpić? Decyzja nie była prosta. Sypialnia Króla, której prace konserwatorskie przywróciły dawną wspaniałość, bez łoża paradnego, to jakby dzieło niedokończone. Ważne były też oczekiwania naszych gości. W ostateczności dokonaliśmy rekonstrukcji łoża, której podstawą był przede wszystkim XVIII wieczny dokument będący precyzyjnym opisem łoża, jakie zamawiał Adam Mikołaj Sieniawski, mąż ówczesnej właścicielki Wilanowa, Elżbiety Sieniawskiej. Materiały porównawcze do detali dekoracji znaleziono we wzornikach z epoki, a także w muzeach oraz pałacach za granicą. Proporcje łoża dobrane zostały tak, by nie zakłócały harmonii wnętrza królewskiej sypialni. Pozostaje ciągle jeszcze nie rozwiązany problem: jak gościom odwiedzającym Pałac w Wilanowie powiedzieć, że łoże paradne stojące w Sypialni Króla nie jest łożem królewskim. Jeżeli to nam się nie uda będziemy winni stworzeniu nieprawdziwego przekazu historycznego zapisującego się na trwale w świadomości społecznej.

To tylko kilka problemów z zakresu konserwacji, które mogą być przedmiotem dyskusji. Przed Muzeum Pałac w Wilanowie jeszcze zostało wiele do zrobienia. Z programu konserwatorskiego, który został stworzony 10 lat temu, udało się zrealizować do dnia dzisiejszego około 40%.

Muzeum, atrakcja turystyczna, produkt turystyczny

Współczesne wymagania stawiane przed dzisiejszym muzeum, to nie tylko gromadzenie zabytków, opracowywanie ich, magazynowanie i konserwacja, ale także, a może przede wszystkim prowadzenie działalności edukacyjnej i zapewnienie właściwych warunków zwiedzania oraz korzystania ze zbiorów. Społeczna przydatność muzeum staje się coraz ważniejszym elementem jego oceny. Zinstytucjonalizowane w różnych formach własnościowych i organizacyjnych - muzeum staje się w XXI wieku uosobieniem różnorodnych, poznawczych i twórczych dążeń społeczeństwa obywatelskiego. I, choć często nas to irytuje, podstawowym miernikiem ciągle dla muzeum jest frekwencja. Oznacza to, że egalitarne muzeum winno spełniać zapotrzebowanie społeczne, ale czy dla osiągnięcia jak najwyższej frekwencji, powinno schlebiać gustom kultury masowej? Zapewne nie. Nie mniej jednak, konieczne jest stworzenie warunków zwiedzania i korzystania ze zbiorów zgodnych ze współczesnymi standardami. Nasze usiłowania poprawienia infrastruktury turystycznej jak do tej pory są raczej w sferze projektowania. Z zaplanowanych przed 10 laty inwestycji mających na celu poprawienie infrastruktury turystycznej udało się zrealizować nie więcej niż 10%. Ciągle nie jesteśmy w stanie zakończyć prac przy budowie tzw. Wielkiej Grotarni – podziemnej kubatury, o powierzchni około 1500 m², która znajduje się pomiędzy pałacem, a murem oporowym, pod powierzchnią ogrodu włoskiego. Wielka Grotarnia ma pełnić funkcje muzealne, edukacyjne ale i komercyjne. Będzie niezwykle istotnym elementem, który pozwoli większość nie muzealnych aktywności

wyprowadzić z pałacu, co ze względów prewencyjnych dla zabytkowej przestrzeni jest bardzo ważne. Inne zaplanowane, ale nie zrealizowane przedsięwzięcia to: Dom Gościnny – na przedpolu pałacowym, przeznaczony na działania edukacyjne i rewitalizację przemysłów historycznych, pawilon edukacji przyrodniczej, garaż wielopoziomowy i przede wszystkim pomieszczenia recepcyjno – wystawiennicze pod dziedzińcem głównym Pałacu w Wilanowie.

Dopiero zrealizowanie takiego programu inwestycyjnego pozwoli na najbardziej efektywną ochronę zbiorów muzealnych i ich należyte udostępnienie publiczności, oraz należyte wypełnianie zarówno celów społecznych, jak również realizowanie polityki kulturalnej państwa. Przyczyni się także do podniesienia atrakcyjności turystycznej miejsca i umożliwi prawidłowe nim zarządzanie. A jak wiadomo atrakcyjność turystycznymi ma nie tylko aspekt teoretyczny, ale również praktyczny - rynkowy.

To tylko kilka przykładów trudnych decyzji w trakcie konserwacji wielkiego założenia pałacowo – parkowego. Przed zamkiem w Żółkwi ciągle jeszcze takie pytania są otwarte. Czy wilanowskie rozwiązania będą pozytywnym przykładem dla konserwatorów pracujących przy konserwacji zamku żółkiewskiego? Czas pokaże. Należy tylko mieć nadzieję, że dwa domy jednego króla powrócą do świetności. Że wspólne doświadczenia i bliska współpraca depozytariuszy wartości materialnych i niematerialnych zachowanych w obu królewskich domach, będą należycie służyć teraźniejszości.

Ігор ОКОНЧЕНКО
ГАП ТзОВ "Будівельна справа",
ст. викладач Київського національного університету культури і мистецтв
ВП "ЛФ КНУКіМ", науковий співробітник ДІАЗ у м. Жовкві.
(Матеріали наукової конференції 4-6 жовтня 2012 р.)

ДО ПИТАНЬ ВІДТВОРЕННЯ ПІВНІЧНО-СХІДНОГО ОБОРОННОГО ФРОНТУ ЖОВКІВСЬКОГО ЗАМКУ

Жовківський замок був закладений у 1594р. [1, с. 8]. Впродовж чотирьох століть існування оборонні споруди замку зазнавали значних змін, які були результатом перебудов викликаних мілітарними і цивільними потребами, а також наслідком руйнувань від дії часу і антропогенних факторів. У наш час споруди замку містять нашарування різних періодів, кожен з яких є цінним з історичної точки зору.

У численних публікаціях і обговореннях неодноразово наголошувалося на необхідності реставрації збережених залишків земляних укріплень, відтворення фосі, або лише їх фрагментів для унаочнення естетичних та історичних цінностей пам'ятки. Замок містить поєднання різних функцій серед яких основні резиденційно-житлова і оборонна. Внаслідок нівелювання і перебудов укріплень оборонна функція замку на даний час виражена не чітко, тому навіть часткове відтворення земляних укріплень і фосі з найбільш репрезентативної сторони замку, яка відкрита до теперішньої центральної площі міста сприятиме розкриттю мілітарної суті даного об'єкту.

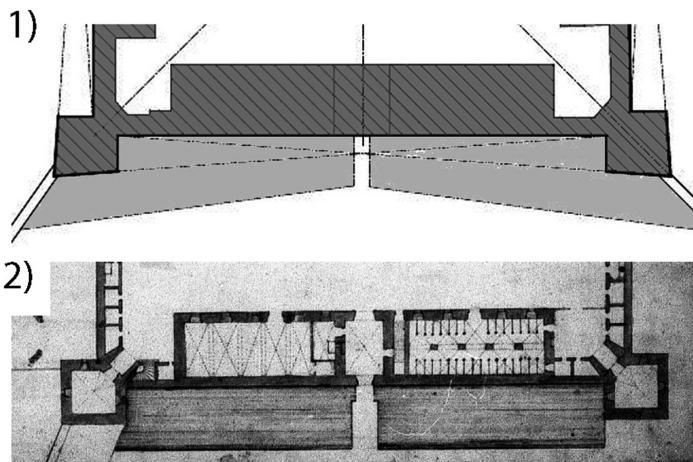

Рис. 1. 1) Схема розташування фосі перед північно-східним пряслом Жовківського замку згідно результатів археологічних досліджень; 2) Фрагмент плану Жовківського замку, поданого Т. Бернатовічем як план авторства А. Кастелло (1740-1742 рр.).

Про існування фоси і земляних укріплень перед замком добре відомо з ряду іконографічних і документальних джерел. Найбільш інформативні з них стосовно вищезгаданих укріплень це карта Ф. фон Міга" (1779-1782 рр.) [2], на якій зображена фоса і вали перед замком та план віднайдений, датований і атрибутований Т. Бернатовічем як план авторства А. Кастелло (1740-1742 рр.) [3, с.207], на якому схематично зображено фосу. Також про існування фоси перед замком довідуємось з інвентарів Жовківського замку XVIII ст. Згідно інвентаря 1743р.: "Перед замком самим, з ринку фоса з тесаного каміння, глибока..."[4]. У інвентарі 1750р. вказано: "Перед замком фоса каменями мурована, фоса чиста, вичищена від намулу" [5, с.125]. Про фосу перед замком і насипний парапет (*вал – прим. авт.*) згадано у інвентарі датованому 1762р.[6] На існування валу і рову з водою перед фронтальним крилом замку зі сторони ринку – вказує М. Осінський, цитуючи інвентар 1750р. [7, с. 46]. Проте, точні габарити передзамкової фоси до недавня були не відомі. Окрім того, можемо лише припускати, як виглядали вали другої лінії укріплень перед замком.

У результаті досліджень технологічної траншеї у 2002 р. навпроти північного наріжника замку було виявлено сток рову з втраченим оскарпуванням і зафіксовано напрям контрескарпу фоси на досліджуваному відтинку, який вказував на значне звуження фоси у бік замкової брами. [8, с.204]

Опираючись на проведений аналіз бастионних фортифікацій аналогічних по типу до жовківських, було виконано графічну реконструкцію передзамкової фоси. Ця робота була використана для розмітки місць під шурфи і уточнення габаритів фоси перед північним пряслем замкових укріплень під час археологічно-архітектурних досліджень оборонних споруд та вузла в'їзної брами жовківського замку, проведених у 2009 р. археологами Лукомським Ю. та Іванишиним Т. на замовлення Державного історико-архітектурного заповідника в м. Жовкві [9].

У результаті археологічних досліджень, окрім іншого, була віднайдена камера призначена для функціонування звідного мосту, на дні камери виявлено добре збережений фрагмент самого дерев'яного вагадлового мосту [10, с. 42], віднайдено в рові перед брамою мурований виступ камери та автентичні фрагменти профільованої бази пілястра ранішого порталу [10, с.45], зафіксовано відмітки закладення фундаментів, габарити фоси та інше. Отримані дані дозволили визначити спосіб функціонування мосту і його конструктивні характеристики такі, як наявність внутрішньої частини з противагою, та визначити розміри внутрішньої частини звідного мосту і рівень робочої поверхні.

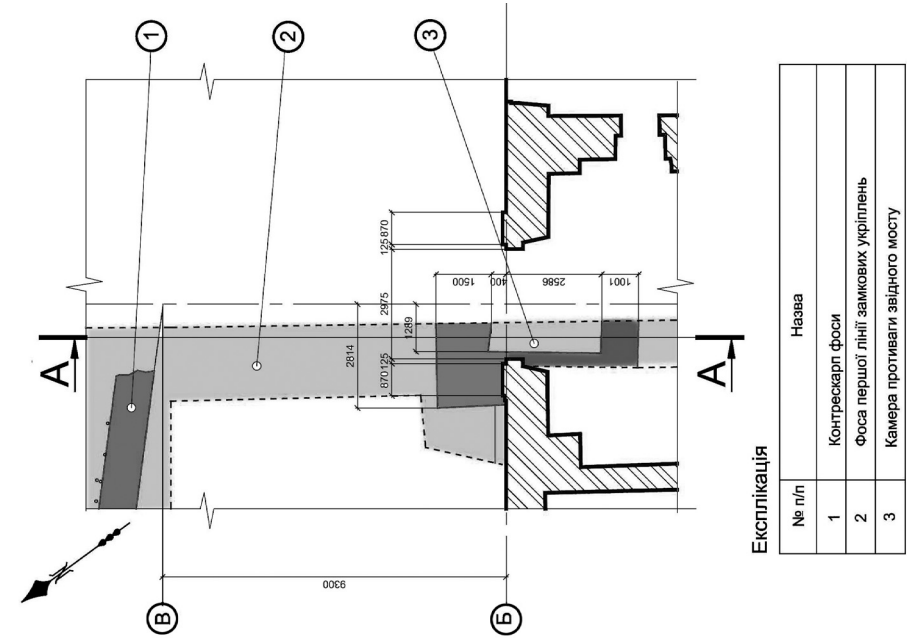

Рис. 2. План першого ярусу брами Жовківського замку з зображенням траншеї, згідно археологічних досліджень 2009р. [11].

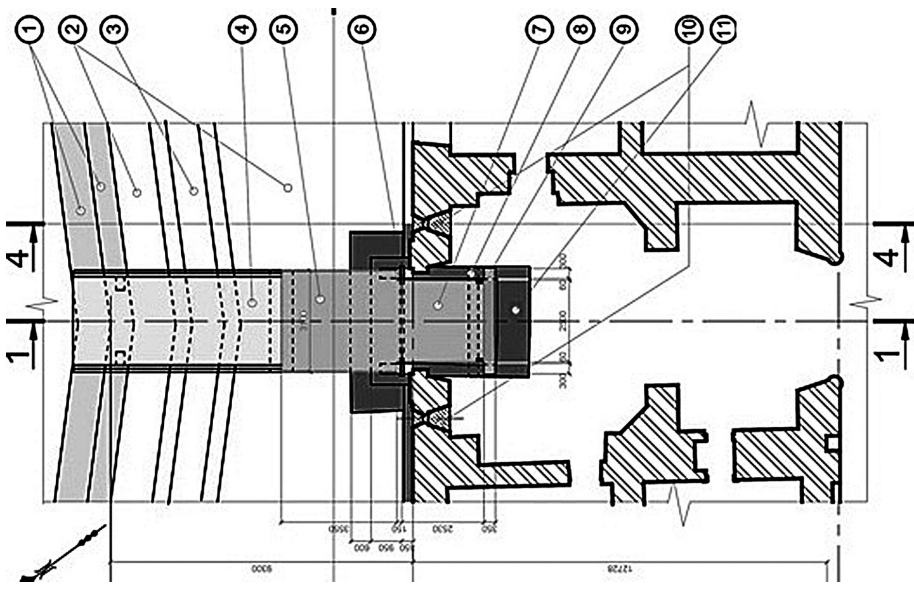

Рис. 3. План в'їзного вузла Жовківського замку. Пропозиції по відтворенню. Фрагмент [11].

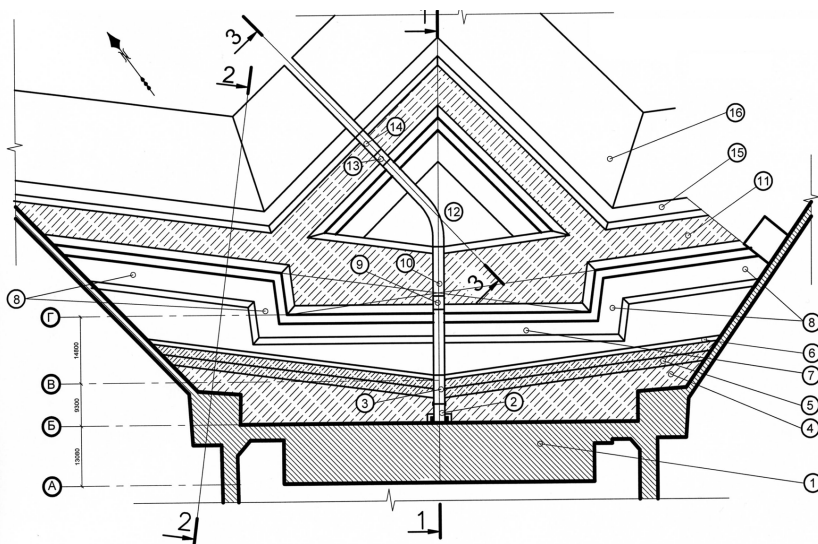

Рис. 4. Реконструкція північно-східного фронту фортифікації Жовківського замку. Фрагмент [11].

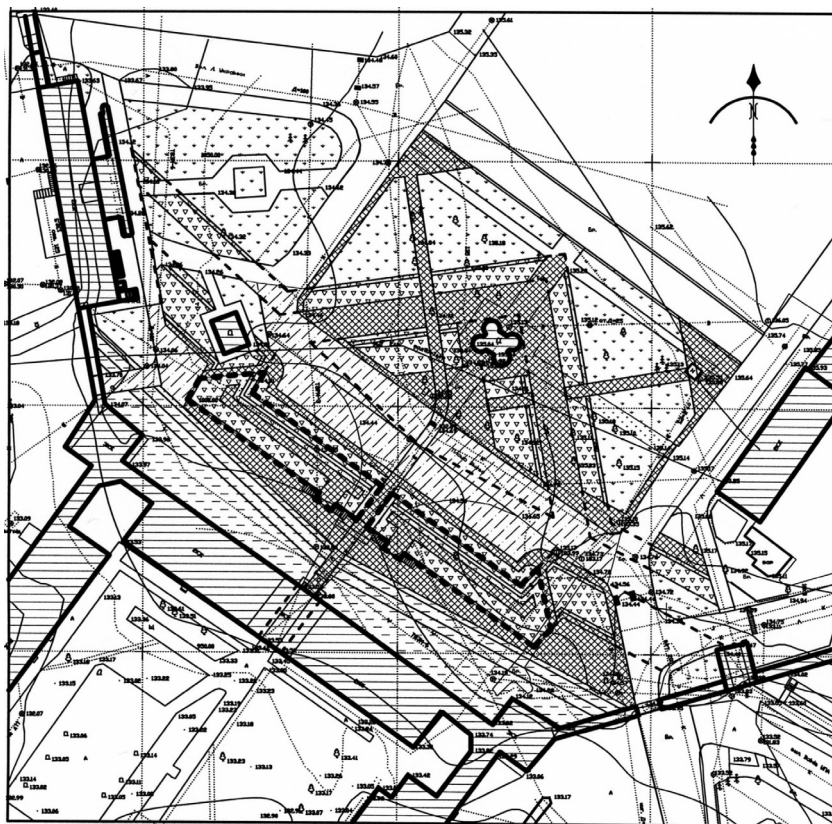

Рис. 5. Проект відтворення і ознакування північно-східного фронту фортифікації Жовківського замку. Фрагмент [11].

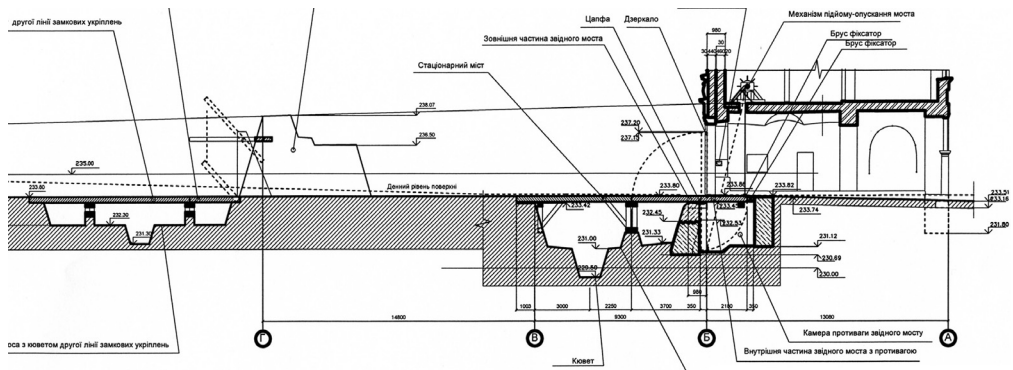

Рис. 6. Реконструкція північно-східного фронту фортифікації Жовківського замку. Перетин 1-1. Фрагмент [11].

Опираючись на дані вищезгаданих археологічних досліджень виконано графічну реконструкцію передзамкових укріплень станом на XVII ст.[11]

Укріплення замку зі сторони середмістя складались з двох оборонних ліній:

Перша лінія складалась з куртини і фланкуючих її наріжних елементів (пунтоне, які збереглися до нашого часу у тілі пізніших споруд). Перед цими укріпленнями знаходилася заводнена оскарпована фоса зіркоподібного прорису у плані, звужена у місцях в'їзного вузла і розширена в районі чол пунтоне. Зірчаста форма фоси відповідала правилам влаштування фоси у бастионній системі організації укріплень і була викликана потребою отримати однакову ширину фоси, як перед наріжниками, так і перед центром куртини, для захисту чол або фасів наріжників вогнем з фланків. Проїзд у замок через фосу першої лінії влаштовано через міст, північно-східна частина якого – стаціонарна, а південно-західна, розміщена в притул до муру брами – звідна.

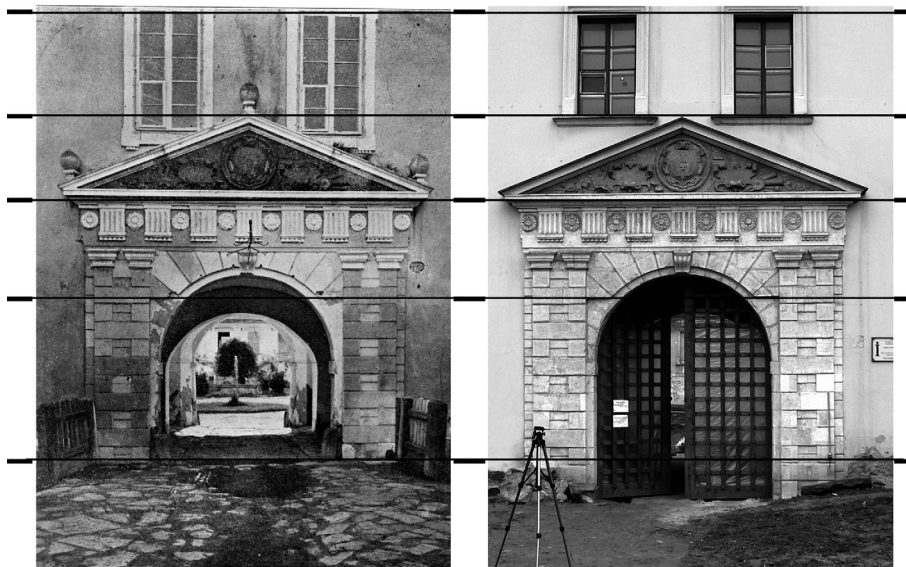
Опираючись на правила побудови укріплень XVI – XVIIст. можна реконструювати вигляд другої лінії укріплень, яка складалась з валу, фоси, рavelіна і гласису. Вал, який згадано в інвентарях XVIII ст. [4, 5, 6] і який прослідковується на карті Ф. фон Міга [2], на даному відтинку складався з двох півбастионів, об'єднаних куртиною, по центру якої було влаштовано проїзд. Куртина з проїздом була захищена рavelіном, що характерно для спорудження в'їзних вузлів укріплень XVI – XVIIст. До того ж, у 2007 р. при дослідженні технологічної траншеї, виконаної будівельниками під час спорудження фонтану на площі Вічевої, колективом у складі Автора, М. Кубая та Т. Іванишина, було виявлено і зафіксовано фрагмент кам'яного мурування, яке автором атрибутоване як залишки оскарпування рavelіну другої лінії укріплень Жовківського замку.

Перед валом навколо рavelіна йшла фоса з влаштованим у ній кюветом, за фосою був гласис з прикритим шляхом. На існування гласису в минулому, окрім іншого, вказує нехарактерний габаритний розмір сучасної площі Вічевої, оскільки сильно розвинене передполе було характерним і необхідним атрибутом існування замків XVI – XVII ст. Згідно даної реконструкції планувальна структура і габарити площі перед замком були іншими, значна її частина була зайнята укрі-

пленнями і передподем. У зонах проїзду другої лінії – через фосоу були влаштовані мости, кожен з яких складався із стаціонарної та звідної частини.

У зв'язку із відсутністю необхідності суттєвих масштабних змін сформованої планувальної структури площі Вічевої – елементи укріплень другої лінії заплановано лише ознакувати, а фосу відтворити. Пропозиція відтворити фосу ставить, у свою чергу, проблему влаштування комунікаційного зв'язку замку з площею. Для вирішення даної проблеми було запропоновано відтворити замковий міст на період мілітарного функціонування замку.

Інформація про міст у інвентарях, а також дані отримані у результаті вищезгаданих археологічних досліджень вказують на можливість функціонування різних варіантів мосту у окремі періоди.

Поч. ХХст.

Поч. ХХІст.

Рис. 7. Портал в'їзного вузла Жовківського замку. Фото поч. ХХст. Фото поч. ХХІст.

Присутність у існуючій споруді брами декількох будівельних етапів, останні з яких припадають на немілітарне функціонування замку, призвело до втрати більшості елементів, пов'язаних з конструкцією мосту. Змінився рівень денної поверхні проїзду, перемуроване склепіння над проїздом і частина мурів брами. Під лицевим пілястром недавно реставрованого порталу, збереглися автентичні фрагменти профільованої бази пілястра попереднього порталу [10, с.45]. Попередній портал обрамляв дещо ширший проєм від існуючого.

Згідно відомостей поданих у історичних інвентарях звідний міст перед замком існував, ще в середині ХVІІІ ст. Інвентар за 1743 р. подає: "... брама мурована навпроти ратуші, перед нею – міст старий з поручнями з обидвох сторін,.....також звідний міст на двох ланцюгах з кунами (кільцями – прим.авт.) залізними на валу з обидвох кінців окованими, з рихвами (металевими кільцями для скріплення – прим.авт.) і чопами (цапфами – прим.авт.), ворота подвійні, покриті залізною

бляхою з полосами залізними на гвіздках, у воротах – фіртка з металевими ґратами ... в тій брамі міст, по ліву руку камін синій, по праву руку тюрма темна" [4] У інвентарі за 1750 р. наведена аналогічна інформація [5]. Певні зміни зустрічаємо в інвентарі датованому 1762р.: " Рухаючись далі до замку, по середині вище згаданої фоси, на кам'яному підмурівку міст на восьми тесаних стовпах, дубових, при якому поручні з обох сторін соснові, чорно з золотим мальовані і при них лави для сидіння. Декілька кроків під саму йдучи браму, стикається другий міст звідний, колись був на ланцюгах ... " [6].

Незважаючи на великий масив інформації, отриманої дослідним і аналітичним шляхом, залишилася не з'ясованою інформація про окремі деталі підйомного механізму.

Для уточнення цих питань було залучено інформацію отриману у аналогах, опрацьовано праці теоретиків оборонної архітектури і праці дослідників оборонної архітектури, у яких подано принципівні схеми та конструкції звідних мостів. Найбільш інформативними з них є праці Фрейтага [12], Віоле ле Дюка [13], О. Шуазі [14], В. Шперка [15]. Окрім того, були розглянуті приклади відтворення звідних мостів.

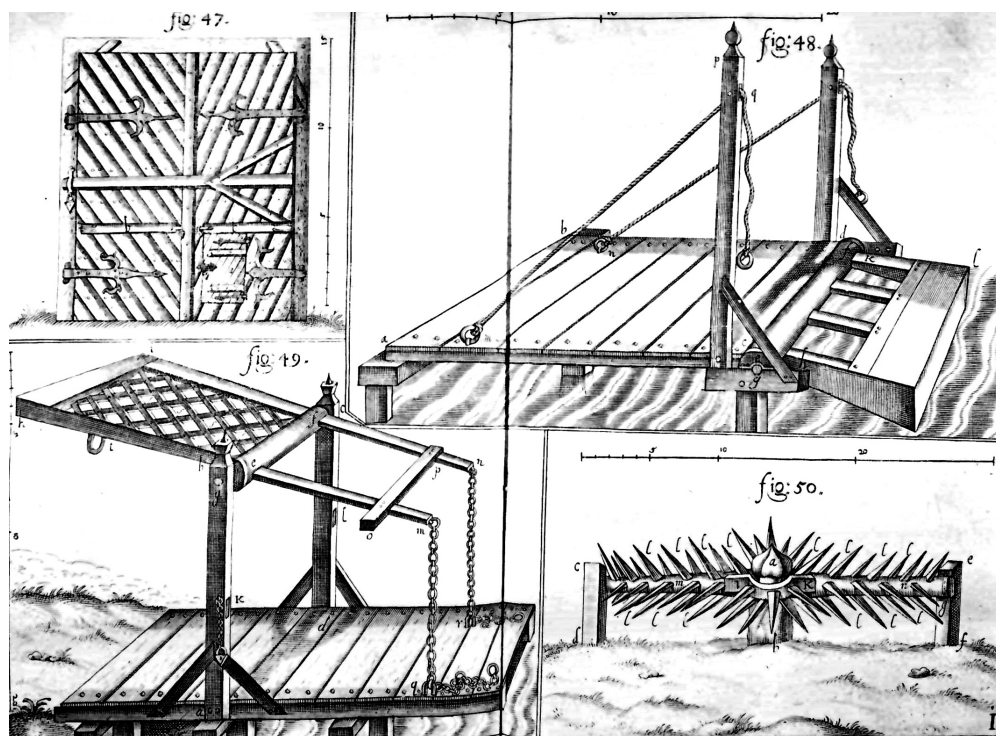

Рис. 8. Комунікативні перешкоди, які застосовувались у XVII ст.
Ілюстрація з книги А. Фрейтага "Architectura militaris..." [12].

Рис. 9. П'ятничанська вежа. В'їзний вузол з підйомним мостом. Фото 2010 р. (схема №1)

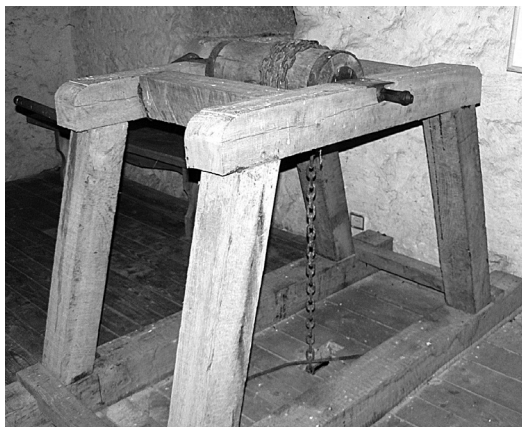

Рис. 10. Діючий коловорот підйомного мосту П'ятничанської вежі. Фото 2010 р.

У результаті досліджень було виявлено декілька принципових схем влаштування підйомного моста, кожна з яких могла мати місце у певний період мілітарного функціонування жовківського замку.

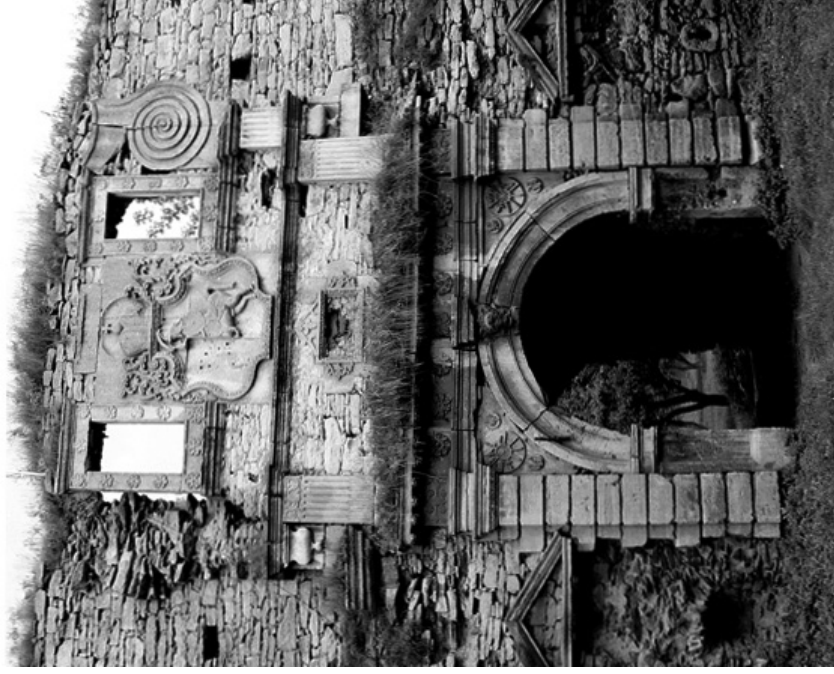
Принципова схема №1. Для влаштування звідного мосту згідно цієї схеми необхідно: міст, який складається з зовнішньої і внутрішньої частин (внутрішня частина з противагою), урівноважених на цапфах; ланцюги зафіксовані кунами наприкінці внутрішньої частини моста, до якої прикріплено противагу. Ланцюги, через отвори у склепінні, потрапляють у машинний зал, розміщений на другому ярусі в'їзної вежі, де і відбувається керівництво операціями підйому – опускання. Аналог – влаштування звідного мосту у П'ятничанській вежі [16, с.276-278].

Принципова схема №2. Для влаштування звідного мосту згідно цієї схеми необхідно: міст, який складається з зовнішньої і внутрішньої частин (внутрішня частина з противагою), урівноважених на цапфах; ланцюги зовнішньої частини мосту підчеплені до зовнішніх виступаючих важелів противаг, які при підйомі моста лягають у вертикальні пази, розміщених у зоні існуючих віконних прорізів над проїздом. За допомогою ланцюгів важелі противаг з внутрішньої сторони підпорядковані підйомним механізмам, які розміщені на другому ярусі в'їзної вежі, де і відбувається керівництво операціями підйому – опускання. Аналогічна схема влаштування звідного мосту застосована у брамі дель Карміне замку Сфорца у Мілані, Італія.

Принципова схема №3. Для влаштування звідного мосту згідно цієї схеми необхідно: міст, який складається з зовнішньої і внутрішньої частин (внутрішня частина з противагою), урівноважених на цапфах; ланцюги зовнішньої частини мосту через великорозмірні прийомні порти (у місці яких у даний момент віконні проєми над проїздом) зв'язані з машинним залом, розміщеним у другому ярусі в'їзної вежі, де і відбувається керівництво операціями підйому – опускання. Аналогічна

*Рис. 11. Брама дель Карміне замку Сфорца у Мілані
(схема. №2)*

*Рис. 12. Замок у Чернівці. В'їзна брама. Фото 2008р.
(схема. №3)*

схема влаштування звідного мосту була застосована в замку Чернелиці, про що свідчать збережені вертикальні проєми прийомних портів, розміщених аналогічно сучасним віконним проємам другого ярусу в'їзної брами Жовківського замку. Влаштування механізму звідного мосту згідно третьої принципової схеми – згадується в інвентарному описі Жовківського замку станом на 1743 р. Аналогічна схема влаштування звідного мосту викладена в працях О. Шуазі [14, с.529, рис. 368, схема а].

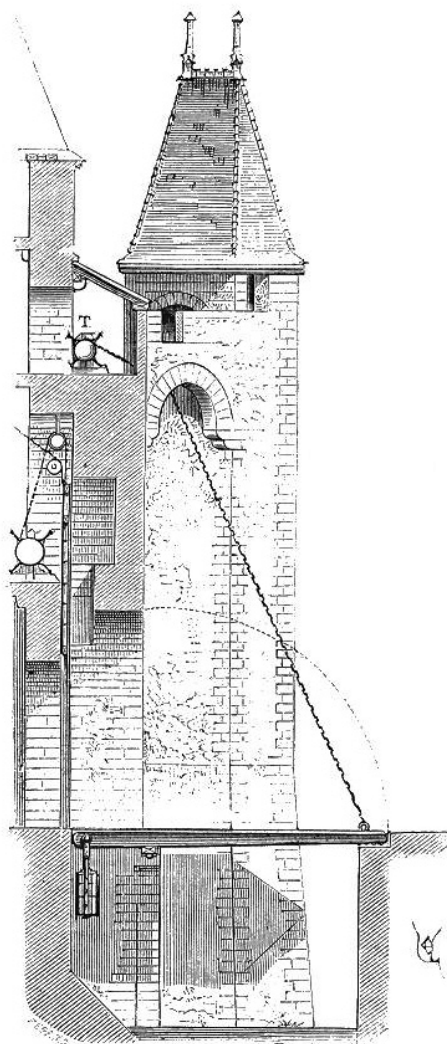

Рис. 13. Принципова схема влаштування підйомного мосту за Віоле-ле-Дюком [13, с.358] (схема №4)

застосуванні даної принципової схеми влаштування механізму звідного мосту – внутрішня частина мосту з противагою стає непотрібною. Тому частину мосту

Принципова схема №4. Для влаштування звідного мосту згідно цієї схеми необхідно: міст, який складається з зовнішньої і внутрішньої частин, урівноважених на цапфах; одні ланцюги підчеплені до кінця зовнішньої частини мосту, а інші (за наявності противаги) підчеплені до внутрішньої частини мосту. Ланцюги зовнішньої частини мосту – через прийомні порти, які розміщені у фасадній стіні у рівні сучасного фронтону існуючого оздоблення порталу, зв'язані з машинним залом, розміщеним у другому ярусі, а ланцюги внутрішньої частини мосту зв'язані з машинним залом через отвір у склепінні. Механічна схема роботи даного звідного мосту вимагала синхронної роботи двох коловоротів: перший – піднімає зовнішню частину мосту, а другий (одночасно з першим) опускає внутрішню частину мосту з противагою (і навпаки). Аналогічна схема влаштування звідного мосту викладена в праці Віоле-ле-Дюка [13, с.358].

Принципова схема №5. Для влаштування звідного мосту згідно цієї схеми необхідно: міст, який складається лише з зовнішньої частини зафіксований цапфами; ланцюги зафіксовані наприкінці зовнішньої частини мосту; ланцюги через прийомні порти (які розміщені у фасадній стіні у рівні сучасного фронтону існуючого оздоблення порталу) потрапляють у машинний зал, розміщений на другому ярусі в'їзної вежі, де і відбувається керівництво операціями підйому-опускання. При

з протывагою – відрубали, а камеру – засипали. Аналогічна схема влаштування звідного мосту викладена в працях О. Шуазі [14, с.529, рис. 368, схема с].

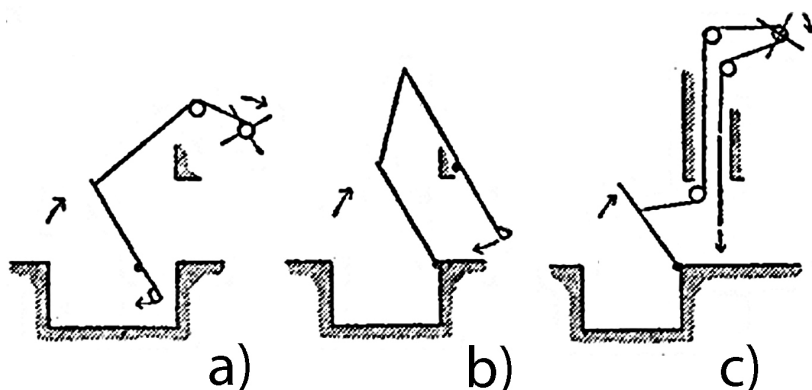

Рис. 14. Принципові схеми влаштування підйомних мостів за О. Шуазі [14, с.529].
а) схема №3, б) схема №2, с) схема №5

Жодна зі схем не підходить ідеально для застосування у існуючій споруді в'їзної брами Жовківського замку, це пов'язано зі змінами, які зазнала брама, починаючи з другої половини XVIII ст., після того, як звідний міст припинив своє функціонування.

Розглянувши п'ять принципів схем влаштування механізмів підйомного моста та можливість їх адаптації до існуючого порталу з його заданим проемом і габаритом дзеркала – авторами було запропоновано до втілення схему №1 як таку, що відповідаючи всім вимогам і умовам, максимально гармонійно вписується в існуюче середовище, дозволяє залишити без втручань цінну субстанцію існуючого порталу.

Література

1. Baroncz S. Pamiatki miasta Zolkwi. –Lwow: Drukiem Piotra Pillera,1852. – 139s.
2. Mieg F. von, Karte des Koenigreiches Galizien und Lodomerien, 1779-1782, Kriegsarchiv in Wien, Nr. B. IXa. –390; Петришин Г.П. "Карта Ф. фон Міра" (1779-1782 pp.) як джерело до містознавства Галичини / (Праці Українського центру історичного містознавства. Вип. 5. - Львів: Видавництво Національного університету "Львівська політехніка", 2006. – С.107.
3. Bernatowicz T. Rezydencja Sobieskich i Radziwillow w Zolkwi w swietle nieznanego planu Antonia Castello // Ikono Theka. Prace Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego. – Warszawa: w-wo Neriton, 1998. - №13.- S.207
4. Inwentarz "Trakt Żółkiewski" 1743r. Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas w Wilnie, f.459, op.1, nr 1472. Kwerendę i dokumentację elektroniczną wykonał na zlecenie Muzeum-Pałac w Wilanowie Tadeusz Bernatowicz.
5. "Opisanie zamku żółkiewskiego" z inwentarza zamku żółkiewskiego 1750r.

- Опублікований у праці: Osinski M. Zamek w Zolkwi. – Lwow: Nakladem tow. Opieki nad zabytkami sztuki i kultury we Lwowie, 1933. – S.116-125.
6. "Opisanie zamku żółkiewskiego" z inwentarza około 1762r. Archiwum Główne Akt Dawnych Archiwum Radziwiłłowskie, dz. X, papiery Sobieskich. Kwerendę i dokumentację elektroniczną wykonał na zlecenie Muzeum-Pałac w Wilanowie Tadeusz Bernatowicz.
 7. Osinski M. Zamek w Zolkwi. – Lwow: Nakladem tow. Opieki nad zabytkami sztuki i kultury we Lwowie, 1933. – s.143.
 8. Оконченко О.М. Дослідження земляних укріплень жовківського замку // Архітектура: Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. - Львів: НУЛП, 2004. - №505 – С. 202-207.
 9. Лукомський Ю., Іванишин Т. Звіт про археологічно-архітектурні дослідження оборонних споруд та вузла в'їзної брами замку в місті Жовква 2009 року / Міністерство регіонального розвитку та будівництва України Державний історико-архітектурний заповідник у м. Жовкві. - Львів–Жовква, 2009.
 10. Лукомський Ю., Іванишин Т. Археологічно-архітектурні дослідження оборонних споруд та вузла в'їзної брами замку у місті Жовква 2009 р. // Матер. наук. конф. "Жовква крізь століття" 22-24 квітня 2010 р. Державний історико-архітектурний заповідник у м.Жовкві. Науковий збірник випуск 1. – Жовква, 2010. - ст.40-50.
 11. Проектні і досліджувальні роботи на пам'ятці архітектури національного значення (охорон. №385) – замку у м. Жовква Львівської області, пл. Вічева №2. Реставрація передзамкових оборонних споруд та вузла в'їзної брами. Замовник – державний історико-архітектурний заповідник у м.Жовкві. Виконавець – приватне підприємство «Ярко і К°». Графічна реконструкція північно-східного фронту Жовківського замку. ГАП Цимбалюк С., дир. Чурилик Я., автори Оконченко О., Оконченко І.
 12. Freitag Adam. Architectura militaris nova et aucta oder Neue vermehrte Fortification ... Letzte edition verbessert. Amsterdam: Elzevier D., 1665.
 13. Viollet-le-Duc M. Dictionnaire raisonne de l'Architecture Francaise du XIe au XVIe siecle.Paris: A.Morel, 1869. – Tom. 7 – 570с.
 14. Шуази Огюст. История архитектуры. Auguste Choisy. Histoire de l'Architecture. Перевод с французского Е.Г. Денисовой - Москва: Издательство Всесоюзной Академии Архитектуры,1937.- Т.2. – 694с.
 15. Шперк В. Фортификационный словарь. - Москва: ВИА КА им. В. Куйбышева, 1946.
 16. Рожко М. Токарський Ю. Звідні мости – елемент структури оборонних укріплень давньоруського міста .(До питань інженерної реконструкції механізму підйому моста). // Записки НТШ. Праці Секції мистецтвознавства.Том ССХХVII. Львів, 1994.-с.259-278.

Ігор ОКОНЧЕНКО
магістр архітектури,
старший викладач кафедри кіно-телемистецтва ВП «Львівська філія
Київського національного університету культури і мистецтв»

ГЕНЕЗА СТРУКТУРИ ФОРТИФІКАЦІЙ ЖОВКВИ У СВІТЛІ НОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Підсумовано результати досліджень фортифікацій м. Жовкви з 2009 по 2012 рр.

Ключові слова: фортифікація, укріплення, оборонна лінія, бастея, башта, бастіон.

У процесі комплексного дослідження оборонних споруд м. Жовкви (упродовж 2009 – 2012 рр.) було проведено великий обсяг натурних та камеральних робіт, які можна поділити на три взаємозв'язані етапи.

1 етап. Дослідження хронології будівництва оборонних споруд міста Жовкви (за опублікованими науковими працями та архівними матеріалами) з метою виокремлення основних етапів будівництва мілітарних об'єктів, що призвело до виявлення ряду одночасових фактів, які взаємовиключають один одного. Окрім того було виявлено відсутність чіткої локалізації більшості, відомих на сьогодні мілітарних об'єктів.

2 етап. Натурні дослідження території і графічна фіксація залишків оборонних споруд із подальшою їх ідентифікацією та визначенням приналежності до відповідних систем і шкіль мілітарної архітектури призвели до виявлення у м. Жовкві не характерних для укріплень XVI - XVII ст. тенденцій та форм, які є пізнішими нашаруваннями не мілітарного призначення, виконаними у романтично-псевдомілітарному стилі, характерному для кінця XVIII – середини XIX ст.

3 етап. Проведення аналізу існуючої містобудівної тканини м. Жовкви паралельно з археологічними дослідженнями та порівняння із відомими аналогами спростували ряд усталених версій та пануючих теорій стосовно укріплень м. Жовкви.

У процесі досліджень окресленого періоду було отримано такі результати:

- з'ясовано, що наріжна башта Домініканського комплексу (башта розташована на стику північного і східного прясел міських укріплень) була надбудована на тілі ранішої бастеї, у свою чергу, відсутність перев'язки між тілом башти і прилеглими стінами свідчить про їх пізніше походження [2. с. 183];
- з'ясовано, що восьмигранна башта-дзвінниця Парафіяльного костелу (центральна башта південно-західного прясла міських укріплень) на ранніх етапах мілітарного функціонування була бастеєю, круглою у плані [2. с. 183];

- віднайдено, протрасовано та ідентифіковано бастею першої лінії північного прясла міських укріплень, що дозволило з впевненістю констатувати про наявність бастейного нарису міських укріплень Жовкви станом на перший етап уфортифікування міста;
- віднайдено первинну браму південно-східного прясла міських мурів (Звіринецьку браму мілітарного періоду) та обгрунтовано пізньочасове походження теперішньої класицистичної Звіринецької брами [2. с. 182];
- віднайдено місце розташування Львівської в'їзної брами та визначено її по-вздовжні розміри [2. с. 182];
- виявлено та обгрунтовано, що існуючий портал замкової в'їзної брами виконано у другій половині ХІХст.;
- віднайдено та протрасовано північно-східне прясло замкових фортифікацій (укріплень зі сторони теперішньої площі Вічевої), що спростувало загально-прийняте твердження про відсутність замкових укріплень зі сторони міста у період мілітарного функціонування замку [2. с. 185];
- віднайдено, протрасовано та ідентифіковано залишки рavelіну північно-східного прясла замкових фортифікацій [2. с. 185];
- віднайдено, протрасовано та ідентифіковано фрагмент першої оборонної лінії північного прясла міських укріплень, що дозволило відтворити профіль цієї лінії на даному відтинку;
- віднайдено, протрасовано та ідентифіковано оборонні лінії південно-східного прясла міських укріплень, що дозволило відтворити їх профіль на даному відтинку [2. с. 185];
- локалізовано наріжний північно-західний бастион другої лінії міських укріплень, визначено його габарити [2. с. 185];
- ідентифіковано на території так званого "Винниківського двору" залишків довготривалих укріплень 1650-1700 рр., які захищали північно-західне прясло замку, Глинську браму та частково західне прясло міських укріплень від вогню ворожої артилерії;
- віднайдено та ідентифіковано австрійський редут 1800-поч. 1900-х. рр. на північний захід від території міста у мурах, який контролював шлях з Волі-Висоцької на Жовкву [2. с. 185];
- висвітлено і обгрунтовано версію про участь Б. Морандо у закладенні м.Жовкви і роботі над жовківськими фортифікаціями [1. с. 30 - 34];
- протрасовано раніше невідомі бастионні укріплення Глинського передмістя;
- протрасовано бастионні укріплення Львівського передмістя;
- створено хронологічу таблицю генези фортифікацій м. Жовкви;
- зібрано бібліографію присвячену фортифікаціям м. Жовкви;
- уточнено гіпотетичну схему оборонних укріплень Жовкви станом на кінець ХVІІ ст. (на період їх мілітарного функціонування);

Наведені узагальнені матеріали слід враховувати при розробці програм подальших досліджень жовківських фортифікацій, оскільки для збереження та обгрунтованого експонування існуючих оборонних укріплень Жовкви необхідне їх всебічне детальне вивчення.

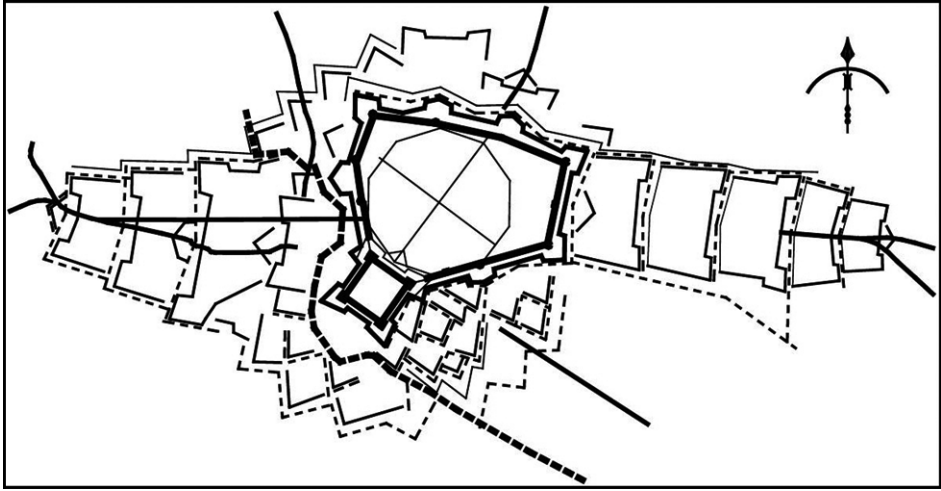

Рис. 1. Схема укріплень міста Жовкви станом на кінець XVII ст. Реконструкція О.Оконченко та І. Оконченка.

Література

1. Кубай М. Архітектор Бернардо Морандо і його можлива участь у закладенні Жовкви. Міжнародна наукова конференція. Дослідження, збереження і реставрація об'єктів культурної спадщини./ 22-24 березня 2012р. Львів, НУЛП, Інститут архітектури, кафедра РРАК – 2012. – ст.30 – 34.
2. Оконченко І. Дослідження міських укріплень Жовкви XVI-XVIII ст.// Матер. наук. конф. "Жовква крізь століття" Державний історико-архітектурний заповідник у м.Жовкві. Науковий збірник: випуск 1. – Жовква, 2010. - ст.172-187.

Розділ III

Дослідження пам'яток

С. БОНДАР

науковий співробітник

Державного історико-культурного заповідника «Межибіж»

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «МЕЖИБІЖ» У 2009-2011 РОКАХ: ШЛЯХ ДО ТВОРЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ.

Наукова діяльність у ДІКЗ «Межибіж» пройшла кілька етапів: від дослідження території краю та історії фортеці і до комплексного формування історії регіону. Проведення з 1996 року регіональних конференцій дало змогу поглибити вивчення даного регіону. З 2009 року – період піднесення наукової діяльності заповідника, проведення щорічних конференцій. Матеріали, отримані в результаті проведення конференцій та археологічних досліджень, складають основу вироблення концепції діяльності заповідника.

Ключові слова: наукова діяльність, заповідник, археологічна експедиція, наукова стаття, конференція, концепція.

Наукова діяльність у Державному історико-культурному заповіднику пройшла декілька періодів: від дослідження території краю, історії містечка та фортеці (1969–1996) і до комплексного та широкомасштабного формування історії регіону (1996–2012).

У 70–80-х роках ХХ ст. розвитку краєзнавства сприяло зростання освітнього рівня народу, використання державними органами краєзнавчої, музейної, пам'яткоохоронної, культосвітньої роботи для патріотичного виховання молоді. У цей час стали з'являтися нові музеї – важливі осередки краєзнавства. У березні 1971 р., як відділ Хмельницького краєзнавчого музею, відкрився музей у Меджибізькій фортеці, першим завідувачем якого було призначено Михайла Ягодзінського.

У квітні 1969 р. Ягодзінський став науковим співробітником Меджибізького музею. Його стараннями розпочався активний процес збирання пам'яток давнини краю, проведення археологічних розвідок по берегах річок Південний Буг та Бужок. Він засновував фонди, вишукував необхідні стародавні речі, активно співпрацював з головним архітектором проекту реставрації фортеці Євгенією Лопушинською, археологом Олександром Авагяном, котрий проводив стаціонарні археологічні дослідження подвір'я Меджибізької фортеці. Саме Ягодзінський в 1973 році розпочав археологічне дослідження подвір'я, при цьому значну увагу приділяв збереженню пам'яток історії. В 1973 р. завдяки його наполегливості було

віднайдено первинне ядро Меджибзької фортеці XII-XIV ст., літописного «Межибожа», введено в науковий обіг десятки археологічних пам'яток. [8, с. 6-7]

У 80-х роках співробітники музею мали змогу виїжджати в експедиції, збирати експонати, записувати фольклор та відомості з етнографії. Саме тоді були розроблені наукові теми: «Жіночий народний одяг та його оздоблення на Поділлі XVII – поч. XX ст.» (Галина Медведчук); «Гончарство на Поділлі», «Гутництво на Поділлі» (Мирослав Пінчак). Науковці зібрали чимало матеріалу про чоловічий народний одяг подолян, про подільське народне ткацтво, про предмети побуту та їх назви. Михайло Ягодзінський дослідив архівні документи про селянські антифеодальні виступи на Поділлі у XVIII – XIX ст.[6, с. 147]

У 1985 р. почалися архітектурно-археологічні дослідження Меджибзької фортеці експедицією Інституту археології АН УРСР та Інституту «Укрпроектреставрація», яку очолював спочатку Олександр Авагян, а пізніше Юрій Толкачов.

У 80-ті роки Меджибзький музей – фортеця став значним центром туризму Хмельниччини, сюди приїжджали екскурсанти з різних куточків Радянського Союзу і з-за кордону.

У 1991 році, коли Україна стає незалежною державою, настає новий етап дослідницької роботи, вивчення Поділля і Межибожа продовжуються. Розпочалось національно-культурне відродження, повернення до власної історії, раніше забороненого пласту національних обрядів та традицій. У цих умовах музейні заклади починають збір нових матеріалів і переобладнання експозицій, вивчення тих сторінок історії Поділля, які були «білими плямами».

У серпні 1996 р. до святкування 850-річчя Межибожа була проведена наукова конференція «Межибж: 850 років історії». Видані матеріали науково-практичної конференції, згруповані за темами: I. «Архітектурно-краєзнавчі дослідження Межибожа та довкілля»; II. «Історія Межибожа та його околиць»; III. «Освіта. Культура». Заслужують уваги дослідження Мирослава Пінчака «Спроба регенерації частини Межибожа к. XVI – поч. XVIII ст.»; Галини Медведчук «Кушнірство в Межибожі», «То була людина оригінальна і талановита»; Галини Медведчук та Мирослава Пінчака «З історії Меджибзького історико-етнографічного музею».[6, с. 170-171]

З січня 1997 р. музей вийшов зі структури обласного краєзнавчого музею і став самостійною юридичною одиницею й отримав назву Меджибзького регіонального історико-етнографічного музею-фортеці.

Постановою Кабміну України «Про державний історико-культурний заповідник «Межибж» від 27.12.2001 року №1759 замковий ансамбль в Межибожі юридично було оголошено Державним історико-культурним заповідником «Межибж», а фактично створено у січні 2004 р.[7, с. 76]

Для визначення та окреслення основних напрямів діяльності Державного історико-культурного заповідника «Межибж» у 2009 році розроблена Концепція його розвитку, яка, реалізуючи основні напрямки державної політики України в галузі охорони культурної спадщини, покликана розробити комплекс заходів, спрямованих на реставрацію замкового ансамблю, створення в його стінах ряду музеїв та постійно діючих експозицій, визначення оптимальної моделі

науково-дослідної, культурно-освітньої, рекреаційної діяльності та інженерно-господарської організації території. Одним з завдань є формування іміджу заповідника як туристичного центру, навколо якого буде сформована розвинута туристична інфраструктура.[5, с. 2]

Починаючи із 2009 року наукова діяльність заповідника йде стрімко в гору. Видруковано 59 наукових статей і повідомлень: старшого наукового співробітника Візнюк В.Г.: «З історії ремесел містечка», «Орановський Алоїзій Казимирович», «Діонісій Маклер – парко-будівничий України», «До 65-річчя визволення Меджибожа», «З історії вулиць містечка Меджибіж», «Народний герой Максим Кривоніс», «Опис м. Могилева-Подільського в праці Є.Й. Сіцінського «Приходи и церкви Подольской епархии», «Подільська Горлиця – Марія Руденко». Зберігача основних фондів Гончар О.О.: «Її Величність княгиня Ольга...», «Було колись село Чарторийка...», «Графи Моркови на Летичівщині», «Сенявські і Чарторийські у Меджибожі», «Це було у Меджибожі...». Заступником з наукової роботи Леськів І.Я.: «Меджибізький історико-етнографічний музей». Наукового співробітника Марущака О.А.: «Павло Скоропадський: Меджибізький період». «Достойний нащадок Володимира Мономаха (спроба творення історичного портрета Великого князя Київського Ізяслава Мстиславовича)». Провідного наукового співробітника Медведчук Г.К.: «Видатні постаті в історії стародавнього Меджибожа», «Вогнепальна зброя на території державних замків Поділля у середині XV – середині XVII століття», «Ковальство на Поділлі», «Шевський промисел на Поділлі (XVI – перша половина XX ст.)», «Видатні постаті в історії стародавнього Меджибожа» (продовження), «Визначний діяч української культури (до 170-річчя з дня народження П.Чубинського)», «Він сам себе створив – требуховецький «Піфагор», «Дослідник нашого краю (про Г.Логвина)», «Історія маєтків Сенявських-Чарторийських на сторінках праці «Приходи и церкви Подольской епархии», «Мистецтво давнє та сучасне» (про витинанку), «Міст, перекинутий у минуле (до Міжнародного дня музеїв)», «Піонер української фольклористики й етнографії», «Подільянин Яків Гандзюк – один з перших творців армії Української Народної Республіки», «Український народний одяг подільських селян XVII – I пол. XX ст.», «Фольклорист з Поділля (до 180-річчя з дня народження А.І. Димінського)». [1, с. 2-4]

З 12 січня 2009 року виконуючим обов'язки директора Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» призначено Олега Погорільця, а 31 серпня 2009 року він став директором ДІКЗ «Межибіж». В цьому році він опублікував наступні статті: «Дослідник історії містечка і перший творець музейного закладу – подільський краєзнавець М.Й. Ягодзінський»; «Меджибіж – «авово» збройних сил України» (у співавторстві із Трембіцьким А.); «До питання локалізації битви 1792 р. під Зеленцями (Жилинцями) на Волині (у співавторстві з Лукашук В.); «Вступне слово». Голодомор 1932-1933 років в Україні: події та факти».

Значний обсяг наукової роботи у 2009 році зроблено заступником директора із наукової роботи Анатолієм Трембіцьким, опубліковано такі праці: «Голодомор і колективізація в Україні в усній творчості»; «До історії дослідження трипільської культури на Поділлі»; «До історії дослідження українсько-польських дво-

рянських родів Корженьовських» (у співавторстві із Трембiцьким А. А.); «До історії останніх життєвих шляхів І.Фещенко-Чопiвського» (у співавторстві з Іваневич Л.А.); «До історії співпраці Євфимія Сiцiнського з Павлом Матвiєвським (за матеріалами епiстолярної спадщини)»; «Євфимій Йосипович Сiцiнський: життя вiддане науцi» (до 150-рiччя вiд дня народження); «Євфимій Сiцiнський – дослідник Болохiвського князiвства»; «Жолтовський Павло Миколайович: хронiка життєвого i творчого шляхів (08.12.1904 – 30.08.1986)»; «З епiстолярної спадщини українського художника Василя Дядинок»; «З історії родового маєтку Скібневського в Голозубинцях»; «Караван-сараї (гостинні (заїжджі) двори) на Подiллі»; «Наукова та громадська діяльність Павла Жолтовського»; «Науково-богословська діяльність Володимира Чехiвського» та багато інших. [4, с. 36-38]

У 2009 році науковими працівниками перевидано 5 праць з історії містечка Меджибожа і фортець краю:

- Євфимій Сiцiнський. Смотрицький замок.
- Логвин Г. Н. Замок в Меджибожi (Пам'ятник архiтектури XVI ст.).
- Орановський А. К. Исторический очерк местечка Меджибожа (из посмертных записок генерала Орановского).
- Орловский А. К. Историческое описание местечка Меджибожа Летичевского уезда.
- Сiцiнський Є. Муровані церкви на Подiллі. [1, с. 4-6]

З 2009 року на базі Державного історико-культурного заповідника «Межибiж» вiдновили роботу науковi конференцiї, перша з яких вiдбулась ще у 1996 році. Проведено Другу науково-красназничу конференцiю «Стародавнiй Меджибiж в iсторико-культурнiй спадщинi України» (12-13 червня), присвячену 40-рiччю створення музейного комплексу в Меджибiзькiй фортецi та пам'ятi подiльського красназничя, першого директора музею Михайла Йосиповича Ягодзiнського. В її роботi взяли участь 113 науково-педагогiчних працівників, аспiрантiв, студентiв та учнiв навчальних закладiв з 12 областей України (Вiнницька, Волинська, Днiпропетровська, Киiвська, Одеська, Рiвненська, Сумська, Тернопiльська, Харкiвська, Хмельницька, Черкаська та Чернiвецька), Росiйської Федерацiї (м. Щолково Московська обл.), Республiки Литви (м. Вiльнюс) i Республiки Беларусь (м. Мiнськ), якi надiслали бiльше 100 статей та повiдомлень. [7, с. 221]

Дiапазон наукових досліджень значно розширює робота археологiчних експедицiй та звiти про проведену роботу – у 2009 році працювали двi стацiонарнi археологiчнi експедицiї: по дослідженню територiї фортецi та по дослідженню стоянки первiсної людини перiоду ашель – нижньопалеолiтичного мiсцезнаходження. В роботi археологiчних експедицiй взяли участь 30 студентiв-практикантiв Киiвського нацiонального унiверситету iменi Т. Г. Шевченка, волонтери та учнi шкiл Летичiвського району. Також проведено археологiчну розвiдку на поселеннi Трипiльської культури, в роботi якiї взяли участь 30 студентiв i викладачi iсторичного факультету Уманського державного педунiверситету, члени станцiї юних туристiв iз м. Києва. [7, с. 225]

11-12 червня 2010 року пiдготовлено i проведено III науково-красназничу конференцiю «Стародавнiй Меджибiж в iсторико-культурнiй спадщинi України: мiс-

течка Правобережної України: історія, проблеми, перспективи розвитку», присвячену 100-річчю від дня народження мистецтвознавця і архітектора Логвина Григорія Никоновича, в якій взяли участь 88 науковців і дослідників з 11 областей України, в т.ч. 37 докторів і кандидатів наук, 19 здобувачів наукового ступеня, аспірантів і студентів.

В жовтні 2010 року у заповіднику «Межибіж» відбулась IV науково-краєзнавча конференція «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України», присвячена військовій історії краю та створенню українського війська в 1917 році, в якій взяли участь 78 науковців і дослідників з 8 областей України, в т.ч. 25 докторів і кандидатів наук, 29 здобувачів наукового ступеня, аспірантів, магістрів і студентів. [2, с. 9-10]

Впродовж 2010 року працівниками заповідника опубліковано 29 наукових статей і повідомлень:

- Візнюк В.Г.: «1648 рік. Боротьба козацьких військ на чолі з М.Кривоносом з польською шляхтою»; «Весілля в смт. Меджибіж Летичівського району Хмельницької області»; «До 60-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників»; «Живе й працює в Україні й для України»; «Музей пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років на Хмельниччині»; «Непереможність та сила українських козаків»; «Солом'яне диво Ігоря Майстерука»; «Утвердження радянської влади на Меджибіжчині у 20 – 30-х роках ХХ ст.»; «Чудотворець»;
- Гончар О.О. «Архівні документи свідчать про репресивну компанію 1931-1933 рр. у селах Хмельниччини»;
- Марущак О.А.: ««Ленінським шляхом», або про що писав головний друкований орган Меджибізького району навесні 1932 р.»; «Лихі історії рядки: книги ДІКЗ «Межибіж» розповідають про Голодомор 1932-1933 рр. в Україні»;
- Медведчук Г.К.: «Використання в сучасному жіночому одязі елементів традиційного вбрання»; «Внесок І.Огієнка в українську етнографію і фольклористику»; «З історії містечка Меджибожа»; «Їдло подільських селян під час Голодомору 1932-1933 років на Хмельниччині»; «Коси розпустила, віночок наділа...»; «Мисткиня прекрасного, світлого, вічного» (про художницю Т.С. Мороховець та її виставку); «Народний одяг у звичаях, обрядах та віруваннях подолян»; «Ставка Гітлера у Вінниці»; «Принципи музейної діяльності (за життєписами відомих музеєзнавців)»; «Ткацтво та його атрибути в обрядах та віруваннях подолян»; «Традиційне ткацтво Поділля»;
- Погорілець О. Г.: «Виникнення на Поділлі місцевої грошової лічильної одиниці – «Подільської копи» у XIV-XV ст.» (у співавторстві з Саввовим Р.); «Нумизматический комплекс римских монет III века н.э. из поселения черняховской культуры Перегинка (Балакири)-2 в верховьях реки Южный Буг (Украина)» (у співавторстві з Надвирняк О.);
- Трембіцький А.М.: «Володимир Січинський про переклад Біблії Іваном Огієнком»; «Олена Чехівська (Сіцинська) – історик Української Автокефальної Православної Церкви»; «Персональна виставка-реквієм В.Ф. Білоуса в Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж»; «Поет козацької

Січі»; «Система поділу часу українських «незрячих» мандрівних епічних співців»; «Третя науково-краєзнавча конференція «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України».[2, с. 10-13]

Вийшли друком 3 книги:

- Берегиня скарбів народних... (Г. Медведчук. Упоряд. А.М. Трембіцький, О.Г. Погорілець);
 - 20 літ служіння Клеіо (В. Візнюк. Упоряд. А.М. Трембіцький, О.Г. Погорілець)
 - Олена Апанович. «Козацтво – збройні сили України». Історичний нарис. Перевидано 1 працю:
 - Орановський А.К. «Исторический очерк местечка Меджибожа (из посмертных записок генерала Орановского)».
- До видання та перевидання підготовлено 3 праці:
- Г.К. Медведчук «Народна їжа подолян» (перевидано);
 - Г.К. Медведчук «Народна вишивка подолян»;
 - Г.К. Медведчук «Гончарство на Поділлі. Бібліографічний покажчик».[2, с. 14]

У 2011 році наукові працівники заповідника взяли участь у 20 наукових форумах: 7 міжнародних, 10 всеукраїнських та 3 регіональних.

17-18 червня 2011 року у заповіднику пройшла V науково-краєзнавча конференція «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: краєзнавство і музейна справа на теренах краю», присвячена 10-річчю діяльності ДКЗ «Межибіж», 40-річчю відкриття музею в Меджибізькій фортеці, 425-річчю Святомиколаївської замкової церкви, 865-річчю першої писемної згадки про Меджибіж в історичних документах, в якій взяли участь 91 науковець і дослідник з 11 областей України (Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Запорізька, Київська, Львівська, Тернопільська, Харківська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька), в т.ч. 8 докторів і 27 кандидатів наук, 34 здобувачі наукового ступеня, аспіранти, магістри і студенти. [3, с. 5-6]

Вийшло друком 40 наукових статей і повідомлень працівників заповідника:

- Візнюк В.Г.: «Важкі бої за звільнення селища Меджибіж у березні 1944 року»; «Довгожданим, стражданим і важким був шлях до перемоги»; «Його талант і світлий образ назавжди будуть з нами [Майстерук І. В. Некролог]»; «Опис Меджибожа в працях Є. Й. Сіцинського», «Презентація видання «Берегиня скарбів народних...»;
- Гончар О.О.: «З історії містечок Летичівського повіту», «Загадкове замчище Ракочі», «Літопис», «Рояль, на якому грав О. Купрін, знаходиться у Меджибожі»;
- Медведчук Г.К.: «Бджільництво на Поділлі: минушина і традиції»; «Виставкова діяльність музею»; «Внесок Є.Й. Сіцинського в українську етнографію і фольклористику»; «Книга пам'яті України. Хмельницька область – джерело інформації про загиблих подолян у 1941-1945 роках»; «Місце Меджибожа в адміністративно-територіальному устрою Поділля», «Народжене любов'ю диво»; «Науково-краєзнавча конференція у Меджибожі»; «Ніби міст, перекинаний у минуле»; «Чарівний світ вишивки»;

- Погорілець О.Г.: «Учні про вчителя (пам'яті Іона Ізраїлевича Винокура)» (у співавторстві з Фурманчук Г., Лукашук В., Шпаковським С., Демидком С., Маярчаком С.); «До історії нумізматичних колекцій на Поділлі» (у співпраці з Трембіцьким А.); «Вступне слово» // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України»;
- Трембіцький А.М.: «З історії подружжя Чехівських»; «Велика злука. Хроніка подій»; «Внесок Є.Й. Сіцинського у вивчення історії Білорусі»; «Володимир Січинський про діяльність артистів Української Республіканської капели на Підкарпатській Україні (липень – жовтень 1920)»; «Володимир Січинський – секретар (жовтень? 1918 – березень 1919) і голова (листопад 1920) Подільського Товариства «Просвіта»; «Історія Волині Й. Ролле в перекладі Є. Сіцинського»; «Кобзар-одолянин Костянтин Місевич – вояк УПА»; «Олена Апанович – поет козацької січі (до 10-річчя від дня смерті)»; «Особистісно-індивідуальний світ членів родини Приходьків»; «Перебіг життя та освітньої діяльності Володимира Чехівського» (за матеріалами Державного архіву Вінницької області); «Просопографічний портрет родини Сіцинських-Січинських-Чехівських: актуальність теми»; «Родина Чехівських в українському історико-культурному просторі»; «Родина Сіцинських-Січинських та Українське історично-філологічне товариство в Празі (1923 – 1945 рр.)» та багато інших.[3, с. 6-9]

У 2011 року у заповіднику відбулась жовтнева VI науково-краєзнавча конференція, присвячена пам'яткам архітектури, археологічним дослідженням, етнології і ремеслам краю, в якій взяли участь 84 науковці і дослідники з 9-ти областей України .

У 2011 році видано 2 книги: Медведчук Г. К. «Народна їжа подолян» та «Ягодзінський Михайло Йосипович (1923-2008): історик, археолог, музейник» (Упорядник А. М. Трембіцький. Передмова О. Г. Погорілець). У цьому ж році започатковано видання газети Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» – Вісник «Меджибізький замок».

Спільно з науковими співробітниками Інституту археології НАН України під керівництвом провідного наукового співробітника, доктора історичних наук В. М. Степанчука проведено археологічне дослідження на місцезнаходженні первісної людини (біля с. Русанівці). Також організовано роботу постійно діючої археологічної експедиції наукових співробітників Інституту археології НАН України та студентів і викладачів історичного факультету Уманського державного педуніверситету з археологічного дослідження трипільського поселення поблизу с. Русанівці (керівник кандидат історичних наук Е. В. Овчинников) (1-20 липня). [7, с. 293]

15 червня 2012 року у Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж» відбулась VII науково-краєзнавча конференція «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України», присвячена 650-річчю битви на Синіх Водах.

Участь у конференції взяли 85 науковців і дослідників із різних областей України (Вінницької, Львівської, Черкаської, Київської, Рівненської, Волинської,

Хмельницької та Дніпропетровської). Серед них 7 докторів наук, 32 кандидати наук, а також здобувачі наукового ступеня, аспіранти, магістри і студенти.

Заповідник, як науково-дослідний, культурно-освітній заклад здійснює на відведеній йому території та у межах зон охорони фортеці її наукове дослідження, охорону пам'яток культурної спадщини, популяризацію знань про них, а також організовує та здійснює обслуговування відвідувачів. В заповіднику створена постійно діюча археологічна експедиція, котра проводить дослідження подвір'я фортеці, залишків укріплень «Замку Ракочі», веде пошуки місця битви під Пиливцями (1648) та під Зеленцями (1792). В планах роботи експедиції: проведення досліджень на території містечка, розширення території досліджень та підготовка розкритих кам'яних споруд під музеєфікацію. Знахідки, виявлені під час розкопок, складають значну частину музейних фондів.[5, с. 4]

За недовгий період з 2009 – по 2012 рік наукова діяльність Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» піднялась на якісно новий рівень – матеріали, отримані в процесі проведення наукових конференцій та результати археологічних досліджень складають основу вироблення концепції діяльності заповідника в сучасних умовах динамічних змін у суспільстві та зростання вимог до представлення історичної спадщини.

Література

1. Звіт про роботу Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» за 2009 рік/Архів ДІКЗ «Межибіж». 13 аркушів.
2. Звіт про роботу Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» за 2010 рік/Архів ДІКЗ «Межибіж». 25 аркушів.
3. Звіт про роботу Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» за 2011 рік/Архів ДІКЗ «Межибіж». 20 аркушів.
4. Іваневич Л. А., Трембіцький А. А. Трембіцький Анатолій Михайлович. Біо-бібліографічний покажчик. – Хмельницький, 2010.
5. Концепція розвитку Державного історико-культурного заповідника «Межибіж»/Архів ДІКЗ «Межибіж», 2009. 6 аркушів.
6. Матеріали науково-практичної конференції «Меджибіж: 850 років історії». – Меджибіж, 1996.
7. Трембіцький А. М. ДІКЗ «Межибіж»: десять років поступу. Історія, матеріали і документи. – Хмельницький, 2012.
8. Ягодзінський Михайло Йосипович (1923 - 2008): історик, археолог, музейник /Упорядник А.М. Трембіцький. Передмова О.Г. Погорілець. – Хмельницький-Меджибіж, 2011

Оксана БОЙКО
канд. арх, дійсний член ICOMOS,
провідний спеціаліст Інституту «Укрзахідпроектреставрація»

Василь СЛОБОДЯН
канд. іст. наук, дійсний член ICOMOS,
провідний науковий спеціаліст Інституту «Укрзахідпроектреставрація»

РИНКОВІ КАМ'ЯНИЦІ ЖОВКВИ: АРХІТЕКТУРНО-БУДІВЕЛЬНИЙ РОЗВИТОК

Після надання місту локаційного привілею на магдебурзькому праві 1603 року Жовква почала забудовуватися на основі регулярного плану – за прямокутно-прямолінійним принципом. Магдебурзьке місто отримало владу, яка складалася з вйта – щорічно обираного, чотирьох консулів, семи лавників та 12 радних. Першим вйтом став відомий львівський архітектор Павло Щасливий (1601-1610), а по його смерті вйтом був Амброзій Прихильний (1611-1614) – також знаний львівський архітектор. Власне їм належить реалізація урбаністичної візії Жовкви.

Після закладення Ринкової площі поступово виникають вулиці. 1607 року утворилися вулиці Белзька, Хрестова та Мурована, 1609 року виникли вулиці Широка на Львівському передмісті та вулиці На скалці і Ярославська на Глинському передмісті. 1627 року старанням вйта Блажея Напори виникли вулиці Болотна і Зелена.

Площа Ринок закладена на плані близькому до квадрату. Первісна ратуша, що стояла посередині, була дерев'яною. Можливо, що її будував Павло Щасливий. 1687 року звели муровану ратушу. Її будівничим був королівський архітектор Петр Бебер. Поставили її дещо ближче до парохіяльного костелу. Як писав С. Баронч, на площі стояв стовп ганьби з великим каменем, а довкола самої ратуші містилися крамниці. Вона простояла до XIX ст. Під час її розбирання 1832 року було віднайдено пушку з двома пергаментними аркушами з пам'ятним записом про час зведення ратуші, фундатора – Яна Собеського, імена архітектора – Петра Бебера, будівничого – Йосифа Пінковського, королівських малярів – Йосифа Елевриса (очевидно, мало бути Єжи Елеутер – Семигиновський, він же Шимонович-молодший) та Григорія Треша. Миський уряд тоді перенісся у ринкову кам'яницю № 10.

На площі, згідно з локаційним привілеєм, на початку XVII ст. щорічно відбувалися чотири ярмарки, пізніше, наприкінці цього сторіччя, – три ярмарки: шеститижневі, за руським календарем, – на Йордан та святого Івана Хрестителя, чотиритижневий, за католицьким календарем, – на святого Мартина. Окрім того, два рази на тиждень відбувалися торги. В місті існувало дуже багато цехів, зо-

крема шевський, кравецький, кушнірський, ткацький, пекарський, різницький, гончарський і бондарський.

Центральна площа у давні часи була вигідним місцем для замешкання купців та торгівців. Ринкові кам'яниці зводили заможні міщани, не шкодуючи коштів на добрих будівничих. Про престиж ринкових кам'яниць можуть свідчити податки, які сплачували мешканці міста на замок у XVIII ст. Якщо кам'яниці навколо Ринку платили по 1 золотому 5 грошів, то всі інші будинки в мурах платили по 18 грошів. Цікаво, що чільні кам'яниці на Жидівській вулиці платили так само, як ринкові, а затильні – як всі решта.

Лише північну та східну сторони Ринку творила регулярна мешкальна забудова. Більшість ринкових кам'яниць зведені за подібними планувальними схемами (тридільні тритрактіві), мають подібне архітектурне вирішення фасадів. Кам'яниці північного приринкового кварталу вирізняються підсіннями з триарковою аркадою кожна, за винятком середньої втраченого кварталу, яка мала дві арки. Дві арки має єдина кам'яниця з підсінням східного кварталу.

До найцінніших кам'яниць належить так звана «Королівська кам'яниця» під № 13, подарована Яном Собеським жовківському юдеєві Бецалові, митникові Руського восводства. Вона єдина, що має відому дату зведення – 1682 рік, і, очевидно, єдина вона мала аттик. Принаймні це видно на найдавнішому зображенні Жовкви 1810 року Жиховича. В кам'яниці № 3, що є однією з найширших, знаходилася друкарня Урі Фебуса Левіта – юдея, котрий переселився до Жовкви в XVII ст. з Амстердаму. В кам'яниці № 9 у XVII ст. містився Венеційський консулят.

Забудова, що формує площу Ринок, творить унікальний ренесансовий ансамбль. З давніх кам'яниць збереглося небагато: чотири з підсіннями на північній стороні та сім – на східній, одна з яких має підсіння. До ринкових доєднані три кам'яниці, що первісно формували східний бік вулиці, яка виходила з північно-східного кута Ринку.

Всі ринкові кам'яниці, окрім № 2, зафіксовані на найдавнішому зображенні – карті Міґа кінця XVIII ст. та брульйоні (чорновому кадастрі) 1841 року. На кадастрах 1854 та 1872 років будинок № 2 показаний, а отже був збудований в проміжку між 1841 та 1854 роками. Нумерація ринкових кам'яниць починається з замку, що є під № 1.

У північній частині Ринку розташований квартал будинків із суцільним підсінням-аркадою (№ 13-16), завдяки яким досягають особливої виразності. Вони частково зберегли давню планувальну структуру та архітектоніку фасадів. Підсіння виконували ужиткові функції, організовуючи простір для торгівлі та вигод мешканців, забезпечений від атмосферних опадів. Будувалися вони на підмурках пивниць-передпоріж, вхід до яких вів з Ринку.

Плани жовківських будинків дуже подібні між собою. До вулиці звернені широкими підсіннями. Збережені донині кам'яниці майже всі триосьові, вісь середнього прясла приблизно на осі входу і часто дещо вужче від крайніх. Квадратові стовпи аркатури мають приставлені по чотири пілястри, три з яких є конструктивними – як опори арок, а четверта декоративна, переходить на верхні

яруси. Перехрестя склепінь декорувалися розетами, ребра – поясками з перелок, а поля – фігурними і рослинними дзеркалами.

Будинки склалися з двох або трьох трактів. В першому тракті по обидва боки центральних сіней-проходу розташовувалися приміщення крамниць з входом з сіней; у другому тракті і третьому – мешкальні приміщення. Сходи розташовувалися в другому тракті. Інколи в другому тракті приміщення розташовувалися довкола внутрішнього критого подвір'я. Майже під всіма будинками збереглися склепінчасті пивниці (№№ 7, 8, 13-16). Частина будинків (№№ 7, 10, 12, 15, 16) має склепінчасті партерові приміщення.

Наприкінці XIX ст. забудова довкола Ринкової площі була двоярусною, окрім одного наріжного будинку, що залишався партеровим аж до 1950-х років. На думку О. Рибчинського, вся ринкова забудова була партеровою до початку XIX ст. Однак Ч. Тульє твердив, що саме нижні яруси кам'яниць добре збереглися, а верхні, через часті пожежі у XIX ст. повністю перебудовані. Збережені кам'яниці не мають декору на другому ярусі.

Найгарніші жовківські кам'яниці збереглися у північному приринковому кварталі. Будинки №№ 15 та 16 зберегли декоровані підсіння, вишукані обрамування порталів, які відреставровані у 2000 році. На жаль, декор portalу кам'яниці № 13 втрачений, а портал кам'яниці № 14 втрачений повністю. У східному пряслі Ринку збереглася лише одна кам'яниця (№ 7) з підсіннями з двох арок. Вирізняється вона тим, що пілони аркади мають оскарпування (контрфорси), а стінні пілястри поєднуються зі скарпуванням волютами. На будинку № 9 зберігся давній герб у вигляді лежачого лева з потворною головою. В цьому будинку, як передає традиція, жив венеційський посол. Це єдина збережена така пам'ятка в Жовкві. Але таких гербів в Жовкві мусило бути більше, тому що відзначення гербами кам'яниць було давньою загальною традицією. Про це свідчать численні збережені герби на краківських, львівських і варшавських кам'яницях.

Поза Ринком, кам'яниці з підсіннями розташовувалися на вулицях Запорізькій (Жидівський ринок), яка веде до синагоги та Львівській. Підсіння на Жидівському ринку були найпростішими зі всіх жовківських підсінь. Багато більшої уваги заслуговувала низка кам'яниць з підсіннями на непарній стороні Львівської вулиці. Щоправда, вони вже не мали такого пишного декорування, а портали і рештки різьби вже перед Першою світовою війною були дуже знищені. Увагу притягав мальовничий вигляд цих підсінь, зумовлений скривленим поворотом повздовжньої осі кам'яниці. Ще одна кам'яниця з підсіннями розташована на парній стороні Львівської вулиці, напроти Домініканського монастиря. Вона добре зберегла надзвичайно вишукану декорацію арок, гуртів і склепін з розет, перелок тощо.

Подібні будинки з підсіннями збереглися у містах Польщі: Замості, Перемишлі, Ярославі, Казимирі, Сандомирі, Тарнові і Кросні.

Під час Другої світової війни частина ринкових кам'яниць була пошкоджена. У 1950-х роках повністю розібрали знищений східний квартал північного приринкового прясла, низку кам'яниць з підсіннями на непарній стороні вул. Львівської та частину кам'яниць вздовж вулиці Запорізької – давнього Жидівського ринку.

Всі збережені ринкові кам'яниці ґрунтовно дослідили архітектори-реставратори та науковці НУ Львівська політехніка: М. Бевз, К. Присяжний, А. Мартинюк, О. Рибчинський, В. Накопало у 1995 році. Наукові дослідження продовжував В. Накопало. За результатами досліджень відтворено окремі фасади (№ 7, 10, 11, 12, 15, 16 та ін.).

Під час натурних досліджень ренесансових кам'яниць № 7, 9, 12 на пл. Вічевій Володимир Накопало виявив автентичні архітектурні елементи їх оздоблень – портали та віконні обрамування XVII ст. Однак ринкова забудова досліджена ще не повністю. Сьогодні ми не знаємо, чи мали підсіння всі кам'яниці східного прясла. Відповідь могли би дати дослідження пивниць та наявність передпоріж. На жаль, більшість пивниць східного прясла засипана.

Всі кам'яниці впродовж свого існування зазнавали перебудов – більших чи менших. Під час них вони набували нового архітектурного забарвлення – відповідно до часу. Ці процеси частково можна прослідкувати по сторічній іконографії, починаючи від кінця XIX ст. Збережений архітектурний вистрій більшості приринкової забудови належить до XIX ст. і має історизуючий характер. Кам'яниці східного приринкового прясла об'єднують подібні вінцеві карнизи, віконні обрамування та ліпні декоративні вставки. Найчастіше змінювалися прорізи партерових приміщень, у яких розташовувалися крамниці та різні установи. Змінювалися також дахи, їх форма, розміри та матеріал покриття. На найдавніших фотографіях – зі зламу XIX-XX ст. – дахи трьох кам'яниць (№№ 14, 15, 16) вкриті гонтами. Хоча первісно вони могли бути вкриті дахівкою, подібно до замку. Після Першої світової війни всі ринкові кам'яниці мали бляшане перекриття. На початку 1980-х років дахи кам'яниць північного приринкового кварталу вкрили азбестоцементними шиферними плитами.

Проведеними реставраційними роботами впродовж 1995-2005 років частині ринкових кам'яниць повернено ренесансовий вистрій: портали, віконні обрамування; розкриті замуrowані прорізи та ін.

(Продовження буде)

Література

1. ЦДІАУЛ, ф. 186, оп. 5, спр. 234, 237 (Кадастри Жовкви).
2. АГУЗПР, Ло-15/9. Пам'ятка архітектури XVII-XVIII ст. будинок № 10 в м. Нестерові Львівської обл. Ох. № 394. Частина 1. Паспортизація. Том I-II. Об'ємні креслення. 1984 р. Є. Купчинський, В. Габалевич, М. Верес.
3. АГУЗПР, спр. Ло-274/2. Науково-дослідні перед проектні роботи. Інвентаризація історичної забудови міста Жовкви. Дільниця I. Середмістя. – Львів, 1993 (Д. Кривошеєва, У. Піхурко).
4. АГУЗПР, спр. Ло-15/3. Проект відводу води та ліквідації аварійного стану пивниць будинків № 3-9 на площі Вічевій в Жовкві. – Львів, 1997 (М. Комар).
5. ПГиА. – Київ, 1985. – Т. 3.

6. Історична, мистецька та архітектурна спадщина Жовкви: проблеми охорони, реставрації та використання // Збірник матеріалів українсько-польського науково-практичного семінару. – Жовква – Львів, 1998.
7. Мартинюк А. Ренесансна житлова архітектура Жовкви // Народознавчі зошити. – Львів, 2000. – № 2. – С. 262-271.
8. Накопало В. Портали та обрамування прорізів в ренесансових кам'яницях Жовкви: Нові дослідження // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. – Ч. 17. – Львів, 2007. – С. 41-45.
9. Каліка Я., Яремич Г. Нестеров. – Львів, 1990.
10. Barącz S. Pamiątki miasta Żółkwi. – Lwów, 1852.
11. Tullie Cz. Domy podcieniowe w Żółkwi // Czasopismo techniczne. – Lwów, 1914. – N 7. – S. 78-80.
12. Hay E. Żółkiew. – Żółkiew, 1936. – S. 36.
13. Schall J. Dawna Żółkiew i jej żydzi. – Żółkiew, 1939.

INTERDYSCYPLINARNE BADANIE ARCHEOLOGICZNE I KONSERWACJA RUIN PALLACO IN FORTECA KRZYŻTOPÓR W UJEŹDZIE

Pałac forteczny Krzyżtopór w Ujeździe należy do najznakomitszych przykładów późnorenesansowej architektury XVII wieku w Polsce. Budowany był na zlecenie Krzysztofa Ossolińskiego w latach 1631-1644 [1 s.43]. Dziś po przeprowadzeniu kompleksowych badań archeologicznych i architektonicznych wiemy, że jego budowa nigdy nie została zakończona [2 s. 59-78]. I chociaż po oddaniu go do użytku stał się jedną z największych i najbardziej okazałych rezydencji tego typu w Europie, do dnia dzisiejszego zachowało się niewiele materiałów archiwalnych. Być może powodem ubóstwa źródeł historycznych był krótki czas użytkowania obiektu. Tradycja przypisuje budowę pałacu Lorenzo Senesowi, chociaż możliwość stworzenia przez niego projektu architektonicznego wydaje się być wątpliwa [3 s. 79-80, 4 s.216-219]. Pomimo swojej unikalności oraz wieloletniego zainteresowania badaczy, pałac nie doczekał się kompleksowych badań. Kilkakrotnie prowadzone w XX wieku poszukiwania miały ograniczony zasięg i z reguły towarzyszyły pracom budowlano-konserwatorskim. W związku z powyższym dotychczas funkcjonujące w literaturze rekonstrukcje wyglądu budowli pozbawione są należytego wsparcia dowodowego. Pałac Krzyżtopór w dalszym ciągu zatem czeka na swojego odkrywcę. Dla pełnego zrozumienia stanu wiedzy o ruinach dodać należy, że w wielu przypadkach to przekazy ustne i wyrosła na ich podstawie legendy kierunkowały badaczy w ich poszukiwaniach prawdy o tej niezwykłej budowli. Rzecz dotyczy nie tylko bryły pałacu i jego detali, ale też i przepychu wyposażenia i programu ideowego, zawartego w skomplikowanej formie architektonicznej

Kompleks rezydencji Krzyżtopór składał się z dwóch części: pałacu otoczonego wysokim murem z czterema bastionami, bramą ze zwodzonym mostem, basztą w osi głównej oraz ogrodów, znajdujących się u podnóża pałacu, po jego północnej, otwartej na rozległe przedpole stronie. Całość założenia widoczna jest na jedynym, zachowanym planie historycznym, wykonanym przez oficera armii szwedzkiej, Erika Dahlbergha. Plan ten, wraz z enigmatycznym opisem, przedstawia złożoność konstrukcji i niewątpliwe powiązanie ideowe architektonicznej bryły z otwartą, nasyconą symbolami przestrzenią ogrodową. Ważną rolę odgrywała w Krzyżtoporze woda, że wspomnieć o źródłach bijących wewnątrz pałacu, których spiętrzana woda spływała w formie kaskady na zewnątrz pałacu, zasilając studnię i kanał, stanowiące część kompozycji ogrodowej. W kontekście wody warto też jest zwrócić uwagę na inżynieryjne rozwiązania infrastruktury pałacowej, w tym na sposób odprowadzenia wód opadowych, wentylacji

i ogrzewania konstrukcji. Nietypowe rozwiązania konstrukcyjne, symbolika zawarta w liniach geometrycznego rozmierzenia pałacu i fantazja przy tworzeniu zabudowy jego wewnętrznej przestrzeni, opartej o cztery dziedzińce stanowiące osnowę komunikacji, rozmach architektonicznej wizji i jej funkcjonalność, stawiają Krzyżtopór w rzędzie najznakomitszych zabytków architektury rezydencjonalnej, nie tylko w Polsce.

Niewątpliwie za wszystkimi, wymienionymi tu cechami stała postać fundatora pałacu, Krzysztofa Ossolińskiego, herbu Topór. Urodził się on 28 kwietnia 1587 roku. Za młodu studia pobierał u lubelskich jezuitów. Studia odbył na niemieckim uniwersytecie w Wurzburgu. Edukację kończył na uniwersytetach w Padwie i Bolonii. Po powrocie do kraju rozpoczął karierę wojskową. Po zakończeniu edukacji był dworzaninem i posłem królewskim, dowódcą oddziałów walczących przeciwko Turkom i Tatarom. W 1628 roku został podstolim, a następnie w 1620 roku podkomorzym sandomierskim. Był wielokrotnym posłem na sejm, gdzie zajmował się głównie sprawami gospodarczymi, w tym zaopatrzeniem wojska w prowiant. To dzięki tej działalności stał się właścicielem fortuny, a to głównie po otrzymaniu wyłączności na zaopatrzenie armii Rzeczypospolitej w prowiant podczas kampanii pruskiej prowadzonej przeciwko Szwedom w 1626 roku. Na elekcji 1632 r. kandydował na stanowisko marszałka sejmu. Jego kariera polityczna zakończyła się objęciem w 1638 roku stanowiska wojewody sandomierskiego. Zmarł w 1645 roku w Krakowie. Kroniki wspominają o jego artystycznych i pisarskich zainteresowaniach. Doczekał się jednego dziecka – syna, Krzysztofa Baldwina.

Fundator pałacu zmarł w rok po formalnym zakończeniu prac budowlanych. Nie zakończone zostały prace w części kuchennej, nie dokończono także prac przy tworzeniu nawierzchni pałacowych dziedzińców. Wzniesiona ogromnym kosztem budowla przeszła w roku 1644 roku w ręce syna. Ten jednak, już w pięć lat po śmierci ojca zginął w bitwie pod Zborowem. Po śmierci Krzysztofa pałac odziedziczyła spokrewniona z nim rodzina Kalinowskich. W kilka lat później pałac został ograbiony przez Szwedów. To wtedy właśnie Eric Dahlbergh wykonał swój plan. Podupadły pałac pozostawał w użyciu do 1770 roku, przechodząc w posiadanie kolejnych właścicieli. Łatwość z jaką pozbywano się wspaniałej przecież budowli jest niezbitym dowodem jej złego stanu technicznego (zniszczenia dokonane w czasie Konfederacji Barskiej) i kosztów jego utrzymania. Nikogo z kolejnych właścicieli nie stać było na doprowadzenie budowli do stanu trwałej używalności. I tak, od początku XIX wieku pałac Krzyżtopór stał się opuszczoną ruiną. Pałacowe wnętrza zostały rozgrabione, zawałyły się stropy najwyższych kondygnacji, a architektura ogrodowa legła w ruinie. Postępujący stan degradacji utrzymał się aż do lat 60. ubiegłego stulecia, kiedy to po raz pierwszy podjęto prace konserwatorskie. Zakończyły się one po niemal 20 latach, pozostawiając po sobie obiekt w znacznie poprawionym stanie technicznym. Niestety, nie wykorzystano szansy na przeprowadzenie przy tej okazji badań naukowych. I chociaż wraz z konserwatorami pojawili się w Krzyżtoporze archeolodzy, to strzępy źle wykonanej, a następnie niewłaściwie zarchiwizowanej dokumentacji tamtych badań są dziś niemal bezużyteczne.

Najważniejszym momentem współczesnej historii obiektu jest decyzja ponownego podjęcia prac konserwatorskich, finansowanych z przyznanych przez Unię Europejską funduszy. Nowy właściciel pałacu, Gmina w Iwaniskach, podpisała umowę

z Międzyuczelnianym Instytutem Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki, kierowanym przez prof. Andrzej Kossa. Częścią programu były rozległe badania archeologiczne i towarzysząca im prospekcja historyka architektury.

Przyjęto zasadę, na mocy której podstawę wszelkiej dokumentacji stanowić miały najnowsze technologie, opierające się na laserowym pomiarze, cyfrowej rejestracji obrazu i przestrzennym archiwum. Tempo i znaczna powierzchnia prac badawczych wymusił na archeologach przyjęcie strategii, której podstawą był sprawny sposób archiwizacji wyników prowadzonych poszukiwań. Jego podstawą stał się system CAD, pozwalający wpisywać dokonywane odkrycia w przestrzeń zdefiniowaną geodezyjnymi współrzędnymi. Dokumentacja wykonywana przez archeologów w wykopach badawczych i instalacyjnych znajdowała swoje miejsce w uporządkowanym środowisku komputerowego programu. Realizowana z żelazną konsekwencją dyscyplina precyzyjnej lokalizacji badanych miejsc pozwoliła na równoległe uporządkowanie wiedzy o stratygrafii miejsca (kolejności i chronologii odkrywanych warstw archeologicznych i zabytkowych obiektów) i stworzenia łatwego w odbiorze katalogu odnalezionych zabytków ruchomych. Powstał system, który pozwolił utrzymać badania pod pełną kontrolą. Dopełnieniem sukcesu była udana próba zastosowania dokumentacji fotogrametrycznej na wszystkich etapach badań. Na trwałe wprowadzony został do zbioru rejestracji terenowych „język obrazu”, czyli zwymiarowane, fotorealistyczne przedstawienie zdefiniowanej przez archeologów przestrzeni, fragmentu zapisanego w układzie warstw epizodu historii badanego terenu.

Ten spójny system, wdrożony na stałe już na początku badań, pozwolił archeologom uczynić jeszcze jeden krok ku nowoczesności. Tym razem była to udana próba umieszczenia w Internecie bieżącej informacji o postępie prac. Pomysł ten wychodził naprzeciw oczekiwaniom Dyrekcji Muzeum, pragnącej przekazać informacje o powodach i wynikach prowadzonych badań możliwie największemu gronu odbiorców. Informacje o rezultatach archeologicznych poszukiwań, wraz z pierwszym, naukowym ich podsumowaniem i prezentacją wykonanej dokumentacji, pokazywane były w sieci jeszcze w czasie trwania prac wykopaliskowych.

W ostatnich kilku latach rozwój metodyki badawczej stosowanej przez zespół archeologów pracujących w Krzyżtoporze gwałtownie przyspieszył, a to za sprawą szybszego rozwoju technik komputerowych, laserowego sposobu dokonywania pomiarów, lepszych parametrów cyfrowej fotografii, czy wreszcie sposobów gromadzenia i przetwarzania danych. Po udanych próbach zastosowania skanera laserowego i dopracowaniu metod trójwymiarowej fotogrametrii przystąpiono do tworzenia archiwum opartego na oprogramowaniu GIS. Coraz bardziej popularna formuła systemu informacji przestrzennej sprawiła, że wyniki badań archeologicznych stają się obecnie częścią zunifikowanego zapisu treści interdyscyplinarnych.

Dzisiaj, dzięki przeprowadzonym badaniom wiemy, że pałac powstał w miejscu o odległej, średniowiecznej metryce osadniczej. W XV wieku funkcjonował nieopodal drewniany kościół parafialny z rozległym cmentarzyskiem. Rozmiar owej nekropoli dowodzić może istnienia w tym miejscu wsi przez okres co najmniej dwustu lat. Sądzić zatem można, że w czasie rozpoczęcia budowy w dalszym ciągu istniała, chociaż kościół parafialny został przeniesiony, a cmentarz zniwelowano. Na budowę pałacu

wybrano miejsce szczególne. Była to wychodnia skalna o znacznej różnicy poziomów, z bijącymi u jej stóp źródłami wody. Do budowy pałacu wykorzystano miejscowy surowiec, pochodzący z ze skuwania terenu, na którym snąć miał on stanąć. Wykonano rodzaj półki, na której osadzono podwaliny rezydencji. Budowę wykonano wedle jednego planu, rozpoczynając prace od starannego wymierzenia zasad rozplanowania budowli i dokonując niezrozumiałych dziś zabiegów „magicznych”. Ślad jednego z nich odsłonięto podczas prac wykopaliskowych, prowadzonych w centrum wewnętrznego dziedzińca eliptycznego. Odkryto tu drewniany krzyż równoramienny ułożony na warstwie gliny i spalony *in situ*.

Przystępując do prac rewaloryzacyjnych postawiono przed archeologami cztery podstawowe zadania. Pierwszym była eksploracja warstw bastionu Smok. W pierwszym etapie prac zadaniem badaczy było rozpoznanie stratygrafii jego wypełnienia i określenie czasu i sposobu budowy. W kolejnym etapie badań, po rozstrzygnięciu kwestii nadszańca, prace przeniesione miały być na teren wałów, znajdujący się pomiędzy budynkiem bramnym i bastionem. Dwa te zadania realizowane były w związku z planem wykorzystania wybranej przestrzeni bastionu na przyszłe potrzeby użytkowe. W miejscu bastionu projektanci i wykonawcy prac konserwatorskich zdecydowali się umiejscowić niewidoczną z zewnątrz, współczesną kubaturę użytkową¹. Skryte we wnętrzu opróżnionego bastionu pomieszczenia o łącznej powierzchni przekraczającej 700 m² pełnić mają funkcję muzealne i kongresowe. Zabieg ten pozwolił utrzymać budowli charakter trwałej ruiny, dając jej jednocześnie szansę na rozwój działalności prospołecznej, istotnej w przyszłości także i ze względów ekonomicznych.

W trakcie badań ustalono, że trzon wypełnienia stanowiły warstwy pierwotne, zgarnięte do centrum bastionu. W wyniku tego zabiegu odsłonięto strop rodzimej skały, na której posadowiona kamienne mury. Powstawały one etapowo, równolegle z dosypywaniem warstw stanowiących wewnętrzny trzon bastionu. Złożony był głównie z warstw rumoszu kamiennego, będącego produktem odpadowym powstałym w czasie przygotowywania kamiennego budulca. Koncepcja ostatecznej formy bastionu ewoluowała, czego świadectwem są zasypane otwory strzelnicze, umieszczone w murze wschodnim. Bastion zwieńczała konstrukcja owalnego nadszańca, usypanego w drugiej fazie użytkowania fortyfikacji. Po stronie zachodniej, w rejonie wałowej odkryto niewielką piwnicę o kamiennym, półkolistym sklepieniu. W jej obrębie odkryto pozostałości dwóch pieców, z których jeden miał formę otwartego paleniska.

Drugim celem prac było ostateczne ustalenie topografii dziedzińców pałacowych i ustalenia sposobu odprowadzenia wód opadowych. Kolejnym zadaniem było przeprowadzenie badań wykopaliskowych rejonu przedbramia, mostu i fosy. Badania archeologiczne wieńczyły prace wykopaliskowe na terenie ogrodów, znajdujących się po północnej stronie pałacu. Jednocześnie ekipa archeologów zapewnić miała stały nadzór nad wszelkimi pracami ziemnymi, prowadzonymi przez ekipy konserwatorów.

Nieoczekiwanie dla organizatorów prac, jak i dla samych archeologów okazało się, że na terenie pałacu, a w szczególności w obrębie zasypanych piwnic, znajduje się wciąż ogromna ilość niezakłóconych warstw destrukcyjnych, przykrywających pierwotny poziom użytkowy i kryjących w sobie świadectwo postępującej degradacji

¹ Autorem projektu jest inż. Arch. T. Kuls

obiekty. Jakże wielkim zaskoczeniem było stwierdzenie występowania podobnej stratygrafii na pozostałościach wyższych kondygnacji pałacowych. To dzięki odkryciom poczynionych na piętrze, ponad parterową przestrzeń dawnej kuchni rozwinięto front dodatkowych badań w tym rejonie. Podobnie rzecz miała się podczas prac w rejonie mostu, gdzie po stwierdzeniu występowania niezakłóconego układu warstw zdecydowano się na poszerzenie powierzchni badań i przeniesienia ich na przestrzeń pałacowego przedpola, gdzie dokonano odkrycia rawelinu.

Po rozstrzygnięciu problemu topografii pałacowych dziedzińców działania archeologów przeniosły się na teren pałacowych ogrodów. Zadokumentowana z niezmierną starannością przez Erica Dahlbergh'a misterna kompozycja ogrodowych haftów pojawiała się w podręcznikach architektury ogrodowej całego świata. Zadanie archeologów było zatem sprawdzenie stopnia prawdziwości przekazu pozostawionego przez adiutanta króla Karola X i określenie stanu zachowania spodziewanych relikwów.

Badania archeologiczne skoncentrowane zostały w osi głównej założenia. Objęły swym zasięgiem znaczną część altany oraz znajdujących się w jej pobliżu relikwów interpretowanych jako basen. Dla pełniejszego zrozumienia założenia ogrodowego, wytyczone zostały sondáže pozwalające określić dokładne położenie oraz stan zachowania murów ograniczających partery haftowe. Wyniki badań wykopaliskowych potwierdziły wiarygodność planu Dahlbergha, co uznać można za jeden z największych sukcesów archeologów. Wykopaliska kończono odsłaniając relikty architektury ogrodowej na łącznej powierzchni 600 m². Poza wspomnianymi fundamentami i murami części przyziemia altany odsłonięto mur okalający przestrzeń płytkiego basenu. Wypełniała go woda wypływająca ze źródła bijącego z wnętrza bastionu Wysoki Barbakan. Pierwotnie spiętrzona we wnętrzu, wypływała kaskadowo przez otwory znajdujące się w ozdobnej, zewnętrznej niszy. U podstawy bastionu, w osi założenia odkryto konstrukcję kamiennej studni, wybudowanej w kształcie czterolistnej koniczyny. Spełniała rolę studni rewizyjnej, przyjmującej wody z drugiego, bijącego na zewnątrz pałacu źródła.

Poza szeroko płaszczyznowym, centralnym wykopem, wytyczono serię sondáže, których celem było uchwycenie przebiegu murów stanowiących granice parterów. W każdym z czterech sondáže, zgodnie z oczekiwaniem archeologów, odkryto mury małej architektury ogrodowej, potwierdzające obraz zarejestrowany przez Eryka Dahlbergha, z zachowanymi wymiarami i proporcjami ogrodowej architektury. Nie ulega wątpliwości, że odkrycia archeologów dokonane w obrębie krzyżtoporskich ogrodów uznać należy za sensację. Ranga dokonanych odkryć stała się podstawą przyjęcia projektu częściowej rewitalizacji przestrzeni ogrodowej¹. Być może w przyszłości, mając czas i odpowiednie środki finansowe będzie można przeprowadzić szczegółowe badania archeologiczne i pokusić się o dokonanie rekonstrukcji całego systemu wodnego, wraz z otwarciem zaczopowanego źródła, znajdującego się w obrębie pałacu.

Wyniki badań interdyscyplinarnych, przeprowadzonych przez archeologów i architektów stały się podstawą powstającego projektu rewaloryzacji pałacu. Prace te,

¹ Autorami projektu są: prof. Zbigniew Myczkowski i inż. Arch Jerzy Wowczak

mające za cel dokonanie konserwacji zachowawczej zakończone zostaną w końcu 2012 roku. W tym też czasie turystom zostanie udostępniony cały obiekt, z nowymi trasami zwiedzania, iluminacją świetlną i stosowną infrastrukturą turystyczną.

Literatura

1. J.A. Chrościcki, Dzieje recepcji Krzyżtoporu rezydencji Krzysztofa Ossolińskiego Wojewody Sandomierskiego, [w:] *Ars scienta nihil Est. Księga ofiarowana Profesorowi Zygmuntowi Świechowskiemu*, Warszawa 1997, s.43
2. Andrzej Jaskuła, Jacek Gzowski, Andrzej Gołębniak, Interdyscyplinarne badania archeologiczne pałacu fortecznego w Ujeździe, przeprowadzone w sezonie 2010, [w:] *Barokowe perły na terenie dawnego województwa świętokrzyskiego, Z dziejów budownictwa rezydencjonalno-obronnego. Materiały z sesji naukowej w ramach Europejskich Dni Dziedzictwa – 2010 r.* red. D. Kalina, Kielce 2011, s. 59-78.
3. W. Męczyński, Krzyżtopór–XVII wieczna rezydencja magnacka. Próba odtworzenia siedemnastowiecznej dyspozycji wnętrz mieszkalno-reprezentacyjnych, [w:] *Barokowe perły na terenie dawnego województwa świętokrzyskiego, Z dziejów budownictwa rezydencjonalno-obronnego. Materiały z sesji naukowej w ramach Europejskich Dni Dziedzictwa – 2010 r.* red. D. Kalina, Kielce 2011, s. 79-80.
4. S. Tomkiewicz, Krzyżtopór, twierdza magnacka XVII w. i jej architekt Wawrzyniec Senes, [w:] *Sprawozdanie z Komisji Historii Sztuki*, T.5, 1896, s. 216-219.

Jan JANCZYKOWSKI

mgr inż. architekt

*Małopolski Wojewódzki Konserwator Zabytków w Krakowie
(Матеріали наукової конференції 4-6 жовтня 2012 р.)*

ZAMKI JERZEGO ZBARASKIEGO: ZBARAŻ I PILICA NA TLE EWOLUCJI POLSKIEJ ARCHITEKTURY REZYDENCJONALNO-OBRONEJ W I POŁ. XVII W.

Ród Zbaraskich herbu Korybut na przełomie XVI i XVII w. należał do najmożniejszych w Polsce [2] [3] [5] [6]. Wywodził się od Korybuta syna Olgerda, w związku z czym członkowie rodziny dziedziczyli tytuł książęcy. Główną siedzibą rodu był od 1463 r. Zbaraż, od którego ta gałąź Korybutowiczów przybrała nowe nazwisko. Źródłem potęgi ekonomicznej Zbaraskich była głównie ich wielka aktywność w okresie intensywnej kolonizacji Ukrainy od końca XVI w. Ojciec Jerzego Janusz Zbaraski, od 1576 r. wojewoda braclawski założył wiele miast, miasteczek i wsi na Ukrainie, Litwie i Podlasiu. Na samej Ukrainie miał olbrzymie dobra, będąc największym właścicielem ziemskim w województwach braclawskim i kijowskim, zaś w wołyńskim ustępując jedynie Ostrogskim. Wg Zbigniewa Anusika w posiadaniu Zbaraskich było ponad 40 miast i ponad 300 wsi, najwięcej w województwie braclawskim, znacznie mniej w województwach wołyńskim i kijowskim. Synowie wojewody braclawskiego jeszcze powiększyli majątek rodziny. Wysokiej pozycji Janusza Zbaraskiego sprzyjało przejście na katolicyzm, a także sukcesy w wojnach z Tatarami i Rosją, w których zdobył olbrzymie doświadczenie militarne, uzyskując powszechną sławę zwłaszcza dzięki swym osiągnięciom w czasie wojny moskiewskiej w latach 1579-1581. Uważany był za prawą rękę kanclerza Jana Zamoyskiego. Synom: Jerzemu (ur. 1574 r.) i Krzysztofowi (ur. 1579 r.) zapewnił wyjątkowe – jak na te czasy - wykształcenie.

Jerzy i Krzysztof Zbarascy byli przypuszczalnie uczniami Akademii Krakowskiej (do 1591), następnie wybrali się na kilka lat za granicę, poznając Niemcy, Francję i Włochy, gdzie studiowali w Padwie; wraz z uczącymi się tam w tym samym czasie Henrykiem Firlejem (późniejszym prymasem, twórcą rezydencji w Czemiernikach), Andrzejem Opalińskim (synem marszałka wielkiego koronnego, również Andrzeja, dla którego wystawiono pałac w Radlinie) i innymi „Padewczykami” tworzyli później elitę intelektualną Rzeczypospolitej. Bracia Zbarascy powrócili do Polski na przełomie 1594 i 1595 r., jednak już w 1596 r. podróżowali po Węgrzech, uczestnicząc w walkach z Turkami, a zarazem poznając w praktyce zasady sztuki wojennej, w tym fortyfikacji. Na przełomie 1600 i 1601 r. wybrali się do Niderlandów. Kontynuowali tam naukę w Louven (1601 r.), gdzie Jerzy Zbaraski studiował język łaciński, historię i kulturę

starożytnego Rzymu u jednego z najwybitniejszych naukowców z tej dziedziny – Justusa Lipsiusa. Bracia zapoznawali się tam również z nowoczesnymi umocnieniami tego kraju. Następnie pojechali znów do Padwy, gdzie w latach 1602 i 1604-6 kontynuowali naukę na uniwersytecie. Wprawdzie Jerzy interesował się głównie prawem, filologią klasyczną i historią, jednak wraz z bratem poznawał również sztukę wojenną; architektury *militaris* uczył ich Galileusz (Krzysztof był w latach 1604-5 jego jedynym prywatnym uczniem – poznawał pod jego kierunkiem również matematykę i zasady mechaniki). W latach 1609-11 Krzysztof uczestniczył w wojnie moskiewskiej, po czym znów pojechał do Bolonii i Padwy. Był wtedy również w Wenecji, gdzie, być może, widział się ze znanym architektem Vincenzo Scamozzim, u którego zamówił projekt Zbaraża. Jerzy Zbaraski zakończył naukę w Padwie, w 1616 r.

Z. Anusik ocenia, że wyjątkowo staranne wykształcenie braci Zbaraskich „...było w swej formie i treści głównie włoskie i francuskie. Starannie unikali oni uniwersytetów niemieckich, a środowiska, w których się obracali, chociaż katolickie, cechowała niechęć do Niemców, względna tolerancja religijna, swoboda badań i wrogość do jezuitów.”[2] W licznych podróżach bracia zwiedzili niemal całą Europę. Ich znajomość świata, erudycja, talent retoryczny, wielki dowcip graniczący z sarkazmem spowodowały wielką popularność Jerzego i Krzysztofa Zbaraskich wśród szlachty, sprzyjając zajęciu się przez nich działalnością polityczną.

Kariere polityczną pierwszy rozpoczął Jerzy Zbaraski, już w wieku 15 lat (!) uczestnicząc w poselstwie do Pragi. Mając 21 lat został posłem na Sejm koronny. Przez kilka lat przebywał na dworze króla Zygmunta III Wazy, biorąc udział w wyprawie do Szwecji w 1598 r. Uczestniczył w rokoszu Zebrzydowskiego zajmując w nim stanowisko pojednawcze w stosunku do obozu królewskiego, w końcu przechodząc czasowo na stronę króla, choć już wtedy występował przeciwko jezuitom i dominacji na dworze cudzoziemców. Wkrótce został starostą sokalskim (1607 r.). Wprawdzie stosunki obu braci z królem Zygmuntem III początkowo układały się poprawnie, czego dowodem są otrzymane w 1612 r. przez Jerzego godności krajczego koronnego (1616 r.), następnie podczaszego koronnego (1619 r.), a przez Krzysztofa w 1612 r. tytułu koniuszego koronnego, jednak wzajemna niechęć króla i obu magnatów narastała. Sprzyjał temu niewątpliwie fakt, iż bracia Zbarascy, będąc niemal idolami młodzieży magnackiej, słynęli z wyjątkowo swobodnego stylu życia.

Konflikt między królem a Zbaraskimi potęgował głośny spór z hetmanem Stanisławem Żółkiewskim, obwinianym przez braci o nieudolność w walce z Tatarami, pustoszącymi kresy Rzeczypospolitej. Jerzy Zbaraski kandydował na sejmie w 1618 r. do stanowiska kanclerza wielkiego koronnego, a jego brat w 1620 r. do tytułu hetmana wielkiego koronnego. Wskutek stanowczego sprzeciwu króla kandydatury te zostały odrzucone. Nawet nominacja Jerzego Zbaraskiego na kasztelana krakowskiego (1620 r.) uważana była za sposób na zablokowanie jego aspiracji kanclerskich. Mimo ewidentnych zasług dla kraju – po klęsce cecorskiej działając w komisji sejmowej bracia opracowali plan kampanii tureckiej, walczyli o powołanie silnej armii, Krzysztof Zbaraski jako poseł Polski w Stambule w 1622 r. wynegocjował korzystne porozumienie pokojowe, wykupił (w znacznej części za prywatne pieniądze) jeńców wziętych do niewoli po klęsce pod Cecorą – nadal nie byli doceniani przez króla. W

rezultacie obaj bracia przeszli do „twardej” opozycji, zaznaczając jednak, że mogą pomóc królowi w sytuacji, gdy tego będzie wymagać dobro Rzeczypospolitej. Szczególnie aktywny na tym polu okazał się Jerzy Zbaraski, krytykując współpracę króla z Habsburgami i występując przeciwko wojnie ze Szwecją. Skandal polityczny wywołał list kasztelana krakowskiego do króla z 1625 r., w którym użył zwrotu „proszę i upominam”. W ostatnich latach życia Jerzy Zbaraski uchodził za mocnego kandydata do tronu Rzeczypospolitej po śmierci Zygmunta III Wazy.

Decydując o rozpoczęciu kariery politycznej bracia Zbarascy musieli mieć swoje siedziby bliżej stolicy. Od śmierci ojca w 1608 r. mieszkali najczęściej w Krakowie, w pałacu przy Rynku Głównym 20. Potrzebowali jednak również siedzib innego typu, odpowiadających pozycji i zarazem aspiracjom właścicieli. W rezultacie Jerzy Zbaraski w 1613 r. kupił dobra pilickie 50 km na północ od Krakowa, a Krzysztof w 1614 r. przejął starościański zamek w Solcu nad Wisłą, przebudowując go na rezydencję bastionową z dużym ogrodem.[2]

Dotychczasowy zamek w Pilicy – a właściwie niedokończona *villa castello* – po Wojciechu i Stanisławie Padniewskich nie w pełni odpowiadał aspiracjom księcia Jerzego. Dzieła architektury rezydencjonalno-obronnej nie miały wówczas – w pierwszych latach XVII w. – znaczenia wyłącznie użytkowego. Ciągłe rosnąca konkurencja polityczna między królem i kręgiem jego dworu a pozostałą, żądną wpływu na władzę częścią możnowładztwa, zmiany intelektualno-obyczajowe nakazujące wprost zwrócenie szczególnej uwagi na czynnik reprezentacji – to wszystko spowodowało istotny zwrot w trwającej nieprzerwanie ewolucji form polskich rezydencji. Były one teraz przede wszystkim liczącym się narzędziem propagandy, istotnym argumentem w trwającej ciągle rywalizacji fundatorów o pozycję w państwie, rozumianą zarówno jako stanowisko społeczne jak też pozycja na szczeblach drabiny władzy [13]. Dlatego rezydencje powinny zwracać uwagę swymi rozmiarami, zaskakiwać rozwiązaniem przestrzennym, programem użytkowym, czy niecodziennymi elementami wystroju lub wyposażenia. W powstających wówczas zamkach czy pałacach często zawarto ściśle sprecyzowane programy ideowe, gloryfikujące zasługi rodu, wartości czy doktryny powszechnie szanowane i popierane – zwłaszcza w środowisku szlacheckim, a także treści symboliczne, kryjące się w układzie kompozycji czy rozwiązaniu dekoracji obiektu, liczbie pomieszczeń czy nawet nazwach poszczególnych części rezydencji. [24] Często budowle takie miały cechy obronności – nie zawsze z potrzeby, czasem dla podkreślenia potęgi właściciela lub jego mniej lub bardziej prawdziwych sukcesów na polu walki. Najbardziej znanym przykładem rezydencji tego typu jest Krzyżtopór Krzysztofa Ossolińskiego, ale było ich znacznie więcej. Można było wręcz mówić o rywalizacji magnatów na polu budowy coraz bardziej imponujących rezydencji.

Jerzy Zbaraski zastał niedokończony, a w części wykonanej (było to tylko jedno skrzydło dwuskrzydłowej siedziby) silnie zdewastowany po kilkuletnich sporach między spadkobiercami poprzedniego właściciela – Stanisława Padniewskiego - zamek i przebudował go stosunkowo nieznacznie, jednak tworząc całkowicie nową jakość. [22] Przeciwległe skrzydła rezydencji zostały połączone ze sobą, przez co powstała wielka, zwarta budowla bezdziedzińcowa. Przez zabudowę przestrzeni między dawnymi ryzalitami obu skrzydeł utworzono nowy trakt od północnego zachodu, mieszczący na

parterze wielką (ok. 94 m²) sień, dostępną z zewnątrz przez starą bramę (pozbawioną już jakichkolwiek cech obronności, najprawdopodobniej z nowym portalem). Sień ta olbrzymią (rozpiętość ok. 8,50 m) arkadą o łuku koszowym otwierała się do wielkiej, trzynawowej sali o wymiarach w przybliżeniu: 16,90 × 18,10 m, zatem o powierzchni blisko 306 m², stanowiącą główne wnętrze pałacu. Nawa środkowa o szerokości 9,71 m oddzielona była od węższych (2,79 m) naw bocznych rzędami czterech kolumn i dwóch półkolumn przyściennych, w porządku tokańskim. Nawa główna nakryta była stropem belkowym. Wnętrze oświetlono oknami od południowego wschodu. W bocznych ścianach sali znajdowały się po trzy otwory drzwiowe w kamiennych portalach; środkowy portal w ścianie północnego wschodniej prowadził do wielkiej, tunelowej klatki schodowej na piętro. Układ pozostałych pomieszczeń parteru powtarzał dyspozycję willi Padniewskich. Analogiczny był układ wnętrz piętra, również z wielką salą kolumnową pośrodku. Wysokość obu kondygnacji wynosiła w przybliżeniu po ok. 6 m.

Jerzy Zbaraski wprowadził do swojej rezydencji jeszcze jeden, unikalny element: wielką, dwukondygnacyjną loggię widokową w elewacji południowo-wschodniej. Loggia ta składała się z trzynastu arkad opartych na murowanych prostokątnych filarach. Otwierał się z niej widok na miasto Pilicę i jurajskie wzgórza z zamkiem w Smoleniu. Elewacja ta musiała – dzięki loggii – przedstawiać się niezwykle efektownie z traktu krakowskiego.

Nie jest znana forma przekrycia budynku. Mógł on być zwieńczony attyką i nakryty dachem wielokrotnie pogażonym, ale prawdopodobny też jest wysoki dach czterospadowy.

Pałac Jerzego Zbaraskiego wskutek przedwczesnej śmierci kasztelana w 1631 r. pozostał niewykończony, co potwierdza opis w pamiętniku Albrychta Stanisława Radziwiłła z dnia 2 kwietnia 1633 r.: „...*W Pilicy popasywałem, gdzie przepyszny jest pałac włoską strukturą wystawiony ś.p. Zbaraskiego kasztelana krakowskiego, nie zewszystkim skończony dla zaszłej śmierci pana swego.*” [18] Późniejsze przekształcenia, zwłaszcza radykalna przebudowa z drugiej połowy XIX w. zatarły całkowicie pierwotny wygląd budowli, informacje na ten temat ujawniły dopiero badania.

Pałac kasztelana krakowskiego Jerzego Zbaraskiego był dziełem wyjątkowym w skali całej Rzeczypospolitej, zarówno ze względu na rozmiary (prostokąt 38 × 48 m), jak też unikalne rozwiązanie przestrzenne. Spośród rezydencji zbudowanych w pierwszej połowie XVII w. był to obiekt największy (jeśli bierzemy pod uwagę wyłącznie wymiary samego pałacu). Równać się z nim mógłby jedynie nieznacznie młodszy pałac w zamku Krzyżtopór z lat 1627-40 – wprawdzie z dziedzińcem, ale za to z wysuniętą poza czworobok głównej budowli bryłą mieszczącą wielką salę, zakończoną basztą. Na szczególną uwagę zasługuje wielka sala pałacu w Pilicy – a właściwie dwie, gdyż piętro powtarzało – jak już wspomniano – układ parteru. Sale trzynawowe są tylko w trzech projektach Palladia – Palazzo della Ragione (Basilica) w Vicenzy (projekt 1546, realizacja do 1564, z uzupełnieniami w XVII w.), w Villa Pisani w Montagnana (1553-55) i w Palazzo Barbarano w Vicenzy (1570) – ale w wielu jego pałacach są sale z czterema kolumnami, np. Palazzo Antonini w Udine (1556), Villa Cornaro w Piombino (1554-69), Palazzo Iseppo Porto w Vicenzy (1549/50). [23] Również w VII księdze dzieła Serlia umieszczony został jeden tylko plan willi o układzie krzyżowo-

korytarzowym, z czterema kolumnami w pobliżu narożników kwadratowej Sali.[10].

Sala o powierzchni 306 m² w pałacu w Pilicy jest jedynym w Polsce rozwiązaniem tego typu – przypuszczalnie druga co do wielkości po pałacu w Białej Radziwiłłowskiej (Podlaskiej), w którym wielka sala miała prawdopodobnie ok. 310 m² (dla porównania: sala w jeszcze XVI-wiecznym zamku w Nieświeżu miała 245 m², w Krzyżtoporze i być może właśnie w drugiej rezydencji Zbaraskich – w Zbarażu po 220 m² (por. dalej), w Kielcach i Żółkwi po 195 m², zaś w Podhorcach 144 m². Unikalne rozwiązanie podziału na trzy nawy nie ma odpowiednika w polskich rezydencjach z 1 poł. XVII w., zaś poza Polską spotykane było wówczas wyjątkowo (oprócz wymienionych wyżej realizacji Palladia sień Palazzo Farnese w Rzymie, proj. Antonio da Sangallo Młodszy, 1517-43). Na wybór takiego rozwiązania w Pilicy mogła wpłynąć inspiracja z oglądanych z pewnością przez księcia pałaców w Rzymie i Veneto podczas jego wielokrotnych peregrynacji włoskich, ale istotny mógł być również inny czynnik: świadome nawiązanie do tradycji antycznych bazylik. Jerzy Zbaraski, wyśmienity znawca historii - również starożytnej - był przecież nazywany „trybunem ludu szlacheckiego”, a w swych wypowiedziach politycznych odwoływał się wielokrotnie do antyku. „...*Starożytni budowali bazyliki, aby ludzie zimą i latem mieli gdzie się gromadzić, radząc wygodnie o swych sprawach i sporach...*” – pisał Palladio [16]. Kasztelan krakowski, przywódca opozycji gromadzący wokół siebie krąg zwolenników, musiał mieć w swej nowej rezydencji salę, będącą miejscem różnych uroczystości, zjazdów czy narad, wnętrze o właściwej oprawie architektonicznej, podkreślające pozycję właściciela i powagę jego urzędu. Taka właśnie sala z dwoma rzędami stosunkowo surowych, a jednak o szlachetnej elegancji kolumn toskańskich, była idealnym miejscem dla tego celu.

Nie wiemy, jak wyglądała sala na piętrze. W późniejszym okresie miała ona dwa rzędy drewnianych, polichromowanych kolumn – mogły one pochodzić jeszcze z fazy Zbaraskiego. Z pewnością wewnątrz to było bardziej ozdobne: kolumny w porządku jońskim lub korynckim, malowane stropy lub sufity, może polichromie lub bogate obicia na ścianach – sala ta, w przeciwieństwie do parterowej, służyła bowiem głównie do zabaw w gronie „złotej młodzieży” magnackiej, z których również obaj bracia Zbarascy słynęli.

Na odrębną uwagę zasługuje loggia ogrodowa. Założono ją na pełną szerokość elewacji, jako trzynastoarkadową, dwukondygnacyjną, przy czym środkowa arkada miała większą rozpiętość. Arkady o łuku pełnym wsparte były na ceglanych filarach o przekroju zbliżonym do kwadratu, jedynie filary narożne były prostokątne. Na poziomie piętra loggia była sklepią sklepieniem kolebkowym z lunetami, sklepienia przypuszczalnie musiały być również nad loggią parteru. Rozwiązanie takie było unikalne w Polsce. W rezydencjach tego czasu najczęściej spotykamy loggie trójarkadowe na osi elewacji parteru (np. Czemierniki 1603-17, Ujazdów 1624, Kruszyna ok. 1630, Kielce 1637-41 czy Podzamcze Piekoszowskie (ok. poł. XVII w.). Loggie dwukondygnacyjne występują znacznie rzadziej (np. pałac w Białej Podlaskiej – po 1622, willa Decjusza pod Krakowem - przed 1632), a loggie na praktycznie całą szerokość elewacji spotykane są jedynie w rezydencjach najbardziej okazałych: Żółkiew - po 1600, Dąbrowica – 1610-30, *Villa Regia* króla Władysława IV w Warszawie – 1637). W Dąbrowicy i w pałacu Władysława IV zastosowano rozwiązanie analogiczne,

jak w Pilicy – środkowe przeszło szersze – ale ciągi arkad flankowane są wieżami czy alkierzami. W Żółkwi loggia kolumnowa stała się istotnym elementem fasady, ale od strony dziedzińca. Rozwiązanie znane z pałacu w Pilicy nie ma zatem odpowiednika w innych współczesnych rezydencjach polskich. Nie dziwi uwaga Albrychta Radziwiłła, zapisana po pobycie w siedzibie Jerzego Zbaraskiego w 1632 r.: „*mógłby człowiek sądzić, że znajduje się wśród genueńskich pałaców*” [18]. To wyjątkowe w swej skali otwarcie elewacji budynku na ogród ma najbliższe związki z architekturą północnych Włoch. Występuje zarówno w traktacie S. Serlio [10], jak i w kilku willach: Villa Emo w Capodilista 1568 (Dario Vatoari), Villa dei Vescovi w Luvignano, (po 1530, przypisywana Alvise Cornaro i Giovanniemu Marii Falconetto), Villa Mondragone w Frascati (Martino Longhi Starszy, 2 poł. XVI w.), jak też w Vicenzy, w Bazylice A. Palladio.

Niewiele możemy powiedzieć o pierwotnym rozwiązaniu fasady frontowej. Nie zachował się ozdobny portal wejściowy na osi elewacji parteru. Badania udowodniły, że nie było tutaj tak często spotykanej trójarkadowej loggii. Na poziomie piętra środkowe trzy okna były większe od pozostałych, na co wskazują zachowane nadproża. Podobne, duże okna podkreślające oś fasady zachowane są w pałacach w Kielcach, czy Czemiernikach (jeśli nie są tutaj efektem późniejszej przeróbki), a przypuszczalnie były również w pałacu w Kruszyńcu.

Żałować tylko należy, że detal architektoniczny pałacu z tej fazy zachował się wyłącznie szczątkowo: nieliczne fragmenty kamieniarki z piaskowca i dębnika, w większości wbudowanej wtórnie w ściany podczas XIX-wiecznych przebudów, nie pozwalają na określenie pierwotnego wystroju zarówno elewacji, jak też wnętrza. Szczęśliwie ocalały fragmenty posadzki wielkiej sali na poziomie parteru – trójbarwnej, identycznej, jak w kaplicy Zbaraskich w kościele OO. Dominikanów w Krakowie, oraz prostej, z kwadratowych płyt z piaskowca. W badaniach odkryto też duże fragmenty kolumn dawnej wielkiej Sali, co pozwoliło na dokończenie jej rysunkowej rekonstrukcji. Z pewnością z tej fazy pochodzi też kominek z czarnego marmuru dębnickiego, ozdobiony herbem Zbaraskich, obramowany motywem festonów. Wśród kamieniarki użytej wtórnie w XIX-wiecznych murach pałacu odkryto wiele fragmentów portali, w tym kilka o „uszatych” węgarach.

Pałac w Pilicy jest przykładem rezydencji inspirowanej ściśle sztuką Italii, bez ścisłego wzorca nie tylko na terenie Polski, ale i krajów niemieckich, Czech czy Węgier, z których wówczas obficie czerpano wznosząc inne magnackie siedziby. Nieznany nam projektant pałacu Jerzego Zbaraskiego najpewniej wywodził się z kręgu architektów włoskich. Projekt dla Pilicy mógł wywodzić się zatem również z kręgu architektów weneckich lub rzymskich, których poznali Zbarascy podczas swoich podróży do Italii. Jednak należy pamiętać, że pałac w Pilicy powstał w wyniku adaptacji wcześniejszej rezydencji Padniewskich. W tej sytuacji najbardziej prawdopodobne jest autorstwo któregoś z architektów włoskich działających wówczas w Polsce. Zwracają tu szczególną uwagę dwa nazwiska: Andrea dell’Aqua, którego bracia Zbarascy poznali najpóźniej w 1618 r. przed bitwą pod Oryninem, który – zgodnie z listem Tomasza Zamoyskiego – w 1623 r. „doglądał budowanie zamku w Pilicy”[9] i Matteo Castello (Castelli), architekt królewski, któremu przypisuje się m.in. budowę kaplicy Zbaraskich

przy kościele dominikanów w Krakowie[8]. Dell'Aqua był głównie inżynierem wojskowym, z wykształcenia artylerzystą. Wprawdzie wiadomo, że wykonywał również projekty architektoniczne (detale fortyfikacji Zamościa, krużganek otaczający dziedziniec pałacu Tomasza Zamoyskiego w Krasnymbrzegu, może też bliżej nie określone prace kilku zamkach, w tym w Podhorcach czy Brodach [1]), jednak mało jest realne, by mógł zaprojektować tak wielką rezydencję dla kasztelana krakowskiego. Bardziej prawdopodobne jest zatem, że autorem projektu pałacu był Matteo Castello z Melide, pracujący w Rzymie z Domenico Fontaną i Carlo Maderno, od 1613 r. działający w Polsce jako architekt Zygmunta III Wazy. Niewątpliwie zachowany detal architektoniczny wystroju pałacu: bazy kolumn, posadzka, fragmenty portali, ma bezpośredni związek z motywami widocznymi we wnętrzu wspomnianej kaplicy Zbaraskich, wykonanej przez tego właśnie architekta. Najbardziej uzasadnione wydaje się jednak, że pomysł nowego pałacu jest dziełem jednego z braci Zbaraskich, zaś skonkretyzowany został dopiero przez jednego ze wspomnianych architektów. W realizacji wystroju uczestniczył z pewnością warsztat braci Castelli [13].

Jerzy Zbaraski otoczył swoją rezydencję nowoczesnymi fortyfikacjami. Potwierdza to wzmianka w opisie Szymona Starowolskiego: „...na wzgórzu zaś wielce warowne fortyfikacje **podług terażniejszej geometrii** wytyczone...” [20] Badania umocnień przyniosły interesujące wyniki – ujawniły bowiem dwie fazy ich kształtowania, które można wiązać z okresem tego właśnie właściciela Pilicy. Podczas ostatnich badań ujawniono, że w pierwszej fazie w miejscu późniejszej bramy powstały nieregularne fortyfikacje kleszczowe na narysie zbliżonym do połowy czteroramiennej gwiazdy, otaczających istniejącą w tym miejscu skałę. To „dzieło kleszczowe” od południowego zachodu powiązane było z nowo wzniesioną kurtyną i bastionem I, od północnego wschodu natomiast – z murem otaczającym dawną rezydencję Padniewskich. Dowodzi to, że stanowiło element przejściowy wznoszonych już nowoczesnych fortyfikacji bastionowych. Okoliczności jego powstania wyjaśnić można jedynie datując je na koniec 1620 r. W tym roku zamek został zdobyty i spustoszony przez Lisowczyków, był to również okres psychozy wojennej po klęsce pod Cecorą – kiedy to umacniano prowizorycznymi obwarowaniami wiele małopolskich rezydencji. Kleszczowy system obronny wykorzystywany był często, gdy konieczne było szybkie fortyfikowanie danego miejsca przy trudnościach terenowych; był bowiem stosunkowo tani i łatwy do wykonania. Fortyfikacje kleszczowe jako mniej „sztuczne” niż bastionowe dawały większe możliwości kształtowania narysu przy zachowaniu walorów obronnych. Narys umocnień sugeruje jednoznacznie, że brama zamku musiała się wówczas znajdować na północny wschód od „dzieła kleszczowego”, które flankowało wjazd do rezydencji. Możliwe jest, że nowymi fortyfikacjami zdążono wówczas umocnić jedynie wjazd do zamku, na pozostałym obszarze mógł funkcjonować nadal mur ze strzelnicami z czasu Padniewskich.

W dalszym etapie opasano cały zamek fortyfikacją bastionową, dzieło kleszczowe przebudowując na nową bramę rezydencji. „Wyrównano” wówczas kurtynę I-II (północno-zachodnią), wykonując równoległe do starszego nowy jej odcinek prowadzący do bastionu II. Badania archeologiczne prowadzone na południe od pałacu potwierdziły, że fortyfikacje bastionowe założono od razu na narysie prostokąta – nie

znaleziono tam śladów wcześniejszych umocnień bliżej rezydencji. Z całą pewnością fortyfikacje te w pierwszej fazie były znacznie niższe: badania ujawniły, że pierwotna wysokość bastionów I i II niemal nie przekraczała poziomu otaczającego terenu. Na długich kurtynach północno-wschodniej i południowo-zachodniej powstały platformy: bastiony o silnie rozwartym kącie między obu czołami, przy czym linia obu czoł platform celuje na kąty barkowe bastionów narożnych. Przynajmniej kurtyny VI-I i I-II miały omurowane przeciwstoki wału, do czego w części wykorzystano pozostałości muru otaczającego pierwotnie rezydencję Padniewskich. Badania pozostałości rozebranej w XVIII w. kurtyny południowo-wschodniej dowodzą, że jedyna brama do zamku znajdowała się od północnego zachodu.

Z uwagi na brak archiwaliów (poza enigmatyczną wzmianką w cytowanym już opisie Starowolskiego) a także jednoznacznego datowania w oparciu o materiał z badań archeologicznych, autor przypisuje powstanie tej fazy umocnień zamku w Pilicy Jerzemu Zbaraskiemu głównie w oparciu o analizę formalną. Fortyfikacje zamku mają ewidentnie cechy szkoły włoskiej, wykazując wiele podobieństw do rozwiązań powstających w Italii i pod jej wpływem w innych krajach Europy w okresie kształtowania się nowego systemu obronnego. Powstawały tam wówczas (choć rzadko, bo wielobok foremny uchodził zawsze za figurę doskonalszą) zamki na narysie prostokąta, a także łączące fortyfikacje kleszczowe i bastionowe w jednej fortecy [12]. Taką kompilację systemów obwarowań spotykamy w XVI i XVII w. w Italii (np. twierdza San Miniato al Monte we Florencji – Michelangelo 1529, rozbudowa A. da Sangallo Młodszy 1537, Forte di Belvedere – B. Buontalenti 1590-95 [12]), Forte di San Felice na Lagunie Weneckiej 1538, [25]). Jednoznacznie włoskie jest pochodzenie bramy zamku. Wysunięta była ona wbrew regułom sztuki obronnej przed lico kurtyny, założona na narysie kleszczowym i prawdopodobnie zaopatrzona w cztery do ośmiu działobitni artyleryjskich broniących do niej dostępu. Jest to rozwiązanie unikalne, nie występujące praktycznie nigdzie: brama wysunięta przed kurtynę tworzyła dodatkowe martwe pola, utrudniając ostrzał fosy z barków bastionów. Bramy tego typu, na rozbudowanym narysie kleszczowym i z wieloma stanowiskami dla dział, projektował jedynie Michał Anioł dla Florencji w latach 20-tych XVI w. [12] W Pilicy widzimy rozwiązanie wykorzystujące ten sam pomysł, w wersji bardzo uproszczonej, choć zarazem udoskonalonej: ograniczającej podstawowy mankament projektu wielkiego artysty – małą odporność na ogień artylerii przeciwnika. Dodatkowym motywem do zastosowania takiego rozwiązania mogło być dążenie do przeniesienia bramy na oś rezydencji i wykorzystania przy tym starszego dzieła kleszczowego. Można przypuścić, że projekt bramy zamkowej mógł być twórczą interpretacją pomysłu Michała Anioła, dokonaną przez jednego z braci Zbaraskich lub przez pracującego wówczas (co najmniej w 1623 r.) w Pilicy Andrea dell'Aquę. Druga z podanych hipotez odnośnie autorstwa umocnień zamku jest o tyle prawdopodobna, że w tym samym czasie dell'Aqua wznosił fortyfikacje bastionowe Jasnej Góry i tam zastosował prostokątną basteję bramną ze strzelnicami artyleryjskimi w barkach, wysuniętą również przed kurtynę [4]. Rozwiązanie zastosowane w Częstochowie jest bez wątpienia dojrzałe, choć nadal nietypowe.

Fortyfikacje zamku Jerzego Zbaraskiego z pewnością, również jak i sam pałac, pozostały nie ukończone. Późniejsze przebudowy oraz obecne zrujnowanie fortyfikacji

skutecznie zatarły większość śladów etapowania realizacji – niezbędne są tu dalsze prace badawcze.

Zamek w Zbarażu zasłynął przede wszystkim z projektu, zamówionego u słynnego architekta Vincenzo Scamozziego przez Krzysztofa Zbaraskiego i opublikowanego w jego traktacie jako przykład typu rezydencji nazwanego *palazzo in fortezza* [19]. To gniazdo rodzinne Korybutowiczów po śmierci wojewody braclawskiego Janusza ks. Zbaraskiego w 1608 r. odziedziczył jego starszy syn Jerzy, który podarował miasto i należące do niego posiadłości bratu Krzysztofowi. Dawna (od 1463 r.) siedziba rodu na górze w pobliżu Starego Zbaraża od czasu walk z Tatarami w 1589 r., znacznie zniszczona, nie odzyskała już dawnej świetności. Stąd pojawiła się idea budowy nowoczesnej rezydencji w innym miejscu.

Nie wiadomo dokładnie, kiedy Scamozzi otrzymał zlecenie na projekt nowego zamku. Z uwagi na zniszczenie archiwum Zbaraskich w XIX w. brakuje ścisłych danych, natomiast w swoim traktacie architekt nie podał na ten temat żadnych informacji. Hipotezy wiążące czas powstania projektu z pierwszym pobylem Krzysztofa Zbaraskiego w Wenecji w latach 1602-1605, a nawet z jedynym pobylem Scamozziego w Polsce ok. 1592 r., nie są zbyt przekonujące: Zbaraż należał wówczas do księcia Janusza Zbaraskiego, natomiast w traktacie Scamozzi jednoznacznie podaje godność zleceńodawcy – koniuszy koronny, a ten tytuł Krzysztof otrzymał dopiero w 1612 r. Stąd najbardziej prawdopodobne jest, że zlecenie miało miejsce właśnie w roku otrzymania tej godności. Scamozzi opisał w traktacie okoliczności powstania projektu.[11] Projekt przewidywał wystawienie wielkiego czterokondygnacyjnego pałacu z wewnętrznym dziedzińcem, którego cechy obronne ograniczały się do czterech bastionów z orylonami na narożnikach oraz kazamat ze strzelnicami do broni palnej na całej długości boków (odpowiednika kurtyn) pałacu. Cała rezydencja miała być otoczona fosą; do pałacu prowadziły dwie bramy na osiach krótszych boków, poprzedzone mostami zwodzonymi. Przejazd na dziedzińiec miał prowadzić przez sklepienie sienie. Przy jednym z krótszych boków dziedzińca zaprojektowano loggię na czterech filarach. Przedłużeniem loggii w bocznych skrzydłach pałacu miały być dwie klatki schodowe.

Niewątpliwie bardzo efektywnie rozwiązanie architektury rezydencji w Zbarażu projektu Scamozziego nie było jednak przydatne w polskich realiach pierwszej połowy XVII w., gdzie potyczki z Tatarami, wojny z Turcją czy Rosją nie były zagrożeniem tylko teoretycznym. Stąd realizacja nowej siedziby została odsunięta w czasie, zaś projekt w jego pierwotnej postaci nie mógł zostać wykorzystany. Według Czołowskiego budowa zamku mogła się rozpocząć ok. 1620 r. lub po 1626 r., A. Miłobędzki popierał datowanie późniejsze [15], J. Kowalczyk uważał, że budowę zamku rozpoczął Krzysztof Zbaraski ok. 1620 r., a po jego śmierci (1627 r.) prace kontynuował jego brat Jerzy [11]. Autor tych słów na poparcie stanowiska J. Kowalczyka ma dodatkowe argumenty, związane z hipotezami odnośnie autorstwa rezydencji.

Kłęska pod Cecorą (wrzesień 1620 r.) obnażyła zagrożenie wschodnich ziem Rzeczypospolitej, wywołała konieczność szybkiego umacniania znajdujących się tam siedzib. Przykładowo, po Cecorze Mikołaj Spytek Ligęza wykonywał nowowłoskie fortyfikacje zamku w Rzeszowie, Stanisław Lubomirski modernizował umocnienia Łańcuta i Rzemienia, niezrozumiałe byłoby pozostawienie bez wzmocnienia obrony

położonego znacznie dalej na wschód Zbaraża (jak wspomniano już wcześniej, stary zamek Zbaraskich nie posiadał już żadnych wartości obronnych). Nie jest prawdopodobne, by Krzysztof Zbaraski nie przejmował się sytuacją głównej siedziby rodowej, choć rezydował już wówczas głównie w Krakowie i w Końskowoli, gdzie zmarł w 1627 r.

Jest również dodatkowy, niemniej ważki argument. Znajomym księcia koniuszego przynajmniej od 1618 r. był znany architekt i inżynier wojskowy Andrea dell'Aqua, w którego pracy *Praxis ręczna działa* Krzysztof Zbaraski występuje jako uczestnik rozmowy na tematy wojskowe, odbytej w Końskowoli w 1624 r.[1] Dell'Aqua pracował w tym czasie głównie dla Tomasza Zamoyskiego, ale w 1623 r. doglądał budowy zamku Jerzego Zbaraskiego w Pilicy. Według prof. R. Bochenka, wiele wskazuje na udział A. dell'Aqua w budowie pierwszych bastionowych umocnień klasztoru na Jasnej Górze [4]. Z kolei zwraca uwagę, że rozwiązanie bastionów Jasnej Góry z tej fazy i Zbaraża jest identyczne: charakterystyczne są rozwiązania kazamat barkowych, galerii strzeleckich na wyższej kondygnacji barków, a nawet nietypowa kazamata artyleryjska na dwa działa w czole bastionu. Najbardziej zwraca uwagę, że niewielkie w rzucie a stosunkowo wysokie bastiony są charakterystyczne dla szkoły starowłoskiej. Również w Pilicy, gdzie budowa umocnień bastionowych nie została w czasach Jerzego Zbaraskiego ukończona, mamy typowo starowłoskie spłaszczone bastiony - piatta-formy. W tej sytuacji bardzo prawdopodobne jest, że umocnienia zamku w Zbarażu projektował właśnie A. dell'Aqua. W niektórych publikacjach, zwłaszcza u Miłobędzkiego pojawia się pogląd, że projektantem umocnień mógł być Flamand Henryk van Peene, który przybył do Polski sprowadzony przez Jerzego Zbaraskiego w 1625 r.[15], jednak nie jest to prawdopodobne. Już od lat siedemdziesiątych XVI w. popularne na terenie Niderlandów (w tym we Flandrii) dzięki inżynierom z Italii fortyfikacje staro- i nowowłoskie ustąpiły miejsca dziełom szkoły staroholenderskiej, zatem van Peene nie mógł proponować rozwiązania przestarzałego o ponad pół wieku. Wiedza architektoniczna Flamanda mogła mu natomiast pomóc przekształcić projekt Scamozziego dla pałacu.

W dotychczasowej literaturze dotyczącej Zbaraża niemal niezauważony pozostał artykuł Piotra Szlezyngera *Przyczynek do obrony Zbaraża w 1649 r.* [21] Autor zwrócił w nim uwagę na znajdujący się w zbiorach Preussische Staatsbibliothek w Berlinie plan Zbaraża wraz z obozami warownymi.[17] Plan ten, w katalogu datowany na 1660 r., w rzeczywistości musi pochodzić z czasu oblężenia Zbaraża w czasie powstania B. Chmielnickiego (P. Szlezynger przekonywująco wiąże jego autorstwo z poległym w czasie walk kapitanem Sebastianem Adersem). Nikt natomiast nie zwrócił uwagi, że na planie tym zaznaczono również rzut pałacu Zbaraskich otoczonego umocnieniami bastionowymi. Wobec wielokrotnych przekształceń pałacu w ciągu wieków, a także przebudów i odbudów dokonywanych bez badań architektonicznych (a przynajmniej bez publikowanych rezultatów takich badań), wspomniany plan jest niezwykle istotnym materiałem źródłowym dla analizy pierwotnej formy rezydencji. Z analizy rzutu pałacu wynika jednoznacznie, że była to wówczas budowla bezdziedzińcowa z sienią na osi poprzedzającą wielką salę zbliżoną do kwadratu. Sala ta mogła mieć ok. 220 m². Pałac w zamku w Zbarażu jest zatem nie tylko zredukowaną wersją projektu Scamozziego –

jest również mniejszym, uproszczonym wariantem pałacu Jerzego Zbaraskiego w Pilicy! Jest to zatem kolejny argument, potwierdzający fakt kontynuowania rozpoczętej wcześniej budowy zamku przez kasztelana krakowskiego, już po śmierci brata.

Po nagłej śmierci Jerzego Zbaraskiego w dniu 30 lipca 1631 r. i zarazem wygaśnięciu rodu Zbaraskich nieukończone zamki przeszły wraz z niemal wszystkimi dobrami tej rodziny w posiadanie rodziny Wiśniowieckich. W 1632 r. małopolskie majątki Zbaraskich – w tym Pilica - przekazane zostały w wianie córce wojewody ruskiego Konstantego Wiśniowieckiego Helenie, która została wówczas żoną wojewody mazowieckiego Stanisława Warszyckiego. Zbaraż stał się własnością Janusza ks. Wiśniowieckiego.

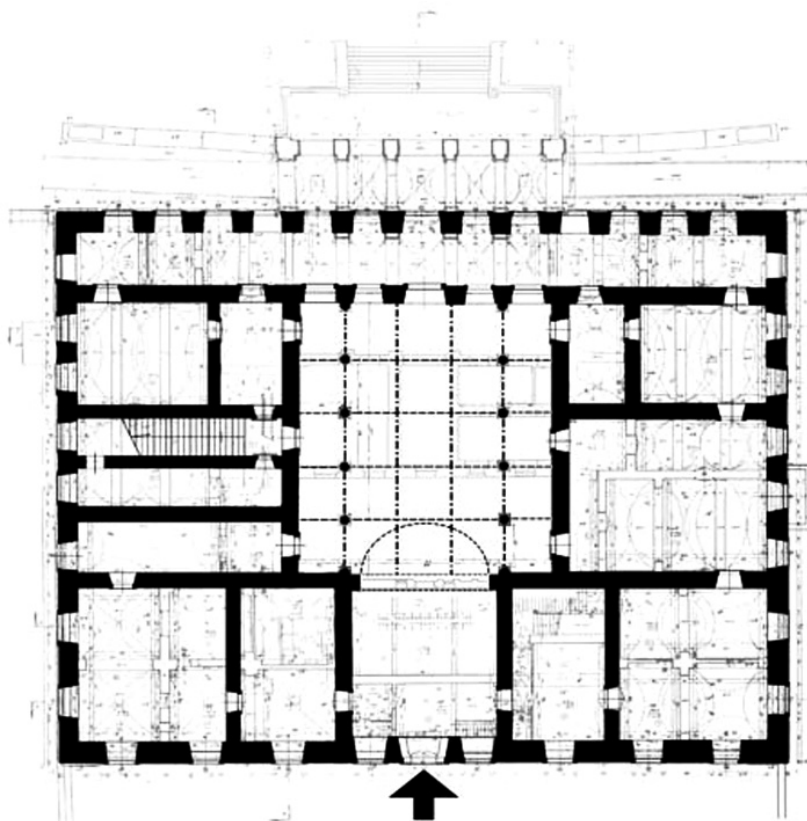
Obecnie nie jest niestety możliwe prowadzenie badań architektonicznych w pałacu w Zbarażu. Dobrze byłoby dokładnie przeanalizować komplet dostępnej ikonografii z czasów, gdy zamek był w stanie ruiny, a także z prac budowlanych związanych z odbudową. Być może da się jeszcze odkryć ślady wcześniejszych faz budowlanych. Zgodnie z danymi z internetu, trwają tam jeszcze prace przy fortyfikacjach zamkowych. Wydaje się uzasadnione postulowanie jak najpełniejszych badań tego zamku – mogą one jeszcze ujawnić wiele tajemnic.

Literatura

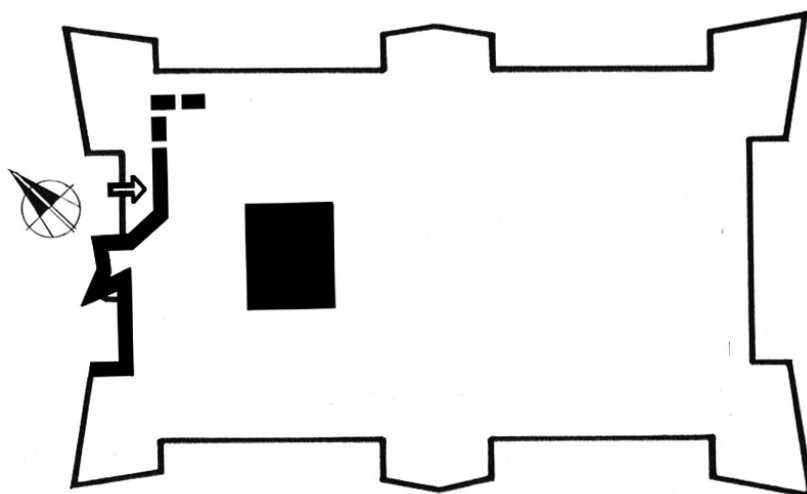
1. A. dell'Aqua, Praxis rękona działa. Z rękopisów do druku przygotował oraz wstępem i komentarzem opatrzył Tadeusz Nowak. Wrocław – Warszawa – Kraków 1969
2. Z. Anusik, Studia i szkice staropolskie, Łódź 2011
3. Z. Anusik, M. Karkocha, „Sławnej pamięci senator niezrównany”. Ideowe i artystyczne przesłanie kaplicy i pomnika książąt Zbaraskich przy kościele Dominikanów w Krakowie, w: Fundator i mecenas. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku. Białystok 2011, s. 99-131.
4. R. Bochenek, Twierdza Jasna Góra, Warszawa 1997, s. 33-35 i 46-59
5. W. Dobrowolska, Książęta Zbarascy w walce z hetmanem Żółkiewskim, Kraków 1930.
6. W. Dobrowolska, Młodość Jerzego i Krzysztofa Zbaraskich (Ze wstępem o rodzie Zbaraskich i życiorysem Janusza Zbaraskiego, wojewody braclawskiego), Przemyśl 1927
7. Jan Janczykowski, Zamek w Pilicy na tle ewolucji polskiej architektury rezydencjonalno-obronnej w 1 poł. XVII w. kończona obecnie praca doktorska, wykonywana pod kierunkiem prof. dr hab. Zbigniewa Białkiewicza.
8. M. Karpowicz, Matteo Castello architekt wczesnego baroku, Warszawa 1994, s. 67-70.
9. J. Kowalczyk, Dole i niedole inżyniera Andrea dell'Aqua w służbie Tomasza Zamoyskiego, w: Konserwatorska Teka Zamojska, Problematyka konserwatorska fortyfikacji nowożytnych. Materiały z sesji naukowej w Zamościu w dniach 18-20 maja 1983, Warszawa-Zamość 1987, s. 19-24.

10. J. Kowalczyk, Sebastiano Serlio a sztuka polska. O roli włoskich traktatów architektonicznych w dobie nowożytnej, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973, il. 202
11. J. Kowalczyk, Vincenzo Scamozziego związki z Polską, w: Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, zeszyt 1-2 z 1998 r., s. 148.
12. P. Marconi, Monumenti d'Italia, I Castelli, Architettura e difesa del territorio tra Medioevo e Rinascimento, a cura di Paolo Marconi, Novara 1978
13. A. Miłobędzki, notatka z dnia 11 maja 1989 r., przekazana autorowi, niepublikowana.
14. A. Miłobędzki, Polskie rezydencje wieku XVII – typowe programy i rozwiązania, w: Architektura rezydencjonalna historycznej Małopolski, Łańcut 1982, s. 7-17
15. A. Miłobędzki, Tajemnica zamku w Zbarażu, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki 4/1956 s. 371-379
16. A. Palladio, Cztery księgi o architekturze, Warszawa 1955. – Księga trzecia rozdz. XX, s. 194.
17. Preussische Staatsbibliothek Berlin, katalog Pläne und Grundrisse von Städten Sozialistischer Landes Europees (1574-1850), bearbeitet von Wolfram Klaus, herausgegeben von Egon Klemp, Berlin 1976, s. 269, poz. 2454
18. A. S. Radziwiłł, Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła Kanclerza Wielkiego Litewskiego wydane z rękopismu przez Edwarda Raczyńskiego, Tom I, Poznań 1839, s.156.
19. V. Scamozzi, Idea della Architettura Universale, Venezia 1615, I, Libro III, c. VIII, s. 252-253.
20. S. Starowolski, Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego (Polonia sive status Regni Poloniae descriptio) 1632, edycja polska Kraków 1976, s. 76.
21. P. Szlezzynger, Przyczynek do obrony Zbaraża w 1649 roku, w: Forteca nr 3-4 z 1998 r., s. 12-20.
22. B. Wojnar, Zamek w Pilicy. Dokumentacja historyczno-konserwatorska, PKZ Kraków 1985-6, J. Janczykowski, M. Bicz-Suknarowska, Zamek w Pilicy. Badania architektoniczne pałacu; PKZ Kraków, 1987-89, J. Janczykowski, Zamek w Pilicy. Badania architektoniczne fortyfikacji; 1989, M. Myszka, Badania archeologiczne pałacu i fortyfikacji zamku w Pilicy, PKZ Kraków, 1988, B. Muzolf, Zamek w Pilicy. Badania archeologiczne pałacu – etap II, PKZ Łódź, 1989.
23. M. Wundram, T. Pape, Andrea Palladio 1508-1580. Architekt zwischen Renaissance und Barock, Köln 1988, s. 65, 75, 89, 98, 107.
24. A. Wyrobisz, Architektura w służbie społecznej i politycznej w Polsce w XVI-XVIII w., w: Podług nieba i zwyczaju polskiego, Studia z historii architektury, sztuki i kultury ofiarowane Adamowi Miłobędzkiemu, PWN Warszawa 1988, s. 524-529,
25. www.fortificazioni.net/forti/SanFelice.htm

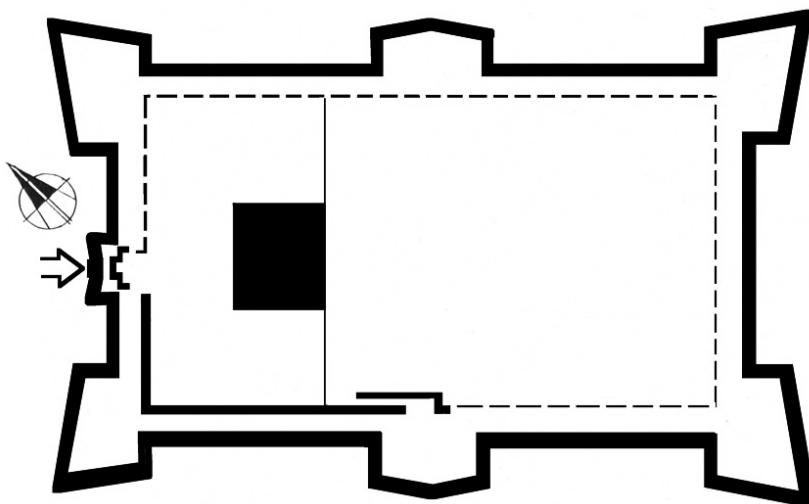
Ilustracji

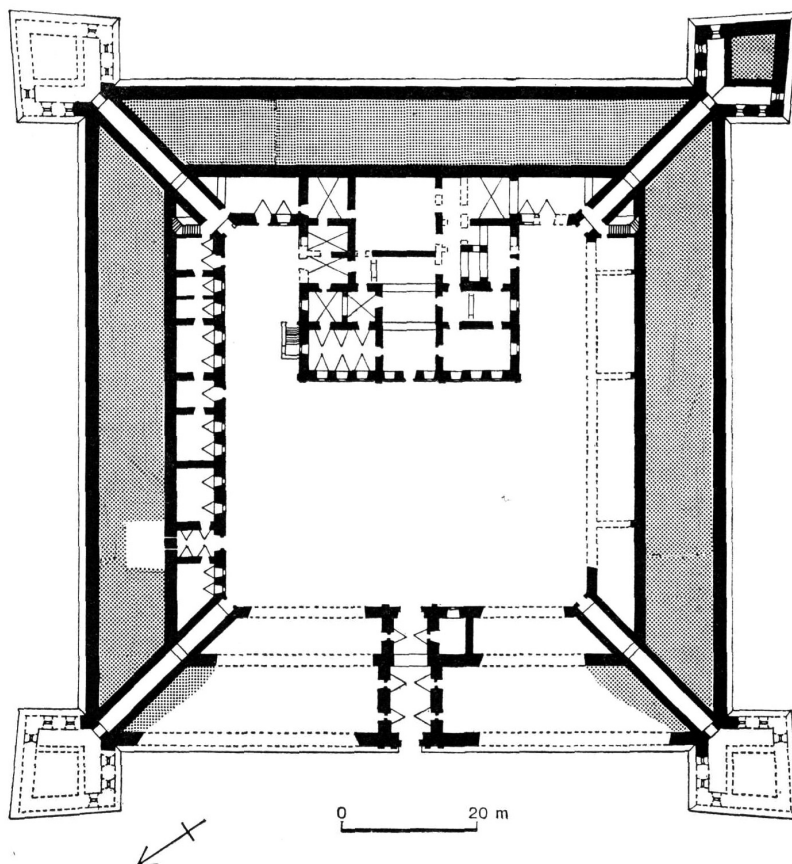
Il. 1. Rekonstrukcja rzutu parteru pałacu w Pilicy w fazie J. Zbaraskiego, oprac. autor

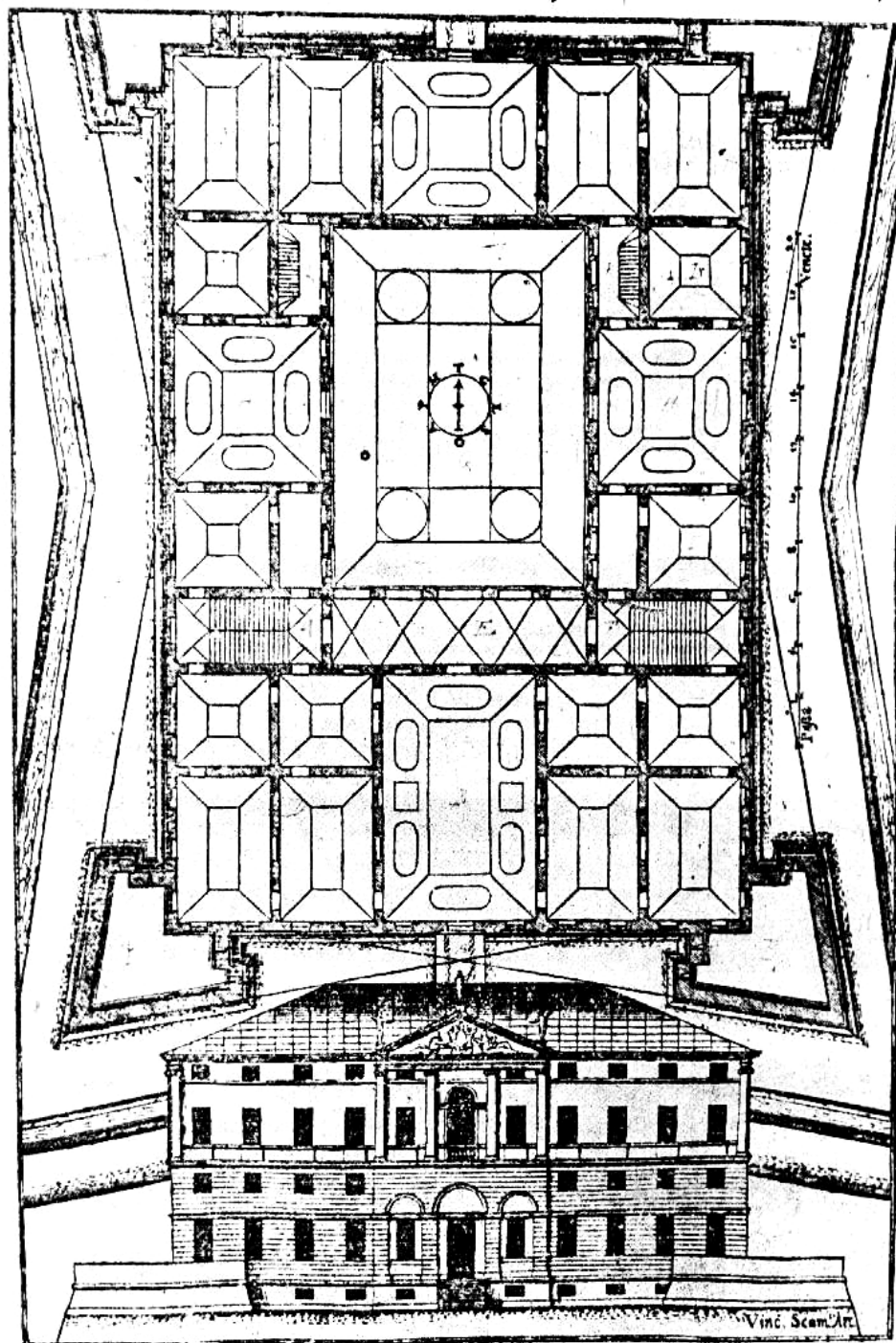
Il. 2. Fortyfikacje zamku w Pilicy, faza Ia, ok. 1620 r.

Il. 3. Fortyfikacje zamku w Pilicy, faza Ib, ok. 1630 r.

Il. 4. Zamek w Zbarażu, plan z artykułu A. Miłobędzkiego, Tajemnica zamku w Zbarażu

Il. 5. Zamek w Zbarażu, projekt V. Scamozziego

Володимир КАПУСТА
*старший науковий співробітник науково-дослідного
відділу "Резиденція Б. Хмельницького"
Національного історико-культурного заповідника "Чигирин"*

З ІСТОРІЇ ЧИГИРИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ: БАСТІОН ДОРОШЕНКА

Чигирин, відомий з початку XVI ст., найбільшого розквіту досяг за часів Б.Хмельницького, коли місто стало першою гетьманською столицею України. Фортеця, що була стрижнем фортифікаційних споруд міста, як писав П.Алепський в 1655 р. "... не мала собі рівних у всій країні козаків" [12, с. 39]. На жаль, про те, якою вона була в той час, нічого невідомо, лише те що "цитадель висотою і своїми будівлями подібна до фортеці Халєб", а також, що "вона є дуже потужною, але нині є зруйнованою" [19, с. 371].

Своє політичне і військове значення Чигирин втратив після зречення П. Дорошенком гетьманства, і, як наслідок, був повністю зруйнований в результаті Чигиринських походів 1677-78 рр. П.Дорошенко, останній гетьман Чигирини, проводячи військову реформу [14, с. 201], напевне, приділяв увагу і удосконаленню фортифікаційних споруд своєї резиденції, на що вказують назви деяких об'єктів Чигиринської фортеці – бастіон Дорошенка і рови Дорошенка [16, с.89-90]; [17, с. 175].

Бастіон Дорошенка виявлений і досліджений археологічними експедиціями 1989-1994 рр. на основі т.зв. "планів П.Гордона" [13, с. 8]; [5, с. 38-39, 52-53]. Ці плани не є авторською роботою П.Гордона, про що свідчить почерк і техніка виконання [5, с. 90, 38-39, 52-53]. Один із цих "планів Гордона" є копією іншого і, ймовірно, вони були виготовлені уже після кампанії 1678 р. на основі первісних планів [13, с. 98-108]; [5, с. 37, 42, 46], які або втрачені, або ще не виявлені. Проте експлікація цих "планів Гордона" дає надзвичайно цінну інформацію стосовно облаштування Чигиринської фортеці і вказує точне розташування всіх її об'єктів.

Бастіон Дорошенка на "планах Гордона" фігурує під назвами "Мурована в'язнична вежа Дорошенка" [23], "Мурована тюремна вежа Дорошенка" [16, с.90], "Каменная тюремная башня, сооруженная при Дорошенко" [17, с.175]. Але на планах є ще один об'єкт, пов'язаний з іменем П.Дорошенка: "Рів Дорошенка" [23] або "Ров перед фортом, устроенный при Дорошенко" [17, с.175]. На плані французького резидента в Стамбулі Шарля О. Нуантеня вказано, що це "Рів перед Великою брамою замку з південної сторони, досить глибоко вибитий у скелі руками людей". Таким чином, зважаючи на його назву, можна зробити висновок, що саме за наказом П.Дорошенка були побудовані рів (або значно поглиблений) з напольної сторони та кам'яний бастіон: видобутий камінь з рову і був використаний на будівництво бастіону.

В назві цього об'єкту фігурує ще одне слово – "тюремна" або "в'язнична" вежа. Т. Бажанова стверджує, що бастион не був побудований П. Дорошенком, а був саме його місцем ув'язнення [1, с.74]. Проте "козацькі літописи", "Літопис Самовидця", "Літопис Г. Граб'янки", "Літопис С. Величка" не підтверджують цього факту. Дослідники історії України також не повідомляють про офіційне ув'язнення П.Дорошенка, в тому числі і в Чигирині (Д.І. Яворницький, Н. Полонська-Василенко, М.С. Грушевський, Д.І. Дорошенко, Д.Н. Бантиш-Каменський, О. Субтельний, М.І. Костомаров, О.Я. Єфименко, І.П. Крип'якевич, С.М. Соловійов). Царський уряд не наважився ув'язнити "останнього козака" "да не было бы смуты" [22, с.198]. Таким чином, П. Дорошенко був саме "будівничим", а не в'язнем кам'яного бастиону Чигиринської фортеці.

До нас дійшли джерела, де назва бастиону вказана на російській і німецькій мовах. Д.Г. Федосов вказує на те, що його назва походить від німецького слова "turm", яке означає "башта" [5, с. 213]. В "Описи нового верхнего города" бастион Дорошенка фігурує під назвами "наугольного каменного выводу, что словоет Дорошенкова тюрьма" [13, с. 98], "каменного выводу и казенного каменного ж погреба, что бывала Дорошенкова тюрьма" [13, с. 107], "каменного роскату, что бывала Дорошенкова тюрьма" [13, с. 108]. В цих назвах є вираз "каменного ж погреба". Володимир Даль пояснює значення цього слова: "погребъ – нижнее жильє в доме, частью в земле, подвальная связь, особенно на сводах//Старинное – темница, тюрьма" [10, с. 157]. Можливо, саме неправильним трактуванням слів "turm" і "погребъ" можна пояснити виникнення терміну "Дорошенкова тюрьма".

Проте, потрібно відзначити, що бастион Дорошенка "тюрмою" називають саме російські джерела. І, напевно, дарма. Коли П.Дорошенко став одноосібним гетьманом України обох берегів Дніпра, за його наказом московських полонених воєвод, не кажучи про рядових стрільців, "почали пачками звозити до Чигирина" [19, с.168]. На січень 1669 р. в місті перебувало 75 військовополонених росіян, в тому числі 20 воєвод [19, с. 170]. І перебували вони не деінде, а саме у "верхнем городе", тобто, у фортеці [19, с. 179]. Як свідчить експлікація, в замку була тюрьма загальновійськового призначення [17, с. 175]. Але вір-персони, тобто, московські воєводи, напевно, утримувались саме в бастионі Дорошенка, тим паче, що його конструктивні особливості, як це буде показано нижче, дозволяли це зробити. Саме тому, ця споруда отримала назву "Дорошенкова тюрьма".

Ряд дослідників стверджують, що в бастионі Дорошенка був розміщений пороховий погріб [1, с. 17]; [13, с. 68, 70]; [6, с. 7]. Як вказує Ленченко В.А., "пороховой погреб находился в наиболее прочном сооружении замка – бастионе Дорошенко" [17, с. 177]. Дійсно, бастион Дорошенка був найпотужнішою спорудою Чигиринської фортеці, що обумовлювалось його місцем розташування: гармати бастиону могли контролювати не лише підступи до замку з напольної сторони, а й підступи до міста, розташованого під горою. Але внаслідок цього і сам бастион ставав одним із важливих об'єктів атаки для супротивника, про що свідчать дії турецької армії під час облоги Чигирина в 1677 р. [5, с. 22-25]. То чи доцільно влаштовувати пороховий склад в одному з найбільш вогнебезпечних об'єктів передової лінії оборони?! Крім того, тут були встановлені гармати [8, с. 13]; [20,

с.1]. А хто наважиться стріляти з цих гармат, коли буквально за спиною знаходиться більше 30 тонн пороху [5, с. 35].

Ось як описує ці події С. Величко: "В насталу тоді ніч великоросійське військо... і козацьке, надміру зарядивши замкові гармати порохом і запаливши всі дерев'яні будівлі, що стояли в замку, вийшло із замку... Замкові ж будови, що сильно загорілися, запалили спершу заряджені гармати, а потім і порохову казну... Коли ж гармати над звичай почали розриватися на шматки і видавати від себе потужні, що землю схитували, громи, запалилася й уся порохова казна, що була в міцному кам'яному склепі, вивернула нерушній, бо дуже ж великий камінь над собою і освітила все чигиринське поле" [3, с. 243]. На основі цієї оповіді можна зробити припущення, що "порохова казна, що була в міцному кам'яному склепінні", була влаштована нижче денної поверхні (вибита в кам'яному тілі гори), а над нею знаходився "нерушній, бо дуже вже був великий камінь". Звичайно, що цей камінь не міг знаходитися на подвір'ї бастиону Дорошенка.

Ці ж самі події в "Щоденнику" П. Гордона: "Приказ гласил ... уничтожить замок и боевые припасы, а особливо поджечь порох ... Я поджег амбар, где было много всевозможной провизии. Потом я пошел с огнем ко складу боевых припасов, дверь коего была всего лишь опечатана, отворил ее и набросал внутрь солому, доски и прочее топливо, что там нашлось. Я поджег здание, что стояло спереди и примыкало ко складу, и вернулся на рыночную площадь..." [5, с. 86-87]. Пройшов досить великий проміжок часу, протягом якого П.Гордон встиг побувати в кількох сутічках з ворогом, прорватися крізь турецький заслін на греблі через р.Тясмин, добратися до табору Г.Ромодановського, висловити своє незадоволення діями російського командування, аж коли "взорвался пороховой погреб в замке, причем погубло (как мы известились позже) более 4000 турков" [5, с. 87-89].

В цих двох джерелах спільним є те, що пороховий погріб вибухнув внаслідок підпалу саме приміщень на території подвір'я замку, а, відповідно, він знаходився саме тут, а не в бастионі Дорошенка.

Інша спільна деталь – вибух надзвичайної потужності. Якби вибух стався в бастионі Дорошенка (мається на увазі нинішній каземат), то археологи навряд чи виявили б його залишки. Крім того, в такому випадку уламки полетіли б на місто під горою. Але "согласно де ла Круа (секретар французького посольства в Стамбулі), под руинами цитадели нашли могилу более двух тысяч человек. Сила взрыва была такова, что на шатер Кара Мустафы, стоявший на большом удалении [5, с. 54-55], обрушился град камней и комьев земли, и великий везир был принужден выбратъся из своего жилища" [23, с. 150]. Із цього повідомлення видно, що уламки фортеці внаслідок вибуху полетіли в сторону турецького табору, що і спричинило великі жертви. Якби пороховий погріб знаходився в казематі бастиону Дорошенка, то кам'яне тіло гори спрямувало б вибух в сторону міста і жертви були б значно менші.

Вказані вище факти говорять, що пороховий погріб знаходився десь на території замкового двору, а не в казематі бастиону Дорошенка. Каргалов В.В. вказує навіть його місце розташування (ближче до мисової частини замку), але не повідомляє джерела [11, с. 367].

Бастіон Дорошенка – єдина фортифікаційна споруда, що залишилася від Чигиринської фортеці. Тому, звичайно, виникає питання: якої ж конструкції була ця споруда?

Найбільш точно можна відтворити нижній ярус. В результаті археологічних розкопок 1989-1992 рр. було виявлено велике склепінчасте приміщення, яке тягнеться вздовж фасу бастіону, направлено до нижнього міста, розміром приблизно 20,0 × 6,4 м [7, с. 27]. В цій стіні влаштовані дві амбразури для гармат, швидше за все, невеликої потужності, які призначалися для захисту стіни, що йшла від бастіону вниз по схилу гори до Нижнього міста.

В цьому приміщенні є два входи-виходи. Один, з північно-східної сторони, сполучається з приміщенням, в якому влаштовані східці, що ведуть на гору. В проході, що їх сполучає, були встановлені двері, які із середини запиралися товстим дерев'яним брусом. Цей брус входив в отвори 17 × 13 см, що були влаштовані в кам'яній кладці стіни [8, с.6].

Чому саме цей каземат запирався із середини? В період середньовіччя кожна оборонна споруда (башта, бастіон) в разі необхідності могла перетворитися в незалежне укріплення. В такому разі захисники, якщо вони не бажали здаватися, наперед знаючи свою долю, ще довго могли вимотувати сили ворога, а то і врятувати своє життя в разі надходження допомоги [4, с. 68-69].

Другий вхід, з південно-східної сторони, сполучає каземат з невеликим приміщенням трикутної форми розміром 3,71 × 2,32 × 1,72 м [7]. Для чого ж воно було призначене? Із історії середньовічного фортифікаційного будівництва відомо, що надмірне ділення засобів оборони утруднювало передачу команд і наказів як для коменданта фортеці, так і для командирів рядових позицій. Внаслідок цього виникла необхідність в ізольованих спорудах, таких як башти, донжони, бастіони, влаштовувати ходи сполучення, які б слугували переговорними пристроями. По цих ходах сполучення командир тої або іншої позиції, звідки йому найкраще було видно хід бою, міг передавати свої розпорядження на всі поверхи і ділянки оборони [4, с. 243]. Отже, можна вважати, що це приміщення слугувало для передачі голосових команд між нижнім і верхнім ярусами бастіону.

Разом з тим це приміщення, напевно, слугувало і запасним ходом сполучення між нижнім казематом та верхніми ярусами бастіону. Із "Звіту про роботу Чигиринської археологічної експедиції у 1991 р." відомо, що "в цьому куті розчищено товстий шар зотлілого дерева, що впало зверху в середину фортеці. Це залишки згорілих дерев'яних конструкцій, що лежали під різними кутами одна до одної" [7, с. 4]. Хоч в звіті не дається характеристика цим дерев'яним конструкціям, та, напевне, це були залишки дерев'яного перекриття і дерев'яної приставної драбини. Крім того в цьому місці виявлено "виріб у вигляді завіса" [7, с. 4] та "масивне кільце від кінської збруї" [7, с. 5]. Цілком можливо, що це "масивне кільце" було не від кінської збруї, а слугувало ручкою ляди на завісах, яка прикривала отвір у стелі.

Це приміщення мало ще одне важливе оборонне значення. Воно облаштоване в вихідному гострому куті бастіону, який внаслідок свого розташування, зазнавав значного ураження від вогню артилерії супротивника [5, с. 23]. Але оскільки склепіння каземату опиралося не на стіну зовнішнього фасу бастіону, а на стіну-

перегородку всередині споруди, то ризик обвалу склепінчастої стелі каземату в наслідок обстрілу значно зменшувався. Крім того, таке конструктивне рішення значно зменшувало об'єм досить клопіткої і трудомісткої роботи по зведенню склепінчастого перекриття в гострому куті бастіону.

Для того, щоб визначити, яку інженерну конструкцію мав бастіон, потрібно з'ясувати, які тактичні завдання покладалися на цю оборонну споруду (мається на увазі до 1678 р., другого Чигиринського походу, коли ще не було кронверка). Основне завдання бастіонів – захист куртин фортеці у випадку атаки на них супротивника [26, с. 33-37]; [4, с. 228-229] та знищення облогової артилерії ("бреш-батарей") [4, с. 227-228, 325].

Бастіон Дорошенка був зведений на гребені північно-східного схилу гори, зверненого до Нижнього міста, і таким чином вогнем своїх гармат міг контролювати підступи до нього. Південно-східний фас звернений на "рівнину, розташовану на схід від фортеці, зручне місце для турецької атаки" [16, с. 89] і, таким чином, міг контролювати підступи до самої фортеці. Цей фас до рівня фортечного двору з напільної сторони був захищений глибоким і широким ровом, вибитим у кам'яному тілі гори. Тому установка артилерії з цієї сторони доцільна на рівні двору та верхнього ярусу. Фланк, що примикав до цього фасу і захищав куртину в напрямку до Спаської брами, а також саму браму, в силу свого розташування повинен був мати артилерію на тих же ярусах.

Фас, що був звернений до міста, відігравав і роль фланку відносно стін, що йшли по схилу гори до нижнього міста. А це була досить небезпечна ділянка у всій обороні міста. Щоб підвищити її обороноздатність, потрібно було збільшити насиченість артилерією фасу з цієї сторони бастіону. А це можна було досягти за рахунок підвищення тут ярусності.

Під час археологічних досліджень біля внутрішньої стіни фасу, спрямованого до рову, приблизно на рівні вершини склепіння нижнього ярусу було "відкрито частину цегляної кладки на вапняковому розчині" [8, с. 2]. По всій площі розкопу всередині бастіону на рівні склепіння нижнього ярусу та в його провалі "в значній кількості знайдені обгорілі та зотлілі рештки дерев'яних конструкцій" [7, с. 1], "розчищено потужний шар горілого дерева, сажі, битої цегли" [8, с.9], "мощный слой темно-серой супеси с большим содержанием камней, ... включает в себя линзы кирпичного боя, обожженной глины и горелого дерева" [20, с. 1-2]. В приміщенні, де були східці виявлено "потужний завал битої пальчастої цегли" та "горілого дерева" [8, с. 7]. "Стіна, яка відмежовує вхід в середині башти із закінченням маршів (виходу їх до рівня, на якому починається склепіння в приміщенні башти) далі не йде, а закінчується вертикальним торцем. Можливо, тут був ще один вхід в підземелля башти" [9, с. 12].

На основі цього можна зробити висновок, що вище кам'яного каземату знаходилося ще одне велике приміщення. Висота від вершини склепіння нижнього каземату до поверхні двору (приблизно 3 м) дозволяла його тут влаштувати. Яке воно мало конструктивне вирішення, визначити важко. Але можна припустити, що це приміщення тягнулося вздовж фасу бастіону, оберненого до міста, мало ширину на рівні закінчення сходів, що вели до нижнього каземату, і в цьому місці мало про-

хід. Від схилу гори воно відмежовувалось цегляною стіною. На рівні бастионного двору перекривалося міцним дерев'яним перекриттям-накатом. Такі перекриття відомі в українській фортифікації [25, с.86]. Швидше за все приміщення поділялося кількома цегляними перегородками, на які і опиралися балки перекриття.

Розміщення артилерії на цьому додатковому ярусі значно посилювало оборону стін, що йшли по схилу гори до міста. Крім того на цьому ярусі можна було б встановити 1 або 2 гармати на вихідному куті бастиону в сторону ворога по схилу гори, що знову ж таки посилювало обороноздатність цієї досить небезпечної ділянки оборони. Таке інженерне вирішення давало змогу значно зменшити об'єм земляних робіт, особливо враховуючи дефіцит землі на горі [5, с.24], а також створювало додаткові приміщення для проживання гарнізону, про що свідчать знахідки у великій кількості пічних кахлів [7, с. 4]; [8, с. 2, 7-8, 10]; [9, с. 11-12], тобто, ці приміщення ще й опалювались.

Влаштування амбразур в цьому фасі-фланку зовсім не ослаблювали конструкцію бастиону. З боку міста цю стіну неможливо було обстрілювати в силу технічних особливостей тогочасної артилерії [21, с. 30]. Зі схилу гори ядра рикошетили б по стіні. А з рівнини перед фортецею, "зручного місця ...для атаки" артилерія супротивника просто не могла "бачити" своєї цілі.

Існує ще один досить вагомий аргумент на користь існування цього ярусу. Якби тут не було приміщення, а була б засипка із землі та каміння, то вона своєю вагою досить надійно тримала б замки склепіння нижнього каземату, і ми, можливо, мали б змогу і досі милуватися бастионом в його первісному вигляді. Але оскільки цього не було, то струс від потужного вибуху порохового погребу призвів до розриву замків склепіння, що призвело до його обвалу. А це, відповідно, потягло за собою і рушення конструкцій верхніх ярусів.

Як уже зазначалося, на бастиони покладалося завдання знищення облогової артилерії супротивника. Тобто, таке завдання могла виконувати далекобійна артилерія. Із "Описи оружия и имущества" відомо, що на бастионі дійсно була далекобійна гармата: "на каменном роскате пищаль медная в станку длиною в пять аршин одиннадцать вершков, ядро надобно по кружалу в восьмь гривенок" [13, с.116]. П.Гордон вказує, що її калібр був 14 фунтів [5, с.48]. Але це однозначно була далекобійна гармата і вага її повинна була становити приблизно 1,5 т [15, с. 32].

Навіть тепер, з подвір'я відновленого бастиону, враховуючи значне пониження гори, чітко видно, що така гармата з такої позиції не могла далеко стріляти. А це означає, що її потрібно було підняти на дещо вищий рівень, особливо враховуючи, що в той час (1677-1678 рр.) перед фортецею був ще й горб [5, с. 45].

В "Описи нового верхнего города" бастион вказується як "каменный взвод" [13, с. 98, 107] та "каменный отвод" [13, с. 99]. І окремо вказано: "на котором выводе деревяной пушечный большой роскат" [13, с. 98]. От саме на цьому "деревяном пушечном большом роскате" і була встановлена вище згадана гармата. Враховуючи її довжину (4 м 5 см) і, відповідно, технічний хід ("роскат"), близько 9 м, та вагу, нею неможливо було б здійснювати маневрування на обмеженій площині [1, с. 170]. Таким чином "деревяной пушечный роскат" повинен був бути су-

ціальним накатом із дерев'яних колод, застеленим дошками, що опирався на стіни-перегородки з дерева та цегли нижнього ярусу на рівні фортечного двору. І лише в цьому випадку можна було б "посадити" дерев'яний бруствер [5, с.24], ширина якого становила приблизно 2м [13, с.101, 104] на кам'яні стіни бастиону (товщина стін на цьому рівні відтвореного бастиону становить близько 1,5 м), обперши його внутрішню стіну на перекриття верхнього ярусу. Внаслідок такого інженерного рішення захисники бастиону отримали б суттєвий захист від гранат ворожої артилерії, а також додаткові приміщення для проживання гарнізону фортеці.

На планах П. Гордона біля бастиону Дорошенка чітко видно зображення ще одної споруди у вигляді бастиону. А на плані із "Щоденника" П. Гордона це зображення відсутнє. В "Описи Нового Верхнего города" говориться, що "Против наугольного каменного выводу, что словет Дорошенкова тюрьма старого верхнего Чигирина города, на котором выводе деревяной пушечной большой роскат, подле отводного каменного ж выводу, что за старым рвом, который вывод в приход турских людей разбит, ис пушек и подкопами попорчен, снизу от нижнего города на крымскую сторону делают городовую стену" [13, с. 98-99]. З викладеного видно, що біля бастиону Дорошенка був побудований ще один бастион – "вывод". І саме він, а не бастион Дорошенка, був пошкоджений під час першого Чигиринського походу. "Одну из них (мін – В.К.) они взорвали под каменным фланком стены вне болверка Дорошенко, во рву. Содрогнувшись от удара, часть [фланка] обрушилась и упала наружу, на них самих (турків – В.К.)" [5, с. 25]. Для того, щоб напередодні другого Чигиринського походу унебезпечити бастион Дорошенка від руйнації, особливо враховуючи його важливе значення в оборонній системі середньовічного Чигирина, навколо цього бастиону було споруджено оборонну стіну "снизу от нижнего города на крымскую сторону" "от каменного раскату огию до угла нового города, что угол к старому рву" [13, с. 99]. Таким чином ця стіна, крім того, що прикривала бастион Дорошенка, створювала фланкуючий вогонь відносно бокової стіни кронверку та міської стіни на схилі гори.

Із історії України відомо, що наш народ був досить широко обізнаний з новаторськими ідеями фортифікаційного будівництва XVI-XVII ст. Досить часто для будівництва оборонних споруд запрошувалися іноземні спеціалісти [13, с. 22-38]. Але українці і самі намагалися пізнати таїни фортифікаційного будівельного мистецтва. В Національній бібліотеці України імені В.І.Вернадського зберігається трактат Самуеля Маролуа "Фортификация, або військова архітектура", виданий 1615 року в Гаазі французькою мовою. Книга має напис: "Собственная отца Антонія Тарасовича, наместника Печерскаго" [18, с.81]. А це свідчить, що в Україні було певне коло людей, які мали професійну потребу в літературі такого змісту. І не лише вказаного автора. Так, на початку XVII ст. недалеко від Чигирина на річці Тясмин в містечку Крилові (нині – м.Світловодськ) було споруджено укріплення з оборонними елементами Альбрехта Дюрера, залишки якого в 50-х роках XX ст. були затоплені водами Кременчуцького водосховища [25, с. 87]. Навіть польові укріплення, як наприклад табір на р.Солониці 1596 р., козаки споруджували з елементами бастионної фортифікації [2, с. 115]. А конструктивне рішення в будівництві бастиону є не що інше, як реальне втілення в життя фортифікаційних ідей

Альбрехта Дюрера, іншими словами можна сказати, що будівничі бастіону були обізнані з працями цього видатного німця доби Відродження [26, с. 33-34].

Хто автор фортифікаційних споруд Чигиринського замку історія, на жаль, не вказує. Але на основі вище викладеного можна певною мірою стверджувати, що абрис, який відомий із "планів Гордона", фортеця набула саме за часів П.Дорошенка. Сам же бастіон Дорошенка повинен був мати чотири яруси оборони, два проміжні з яких використовувались не лише для розміщення гармат, але й для проживання гарнізону, а при необхідності – для утримання полонених.

Ілюстрації

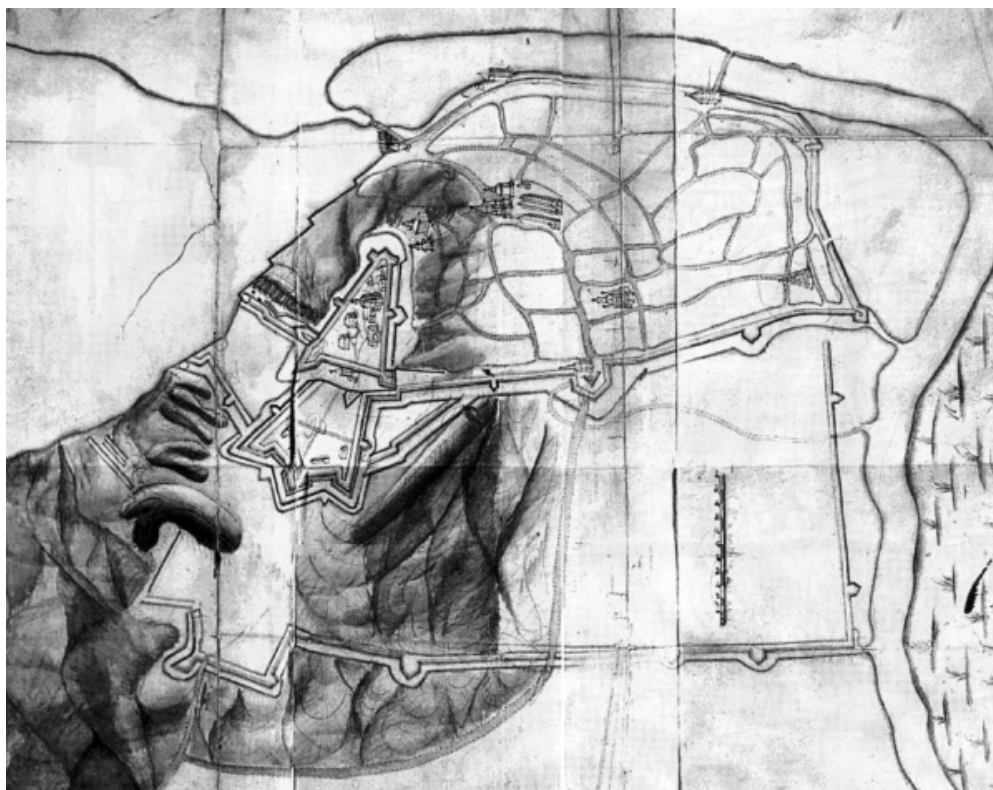

Фото 1. План Чигирини із "Щоденника" П.Гордона, 1678 р.

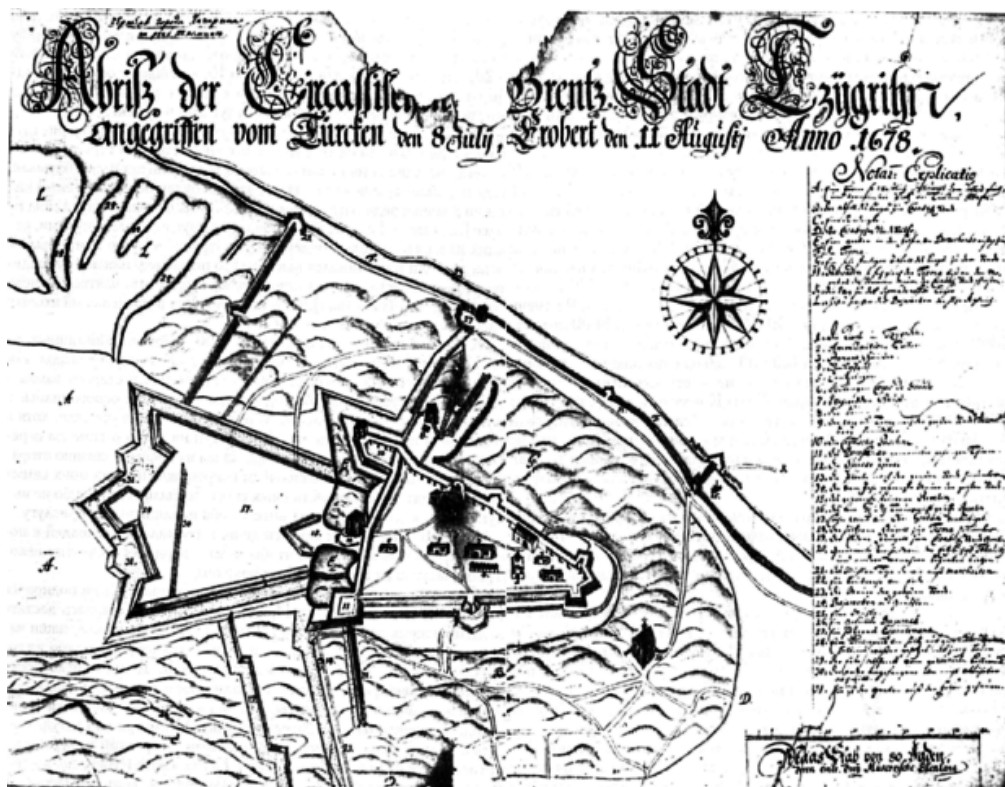

Фото 2. План Чигиринської фортеці 1678 р.,
що зберігається в Російському Державному архіві давніх актів

Експлікація до планів на фото 2 і 3
**“План черкаського прикордонного міста Чигирина,
атакованого турками 8 липня та захопленого 11 серпня 1678 року”**

A. Рівнина, розташована на схід від фортеці, зручне місце для турецької атаки; B. Схил гори до козацького міста; C. Низина; D. Частина козацького міста; E. Рів Дорошенка; F. Річка Тясма; G. Дуже крутий схил гори до міста; H. Палісадова огорожа, що тягнеться уздовж Тясми до болота та з'єднується із мурованою стіною міста; K. Шлях до табору Ромодановського;	L. Узвишся між байраками. 1. Церква; 2. Комора для амуніції; 3. Комора для провіанту; 4. Харчові ряди; 5. Ринкова управа; 6. В'язниця при кордегардії; 7. Будинок воєводи; 8. Криниця; 9. Дорога або сходи до міста; 10. Кримська вежа; 11. Мурована в'язнична вежа Дорошенка; 12. Спаська брама;

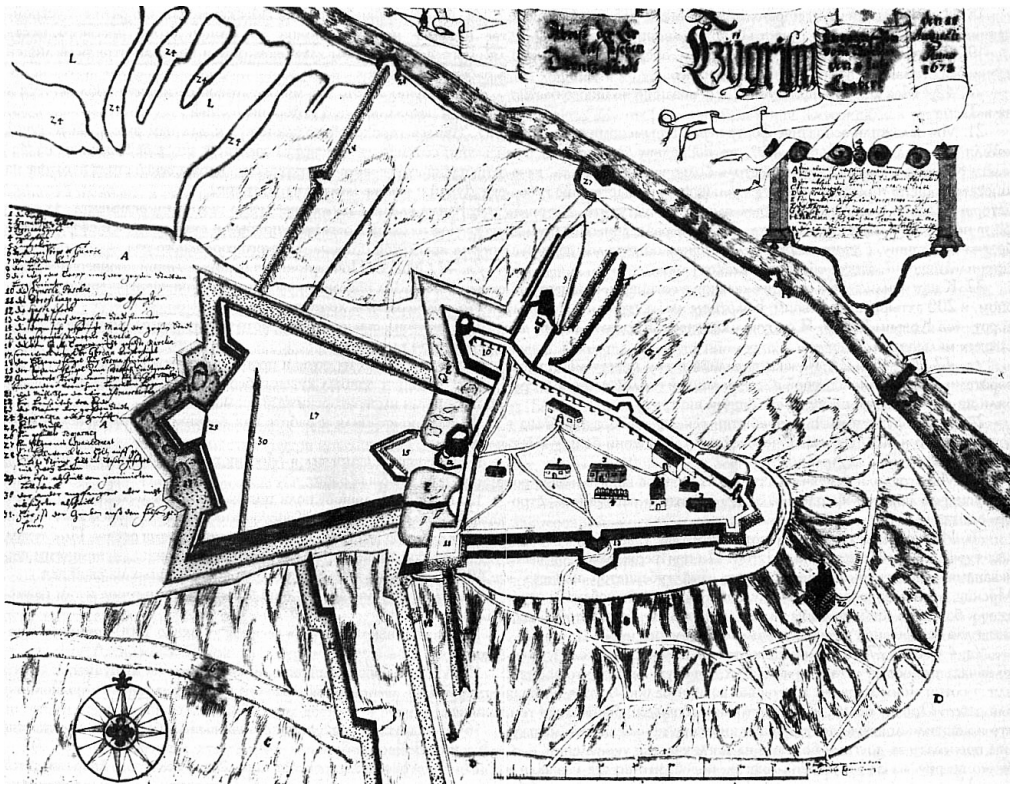

Фото 3. План Чигирини, 1678 р., що зберігається у Бібліотеці Російської Академії Наук

13. Брама до Великого міста; 14. Стіна Великого міста, пошкоджена вибухом 1677 року; 15. Мурований рavelін, пошкоджений вибухом; 16. Рavelін, споруджений генерал-майором Трауерніхтом; 17. Кронверк, споруджений полковником Гордоном; 18. Дерев'яне крило, що йде до Тясми; 19. Земляне крило, що йде до козацького міста; 20. Мурована церква, в якій поховані митрополит Тукальський та інші шляхетні особи;	21. Брама на млині, через яку відходили; 22. Земляний бруствер; 23. Мури Великого міста; 24. Байраки, або яри; 25. Млин; 26. Засипаний байрак; 27. Дерев'яний еспаулемент; 28. Дерев'яний болверк, захищений від води камінням; 29. Перша ділянка зруйнованого болверка; 30. Друга ділянка, частково спалена; 31. Рів, споруджений Фельзенном.

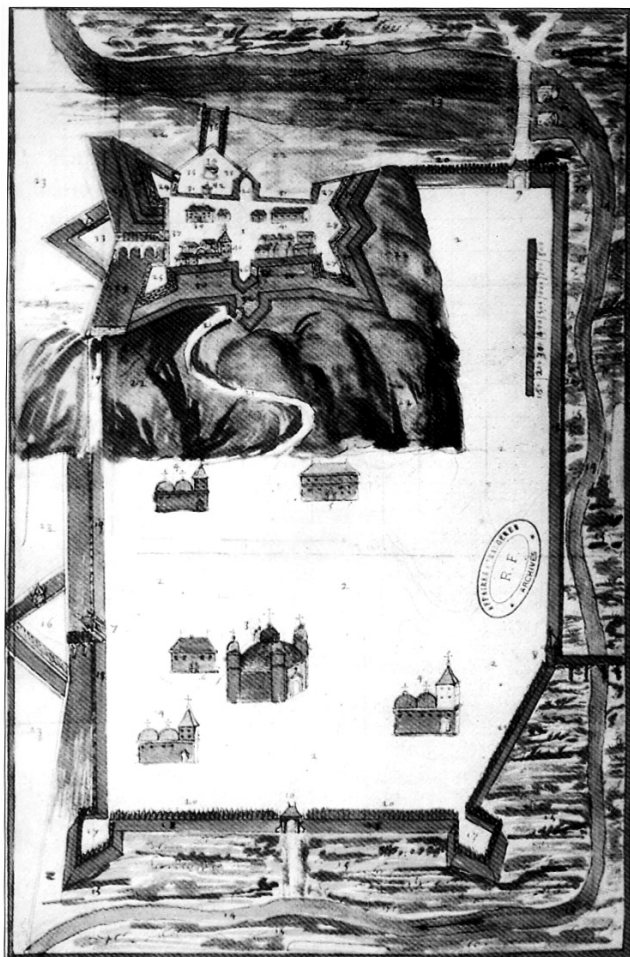

Фото 4. План міста Чигирин 1677 р. Зберігається у Дипломатичному архіві Міністерства закордонних справ Франції у Парижі.

Фото 5. Загальний вид бастиону Дорошенка з вихідним кутом

Фото 6. Південно-західний фланк

Фото 7. Гармата фланкового вогню

Фото 8. Горжа бастіону

Література

1. Бажанова Т. Традиції фортифікаційного будівництва у старому замку Чигирин (XVII ст.) // Архітектурна спадщина України. Випуск 5. – К.: НДІТІАМ-Головкийвархітектура. – 2002. – С.61-74.
2. Величко С.В. Літопис. В 2-х т. – Т.1. – К.: Дніпро, 1991. – 373 с.
3. Величко С.В. Літопис. В 2-х т. – Т.2. – К.: Дніпро, 1991. – 642 с.

4. Виолле-Де-Дюк Э. Крепости и осадные орудия. Средства ведения войны в Средние века. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 255 с.
5. Гордон Патрик. Дневник 1677-1678. – М.: Наука, 2005. – 235 с.
6. Горішній П.А. Звіт про роботу Чигиринської археологічної експедиції у 1989 р. – К.: Інститут археології АН України, 1989. – 13 с.
7. Горішній П.А. Звіт про роботу Чигиринської археологічної експедиції у 1990 р. – К.: Інститут археології АН України, 1990. – 27 с.
8. Горішній П.А. Звіт про роботу Чигиринської археологічної експедиції у 1991 р. – К.: Інститут археології АН України, 1991. – 35 с.
9. Горішній П.А. Звіт про роботу Чигиринської археологічної експедиції у 1992 р. – К.: Інститут археології АН України, 1992. – 46 с.
10. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. Т.III. – М., 1955. – 555 с.
11. Каргалов В.В. Полководцы XVII в.- М.: Патриот. 1990. – 496 с.
12. Кілессо С.К. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. – К.: Техніка. 2000. – 144 с.
13. Кілессо С.К., Кобенко О.О. Наукова реконструкція Чигиринського замку на 1678 р. – К.: НДІТІАМ, 1992. – 131 с.
14. Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.
15. Ланитуки Г. Амфоры, затонувшие корабли, затонувшие города. – М.: Прогресс, 1982. – С.32.
16. Ленченко В. Гетьманський замок в Чигирині//Шевченків край: історико-культурологічні нариси. – К., 2005. – С.87-96.
17. Ленченко В.А. История и топография Чигирин в XVII веке//Гордон П. Дневник 1677-1678. – М.: Наука, 2005. – С.160-184.
18. Мена К. Французький трактат з фортифікації в українській книгозбірні// Пам'ятки України. – 1998. - №3-4. – С.81-83.
19. Мицик Ю.А. Чигирин – гетьманська столиця. – К.: Виддім "Києво-Могилянська академія". – 2007. – 392 с.
20. Мудрицкий Г.А., Лаевский С.Л. Отчет об археологических исследованиях 1992 г. "Бастион Дорошенка" в г.Чигирине Черкасской области. – К.: Інститут археології АН України, 1992. – 15 с.
21. Прочко И.С. История развития артиллерии. С древнейших времен до конца XIX века. – С.-П.: Полигон, 1994. – 495 с.
22. Соловьев С.М. Сочинения: В 18 кн. Кн. VII. Т.13-14. История России с древнейших времен. – М.: Мысль, 1991. – 701 с.
23. Федосов Д.Г. Полковник и инженер против Блистательной Порты//Гордон П. Дневник 1677-1678. – М.: Наука, 2005. – С.131-159.
24. Чигирин та Суботів. Карта масштабу 1: 20000. – К., 1995.
25. Шевченко В. Фортифікаційні ідеї Альбрехта Дюрера: втілення в Україні// Пам'ятки України. – 1998 р.- №3-4. - С.84-87.
26. Яковлев В.В. История крепостей. Эволюция долговременной фортификации. – С.-П.: Полигон, 1995. – 312 с.

Adrian O. MANDZY, Ph. D
Associate Professor of History
Morehead State University
Morehead, KY USA

BEYOND THE NATIONAL: BATTLEFIELDS AS CULTURAL HERITAGE MONUMENTS

While the memorialization of battlefields was quite common in the ancient world, this fashion fell out favor in the Middle Ages. Renewed interest in the ancient world during the Renaissance resulted in the periodical and haphazard commemoration of certain battlefields, but for the most part attention was directed at the deeds of monarchs and senior generals [1]. The large obelisk monument, which was erected just outside the small town of Komarno, in the XVII century to commemorate Jan III Sobiesky's 1672 victory over the Ottoman Turks, is an example of such a monument. Marked only with the medieval Latin phrase "Mors tua, vita mea" (literally your death, my life), its meaning remains a mystery to the majority of local inhabitants, as well as casual visitors. Generals and notable leaders were buried in churches near the battlefield or had their bodies returned home for burial in family chapels, while the rank and file were buried in mass graves where they fell. In the Dominican convent in Kamianets-Podilsky (Ukraine), for example, a stone plaque was placed in the Chapel of St. Dominic which commemorated Pawel Dametski's participation in the 1628 campaign against Muscovy [2] while during the seventeenth century the chapel of the hospital in Lille (France) kept a list of officers who died in battle. [3]

Such honorary treatment of the dead continued up on through the Napoleonic wars. In some cases, the families of elites, wanting to underline a particular achievement of their kin, would personally finance the construction of monuments. General Francois-Etienne Kellermann's most notable achievement after retirement from military service was the construction of a monument to his father on the battlefield of Valmy [4]. Similarly, although on a much grander scale, in 1820 King William I of The Netherlands had the royal architect design a 43-meter high mound to mark the place where his son, Prince William of Orange was wounded during the battle of Waterloo [5]. Completed in 1826, this feature not only dominates the landscape, but is an unmistakable political statement of the ruling Dutch authority. Until recently, Holland had been part of Napoleon's France and the mound was to solidify Amersterdam's rule over the local French speaking population. While the revolution of 1830 brought an end of Dutch control of Belgium, the mound remains the dominant feature over a battlefield where both British and Prussian claim victory.

By the middle of the nineteenth century, a new mass-based nationalism had come into fashion. Following the disintegration of the old feudal system that protected the

rights of legally defined social groups, the new ideology focused on ethnic similarities. The creation of a new community, one based on language rather than on the old “natural” order of noble, merchant, or peasant, incorporated the ideas of the German philosopher Johann Herder, who argued that the true culture of a people was found not in the courts and saloons of the urban elite which spoke a foreign or dead language, but among the peasants who spoke the true language of the nation. [6]

The creation of battlefield parks and war cemeteries is the physical manifestation of two interwoven phenomena – one, the rise of a new elite based on capital rather than on property and two - an expansion of the voting franchise. No longer were political leaders chosen solely on birthright and lineage, but now they needed to broaden their appeal to all economic classes. To divert attention from the problems of economic inequality between the wealthy and the poor, the idea of equality based on the similarity of language could be extended to include the economically marginalized segments of the population. While some have argued that “there was a general revulsion among civilized populations at this [previous] callous treatment of men who had died for nation and beliefs,” the creation of a national myth – that is that all members of a particular nation were an elite – was a useful rallying cry to unite the voting population.[7] No matter how low one’s position in society might be, they were all citizens, and therefore, superior to those who were not. Soldiers were no longer simply “uniformed servants” and by the third quarter of the nineteenth century it was no longer possible to become a leader in France, Italy or Great Britain without establishing a broad-based program that could appeal to the majority of the population. What better way to illustrate unity between all members of society, regardless of economic stature, than have both rich and poor buried together side by side under a common flag.

One of the first manifestations of this idea occurred in Kentucky. In 1847, the remains of twenty-eight Kentuckians who fell in the War with Mexico were recovered from their battlefield graves and were laid to rest in the state cemetery. In 1848, the state legislature authorized the construction of the Kentucky Military Monument to honor the memory of Kentucky soldiers, both officers and enlisted men, who fell at the Battle of Buena Vista and in 1850 a large stone obelisk was raised to mark this location.

During the course of the Crimean War (1854-1856), British, French, and Italians began to bury their dead in individual graves in planned cemeteries. While not all of the Allied dead were interred in such a manner, the Crimean War was the first successful attempt to fashion a formalized burial place for all members of the armed forces. Earlier attempts to establish military cemeteries, such as by the French revolutionary regime of the 1790s, to create a national sanctuary at the Parisian Abbey of Sainte-Genevieve, failed to survive the restoration of the French monarchy simply because local elites continued to bury their dead in this prestigious location.[8] On the sparsely settled and wind-swept shores of the Crimea, however, no such demographic pressures for burial plots existed and the military cemeteries survived.

During the American Civil War, battlefields became national shrines. In the north, the American Federal government used the idea of sacrifice in the ongoing conflict to drum up support for the war. President Lincoln’s Gettysburg Address, perhaps one of the shortest and most quoted political speeches on record, was given at the opening of

the National Soldiers' Cemetery at Gettysburg, the site of one of the most important and bloodiest battles of the American Civil War. Lincoln devoted 105 words of the speech's 256 total to honoring the fallen [9]. The remaining 108 words of the speech focused on how the sacrifices of the dead are not to be in vain and that the North needs to bring the war to successful conclusion. Other monuments were built on battlefields before the end of hostilities, with one of the earliest monuments was raised on captured territory with the phrase "In memory to the Patriots who fell at Bull Run." By 1900, more than 500 memorials dedicated to individual Union and Confederate units covered the American landscape.

For the most part, veterans raised unit specific memorials. In doing so, the veterans were not only ensuring the memory of their own contributions, but they were guaranteeing their place as part of the new American national elite. By undertaking such a course of action, even the most economically marginalized Confederate veteran could now be identified with the myth of the gentleman planter. After all, even the poorest and least educated Confederate was part of the elite since he saw himself as both morally and racially superior to even the richest and most educated Black. Perhaps it is not surprising that Confederate veteran's groups and new organizations, such as the Klu Klux Klan, both focused on how poor whites were part of the elite.

Many union veterans, especially those who enlisted after being in the United States for less than five years, also choose to identify with the new national elite. Veterans of predominantly Irish and Italian regiments, such as the 39th NY volunteer Garibaldi Guard and the Irish Brigade could also become part of the American elite by constructing their own monuments on the battlefields across America. In such a way these new immigrants could counter the arguments leveled at the "foreigners" and become "true Americans." Former union black troops, however, remained second-class veterans and were not included in the concept of the inclusive American elite. While African-American veterans were allowed full membership into such veteran organizations as the Grand Army of the Republic (GAR), most other organizations did not allow for Blacks and Whites to meet on equal ground.[10]

Given the level of hostility between north and south, it is surprising how closely former enemies chose to cooperate. While not all veterans went along with the idea of reconciliation, a surprising large number did in the later years of their lives.[11] As their numbers began to diminish in the following decades, veterans planned reunions together and brought their remaining political leverage to support shared agendas. Perhaps the most illustrative case of this was when both Union and Confederate veterans groups worked together in an effort to block a electric trolley line which had been proposed to run through Devil's Den at Gettysburg.

However, not all governments could use battlefields to build national unity. In Imperial Russia, under the reign of the last Tzar Nicholas II, past military victories were celebrated with great pomp and ceremony. Incapable of relying upon a mass-based nationalism for support, the Imperial Russian regime instead focused on highlighting personal and collective sacrifice for the Tzar. Parades and speeches glorified the might of Russian arms and the battlefields themselves took on a new significance. In 1909, for example, on the two hundred year anniversary of the Russian victory at Poltava new

mammoth bronze and stone monuments devoted to the Russian forces were dedicated. The Swedish forces were also commemorated and a separate monument was established to the Swedish War dead. Since the regime of Nicholas II denied the very existence of Ukrainians as a separate people, no mention was made of the Cossack hetman Mazepa who pledged allegiance to Sweden rather than to the Tzar.

In the last years of the Imperial monarchy the trend to construct monuments on the actual battlefields became so widespread that markers were also placed on battlefields where the Russian military did not triumph. In the Crimea, where the Russian elite began to spend much of its leisure time, monuments were erected throughout the peninsula to mark the fifty-year-old conflict. Much like those set up at Borodino, Russian monuments of the Crimean war were dedicated to particular Russian generals and regiments. Elsewhere in the empire, Cossack regiments commemorated their war dead. On the grounds of the 1651 Berestechko battlefield, the scene of a major Cossack defeat, a Don Cossack regiment from Radzyvylov participated in the establishment of an Orthodox monastery in 1914.[12]

In the multi-national Austrian-Hungarian Empire, the existence of separate ethnicities was recognized by the state. The dual nature of the crown required that any consecration of battlefields must encompass the interests of all the Emperor's subjects and not belittle any of them. Thus, in keeping with the nature of the Empire, when the monarchy chose to build a memorial at the 1805 Napoleonic Austerlitz battlefield, the resulting monument honored all those who fought and died at the battle, even those who fought as allies of Napoleon against the Austro-Hungarians. Often referred to as "the Peace Monument," the message of this memorial is one of multi-cultural coexistence.

The twentieth century witnessed some of the most violent wars in the history of humanity. Old Empires fell and the new ones that rose in their place were either destroyed by external forces or simply collapsed under their own weight. These wars created new hallowed grounds, and in the traditions established in the mid-nineteenth century, war cemeteries, now on a massive scale, were established. While much of the perceived gallantry of war perished in the trenches of World War I, the imagery of sacrifice and loss remained a main feature in battlefield commemoration throughout the world. In this way, Soviet battlefield monuments from the Great Patriotic War are quite similar to French memorials from The Great War and American battlefield memorials. In spite of differences in language, culture and systems of government, all three regimes used many of the same symbols, such as obelisks, to mark "where heroes fell."

In the mid-1980s, new attitudes regarding battlefield preservation were evolving in the United States, Canada, and Great Britain. The creation of new subdivisions, shopping malls and superhighways had a significant impact on the landscape. Concerned citizens began to see a threat and organized historic preservation lobbies.[13] Since no methodology existed which could accurately identify the potential location of past battles, it appeared that little could be done to preserve these former fields of glory.

In 1980s, a few archaeologists began to look at entire battlefields. Earlier, scholars had focused their attention toward particular features, such as camp grounds, siege lines, hospitals and burial grounds, but few attempts were made to look at the actual fields of conflict. As battlefields tend to be quite large and artifacts are generally not

distributed in depth, traditional methods of excavation and mapping were generally not applicable. Archaeologists relied on traditional testing methods rarely were successful in identifying resources related to military engagements. Using traditional archaeological field methods at the American Civil War First Manassas (Bull Run) battlefield, for example, “only one artifact was found by shovel testing, while several hundred were found using metal detectors.”[14]

Following a fire at the Little Bighorn Battlefield, Doug Scott and Richard Fox began a program to look at the entire battlefield.[15] To do so, they used metal detectors to locate artifacts and global positioning satellites or more commonly known as GPS, to plot the locations of the recovered artifacts. This data, coupled with extensive primary historical research and topographic data, provided scholars with a means of exploring battlefields. Building on the success of the Little Bighorn project, scholars used the methodology outlined by Scott and began using metal detectors to survey other battlefields. Armed with this new methodology, scholars, bureaucrats, and members of the public began to press for greater battlefield preservation.

Along with the means of recognizing former fields of conflict, a strange evolution was occurring among those with an interest in battlefield preservation. Whereas in the 1950s and 1960s, White racists revived old Confederate symbols as a sign of protest against Black integration, and Civil War reenacting focused on glorifying the image of the established all White American elite, in the late 1980s and early 1990s, African-Americans began to portray Black Union troops. Made popular by such movies as “Glory” and “The Buffalo Soldiers,” African-Americans began to participate in Civil War reenactments throughout the country. A phenomenon that originated in part as a reaction against modernity and the Civil Right’s Movement had come full circle, and like the Austerlitz Peace memorial, brought all sides of the conflict to the same table. At the beginning of the twenty-first century, Southern Confederates, Yankees and African-American reenactors, routinely came together to participate not only in battle recreations, but also for the purpose of purchasing new battlefield areas to protect them from development.[16] In a span of less than fifty years, reenacting had radically shifted from racial exclusiveness and regional bigotry to toleration and inclusiveness.

In a similar vein, Canadians and Europeans began to recreate armies of different periods, running the gamut from Roman Imperial troops to modern conflicts. Initially, reenacting began in local communities, but quickly spread to other countries. American and Canadian reenactors often collaborate on depicting soldiers from the Seven Years War, the American War of Independence, and the War of 1812. In Europe, reenacting has a much older local tradition, but since the 1960s, French, British and German reenactors have worked together. Much like the evolving idea of Pan-European unity, reenacting units now often included members from different countries and the same individuals traveled across the continent to participate in various events. To expand that which is often referred to as the “personal understanding of the period,” many reenactors began to portray not only their own national units, but also units from the opposing side. It is now common to find Germans, Americans, French, and Czechs within the same unit.

In the last years of the Soviet Union, different nationalities began to explore their historical heritage with increased vigor. For Ukraine, the Cossacks were always a source of identity, even during the most oppressive periods of Soviet rule, but by the late 1980s, a type of Cossack mania was sweeping the Republic. Cossack music, dress and folklore became the current fashion and such popular cartoons like the “Cossacks play Football” became a source of pride. For some, Cossacks came to symbolize the lost parts of Ukrainian history – the so-called “white pages;” others saw Cossacks as the embodiment for personal freedom and the ability to create something new. Much like long hair for the hippie and a punk’s Mohawk, the Cossack oseeledeys hairstyle clearly identified the individual as someone who had rejected the establishment. For others, the Cossack Age reflected a simpler world, one yet unspoiled by the aftereffects of Chernobyl.

Cossack mania offered a point of reference to all members of Soviet Ukrainian society including rebellious youth, urban bureaucrats, academics and rural workers of collective farms. Yet while Soviet academics and the *intelligencia* may have wished for a better world, the shift to a mass movement only occurred shortly after the Declaration of Sovereignty by the Ukrainian Parliament. Much like previous Soviet festivities built along mythical anniversaries, the first “500-year Anniversary of the Cossacks” became the birthplace of a revived political movement.[17] During the beginning of festivities in 1990, only a few hundred activists listened to the speeches in Dnipropetrovsk and in the march that followed, Afghan veterans and security police outnumbered the demonstrators. When the festivities moved out to the farm fields adjacent to an old Cossack campground, thousands of people came out to participate and camp. Numerous chartered busses from all regions of Ukraine brought together students, folk singers, urban professionals and coal miners – many of whom had dressed up for the event by wearing Cossack-style clothes. Walking between the different groups from the various parts of Ukraine, people shared stories and began to build the networks that are critical for any mass movement to grow. During the demonstrations in Zaporizhia, modern day Cossacks and Cossack descendents intermingled and the previous discussions which focused on a noticeable decrease of Ukrainian language publications now shifted to a chant which called for the Communist party to live atop of the leaking Chernobyl nuclear power station. Thus, despite years of Marxist/Leninist indoctrination on the evils of focusing exclusively on local parochial interests, by the time of the conclusion of the rally at the burial mound of the Cossack hero Sirko, a Ukrainian mass national movement was clearly emerging.

Much like in nineteenth century Western Europe, where ethnicity had replaced class as the most important criteria for inclusion, the Ukrainian mass movement of the late 1980s focused on language, culture and history to create a visible “us” and “them.” By the time of the Ukrainian referendum in December 1991, all Ukrainians were Cossacks – free men and women, and those from Moscow were foreigners. Perhaps the greatest transformation of national identity occurred in the eastern territories of Ukraine, where the Russian speaking population took great pride in their Cossack heritage.

Following independence, Cossack mania declined. Academics returned to writing academic papers, some of whom continued to focus on Cossacks, but many chose

different topics. Other 500-year anniversary celebrations of the Cossacks were held in Zaporizhia, but attendance continued to drop. Cossack reenactment groups, many of which had hundreds of members, declined while others evolved to take on new functions. Some Cossack reenactment groups became youth organizations and others developed into a marshal arts training network for “reconstructing the lost Cossack fighting techniques.”

As early as 1995, Ukrainian re-enactors portrayed French soldiers during the 180th anniversary of Waterloo. [18] According to a popular magazine, one of the best Napoleonic reenacting units in Eastern Europe comes from Ukraine. [19] The choice of recreating the Polish Vistula Legion is an interesting one, as the unit fought mostly in Spain (1808-1812), in Russia (attached to the Imperial Guard in 1812) and Germany (until Napoleon’s abdication). Much like the previously mentioned Austrian peace monument at Austerlitz, the recreated Napoleonic unit reinforces the concept of shared cultural heritage. As in the United States, where reenacting initially strove to validate the previously disadvantaged (poor White southerners) at the expense of other disenfranchise minorities (African-Americans), initially re-enacting in Ukraine strove to validate the Ukrainian nation. After the reestablishment of Ukrainian independence, however, reenacting became a way for minorities in Ukraine (such as Russians and Poles) to commemorate their history within a broader context. In a span of less than ten years, re-enacting in Ukraine had shifted from an expression of national pride to a re-affirmation of minority toleration.

In Ukraine, the reenactment of battles most often takes place on actual battlefields. Reenactments of the medieval period are popular, as are those from the Renaissance. During the course of these Ukrainian run events, groups from Russia, Hungary, Poland, and Germany often participate. In spite of language difficulties, reenactors often refer to each other as brothers and after spending a day of shooting at each other, can be seen sitting together and drinking. As one thirty year old Polish reenactor remarked, “as Pole, I find it exhilarating to stand on a castle wall surrounded by Cossacks. While we fight during the day, at night we get together, sing songs and honor our ancestors.” [20] Clearly, for these individuals, reenacting reinforces the concept of a shared cultural heritage.

Reenactors, however, represent only a small portion of the general public who are interested in the past. Movies, television programs, and magazines all focus on past military actions and in doing so, help spur on the growth of battlefield tourism. While many Ukrainians as of yet do not feel that the transition to a free market system has improved their lives, Ukrainians, and as well as other tourists, are visiting more and more military sites in Ukraine. Unlike the tourists who visited the sites during the Soviet period and first years of independence, currently most tourists in Ukraine are following the western practice of becoming consumers and spend money not only on the necessities of life, but on buying all sorts of additional items, such as memorabilia.

The battlefield at Zboriv provides a good case study of battlefield preservation in Ukraine. Fought in the summer of 1649, the battle pitted an army of the Polish-Lithuanian Commonwealth against a combined Cossack-Tatar force. After a two-day fight, the combatants signed the Treaty of Zboriv. While further military actions relegated the Treaty to the dustbin of history, hetman Philip Orlyk referred to Zboriv as

the place where “Ukraine became a sovereign principality.” [21] As it was not in the interests of neither the Austrian-Hungarian, Polish, Nazi, or Soviet regimes focus on Ukrainian statehood, the battlefield of Zboriv received only passing mention. On the eve of Ukrainian independence, a new knoll was raised on the foundations of the old alleged Cossack burial mound and a huge white cross was erected on its summit. Cossack representatives from all over Ukraine came to Zboriv, usually bringing a handful of earth with them that they placed at the bottom of the newly enlarged mound.

Since 1991, the battlefield at Zboriv has received further attention. In 2002, a joint American/Ukrainian program, made possible by a Fulbright-Hays Faculty Research Fellowship, began an archaeological survey of the battlefield area. [22] Using a contemporary 1649 map of the battlefield as a starting point, the survey team, which included both Ukrainian and Polish students, located a section of the battlefield that had not yet been encroached upon by urban development. Additional work on the battlefield in 2004 identified the area as a section of the Polish defense line that had been attacked by the Tatars. Further work conducted in the fall of 2006, made possible by a second Fulbright-Hays Faculty Research Fellowship along with the support of Morehead State University, located not only addition areas of the Polish defensive line, but found the area of the Cossack main battery, the Tatar camp, the location of an independent Polish redoubt and the location of the Cossack camp.

Based on an initial study, the Zboriv battlefield has significant historical tourism potential. Location along a major highway linking L’viv and Ternopil allows for easy access, while the town has a supportive infrastructure of restaurants and camping facilities. The economic benefits in developing the battlefield area are generally recognized by the population and the local government is interested in pursuing this matter further. Currently, plans are in motion to host a yearly reenactment on the anniversary of the battle.

The second battlefield under discussion is from the First World War. At the start of the war, Ukrainians living within the Austrian-Hungarian Empire volunteered to form a military Legion, commonly known as the Ukrainian Sich Riflemen. The Legion fought as part of the regular army on the Eastern Front against the Russian Imperial Army. In 1916, the Legion was posted on the Lysoniv Ridge, a few kilometers south of the town of Berezhany. In August and September of 1916, the Legion, along with Austrian and Turkish troops, halted the advance of the Russian army. The price for victory was high, as the Legion suffered more than 60 percent casualties.

In 1917, the Austrian-Hungarian government created a military cemetery at the base of the Lysoniv Ridge and raised a marker to the dead. In the 1920s, veterans of the Ukrainian Legion created memorials to honor their fallen comrades. Commemorations on such former fields of conflict were common, and as illustrated on a 1928 photograph of the Makivka battlefield, members of the Polish police observed the local rural and urban Ukrainians, Ukrainian clergy, and Ukrainian boy scouts with slung carbines and drawn bayonets. [23] Neither Polish authorities in the 1930 nor the Soviet authorities approved of the cemeteries at Makivka and Lysoniv and many graves markers were destroyed. On 4 April 1979, the head of the collective farm “Druzhba” gave a command to mechanically plow under the graves at Lysoniv. However, this did not occur and

by the 25th of April of the following year, cartographers from L'viv had planted an elevation marker in the cemetery. Thus, the "plow did not touch the holy, blood blessed soil of the Ukrainian Legion." [24]

In the spring of 1989, Ukrainians began to challenge the limits of Soviet authority. On Sunday, 16 July 1989, a rumor circulated in the town of Berezhany that priests from L'viv were going to visit the Battlefield of Lysoniv and conduct prayers for the fallen heroes. Approximately three hundred people came to the battlefield and waited for the priests that did not come. The following Sunday, more than a thousand people came to the battlefield and held an impromptu political meeting at which a veteran of the Legion spoke. Police and communists broke up the meeting, saying that the harvest needed to be collected. On the 30th of July, a religious service and a political meeting were conducted on the battlefield. Ivan Zdyrko and Ivan Holovats'kyj brought with them a blue and yellow flag, one of the first to be raised that summer. As police attempted to rip down the flag, people surrounded them in a chain and pushed the police away. The following day Holovats'kyj was called into the police station and fined thirty rubles for hooliganism. [25]

The following month, people from the surrounding villages and the town of Berezhany came to the battlefield and cleaned the graves at Lysoniv. In 1990, the Berezhany chapter of Rukh (the Ukrainian People's Movement) proposed to build a "memorial-monument of perpetual glory to the heroes who gave their lives for Ukraine's freedom." [26] Shortly thereafter funds for the construction of the memorial began to be collected and in 1993 the plan for the preservation of the battlefield was accepted by the regional administration. This plan included not only the memorial, all relevant signage and the maintenance of the newly constructed road to the memorial, but perhaps most importantly, the entire surrounding battlefield where battles raged from the 13 to the 30th of September 1916. [27] This plan also took into account the surrounding landscape and stipulated that no work could be conducted which would impact the viewshed of this sacred location. Thus, in a single decree, the area of the entire battlefield became preserved for further generations.

Today, the battlefield of Lysoniv remains an important physical representation of the Ukrainian national identity. Scouts, students, and political activists often walk the Lysoniv battlefield and camp in the surrounding protected wilderness. For many it is an emotional experience. On the anniversary of the battle, people come to the battlefield and hold a memorial service. The event is advertised regionally and more than 2-3,000 people from all parts of Ukraine, Poland, Russia, the United States, and Canada attend the service regularly.

The Ukrainian Legion fought as part of the Austrian-Hungarian Empire against the Tzarist Russian Empire. Within the Russian army, many Ukrainians from what is now central and eastern Ukraine fought against the Legion. Thus, the Lysoniv battlefield has the potential to become a point of division between the Ukrainians. This has not occurred and the dead from both sides are memorialized. In a similar vein, both Ukrainian Catholic and Ukrainian Orthodox clergy carry out religious services in order to respect the beliefs of all in attendance.

No battlefield, however, has the potential for division between Ukrainians as the battlefield at Brody. This battle is best known for the destruction of the Ukrainian

Division Halychyna, or to use its proper title, *Der 14. Waffen-Grenadier-Division der SS, galizische Nr. 1*. The history behind the formation of the Division is complex. Having suffered under the two-year Soviet occupation and bearing witness to countless Soviet atrocities, many prominent Ukrainians in Western Ukraine worked with the German authorities to establish a large and well-trained Ukrainian combat force in “The Crusade against the Bolsheviks.” [28] The idea behind the Division was that this military force could later be used to form the nucleus of a Ukrainian national army.[29] Although Ukrainians were second-class citizens within the Reich and subject to Nazi exploitation and extermination at such sites as Babin Yar, in 1943 Ukrainians were to create a combat division in the *Waffen-SS*. Monuments raised to honor Soviet soldiers in the Great Patriotic War, either on battlefields or war cemeteries, have been well documented. [30] Although far fewer monuments have been raised in memory of Jews killed by the Nazis, the genocide is commemorated by both private individuals and government officials. The creation of the Babin Yar Memorial and its visitation by heads of state illustrates how the government of Ukraine commemorates this massacre site. [31]

Posted to what was considered a quiet sector of the German defenses, the Division, which formed part of the 13th Germany Corp, found itself under attack in what was to become one of the largest Soviet offenses of the Second World War. After being surrounded, the surviving members broke through the Soviet lines and began to flee to the west. Some of the captured, like Captain Danylyshyn, were executed almost immediately, while many of the other wounded survivors perished in the Soviet long-term internment camps. [32] Considered lifetime criminals by Soviet authorities, the veterans of the Division, many who had become invalids during the time spent in the Soviet camps, remained under close supervision as subversive members of society.

As the Soviet Empire began to crumble, Division veterans in the United States, Canada, and Great Britain began to contact their families and former brothers in arms. The idea of forming a veteran’s organization in Ukraine, similar to the ones formed in the West, began when Division veteran Mykhajlo Bendyna visited the United States. [33] Upon his return to L’viv, he began to organize the Brotherhood of the Division Halychyna. In 1990, the brotherhood, along with students from the L’viv University, began to build a monument to those who died in the Battle of Brody in Iacniv. Construction of the obelisk monument was completed in the spring of 1991 and it was dedicated that same year. The monument, however, did not stand. On the night of 18 June 1991, the monument was dynamited.

In the first years of independence, members of the Division began planning a memorial cemetery. The cemetery would also have a central chapel dedicated to the Blessed Virgin Mary, the patron of the Ukrainian Armed Forces. Surrounding the chapel were to be individual graves of soldiers who died during the Battle of Brody, while the chapel itself was to serve as a “symbolic grave for the unknown soldiers of the Division who died in Ukraine’s struggle for freedom.” [34] Between 1993 and 2001, the remains of almost 900 soldiers buried shortly after the battle were located and interned in the memorial cemetery. Its prominent location along the Ternopil’-L’viv highway makes it easy for Ukrainian and foreign tourists to visit the cemetery and look over a part of the former battlefield. While the initial plan was for the burial of soldiers from the Division,

the memorial cemetery also contains the remains of German soldiers, of which seventy-two were identified [35]. Perhaps more interesting, the cemetery also contains the remains of former Red Army soldiers. In 1994, the remains of one Red Army soldier from Vinnitsia were identified and his family members were in attendance when his remains were reburied. When asked why a Red Army soldier came to be buried in the Division cemetery, Division veteran Mykhajlo Bendyna, the individual many credit with establishing the cemetery said “we were enemies once, but now the dead have no enemies. We are now simply all Ukrainians.” [36]

In 2009 and 2010, the remains of more soldiers were recovered and they were reburied in at Division’s cemetery on the 66th anniversary of the battle. The reburial event was held on 18 July 2010, a Sunday, and began with three different Ukrainian priests celebrating a burial eulogy. In attendance were not only a handful of remaining Division veterans, urban visitors, members of the local rural population, Ukrainian boy scouts, and representatives of different nationally conscious political parties, but also a number of reenactors who portrayed members of the Division.

Following the reburial, a reenactment was held a few kilometers from the cemetery. In temperatures in excess of 33 degrees Celsius, a few thousand visitors came to watch over a hundred reenactors from Ukraine and Russia replayed the Division’s break-out from the Brody pocket. While most historians will agree that the Division was almost destroyed by the Red Army, the announcer who narrated the reenactment made it appear that the Ukrainian Division won the battle by escaping from the Soviets.

Much like the pattern followed in the United States and Western Europe, the reenactment process in Ukraine serves to promote toleration and multiple versions of the past. During the course of the reburial at the Division cemetery, a Red Army reenactor was also in attendance. During the course of the reenactment, the overwhelming majority of the crowd cheered for both sides. After the reenactment had ended, children and adults swarmed the participants as they showed off weapons, uniforms and other pieces of equipment. Although some of the uniforms and equipment may not have been completely accurate, the commemorations brought people from various economic, religious, cultural, and national backgrounds together.

Reenacting continues to grow in Ukraine. Jaroslaw Radewych, dentist by day and reenactor on week-ends, portrays a variety of military periods, including the Ukrainian Legion, the Division Halychyna and post WWII partisans. [37] Others, such as Rostyslav Humetski, portrays German, Italian and British paratroopers from the Second World War. Financial means often dictate which forces are represented, but as Ukraine’s per capital income gradually increases, those with the financial ability can recreate or purchase original equipment, such as Sd.222 armoured cars and T-34 tanks. According to yet another reenactor, there is a plan to add WWII era airplanes to next year’s reenactment.

While Ukraine has not yet developed a battlefield industry where the entire community makes its living from the past, communities located near battlefields are beginning to prosper from their history. Economic pressure from businesses, along with Ukrainians interested in preserving these battlefields, are pursuing an inclusive interpretive policy that addresses the concerns of all Ukrainian citizens and that does

not belittle the achievements of nationalities. In short, it is a policy that celebrates diversity and that diversity is being used to build a shared past. Although Ukrainians will continue to criticize each other and be criticized by individuals unhappy with the way particular events are portrayed, such an inclusive historical perspective serves to demonstrate the shared heritage of the region. As such, these official expressions present the past in a way that helps to reduce competing interests. [38]

In conclusion, battlefields remain an important feature of the Ukrainian landscape and its historical identity. These former fields of conflict are a physical reminder of the past, a past that makes room for all Ukrainians, Russians, Poles, Armenians, Turks, Tatars, Jews, Catholics and Lutherans. The opposite of such an inclusive view is an exclusive nationalistic and chauvinistic policy, which has the potential of making old battlefields the rallying cry for new wars, as has recently occurred in Yugoslavia at the Field of the Black Birds. [39] In part because of its inclusive policy, Ukraine maintains relatively good relations with its neighbors and unlike many of the former republic of the USSR, remains almost unrocked by ethnic or religious violence. Rather than adopting a single party view of the past, as has occurred in Russia, Ukraine's policy of inclusion and diversity is ideally suited to bring stability and democracy to a twenty-year old state in the midst of radical economic, social and political transitions. By making room for all of Ukraine's citizens, the crimes of ethnic and religious genocide are likely to never again be repeated.

Sources

1. M. Orłowicz, *Ilustrowany Przewodnik po Galicyi*, L'viv, 1919, p. 235.
2. Adrian Mandzy, *A City on Europe's Steppe Frontier; An Urban History of Early Modern Kamianets-Podilsky*, East European Monographs, 2004, p. 265.
3. Philippe Aries, *The Hour of our Death*, Oxford, 1981, p. 547.
4. David Johnson, *Napoleon's Cavalry and its Leaders*, Spellmount Ltd., 2007, p. 144.
5. Gilles Bernard and Gerard Lachaux, *Waterloo Relics*, Histoire & Collections, 2006, p. 4.
6. Johann Gottfried von Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, (tr. *Outlines of a Philosophy of the History of Man*, 1800).
7. John Man and Tim Newark, *Battlefields: Then and Now*, Edison, NJ, 2001, p. 8.
8. Aries, *The Hour of our Death*, p. 547.
9. http://avalon.law.yale.edu/19th_century/gettyb.asp
10. Stuart McConnell, *Glorious Contentment: The Grand Army of the Republic, 1865-1900*, Chapel Hill, 1992, p. 111.
11. David W. Blight, *Race and Reunion: The Civil War in American Memory*, Cambridge, 2001.
12. I. K. Sveshnikov, *Bytva pid Berestechkom*, L'viv, 1992, p. 136.

13. For an introduction to Battlefield Preservation in the United States, see the American Battlefield Protection Program (ABPP) web site. www.cr.nps.gov/hps/abpp
14. Lawrence E. Babits, Book *Archaeology of the Cowpens battlefield, Fields of Conflict: Progress and Prospect in Battlefield Archaeology*, P.W.M. Freeman and A. Pollard, eds., BAR International Series 958, 2001, p. 118.
15. Douglas D. Scott and Richard A. Fox, Jr., *Archaeological Insights into the Custer Battle: An Assessment of the 1984 Field Season*, Norman, 1987; and D. D. Scott, R. A. Fox, Jr., M. A. Connor and D. Harmon, *Archaeological Perspectives on the Battle of the Little Bighorn*, Norman, 1989.
16. Thomas Fugate, Kentucky Heritage Council, "Civil War Battlefield Preservation in Kentucky", Paper presented at the International Identities Through Battlefields Conference, 16 April 2004, Morehead State University, Morehead, KY.
17. Bohdan Lobura, *Dni Kozats'koi Slavy 2-5 serpnia 1990 r.*, Vidlunnia kozats'koi slavy, Ternopil, 1999, pp. 61-77;
18. Vasyl' Marusyk, *Kozats'kyj Velykden'*, Pam'iatky Ukrainy, 4'90/1'91, February 1991, pp. 48-51.
19. Olekca Pudenko, *Vaterloo-95, Vijs'ko Ukrainy*, No 5-6, 1995, pp. 48-49.
20. Robert Michulec, *Legia Nadwislanska z Ukrainy, Wojna!*, Gdynia, Nr. 5/6 2004, p. 31.
21. Pers. Comm., Konrad Sosiński, 18 October 2006, Warsaw, Poland.
22. John Basarb, *Pereiaslav 1654: A Historiographical Study*, The Canadian Institute of Ukrainian Studies, Edmonton, 1982, p. 223.
23. Adrian O. Mandzy, *Fighting for Freedom: the 1649 War Between the Cossacks and the Polish-Lithuanian Commonwealth*, Battlefields Annual Review, Pen and Sword Books Limited, South Yorkshire, England, 2005, pp. 112-127.
24. Tsentralnyj Derzhavnyj Istorychnyj Arkhiv (L'viv), Fond 865, Sprava 7, Arkush 10.
25. Ivan Holovats'kyj, *Khronika narodnoii pam'iaty*, Lysonia, Myzej Knyha, Berezhany, 1996, p. 110.
26. Holovats'kyj, *Khronika narodnoii pam'iaty*, Lysonia, 1996, pp. 110-111.
27. Mykhajlo Liubun', *Memorial vichnoii slavy*, Lysonia, Myzej Knyha, Berezhany, 1996, p. 117.
28. Liubun', *Memorial vichnoii slavy*, Lysonia, 1996, p. 118.
29. Pers. Comm., Division veteran Ivan Kindrat, Rochester, NY, summer 1985.
30. Andrij Bolianovs'kyi, *Ukrainian Military Formations in Germany's Armed Forces (1939-1945)*, L'viv, 2003, p. 580.
31. M. E. Makukhin, *Gordost' i Slava Podolii, Geroi Sovetskogo Sojuza*, Kameniar, L'viv, 1985.
32. <http://www.ncsj.org/AuxPages/092706BabiYar.shtml>.
33. Pers. Comm., Division veteran Mykhajlo Bendyna, L'viv, 2 November 2006.

34. 10 Rokiv - Juvilejnyj Al'bom-Zbirnyk, Halyts'ke Bratstvo kolyshnikh voiakiv 1UD "Halychyna" UNA, Krajova uprava, L'viv, 2002, p. 12.
35. Pers. Comm., Division veteran Mykhajlo Bendyna, L'viv, 2 November 2006.
36. 10 Rokiv - Juvilejnyj Al'bom-Zbirnyk, L'viv, 2002, p. 42.
37. Pers. Comm., Division veteran Mykhajlo Bendyna, L'viv, 2 November 2006.
38. Pers. Comm., Jaroslaw Radewych, Zolochi, 18 July 2010.
39. John Bodnar, *Remaking America: Public Memory, Commemoration, and Patriotism in the Twentieth Century*, Princeton, 1992, p. 13.
40. Stephen Erlanger, *At Site of Serbs' Identity, Fears over Albanians' Wrath*, *New York Times*, 9 June 1999, A1, A4.

ПРИНЦИПИ ЗАСТОСУВАННЯ РАННІХ БАСТІОННИХ ФОРТИФІКАЦІЙ У ЗАМКАХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

Постановка проблеми

У дослідженнях оборонної архітектури сформувався усталений тип оборонних споруд – бастіонні укріплення. Бастіони були винайдені в кінці XV ст., а на початку XVI ст. з'явилися одночасно у декількох країнах [1, с. 50]. Дослідники подають різні версії часу і місця виникнення перших бастіонів, але сходяться на єдиній думці, що поширення і вдосконалення бастіонного нарису (перших бастіонів) безперечно заслуга італійців [1, с. 51; 2, с. 106; 3, с. 67]. На початку XVI ст. пануючим при формуванні оборонного периметра фортець став бастіонний фронт, який складався із двох половин суміжних бастіонів і куртини, яка їх з'єднує. [4, с. 56; 1, с. 50]. На території сучасної Західної України, бастіони застосовують із середини XVI ст., починаючи зі староіталійських форм, через новоіталійську школу до голландської школи бастіонної архітектури [2, 107]. Основною причиною появи у XVI – XVII ст. нового покоління оборонних споруд був інтенсивний ріст потужності вогнепальної артилерії [5]. Упродовж XV ст. було зроблено значні конструктивні вдосконалення артилерії, тому з XVI ст. почалося масове її застосування у Європі [6, с. 199], в результаті чого відбулися значні зміни у мистецтві фортифікації. Оборонні споруди стали споруджувати таким чином, щоб ворожому настільному вогню, було відкрито якомога менше поверхні кам'яних споруд і щоб на валах можна було розташовувати артилерію [6, с. 201]. З впровадженням п'ятикутної у плані тераси бастіонна система розв'язала проблему ліквідації непрострілюваних просторів [2, с. 106].

Специфіка дослідження оборонної архітектури у порівнянні з цивільною полягає у врахуванні оборонного призначення, яке є головним формотворчим чинником. Відомий дослідник оборонної архітектури П. Раппопорт пояснює, що основна функція оборонних укріплень – створити найсприятливіші умови для оборони, максимально ускладнивши нападнику підхід до укріплення, затримавши його в найневигоднішому становищі під обстрілом захисників. П. Раппопорт також наголошує, що цю функцію забезпечувало поєднання системи організації оборонних споруд і системи ведення вогню [5]. Я. Богдановський, який дослідженню оборонної архітектури присвятив окрему монографію, також вказує на те, що оборонні споруди необхідно розглядати передусім з точки зору оборонної функції. Згідно концепції сформульованої Я Богдановським кожний оборонний елемент є складовою певної системи організації укріплень [2, с. 21].

Бастіонна оборонна система – це система організації оборонних споруд, яка базується на застосуванні принципу розміщення бастіонів, об'єднаних з куртинами для утворення бастіонних фронтів так, що з куртини і фасів половин двох суміжних бастіонів (які утворюють фронт) ведеться перехресна оборона передпілля, а з їхніх фланків – фланкуючий куртину і фази бастіонів вогонь [7; 2, с. 551].

Перші бастіони були малими і тісними, їхні фланки були перпендикулярні до куртини, тому що куртина як пункт атаки потребувала особливо сильного захисту [1, с. 51]. В Італії у XVI ст. сформувалася класична староіталійська школа бастіонної архітектури, для якої характерні досить малі (у пропорції до довжини куртин) муровані бастіони, як правило з виступаючими фасадами – «орільонами» – вухами бастіону, пристосованими для захисту фланків зі сторони передпілля, і низькими проміжними бастіонами «*piatta forma*», які переривають довгі куртини [1, с. 51; 2, 107]. Класичній староіталійській школі бастіонної архітектури передували бастіони різних форм, найвідоміші з яких «пунтоне» – п'ятикутна башта звернена вістрям до передпілля із кількома ярусами оборони, пристосованої до вогнепальної зброї малих і середніх калібрів, і «белюард» – п'ятикутна тераса схожа на низьку бастею [2, с. 107]. Хоча у ранніх варіантах застосування бастіонів використовували принципи формотворення, які стали підґрунтям у класичних бастіонних системах, проте й надалі зустрічаємо ознаки характерні для попередніх систем – баштової і бастейної, наприклад – відкритий зі сторони передпілля мурований бруствер з бійницями, мерлонами або машикулями для ведення вертикального вогню.

Більшість замків Західної України, які дійшли до нашого часу, були уфортифіковані або доуфортифіковані в середині XVI ст. – наприкінці XVII ст. Тоді на даній території з'являється і набуває розвитку бастіонна система організації укріплень. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю доповнити історико-архітектурні знання з оборонної архітектури Західної України однією з найменш досліджених ланок – архітектурою перших бастіонних фортифікацій.

В українській науці відома велика кількість варіантів класифікацій західноукраїнських замків, базованих на схемах планів, способах розташування на місцевості, типах домінуючих оборонних елементів, матеріалах оборонних споруд тощо. Такі класифікації зустрічаємо у працях дослідників оборонної архітектури Ю. Нельговського, Г. Логвина, О. Годованюк, В. Вечерського, О. Пламеницької, І. Могитича, О. Лесика. Типологічний поділ замків України другої пол. XVI ст. за системою фортифікацій на: «протобастіонні, що склалися з оборонних мурів, башт або бастей, та бастіонні» подано в «Історії української архітектури» [8, с. 164]. Л. Прибега, узагальнюючи класифікаційний поділ укріплень, виокремлює низку типів мурованих замків: однобаштові, баштово-стінові (одно- чи багатобаштові), бастейні, протобастіонні, бастіонні [9]. Окрему групу становлять праці польських дослідників оборонної архітектури Я. Богдановського [2], Б. Гверкена [3], Р. Бохенка [10], С. Фуглевіча [11], А. Грушецького [12], Я. Адамчика [13]. Вони проводять поділ оборонних споруд за ознаками приналежності до певної оборонної системи. Опираючись на праці цих вчених, можна виокремити такі основні оборонні системи, які застосовували на території Західної України

для уфортифікування замків у період сер. XVI ст. – кін. XVII ст.: баштова, бастейна, бастіонна, клішова.

Групування об'єктів за ознаками приналежності до певної системи організації укріплень розкриває головні принципи функціонування і побудови оборонних споруд. Проведення ідентифікації оборонної системи певної лінії укріплень лише по типу оборонних споруд, розташованих у ній, є не достатньо достовірним. Тому для виявлення фортифікацій, виконаних згідно з принципами бастіонної системи, поряд з аналізом планувальних і об'ємно-просторових характеристик оборонних споруд, проводимо аналіз системи ведення вогню і взаємозв'язків елементів оборонних споруд у системі організації укріплень. Окрім того, аналізуємо не лише характеристики властиві на даний момент для збережених оборонних споруд, а й характеристики реконструйовані на перший період їх мілітарного функціонування.

Серед замків західноукраїнських теренів Я. Богдановський вирізняє уфортифіковані ранніми бастіонними елементами: Пнів, Старе Село, Клевань, Кривче, Підзамочок, Скалат, Жовква, Кудринці, Золотий Потік, Збараж, Токи, Бережани, Чортків [2, с. 109]. Пропонована стаття доповнює матеріали про застосування ранніх бастіонних форм у збережених, або частково збережених замках Західної України.

Мета дослідження: визначити закономірності планувальних, об'ємно-просторових вирішень перших бастіонних фортифікацій замків Західної України.

I. Застосування ранніх бастіонів

У замках Західної України зустрічаємо ранні бастіонні форми, у яких ознаки характерні для бастіонної системи, відчитуються лише в окремих фланкуючих елементах. Це, насамперед, п'ятикутна форма плану, звернена вістрям до передпілля та наявність позицій для вогнепальної артилерії. Такі риси вперше зустрічаються в окремих спорудах, часто розташованих в одній лінії укріплень поряд із баштами чи бастеями у бастейній оборонній системі. Хоча формою вони наближені до бастіонів, але не функціонують у лінії укріплень згідно з основними правилами бастіонної системи: оборонні споруди не пов'язані між собою у бастіонні фронти. Тому не ведеться перехресна оборона передпілля і відсутній фланкуючий фаси бастіону вогонь із сусідніх бастіонів. Підніжжя таких споруд, як правило, фланкувалося із прилеглих куртин і сусідніх бастей, або було захищене вогнем з машикулів.

Застосування таких ранніх бастіонних форм спостерігаються при модернізації замків неправильних у плані форм з фортифікаціями попередніх періодів: Клевань, Бережани, Пнів, Поморяни. У клеванському замку збережені дві п'ятикутні наріжні оборонні споруди, які розташовані так, щоби забезпечити максимально можливе фланкування прясел оборонної лінії. Архаїчність його плану зумовлена адаптацією до залишків оборонних систем попередніх періодів. У бережанському замку збереглася п'ятикутна споруда, розташована поряд з бастеями у одній лінії укріплень. Про існування у минулому в поморянському замку п'ятикутних наріжників у одній лінії поряд з бастеями і баштами дізнаємося з історичного плану

укріплень [14, рис. 36]. У Пнівському замку влаштовано в'їзд через п'ятикутну у плані оборонну споруду, яка формою нагадує ранні італійські бастіони, усі інші фланкуючі споруди цього замку є бастеями та баштами.

П'ятикутні наріжники, перед якими виникало мертве поле, незважаючи на пов'язання їх між собою у бастіонні фронти, зустрічаємо в Токах, Скалаті, Чорткові, Старому Селі, Заложцях. У Токах у трикутному нарисі найближчої до ядра лінії укріплень лише напільне прясло, розташоване з боку найбільшої небезпеки, фланкують два п'ятикутні протобастіони. У Скалаті п'ятикутні фланкуючі споруди розташовані на кожному наріжнику чотрикутного нарису неправильної форми. У Чорткові в п'ятикутному нарисі оборонного периметра збереглася лише одна п'ятикутна наріжна споруда. У замках Старого Села і Заложців зустрічаємо ранні бастіони з перехийком між самим бастіоном і кутом, який утворюють прилеглі куртини.

У вище згаданих замках розташування поряд фланкуючих споруд різної форми у одній лінії укріплень є наслідком втрати надійності старими системами (вежовою, баштовою і бастейною) і результатом пошуку серед великої кількості нових варіантів, тих які б задовільняли постійно зростаючі вимоги продиктовані застосуванням артилерії.

Поява бастіонів при уфортифікуванні замків з неправильною формою нарису лінії укріплень зумовлена врахуванням економності і необхідності укріпити замок із недостатньо ефективною системою укріплень або розташувати новий замок на місці давніх укріплень. Форма нарису лінії укріплень у таких випадках продиктована формою ділянки, обмеженою стрімкими схилами або водними перешкодами. Забезпечення аналогічного рівня оборонності для замку, розташованого на пануючій височині, потребувало більших затрат, ніж для новозакладених бастіонних укріплень на рівнинній ділянці необхідної площі.

II. Застосування ранніх форм бастіонної системи

Серед збережених замків Західної України перші застосування бастіонів в бастіонній системі оборони на планах геометрично правильної форми зустрічаємо у Жовкві, Збаражі, Золотому Потоці, Підзамочку, Язловці (західна частина укріплень). Розмір бастіонів у планах цих замків підтверджує належність їхніх фортифікацій до ранньої форми бастіонної системи. Бастіони досліджуваних замків були досить малими порівняно з бастіонами, які застосовували у наступні періоди у класичних школах бастіонної архітектури. Вони були і надто малими для розташування великих і середніх гармат. Це компенсувалося можливістю влаштувати широкі куртини з позиціями для стрільців і артилерії малих калібрів.

У цих замках уже повністю сформовані характеристики бастіонної системи: геометрично-правильна форма нарису; фланкуючі елементи розташовані рівномірно вздовж периметру замку згідно з регламентованою відстанню пов'язаною з дальністю пострілу; фланкуючі елементи п'ятикутні в плані, що повністю нівелює мертві поля перед ними, тобто бастіони разом із куртинами творять бастіонні фронти так, що з фасів половин двох суміжних бастіонів ведеться перехресна оборона передплілля, а з їх фланків ведеться вогонь, фланкуючий куртину і фази бастіонів.

Аналіз різночасових нашарувань в оборонних спорудах

Наскільки повно при закладенні згаданих замків було застосовано принципи бастионної системи, однозначно можна відповісти теоретично, відокремивши пізніші нашарування і перебудови, які істотно перешкоджають провести ідентифікацію фортифікацій станом на початок їх функціонування. Починаючи від часу панування староголландської школи, ранні бастиони з характерним прямим кутом між фланком і куртиною перебудовують на бастиони з фланками, перпендикулярними до продовження лінії фасів сусідніх бастионів. Таку зміну зустрічаємо в одному з бастионів в Золотому Потоці. Окрім того, чіткість форми втрачається внаслідок контрфорсів і примурівок, влаштованих для укріплення споруд. Найменше відомо про елементи завершення ранніх бастионів: бруствер, мерлони і машикулі, які внаслідок надбудов чи зруйнування не збереглися.

У другій половині XVII ст. у зв'язку з ростом дальності і потужності артилерії оборона щораз більше віддалялася від ядра замку, яке стало недосяжним для артилерії нападника, що дозволило знову збільшувати висоту споруд ядра замку. Надалі найближча до ядра замку лінія укріплень зберігала свою замкнутість, а необхідність вертикальних перешкод навколо ядра замку не втрачала своєї актуальності. Старі оборонні споруди замку, хоча й не могли витримати удару тогочасної артилерії, могли ускладнити доступ до замку нападника, який не володів артилерією. Актуальними знову стали високі стіни, вежі і башти, з великою кількістю бійниць для ручної вогнепальної зброї. На наріжних фланкуючи споруда добудовують нові яруси, які відігравали роль дозорних пунктів для спостереження за територією на підступах до найвіддаленіших фортифікацій замку.

Для того, щоб виділити серед різночасових елементів фортифікацій замків ті, які належать до першого етапу укріплень, було розглянуто їх генезу та сучасний стан, а також причини і характер різночасових нашарувань в оборонних спорудах. Коротку інформацію про історію укріплень досліджуваних замків наведено нижче.

Замок у Жовкві

Згідно з усталеною традицією, Жовківський замок і місто одночасно заклав С. Жолкевський 1594 р. [15, с. 8]. Зведення замку завершено 1606 р. [16, с. 26]. Окрім власних мурів на початку XVII ст. замок був укріплений земляними валами, насипання яких розпочали 1626 р. [15, с. 24]. У 1670 р. Жовква перейшла у спадок Я. Собеському. За нього розпочали роботи з підсилення міських укріплень та перебудову замку, в результаті чого замок перетворився з неприступної твердині на королівську резиденцію [17, с. 41]. Пізніше активних робіт на фортифікаціях замку не зафіксовано. Після купівлі 1787 року замку А. Юзефовичем він почав занепадати.

У збереженій планувальній структурі Жовківського замку повністю відчитується нарис оборонного периметра найближчої до його ядра лінії укріплень. Хоча її перебудови, проведені ще у період мілітарного функціонування замку, знівеливали первісне об'ємно-просторове вирішення куртин, бастионів і передпілля:

уфортифікування замку другою лінією бастионних укріплень, модернізація і пристосування оборонних споруд під необоронні функції впродовж XVIII–XX ст.

Збережені фланкуючі споруди мають форму триярусних башт з віконними прорізами на другому і третьому ярусах і, окрім форми плану, вони не нагадують оборонних бастионів. Наявність первинної субстанції замку можна припускати лише у цоколі, частково першому і другому ярусах споруд замку, що дійшли до нашого часу [18].

Замок у Збаразжі

Недалеко (~3км на схід [19, с. 124]) від Старого Збаразького замку, зруйнованого татарами 1589 р. [20, с. 116], звели новий замок. Щодо часу його постання у джерелах зустрічаємо досить велику розбіжність. Найраніша дата – 1587 р. – подана у книзі «Starożytna Polska...» [21, с. 914]. Більшість дослідників зведення замку (палацу) пов'язують з датою проекту, виконаного В. Скамоцці [19, с. 124]. Р. Паллучіні, проект Збаразького замку датує 1604 роком. А. Мілобездзький вважає найімовірнішою датою створення проекту 1612 рік [22, с. 374]. Цієї ж дати дотримується Ю. Нельговський [23, с. 199]. Проект і реалізація, маючи багато спільного у палацовій споруді, значно різняться низкою фортифікаційних нюансів. На час виконання проекту В. Скамоцці (поч. XVII ст.) в Європі панував класичний тип укріплень староіталійської школи бастионної архітектури. Реалізовані ж фортифікації Збаразького замку належать до школи, що передувала класичній староіталійській. Консерватизм оборонної лінії пояснюється, окрім спадкоємності поколінь (белюардовий тип наріжників застосовано у замку Збаразьких у Токах) [24, с. 253], ймовірним існуванням давніших фортифікацій – з 1587 р. [21, с. 914], які модернізовані за проектом В. Скамоцці. Водночас внесені у проект зміни були наслідком адаптації до вже існуючої лінії укріплень.

На даний момент у замку тривають роботи по реставрації та реконструкції укріплень.

Замок у Золотому Потоці

Згідно досліджень А. Чоловського замок у Золотому Потоці закладено у – перші роки XVII ст. [19, с. 102]. У писемних джерелах не віднайдено даних про перебудови фортифікацій замку у XVII ст. Окрім того, не відомо, чи проводилася їх модернізація під турецькою окупацією у 1676-1683 р. [25, с. 318]. Дослідники вказують, що турки знищили замок 1676 р., а після відбудови він функціонував до початку XIX ст. [20, с. 47], хоча втративши оборонне значення у кінці XVIII ст., замок ще виконував житлову функцію до середини XIX ст. [25, с. 320].

Зараз замок знаходиться в поруйнованому стані. У найближчій до його ядра лінії фортифікацій збережені планувальна і частково об'ємно-просторова структура оборонного периметра. Відсутні завершення ярусів наріжників на період мілітарного функціонування і значна частина мурів. У першій пол. XX ст. цілком зруйнований північно-західний наріжник, три інші наріжники і в'їзна брама дійшли до наших днів.

Замок у Підзамочку

Час побудови замку наприкінці XVI – на початку XVII ст. дослідники визначають зі збереженої таблиці над порталом в'їзної брами з написом та датою «1600» [26, с. 83; 20, с. 46]. Хоча замок міг постати давніше, а вказану дату можна пов'язати зі зведенням оборонної бастионної системи.

Оборонні споруди бастионної лінії укріплень замку дійшли до нашого часу з різним ступенем збереження. Планувальна структура оборонної лінії збереглася повністю. У оборонних спорудах збереглися від одного до двох ярусів оборони. У поруйнованому стані знаходяться мури і в'їзна брама. Збереглися фрагменти усіх п'яти наріжників.

Замок у Язловці

Згідно з усталеними дослідженнями, найдавніше ядро Язловецького замку сформувалося вже наприкінці XIV ст. [26, с. 79; 13, с. 124]. Найближча до ядра лінія укріплень мала кілька етапів побудови [26, с. 79]. Замок перебудовувався в середині XV, середині XVI і на зламі XVI і XVII ст. [13, с. 124]. Оборонна лінія, яка виконана згідно з принципами бастейної системи укріплень, дійшла до нашого часу в поруйнованому стані. На зламі XVI і XVII ст. замок був оточений другою лінією укріплень. У 1575-1607 роках у замку, окрім іншого, було зведено велику бастею від півночі і широке передзамче від заходу [25, с. 279]. Друга лінія укріплень включала ядро замку і прямокутну ділянку перед ним і мала видовжену форму, зумовлену ділянкою, обмеженою стрімкими схилами. Оборонні споруди другої лінії укріплень дійшли з різним ступенем збереження: у східній половині збереглися рештки першого ярусу наріжників і фрагменти мурів; західна половина збережена краще, позаяк її куртини з казематами і наріжники, були використані як перший ярус палацу [26, с. 80] зведеного в середині XVII і перебудованого у середині XVIII ст. [25, с. 279]. Варто наголосити на порівняно добрій збереженості залишків бастионів розташованих на довших куртинах «piatta forma». Це єдиний приклад збережених бастионів такого типу у замках Західної України. Незважаючи на пробиті отвори, надбудови і прибудови, у цих бастионах вціліли такі характерні для бастионів староіталійської школи архітектурні елементи як фланки з заокругленими вухами, фаси, які утворюють тупий кут і кордонний камінь у формі кам'яного валика, який відмежовує ескарп від брустверу.

Аналіз форми нарису лінії укріплень

В основі розпланування фортифікацій замків у Жовкві, Збаражі, Золотому Потоці, Підзамочку закладено квадрат чи наблизений до квадрату прямокутник. На те, що для замку найкращим з огляду економності є квадратний нарис вказує автор трактату з оборонної архітектури XVII ст. Й. Нароновіч-Наронський [27, с. 57]. Квадратний у плані нарис, виконаний згідно з принципами бастионної системи, був простим у розплануванні і потребував менше затрат порівняно з замками, в основі оборонного периметра яких було п'ять чи більше прясел.

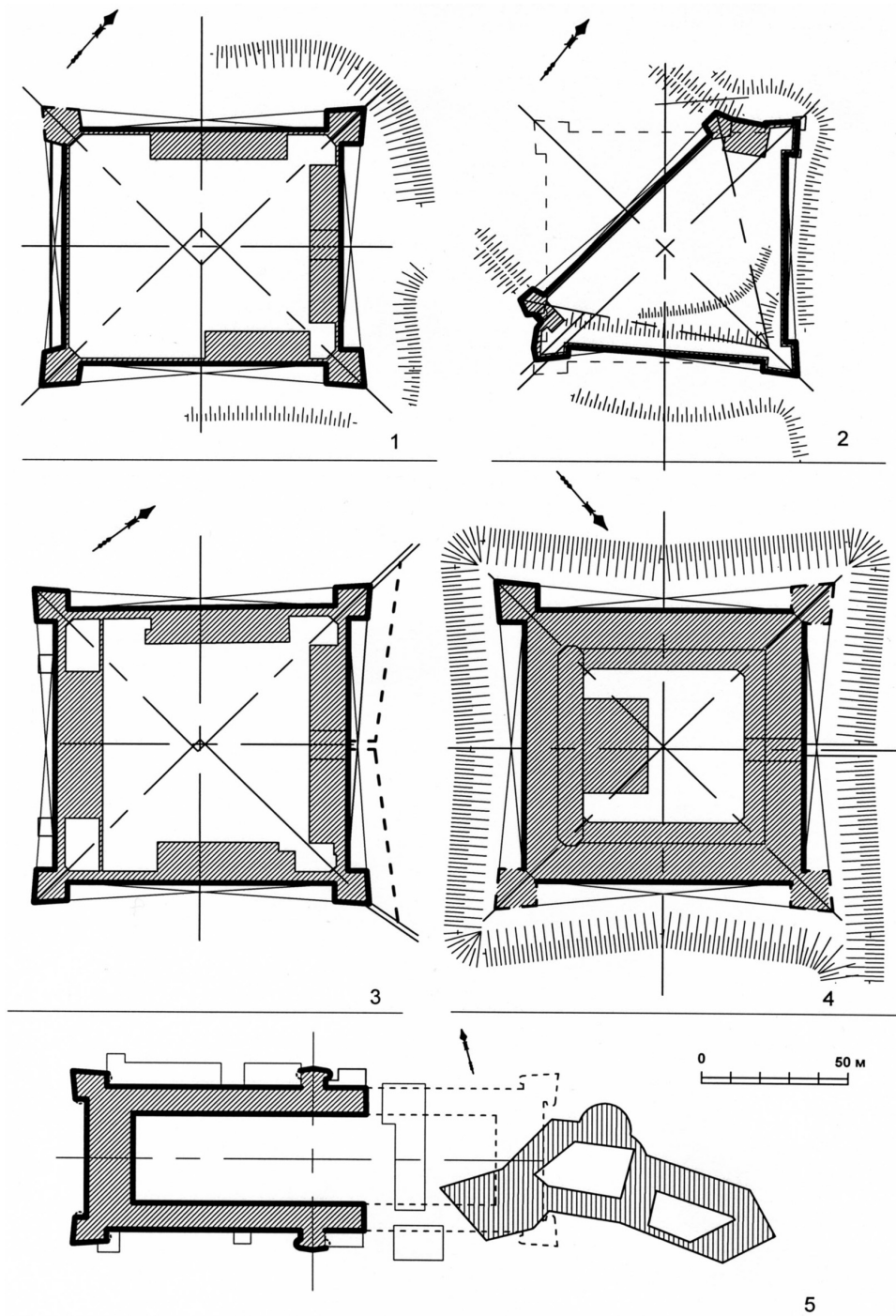

Рис. 1. Порівняльна схема прорисів найближчої до ядра замку лінії укріплень замків у Золотому Поточі (1), Підзамочку (2), Жовкві (3), Збаразжі (4), Язловці (5). Існуючий стан. Креслення автора

Переваги квадратного плану над трикутним безсумнівні з точки зору співвідношення площі до довжини оборонної лінії. Окрім того, квадратний план зручніший для розпланування споруд всередині оборонної лінії і виконання резиденційної функції. Що стосується прямокутних нарисів, то їх намагалися виконувати наближеними до квадрату, щоб отримати якомога вигідніше співвідношення площі з довжиною оборонного периметра. Прямокутну форму, з великою різницею сторін, зустрічаємо у західній частині другої лінії укріплень замку у Язловці. Така форма була задана формою ділянки, обмеженою стрімкими схилами. Відповідно менша відстань між наріжними бастіонами була регламентована шириною ділянки. Довші сторони були забезпечені бастіонами «*riatta forma*», які розташовували посередині куртин. Ці бастіони збереглися в тілі пізніших добудов. Частково вціліли заокруглені вуха фланків цих бастіонів. Очевидно, аналогічні вуха, були нівельовані з двох збережених наріжних бастіонів, це підтверджує різниця у муруванні фланку північно-західного бастіону. Присутність малих казематованих бастіонів з фланками, які були прикриті півкруглими вухами, та наявність на довших куртинах – бастіонів «*riatta forma*» вказують на реалізацію ранньої форми класичної староіталійської школи бастіонної архітектури у цій лінії укріплень.

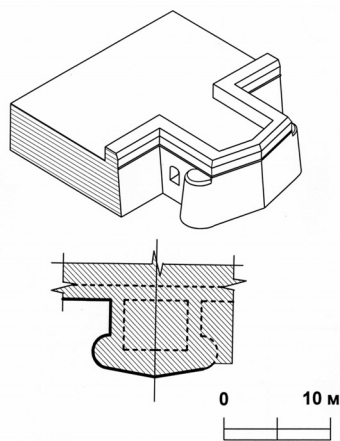

Рис. 2. Північний бастіон «*riatta forma*» замку у Язловці (аксонометрія, план).
Креслення автора

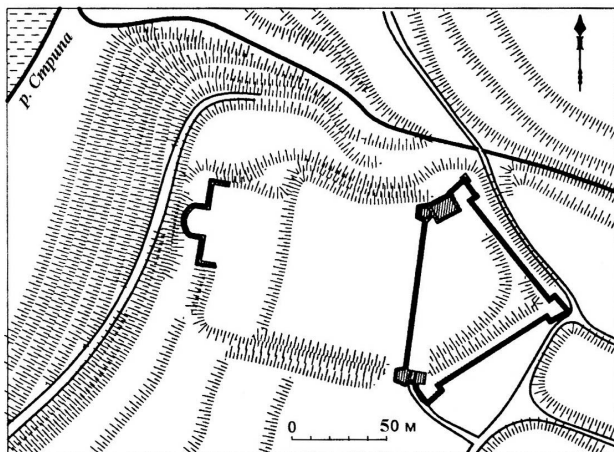

Рис. 3. Схема розташування замку у Підзамочку. Існуючий стан. Креслення автора

Особливістю бастіонної лінії замку у Підзамочку є розпланування п'ятикутної конфігурації периметру укріплень на основі квадрату зі зрізаним кутом. Насамперед, така форма є наслідком поєднання найближчої до ядра замку лінії укріплень з уфортифікованою прямокутною територією, розташованою між ядром замку і стрімким схилом берегу р. Стрипи. На користь того, що дана територія була розпланована одночасно з ядром, вказує на те, що на час закладення замку (злам XVI/XVII) розташування біля стрімкого схилу було не вигідним з мілітарного погляду. Проте відстань, яка відділяє найближчу до ядра лінію укріплень від межі

стрімкого схилу, – більша, ніж довжина фланкуючих ліній укріплень, що, очевидно, призвело до зведення додаткових фортифікацій між схилом і прямокутною територією перед замком. Про існування на прямокутній території мису давніших укріплень, свідчить її обмеження з двох боків стрімкими схилами, характерними для попереднього періоду будівництва замків: перед масовим поширенням артилерії, тоді, як зведення фортифікацій на п'ятикутному плані (1600) могло стати наступним етапом будівництва цього замку.

Розміри геометричної побудови бастионної системи нерозривно пов'язувалися з ефективною влучністю вогнепальної зброї [2, с. 106]. Довжина ліній фланкування (відстань від найвіддаленішої точки рову до відповідної фланкуючої споруди [7]) у бастионних оборонних лініях замків Жовкви, Золотого Поточу, Збаража, Підзамочку – приблизно однакова. Отже, можливість ефективного ураження ворога вогнем замкової артилерії, – тотожна, що свідчить про одночасне розпланування фортифікацій – на зламі XVI/XVII ст. Підтвердженням цього є час закладення найближчої до ядра лінії фортифікацій у Жовкві (злам XVI/XVII), Золотому Поточі (поч. XVII), у Збаражі (кін. XVI), західної половини другої лінії укріплень у Язловці (кін. XVI), у Підзамочку (злам XVI/XVII) – виведені з вищеподаних коротких історичних даних, які стосуються фортифікацій цих замків.

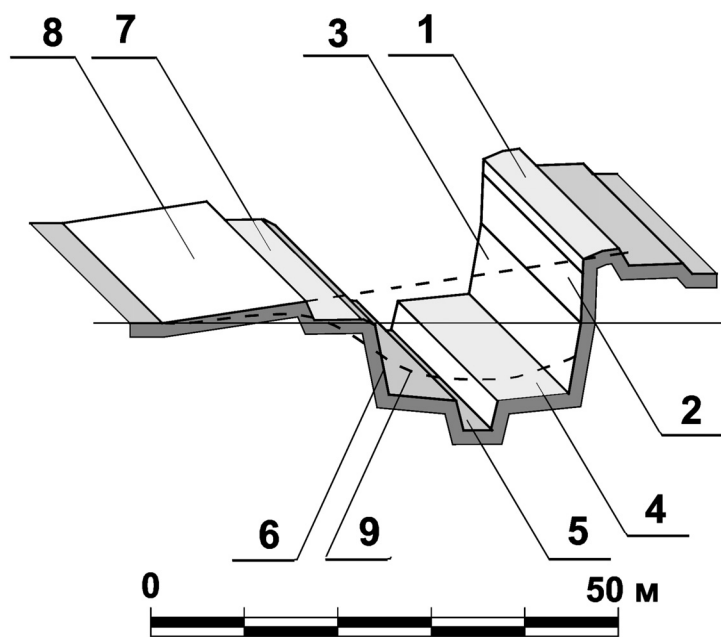

Рис. 4. Профіль укріплень Збараського замку станом на початок XVIII ст. Переріз по куртині. Графічна реконструкція О. Оконченка та І. Оконченка. 1 – бруствер куртини; 2 – зовнішній сток куртини; 3 – внутрішній сток фоси (ескарп); 4 – дно фоси; 5 – кювет (внутрішньофосовий рів); 6 – зовнішній сток фоси (контрескарп); 7 – укрита дорога; 8 – гласіс (передсток); 9 – існуючий рівень землі

Аналіз терену

Важливою умовою функціонування замку в усі часи була ріка – як додаткове джерело водопостачання, що у поєднанні зі стрімкими схилами виконувала функцію природної перешкоди. Однак не всі природні перешкоди (стрімки схили чи широкі і важкопрохідні болота), що гарантували недосяжність артилерії у попередні періоди, могли служити захистом від нової дальньої артилерії сер. XVI – кін. XVII ст., розташованої на протилежному березі чи пагорбі. Природні перешкоди у цей час також застосовувалися активно, але це були великі затоплені території, де рівень води регулювався за допомогою системи дамб, і підхід до яких ретельно охоронявся.

Замки у Жовкві, Золотому Потоці, Збаражі, Підзамочку розташовані на мисах, обраних згідно з вимогами до території для розпланування бастионної фортеці. Цими вимогами були: рівнинна ділянка з площею, що дозволяла розмістити навколо фортифікацій замку впорядковане передполе, яке прострілювалось вогнем замкової артилерії. Тому лінія укріплень, найближча до ядра замку, не розташована безпосередньо біля схилів берегів річки. Відстань від першої лінії укріплень до стрімких берегів річки у Підзамочку і Збаражі приблизно дорівнює довжині ліній фланкування цих замків. Окрім того, на краю стрімкого берега річки розташована додаткова лінія укріплень. При замках Золотого Поток і Жовкви відсутні стрімкі схили, проте також відчитуються залишки території (між найближчою до ядра лінією укріплень і затопленою водами річки територією), яка ймовірно була оточена земляним валом – другою лінією укріплень цих замків. Пізніше її модернізували на повноцінну лінію укріплень, виконану згідно з принципами розвинутої бастионної системи.

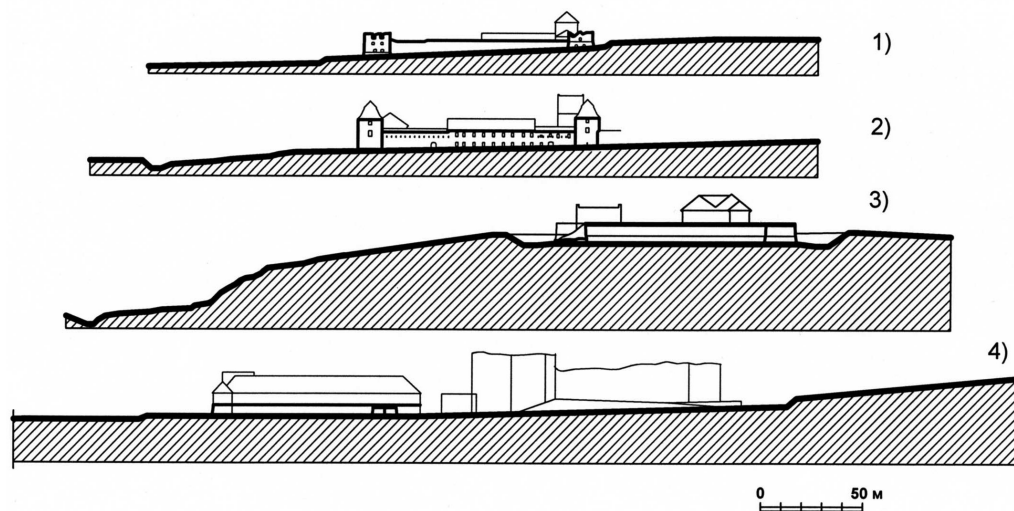

Рис. 5. Порівняльна схема профілю території замків у Золотому Потоці (1), Жовкві (2), Збаражі (3), Язловці (4). Існуючий стан. Креслення автора

Ділянки замків Жовкви, Підзамочка і Золотого Поточу включно з контрольованим вогнем замкової артилерії передпіллям розташовані на невеликому схилі, спадистому до ріки. Невелике підвищення рельєфу від замку в незахищений водою бік дозволяло найменшими затратами прикрити від прямого ворожого вогню більшу частину укріплень, розташувавши їх нижче рівня передпілля. Деяку відмінність знаходимо у Збарзькому замку, де територія передпілля розташована на одному з ним рівні лише з одного боку, а з трьох інших – рівномірно понижується.

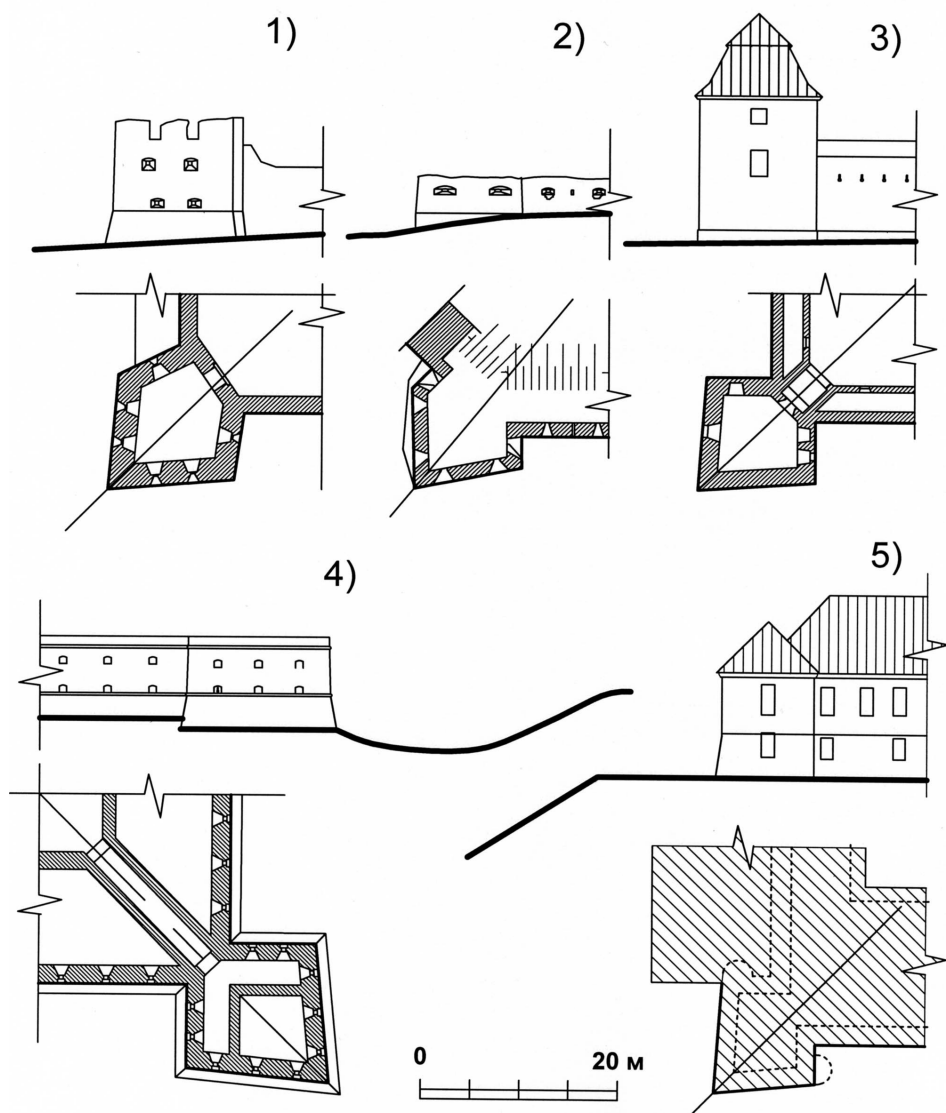

Рис. 6. Порівняльна схема фасадів і планів наріжників замків замків у Золотому Поточі (1), Підзамочку (2), Жовкві (3), Збарзжі (4), Язловці (5). Існуючий стан. Креслення автора

Аналіз об'ємно-просторових характеристик

Об'ємно-просторова структура оборонних укріплень ранньої бастионної системи дійшла до нашого часу з більшими змінами, ніж планувальна. Для того, щоби окреслити, яким був профіль лінії укріплень на період її закладення, необхідно враховувати габарити фоси і валу, рівень передпілля, кількість і призначення ярусів тодішніх оборонних споруд. Ці параметри переважно втрачені внаслідок численних добудов і перебудов замків, засипання фос і нівелювання земляних укріплень.

Розпланування замків згідно з принципами бастионної системи схиляє до думки, що первісно їхні куртини були виконані у формі валу. На можливість розташування куртин у формі валу вказує площа замків по зовнішньому обводу оборонних споруд – більша, ніж у замках попереднього періоду. Підтвердження цьому знаходимо у Підзамочку, де зберігся земляний вал з внутрішнього боку оборонної лінії. Земляний вал був дешевим у зведенні і відповідав вимогам тогочасного воєнного інженерного мистецтва. Зовнішнє кам'яне оскарпування забезпечувало його довговічність і дозволяло зробити ухил стрімкішим. Муровані куртини у формі валу з казематами увійшли у тіло пізніших добудов другої лінії укріплень Язловецького замку. Земляні оскарповані куртини збереглися у Збарзькому замку, але вони були великою мірою модернізовані у пізніші періоди: розширені, засипані землею галереї з бійничками по всьому оборонному периметрі. На існування куртини у формі валу – ймовірно, земляного і оскарпованого ззовні, на першому етапі функціонування укріплень замків Жовкви і Золотого Поток вказує товщина муру куртин, значно менша ніж у бастіонах. Окрім того, мур у цих замках міг функціонувати лише за умови прикриття з боку передпілля, а тому висота укріплень залежала від рівня передпілля перед ними.

Тотожність розмірів у плані і принципів розпланування оборонних споруд розглянутих замків не обов'язково вказує на первинно однакову кількість ярусів в укріпленнях цих замків.

У період мілітарного функціонування замку в Підзамочку укріплення, ймовірно, мали не більше ярусів, ніж ті, залишки яких дійшли до нашого часу: лише один ярус оборони розташований на земляній терасі і опоряджений з бійницями у бастіонах (північний, східний, південний) і три яруси з бійницями в малих п'ятикутних наріжниках (пн.- і пд.-західний). На це вказує, насамперед, невелика товщина кам'яного муру на рівні бійничних отворів першого ярусу куртин – приблизно 150 см. У західному пряслі другої лінії укріплень Язловецького замку два яруси на бастіонах були добудовані в необоронні періоди. Первісно у бастіонах був один ярус оборони на терасах і, можливо, ще один – у тілі бастіонів.

Товщина мурів Жовківського замку вказує на те, що другий і третій яруси збереженої лінії оборонних укріплень частково зведені після завершення уфортифікування новою бастионною лінією. Первиннісні ж куртини і бастіони мали один або два яруси оборони. У замках Збаража та Золотого Поток бастіони мають збережені рештки трьох оборонних ярусів. Різниця між ними така, що у Збаражі два нижні яруси з бійницями, а верхній – це тераса на бастіонах, тоді як в Зо-

лотому Потоці всі три яруси мають бійниці. В обидвох замках на першому етапі їхнього функціонування можна припустити існування триярусних наріжників – з огляду на досить заглиблену, порівняно з рівнем передпілля, їх посадку і значну товщину першого ярусу наріжників.

Брами у замках Жовкви, Золотого Поток, Збаража та Язловця (у західній половині другої лінії укріплень) були влаштовані згідно з бастионною системою. В'їзну браму у бастионній лінії укріплень, як правило, влаштовували на осі куртини – у споруді, прямокутній у плані, яка не виступала за її зовнішні межі і висотою підпорядковувалася габаритам. Споруда брами зазвичай була двоярусною: у першому – проїзд, у другому – механізм підйомного мосту. Під'їзд до брами кілька разів змінював напрямок при перетині зовнішніх укріплень та фос між ними і випрямлявся на рavelіні.

Після втрати мілітарного значення над брамами зводили нові яруси, від чого вони набували більш репрезентативного характеру. В'їзні портали отримали пишне декорування. Під час реставрації у збараському замку відбудовано двоярусну в'їзну браму. У Жовківському замку до первісного закладення можна віднести лише перший ярус з проїздом і камерою під ним. Виходячи з функціональних характеристик, брама у замку Золотого Поток могла бути триярусною, на що вказують збережені триярусні наріжники і досить високий, порівняно з денною поверхнею замку, рівень передпілля перед пряслом з брамою. Брама другої лінії Язловецького замку на перших етапах мілітарного функціонування була 1-2 ярусною, на що вказують збережені невисокі бастіони з пізнішою немілітарною надбудовою. Замок у Підзамочку є винятком з огляду на вирішення в'їзного вузла, розташування якого схоже на розміщення брами у баштовій системі організації укріплень (впритул між двома фланкуючими спорудами).

Рис. 7. Наріжники замків у 1) Язловці (2010 р.), 2) Підзамочку (2008 р.), 3) Жовкві (2009 р.), 4) Золотому Потокі (2008 р.) (фото автора), 5) Збаражі (2004 р. фото А. Волкова)

В'їзні вузли замків зазнали великих змін після втрати ними мілітарного значення. Ускладнений поворотами і перешкодами у вигляді звідних мостів, в'їзний вузол, який запобігав швидкому проникненню у замок, змінювався на найпростіший, часто з влаштуванням додаткового проїзду в зручнішому місці.

Розглянуті бастионні лінії були оточені фосами. Залишки фос збереглися на усіх фронтах Збарзького замку. Зірчасту форму фоси у ньому утворювали лінії контрескарпу, паралельні до фланків бастионів. Залишки контрескарпу фоси, також зірчастої форми, віднайдено біля північно-східного прясла Жовківського замку під час археологічних досліджень [28]. Пониження рівня денної поверхні біля підніжжя стін замків Золотого Потокі і Підзамочку вказує на давнє існування фоси у лінії укріплень.

Висновки

Оборонні споруди замків змінювалися впродовж їхнього функціонування, згідно з принципами і вимогами часу. Нашарування оборонних і не оборонних перебудов тісно переплелися, через що ускладнюється визначення приналежності фортифікацій до певної оборонної системи. Особливо це стосується замків, укріплених ранніми бастионними фортифікаціями, які не мали ще чітко виражених ознак бастионної системи.

Серед розглянутих замків Західної України, які мають у значній мірі збережені оборонні укріплення, замки у Жовкві, Збаражі, Золотому Потокі, Язловці (зокрема, західна половина другої лінії укріплень) є прикладами найраніших реалізацій фортифікацій з рівномірним розташуванням ранніх бастионів і геометрично-правильною формою нарису, виконаних згідно з принципами бастионної системи.

Виявлені у досліджуваних замках аналогічні розміри фланкуючих ліній, схожі параметри оборонних елементів – малі розміри бастионів у плані, прямий кут між фланком і куртиною, вказують на те, що оборонні укріплення цих замків були закладені у один період – на зламі XVI – XVII ст. у ранній формі бастионної системи. Зокрема у Язловці, з огляду на добру збереженість окремих оборонних елементів замку можна констатувати реалізацію ранньої форми класичної староіталійської школи бастионної архітектури у другій лінії укріплень.

Окрім того, у фортифікаціях цих замків знаходимо елементи, характерні для попередніх оборонних систем (баштової і бастейної). Це, насамперед, велика кількість бійниць, розташованих на кількох ярусах куртин і бастионів. Влаштування таких бійниць в оборонних укріпленнях вказує на ранню і ще недосконалу форму бастионної системи.

Виявлені закономірності об'ємно-планувальних вирішень вказують на можливість використання аналогічності цих фортифікацій для реконструювання невідомих параметрів втрачених елементів під час подальших досліджень і реставраційних робіт у цих замках.

Література

1. Яковлев В.В. История крепостей: Военно-историческая библиотека. – Москва: ООО «Фирма «Издательство АСТ»; Санкт-Петербург: ООО «Издательство Полигон», 2000 – 400с.
2. Bogdanowski J. Architektura obronna w krajobrazie Polski: Od Biskupina do Westerplatte. – Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996. – 612 s.
3. Guerquin B. Zamki w Polsce. – Warszawa: Arkady, 1984. – 348 s.
4. Тимофієнко В. І. Архітектура і монументальне мистецтво: Терміни та поняття. – К.: Вид-во Інституту проблем сучасного мистецтва, Головкиївархітектура, 2002. – с. 56.
5. Раппопорт П.А. Древние русские крепости. – Москва, 1965. [Електронний ресурс] Режим доступу до книги: <http://fortification.ru/library/rappoport>.
6. Маркс К. Энгельс Ф. Сочинения / Энгельс Ф. Артиллерия. – Москва: Государственное изд. политической литературы, 1959. – Т.14. – 897с.
7. Фортификационный словарь [Електронний ресурс] Шперк В. Фортификационный словарь. Москва: ВИА КА им. В. Куйбышева, 1946. http://www.fortification.ru/library/shperk_s/
8. Історія української архітектури / Наукове видання; Ю. Асєєв, В. Вечерський, О. Годованюк та ін.; За ред. В. Тимофієнка. – Київ: Техніка, 2003. – 471с.
9. Прибега Л. Історико-типологічні особливості пам'яток оборонної архітектури України XIII–XVIII ст. [Електронний ресурс] Праці Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень. Вип. 2 Режим доступу: <http://www.spadshina.com.ua/index.php?sID=32&itemID=75>.
10. Bocherek R.-H. Fortyfikacja. – Т. VII: Militarne funkcjonowanie dzieł i zespołów fortyfikacyjnych w przeszłości: Kliometryczna metoda badań. – Warszawa, 1999. – 263 s.
11. Fugliewicz S. Ilustrowana historia fortyfikacji. – Warszawa: Oficyna wydawnicza «Rewasz», 1991. – 26 s.
12. Gruszecki A. Zamki i palace. – Warszawa: WPW, 1986. – 126 s.
13. Adamczyk J. Fortyfikacje stałe na polskim przedmurzu od połowy XV do końca XVII wieku // Monografie, studia, rozprawy Nr 48. – Kielce: Wyd. Politechniki Świętokrzyskiej, 2004. – 250 s.
14. Dybas B. Fortece Rzeczypospolitey / Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku. - Toruń: Wyd. Towarzystwa naukowego w Toruniu, 1998 - 382s, il.
15. Barańcz S. Pamiątki miasta Żółkwi. – Lwów, 1852. – 139s.
16. Каліка Я., Яремич Г. Нестеров. Путівник. – Львів: Каменяр, 1990. – 126с.
17. Osiński M. Zamek w Żółkwi. – Lwów, 1933. – 143s.
18. Оконченко О.М. Дослідження оборонних укріплень ядра Жовківського замку станом на перший період уфортифікування // Матер. наук. конф. "Жовква крізь століття" 22-24 квітня 2010 р. Державний історико-архітектурний заповідник у м.Жовкві. Науковий збірник випуск 1. – Жовква, 2010. - ст.158-172.

19. Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi halickiej // Teka konserwatorska. – Lwów, 1892. – S.65-132.
20. Przewodnik po województwie Tarnopolskiem: z mapą. – Tarnopol, 1928. – 141s.
21. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. – Warszawa, 1845. – T. 2. – Cz. 2. – 884s.
22. Miłobędzki A. Tajemnica zamku w Zbarażu // Kwartalnik architektury i urbanistyki. – Warszawa, 1956. – T. I. – Z. 4. – S.372-380.
23. Нельговський Ю. Замок у Збаражі // Українське мистецтвознавство. – Вип. 5. – Київ: Наукова думка, 1971. – С. 199-205.
24. Оконченко О., Оконченко І. Перша лінія укріплень збарзького замку і її відповідність з проектом уфортифікованого палацу Вінченца Скамоцці // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. – Львів, 2008. – Ч. 18. – С. 246-254.
25. Rąkowski G. Podole / Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej. Część II. - Pruszków: Oficyna Wydawnicza „Rewasz”, 2006 – 467s
26. Бойко О., Лонкевич Д. Замки Тернопільської області / З архіву інституту Укрзахідпроектреставрація // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. – Львів, 2000. – Ч.11. – С. 59-88.
27. Naronowicz - Naroński Józef. Budownictwo wojenne. Warszawa, wyd. Ministerstwa obrony narodowej. 1957. – 271s.
28. 2009 року під час археологічних досліджень, проведених Ю. Лукомським і Т. Іванишином віднайдено камеру звідного мосту (з рештками елементів) та низку фрагментів контрескарпу фоси, досліджено рештки фоси на рівні в'їзду і підтверджено напрям фоси, визначений 2002 року О. та І. Оконченками.

Ольга ОКОНЧЕНКО
*асистент кафедри ДОО Інституту Архітектури
Національний університет «Львівська політехніка»
(Матеріали наукової конференції 4-6 жовтня 2012 р.)*

ЕВОЛЮЦІЯ ОБ'ЄМНО-ПЛАНУВАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ ФОРТИФІКАЦІЙ БАСТІОННИХ ЗАМКІВ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

Більшість замків Західної України, які дійшли до нашого часу, були уфортифіковані або доуфортифіковані в середині XVI ст. – наприкінці XVII ст. Тоді на даній території з'являється і набуває розвитку бастіонна система організації укріплень.

Бастіони були винайдені в кінці XV ст., а на початку XVI ст. з'явилися одночасно у декількох країнах. [5, с.50] На території сучасної Західної України, бастіони застосовують із середини XVI ст., починаючи зі староіталійських форм, через новоіталійську школу до голландської школи бастіонної архітектури [6, с.107]. Основною причиною появи у XVI – XVII ст. нового покоління оборонних споруд був інтенсивний ріст потужності вогнепальної артилерії. [3] Упродовж XV ст. артилерія постійно вдосконалювалася, а з XVI ст. почалося масове її застосування у Європі, в результаті чого відбулися значні зміни у мистецтві фортифікації. Пануюча у середньовіччі баштова система вже не могла забезпечити достатню оборонну функцію, оскільки, основна частина башт і стін була відкритою зі сторони передполя і тому була легковразливою до дії облогової артилерії. Оборонні споруди стали споруджувати таким чином, щоб ворожому настільному вогню, було відкрито якомога менше поверхні кам'яних споруд і щоб на валах можна було розташовувати артилерію. Крім того з впровадженням п'ятикутної у плані тераси бастіонна система розв'язала проблему ліквідації мертвих полів (непрострілюваних просторів). [6, с.106]

Застосування бастіонної системи призвели до зміни архітектурного образу замку. Вимоги продиктовані новочасною бастіонною системою суперечили такій характерній рисі середньовічного замку, як домінування над навколишнім середовищем. Якщо в середньовіччі розташування замку на пануючій височині слугувало оборонності, водночас підкреслюючи вагомість і престиж архітектурного комплексу, то в XVII ст. оборонні споруди необхідно було приховувати в рівні передполя, а споруди всередині оборонного периметру виконувати не високими. Не всі природні перешкоди (стрімкі схили чи широкі і важкопрохідні болота), що гарантували недосяжність артилерії у попередні періоди, могли служити захистом від нової дальнобійної артилерії сер. XVI – кін. XVII ст., розташованої на протилежному березі чи пагорбі. Природні перешкоди у цей час також застосовувалися активно, але це

були великі затоплені території, де рівень води регулювався за допомогою системи дамб, і підхід до яких ретельно охоронявся. Зі збільшенням потужності артилерії і відповідно зі збільшенням складності бастионних укріплень забезпечення аналогічного рівня оборонності для замку, розташованого на пануючій височині, потребувало більших затрат, ніж для новозакладеного замку з бастионною системою на рівнинній ділянці. Тому фундатори замків все більше схилились до закладення замку на новій ділянці, де було можливо впорядкувати передполе і розпланувати геометрично-правильний оборонний периметр у найактуальнішій системі фортифікацій, завданням якої було знищити нападника ще на підході до замку.

Застосування бастионної системи зустрічаємо у замках двох типів: I – замки з єдиною лінією укріплень виконаною у бастионній системі; II – замки доукріплені другою лінією укріплень у бастионній системі. В свою чергу усі бастионні замки поділяємо за формою нарису лінії укріплень на замки: 1) – з нарисом бастионної лінії укріплень максимально наближеним до геометрично правильної форми; 2) – з нарисом, форма якого змінена в шкodu геометричній правильності в результаті пристосування до існуючих укріплень і особливостей рельєфу ділянки.

Геометрично правильна форма нарису оборонного периметру характерна для замків у яких найближча до ядра лінія укріплень виконана згідно бастионної системи, для якої підбиралася ділянка, яка дозволяла впорядкувати передполе і розпланувати оборонний периметр близький до квадрата чи правильного п'ятикутника. Найранішими такими прикладами є замки з ранньою бастионною системою.

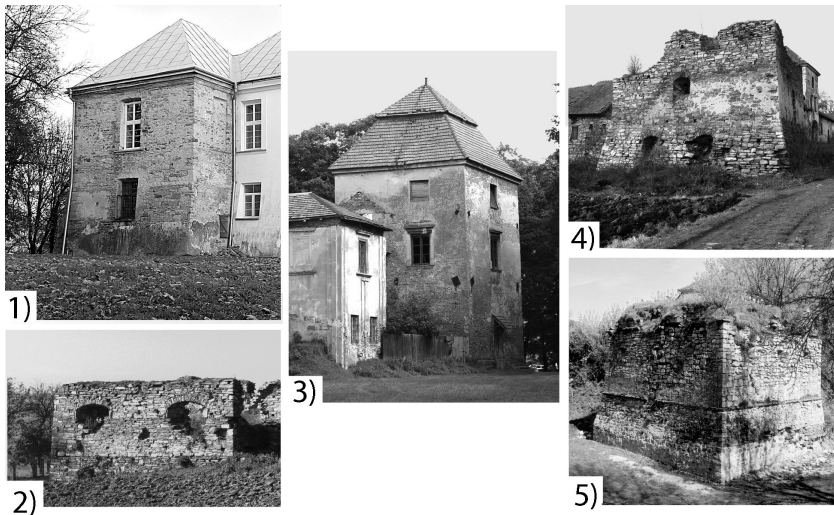

Рис. 1. Наріжники ранніх бастионних замків у 1) Язловці (2010 р.), 2) Підзамочку (2008 р.), 3) Жовкві (2009 р.) 4) Золотому Потоці (2008 р.) (фото автора), 5) Збаражі (2004 р. фото А.Волкова)

Серед збережених замків Західної України перші застосування бастионів в бастионній системі оборони на планах геометрично правильної форми зустрічаємо у найближчій до ядра лінії укріплень у Жовкві (злам XVI – XVII), Золотому отоці (поч. XVII), у Збаражі (кін. XVI), у Підзамочку (злам XVI – XVII). [1, с.208]

Друга лінія укріплень Язловецького замку мала видовжену прямокутну форму, зумовлену ділянкою, обмеженою стрімкими схилами. Розмір бастионів у планах цих замків підтверджує належність їхніх фортифікацій до ранньої форми бастионної системи. Ці бастиони були не достатньо просторими для розташування великих і середніх гармат, що компенсувалося влаштуванням широких куртин з позиціями для стрільців і артилерії малих калібрів. У цих замках уже повністю сформовані характеристики бастионної системи: геометрично-правильна форма нарису; фланкуючі елементи розташовані рівномірно вздовж периметру замку згідно з регламентованою відстанню пов'язаною з дальністю пострілу; фланкуючі елементи п'ятикутні в плані, що повністю нівелює мертві поля перед ними, тобто бастиони разом із куртинами творять бастионні фронти.

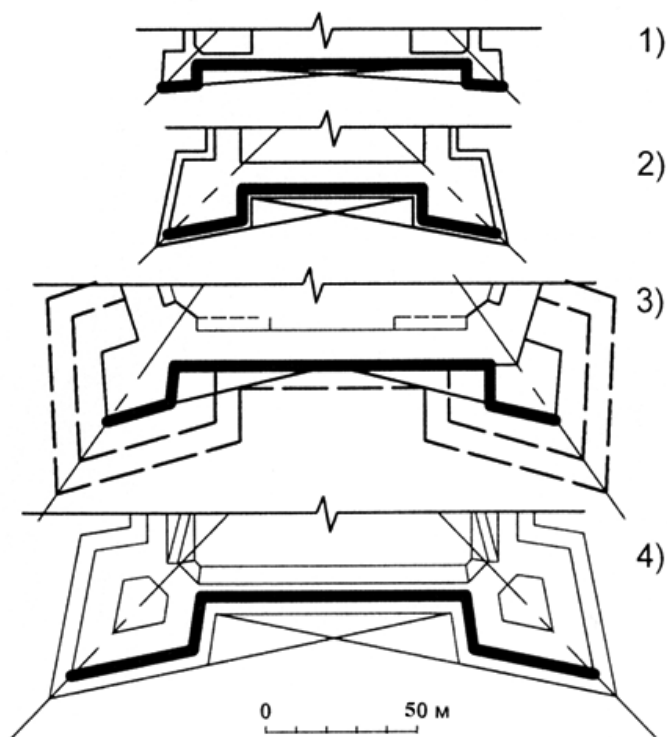

Рис. 2. Порівняльна схема прорису бастионних фронтів: рання форма бастионної системи – замок у Жовкві (1); класична форма бастионної системи – замки у Чернелиці (2), Бродях (3), Золочеві (4). Існуючий стан. Креслення автора

Застосування бастионних фортифікацій виконаних згідно принципів західноєвропейських класичних шкіл бастионної архітектури (новоіталійської і староголландської) зустрічаємо у найближчій до ядра лінії укріплень з нарисом наближеним до квадрата і регулярним розташуванням чотирьох бастионів на наріжниках у новозведених або кардинально модернізованих замках у Олиці, Золочеві, Чернелиці, Підгірцях, Вишнівці.

Нові бастионні лінії геометрично-правильного нарису отримали замки у

Жовкві і Помор'ях, де паралельно першій лінії мурованих укріплень вздовж усього оборонного периметру замку зведено другу лінію земляних бастионних укріплень. У цих замках зручному розплануванню укріплень сприяло розташування на пологій ділянці поряд з підтоплюваними територіями.

Застосування неправильної форми нарисів ліній бастионних укріплень, зустрічаємо за необхідності доуфортифікувати існуючий замок з застарілою і тому недостатньо ефективною системою укріплень (баштовою, бастейною, ранньобастіонною), або розташувати фортифікації новозакладеного замку на території, на якій в минулому існували укріплення. Ці замки доукріплені другою лінією бастионних укріплень. Наприклад: друга лінія земляних бастионних укріплень з включенням бастей у замок у Мурованому (Ляшках Мурованих) повторювала неправильний п'ятикутний нарис першої лінії укріпленої виконаній у баштовій системі; у замку у Бережанах, оборонний периметр другої лінії бастионних укріплень розірваний, що викликано наявністю боліт які унеможливають підхід до однієї з сторін замку.

Неправильний нарис зумовлений необхідністю пристосовуватись до умов пересічного рельєфу зустрічаємо у замку у Маріамполі, де влаштовано бастионні фронти лише з двох сторін чотирикутника, що зумовлено існуванням замку на межі зі стрімкими схилами. Наявність існуючих укріплень призвело до того, що лише частина території замку у Дубно була доуфортифікована бастионними укріпленнями. Замок у Олексинці в результаті модернізації отримав бастионні укріплення у формі горнверка. Уфортифікування замку у Ягільниці, який знаходиться на пагорбі з стрімкими схилами, призвело до надання бастионній лінії трапецієвидної форми нарисів, з клішовидним фронтом.

Бастионні школи мілітарної архітектури: старо- і новоіталійська, старо-голландська, новоголландська і французька, які змінювали одна одну впродовж XVI-XVII ст., диктували нові принципи побудови укріплень, що відобразились у перебудовах бастионів у Олиці, Вишнівці, Помор'ях, Чернелиці, Бережанах. Як наслідок зіставлення бастионів з різними характеристиками у одному периметрі не є рідкістю, що відображено у іконографії наведених замків і в реалізаціях, які дійшли до нашого часу. Впродовж мілітарного функціонування змінювали розміри бастионів, кути фланків, матеріал з якого виконані бастиони, добудовувались і нівелювались вуха бастионів, надбудовувались надшанці. Замок у Бродях служить прикладом кардинальної перебудови бастионних фортифікацій в результаті чого було розширено і збільшено периметр п'ятикутної лінії укріплень. [2, с.29]

Замки у Жовкві, Золотому Потоці, Збаражі, Підзамочку розташовані на мисах, обраних згідно з вимогами до території для розпланування бастионної фортеці. Цими вимогами були: рівнинна ділянка з площею, що дозволяла розмістити навколо фортифікацій замку впорядковане передполе, яке прострілювалось вогнем замкової артилерії. Тому лінія укріплень, найближча до ядра замку, не розташована безпосередньо біля схилів берегів річки.

У другій половині XVII ст. у зв'язку з ростом дальності і потужності артилерії оборона щораз більше віддалялася від ядра замку, яке стало неможливим для артилерії нападника, що дозволило знову збільшувати висоту споруд ядра замку. Надалі найближча до ядра замку лінія укріплень зберігала свою за-

мкнутість, а необхідність вертикальних перешкод навколо ядра замку не втрачала своєї актуальності. Старі оборонні споруди замку, хоча й не могли витримати удару тогочасної артилерії, могли ускладнити доступ до замку нападника, який не володів артилерією. Актуальними знову стали високі стіни, вежі і башти, з великою кількістю бійниць для ручної вогнепальної зброї. Над наріжниками надбудовують нові яруси.

У кожному з замків рівень нашарувань і збереження бастионних укріплень різний. У одних замках як наприклад у Язловці і Жовкві ранні бастиони перетворились на наріжні башти палаців. В інших як у Підзамочку, Золочеві, Чернелиці збереглась оборонна структура бастионних укріплень з характерним оточенням. Після втрати оборонного значення бастионні укріплення слугували терасами палацових комплексів як наприклад у замках у Підгірцях і Ляшках Мурованих.

Розпланування замків згідно з принципами бастионної системи передбачає виконання куртин у формі валу. У процесі модернізації укріплень під не оборонні функції, з метою максимально використати простір всередині лінії укріплень, насипні вали розбирають, залишаючи ескарп, який виконує функцію огорожуючого муру, на місці валів зводять нові споруди, існуючі підвали і каземати включають в тіло нової забудови. Підтвердження такої діяльності знаходимо у замках у Жовкві, Золотому Потоці, Олиці, Дубно. Муровані куртини у формі валу з казематами і залишки бастионів увійшли у тіло пізніших добудов другої лінії укріплень язловецького замку. Земляні оскарповані куртини збереглися у збаразькому замку, але вони були великою мірою модернізовані у пізніші періоди: розширені куртини і засипані землею галереї з бійничками по всьому оборонному периметрі.

В'їзну браму у бастионній лінії укріплень, як правило, влаштовували на осі куртини – у споруді, прямокутній у плані, яка не виступала за її зовнішні межі і висотою підпорядковувалася габаритам. Споруда брами зазвичай була двоярусною: у першому – проїзд, у другому – механізм підйомного мосту. Під'їзд до брами кілька разів змінював напрямок при перетині зовнішніх укріплень та фос між ними і випрямлявся на равеліні. Після втрати мілітарного значення над брамами зводили нові яруси, від чого вони набували більш репрезентативного характеру крім того вежі на брамах відігравали роль дозорних пунктів для спостереження за територією на підступах до найвіддаленіших фортифікацій міста і замку. В'їзні портали отримали пишне декорування. В'їзні вузли замків зазнали великих змін після втрати ними мілітарного значення. Ускладнений поворотами і перешкодами у вигляді звідних мостів, в'їзний вузол, який запобігав швидкому проникненню у замок, змінювався на найпростіший, часто з влаштуванням додаткового проїзду в зручнішому місці.

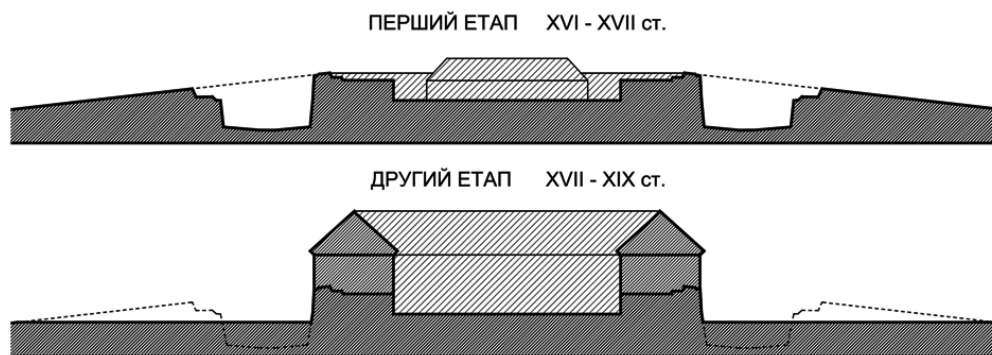

Рис. 3. Генеза бастионного замку. Схематичний переріз. Креслення автора.

Підсумувавши сказане слід зазначити, що бастионний замок XVI – XVII ст. ззовні мало чим відрізнявся від бастионної фортеці, яка не мала резиденційної функції. Коли ж у другій половині XVII – початку XVIII ст. бастионні укріплення ядра замків втратили оборонне значення, знову в повній мірі впроваджуються такі характерні для резиденційної функції риси як домінування над навколишнім середовищем. Нівелюються зовнішні укріплення засипаються рови, проводяться значні роботи по розкриттю ескарпу замку, ядро замку знову зіймається над довкіллям, на бастионах і брамах виростають вежі і башти які слугують домінантами, зводяться нові яруси у палацових спорудах і на куртинах. Вали укріплень, які впродовж віків ретельно пристосовували для вимог оборони, отримують нову функцію як тераси парків. Невеликі парки розташовані всередині оборонного периметру розростаються у величезні паркові комплекси заповнюючи передполе.

Література

1. Оконченко О.М. Планувальна структура ранніх бастионних фортифікацій замків Західної України. // Архітектура: Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – Львів: НУЛП, 2011. – №716 – С. 198 – 209.
2. Оконченко О.М. Етапи уфортифікування Бродівського замку // Дослідження, збереження і реставрація об'єктів культурної спадщини: тези доповідей Міжнар. наук. конференції, присвяченої 20-літтю заснування кафедри РРАК. – Львів: вид-во НУЛП, 2012. - 80с.- С. 28-29.
3. Раппопорт П.А. Древние русские крепости. – Москва, 1965. [Електронний ресурс] Режим доступу до книги: <http://fortification.ru/library/rappoport>.
4. Фортификационный словарь [Електронний ресурс] Шперк В. Фортификационный словарь. Москва: ВИА КА им. В. Куйбышева, 1946. http://www.fortification.ru/library/shperk_s/
5. Яковлев В.В. История крепостей: Военно-историческая библиотека. – Москва: ООО «Фирма «Издательство АСТ»; Санкт-Петербург: ООО «Издательство Полигон», 2000 – 400с.
6. Bogdanowski J. Architektura obronna w krajobrazie Polski: Od Biskupina do Westerplatte. – Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996. – 612 s.

Володимир ПАРАЦІЙ
завідувач науково-дослідного відділу
Державного історико-архітектурного заповідника
у м. Бережани (Тернопільська обл.)
(Матеріали наукової конференції 4-6 жовтня 2012 р.)

БЕРЕЖАНСЬКИЙ ЗАМКОВИЙ КОМПЛЕКС У ПЕРВИННИХ ПРОЯВАХ ПАМ'ЯТКООХОРОННИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ (XIX-ПОЧ. XX СТ.)

У розумінні українського архітектора Леоніда Прибєги: «Архітектурні витвори минувшини, що отримали статус пам'ятки, задовольняли передусім практичні потреби людини, форма їх визначалася переважно утилітарно-технологічними вимогами... Разом з тим архітектурна форма відповідала й духовним потребам суспільства, тобто естетичним ідеалам епохи» [12, с. 34-35].

Таким чином архітектурні шедеври найбільш повноцінно відтворюють цінність, символіку та дух окремих історичних періодів. І найвизначальніші чинники цього зосереджуються на європейському (зокрема українському) субстанційному ґрунті у збережених замкових комплексах. Одночасно, характерною є думка архітектора О. Лесика, що «фортифікаційні комплекси України являються єдиною типологічною групою пам'яток, що не мають єдиних стильових характеристик» [5, с. 13]. Таке різноманіття перетворює їх на особливі, дуже специфічні, а, отже, дуже привабливі для споглядання збережені у сьогоденні об'єкти минулого.

Тому в наші дні замкові комплекси України – це і є ті універсальні зразки пізньосередньовічної функціонально-імплікованої архітектури, яка здатна захоплювати навіть перебуваючи у руїнах. Але навіть на цьому фоні своїм архітектурно-ціннісним і кількісним позитивом виділяється Тернопілля, де знаходиться чи не третина подібних пам'яток. А за архівними підрахунками та візуальною локалізацією Ореста Мацюка, в адміністративних межах сучасної області локалізувалося 134 пізньосередньовічних замки різних форм мистецького та обороноздатного проявів [6, с. 23].

І один з найвеличніших об'єктів – це Бережанський замковий комплекс, первісний варіант якого було зведено в 1534-1554 роках. Як головна резиденція магнатського роду Сенявських він перетворювався протягом середини XVI – початку XVIII ст. на комплексний архітектурний ансамбль, в якому органічно поєдналися ціннісні мотиви високомистецького, якісного фортифікаційного та комфортно-житлового рівнів. Недаремно в Енциклопедії С. Оргельбрандта Бережани згадані як «місто повітове в Галичині Австрійській, над Золотою Липою і малим озером; 7 тис. мешканців, гімназія і замок» [34, с. 379].

Замок був місцем перебування багатьох визначних історичних осіб, зокрема й королівської крові. А факт його відвідування польським королем Августом у 1698 р. документально підтверджувався письмовими матеріалами із збірки Поморянського замку [40, s.147].

Особливою мистецькою значимістю виділявся костьол – архітектонічна домінанта замкового комплексу. «Мистецтво у відблиску сонця» – так називав його професор Ян Зубрицький в своїй публікації, яка має характер і професійного дослідження, і популяризації пам'ятки, і заклику до її збереження [62, s. 6-10]. Ренесансна основа переднього фасаду будівлі вдало гармоніювала з пізньоготичною в стилістичному відношенні апсидою. Екстер'єр посилювався якістю внутрішнього оформлення пресбітеріуму та західної каплиці в емоційному (із проявами барокових стилістичних рис) тоні, при поєднанні декоративної ліпнини з іконографічними розписами. В інтер'єр західної та східної каплиць органічно вписувалися надгробки представників родини Сенявських у виконанні голандських мистців Генріха Горста й Германа ван Гутте (засновників львівської школи північноєвропейської скульптури в 1570-1580-х рр.), а також польського скульптора пп. XVII ст. (вихованця італійської мистецької школи) Йогана Пфістера.

Універсальна цінність пам'ятки підтверджується словами згаданого вище професора Ян Зубрицького, який зазначав, що «...Замок Бережанський на рівні замку Вавельського» [62, s. 7]. З більш емоційним натхненням, що допустимо для поета, йому вторить Юліуш Словацький. Для нього Бережанський замок заслуговує порівняння з «золотими палатами королеви Бони». Це знайшло своє відображення в таких поетичних рядках:

«Пан Бережанський в чудовій околиці мешкає,
Замок облягає ріка в два рамена
Над брамою кляштор...
Далі каплиця, бляхою вкрита.
В кімнатах немає жодної різниці
Від золотих кімнат,
Де мешкає Бона.
Пан Бережанський любить проживати
Як в королівському палаці» [49, s. 20].

«Надгробки Сенявських наподоби королівських у Кракові» [55, s.110] – так лапідарно і без двозначних трактувань визначалися меморіальні пам'ятки замкового костьолу в довідниковій літературі пп. XIX ст. I, загалом: «Власники Бережан вели у місті багате життя, краса їх будівель дорівнювала королівському» [54, s. 582].

Цитовані враження ми вважаємо за доволі доказові емоційні підтвердження універсальної (фортифікаційної, мистецької, побутової) та неповторної величчя Бережанського замкового комплексу. Величчя, яка доводиться результатами професійних досліджень та яка породжує позитивні обставини зацікавлення об'єктом.

Цінність будь-якої історичної (зокрема архітектурно-мистецької пам'ятки) породжує розуміння в необхідності її охорони, раціонального збереження естетичних й функціональних елементів. Через майже двохсотлітню канву пам'яткоохоронних акцентів, часто позитивних і реалістичних, але до сьогодення по-справжньому не

втілених у реальні практичні умови, пройшов і Бережанський замок. Окремі аспекти цього процесу уже висвітлювалися автором [8; 9; 10; 11], але подальші пошуки дозволили більш комплексно та об'ємно осмислити проблему.

Барська конфедерація 1768-1772 рр., події якої дотично зачепили й Бережанський замок, а також поділ Польщі 1772 рр. – усе це було початком трагічних сторінок для пам'ятки [30, s. 65].

Згідно розпорядження австрійського цісаря Йозефа II від 15 квітня 1782 р. замковий костюл було закрито. Циркулярний уряд у Золочеві провів інвентаризацію цінностей і, оцінивши їх в 477 флоринів^{1*}, вирішив таку суму заплатити Ізабеллі Любомирській. Хоч вона розпочала у Відні судовий процес, нова влада на місцях продовжила грабіж, зокрема вмісту цінностей із саркофагів [30, s.66; 25, s. 279]. Але ще «до 1790 р. замок був у цілості, річка довкола і оточуючі замок вали» [54, s. 582].

З поч. ХІХ ст. нищення пам'ятки лише посилюється і чинником цих руйнацій був зовнішньополітичний фактор: загалом для держави комплекс втратив своє практичне (зокрема фортифікаційне) значення. Тому, згідно твердження польського дослідника й краєзнавця (вихідця з Бережанщини) Й. Відаєвича, замок «як твердиню скасував австрійський уряд у 1809-1812 рр. і нині [1930-і рр.] сліди давньої його оборонності дошукатися неможливо» [65, s. 87].

«Наступники Сенявських, проживаючи за межами Бережан, не опікувалися пам'ятками зовсім, або дуже мало», як відзначалося в майже офіційному ювілейному міському збірнику [26, s. 9]. З іншого боку, на думку місцевого краєзнавця кін. ХІХ – поч. ХХ ст. М. Мацішевського: «Людність першої половини ХІХ ст. не цінувала ані національних, ані приватних святинь». У результаті – відбувалася свідомо руйнація замку (домінантного історичного й архітектурно-мистецького ансамблю міста й регіону), зокрема через фактори його невідповідного тогочасного використання: бровар, склад хмелю, військовий склад [42, s.36; 43, s.54]. Ця думка апріорно підтримується й на рівні пізніших професійних пам'яткознавчих осмислень та каталогізаційних доробків [30, s.67].

Подібні випадки свідомої профанації історичного та мистецького духу замкового комплексу відмічено і в довідкових виданнях др. пол. ХІХ ст. На фоні короткої історичної довідки про замок (з акцентуванням на чинники його розбудови як родинної резиденції Сенявських) аналізуються й факти більш драматичні, зокрема щодо переміщення, під впливом зовнішніх політичних обставин, цінностей кн. Е. Любомирської до Львова та, зокрема, до палацу в Раю (західна околиця Бережан). Наступні акценти: «замок перетворено частково на казарми для війська, частково – на бровар...», а «замкова каплиця донедавна була дуже спустошена, мармурові надгробки поламані...» [53, s.5]. «Старожитній замок, колись значимий, а нині підупалий» – так трактує стан пам'ятки на 1840-і рр. Іполіт Ступніцький [35, s. 80; передрук: 36, s. 4].

¹ Флорин – золота монета, що карбувалася спочатку у Флоренції, а згодом і в інших європейських державах. Ця назва поширювалася також на гульден – грошову одиницю Австрійської імперії, який карбували до 1892 рр. (часу введення крони) [7, с. 38, 124; 24, с. 225-235, 369].

Наступне спустошення замку – це розквартирована тут у 1861 р. залога баварських гусарів, які шаблями “задля забави сильно пошкодили, між іншим, і пам’ятники”. Варварство знову посилювалося й через неувагу до пам’ятки його власників – перш за все Олександра Потоцького [30, s. 66; 25, s. 279].

Своєрідним критичним обумовленням до Потоцьких звернуті поетичні рядки «останнього романтика» польської літератури Корнеля Уейського, в яких звучить заклик до відродження пам’ятки, її подальшої охорони, збереження та, головне, відповідного використання й репрезентації комплексу згідно її історико-мистецької значимості [60, s. 30].

Яскравим документом приватного та суспільного відношення, а також стану Бережанського замку пп. – сер. XIX ст. є «Поморянська хроніка» Броніслава Заморського. Автор завершив її в Поморянах 8 грудня 1865 р [40, s.180]. А видрукувана вона була за кошти автора в 1867 році. Б. Заморський у книзі висловлює подяку власнику Поморян «ясновельможному Йозефові Прушинському як благодійнику пам’яток громадських». А дохід від реалізації «Хроніки» автор передбачає перерахувати на реставрацію Парафіяльного костюлу в Поморянах.

Сама робота написана на основі опрацювання в основному місцевих джерел, адже в автора були під руками матеріали замкового архіву, лавничі книги та костюльні записки [40, s. I]. Багата фактична інформація, базована на архівних джерелах і власних авторських спостереженнях, присвячена Бережанському замковому комплексу. З особливою емоційністю та відчуттям справжнього переживання за стан пам’ятки описує автор свої враження від тогочасного відношення до Бережанського замку.

Зокрема, розповідаючи про перевезення тіла Миколи-Гієроніма Сенявського після Віденської битви народів 1683 р. (він отримав поранення в битві під Парканами та невдовзі помер) через Поморяни до Бережан, Б. Заморський помилково відзначає факт його поховання у замковій каплиці. А далі йде інша цікава авторська думка (такого собі пам’яткоохоронного змісту): «Ганьба то є і стократ ганьба є для Потоцьких попередніх і для нинішнього власника каплиці Сенявських у Бережанах, що так знівечено цей пам’ятник хвали заслужених мужів, яких надав Вітчизні рід Сенявських, і які спочили в батьківській для Сенявських землі як правдивих русинів на Русі та як споконвічних панів городу Бережан». Характеризуючи мистецький рівень каплиць замкового костюлу (порівнюючи з Вавельським «як мистецький відлам останньої»), автор окремо ганьбить Потоцьких і за її нищення (як моральне, так і фізичне) [40, s. 99].

Окремо Б. Заморський зазначає: років тридцять назад (це 1830-і рр.) про факти варварського відношення до замкового костюлу згадував князь Фердинанд Карл Йосиф Габсбург д’Есте – ерцгерцог Австрійський, фельдмаршал, внук імператриці Марії Терезії, у 1832-1846 рр. намісник Галичини [4, с. 47]. Згадував князь про це дуже неприємними словами, які процитуємо: «Стільки нагромаджених пам’яток історії та мистецтва, як у тій каплиці, мало де знайти можна, але такого варварського їх спалювання і знищення – тільки у Бережанах». Далі він ценосна особа справедливо критикує Потоцьких як «вироджених синів, гірших за москаля і татару» [40, s. 100]. Жорстоко, але це лише за відношення до Бережан-

ського замку та його мистецьких пам'яток. Слід зауважити також, що у 1930 р. вищеозначені критичні зауваження Фердинанда д'Есте органічно повторив у своїй краєзнавчій публікації згадуваний уже дослідник Й. Відаєвич [65, s. 90].

Загалом, про руйнацію замку за часів Олександра Потоцького (пп.-сер. XIX ст.) згадується доволі часто в краєзнавчій літературі різноманітної тематики кін. XIX-поч. XX ст. Зокрема, про нищення оздоблень з палаців, частину з яких «забрано до Раю під Бережанами, решта розпорошилася на всі боки» [51, s. 202]. Про те, що на «...XIX ст., за власності А. Потоцького, залишається замок знищений та обдертий». Каплиця передана євреям під склад горілки, а з початком Кримської війни перетворена на військовий склад (з усіма наслідками: грабіж, варварство гусарів) [46, s.124-126].

Тобто, на пп. – сер. XIX ст. вимальовується драматична катрина щодо збереженості та об'єктивного використання Бережанського замку. Картина робиться ще трагічнішою (навіть страшнішою) через те, що згадувані факти нищення й варварського перепланування здійснювалося свідомо, за ініціативи й власного бачення першого власника замку з родини Потоцьких Олександра.

Руйнації др. пол. XIX ст., стверджених на основі місцевих спогадів, фіксує краєзнавець Й. Чернецький [28, s. 31].

А. Чоловський, характеризуючи замок станом на поч. 1890-х рр., зазначає: «У першій половині століття, за володіння Олександра гр. Потоцького, знищено всі оздоби й живописні зразки, частину одну забрано до Раю під Бережанами, решта розпорошилася на всі сторони. Спустошений, занедбаний, а частково пожежею понищений замок позбавлено оборонності й змінено на бровар, склади та казарми» [29, s. 69].

Жорстким закличним і критичним підсумком щодо відношення родини Потоцьких до власного історико-мистецького майна були думки Й. Відасвича. Він розповідає про подібне варварство з посиланням на своїх попередників: К. Уейського, Й. Чернецького, Б. Заморського, Ф. д'Есте. У своїх висловлюваннях автор, як і його вінценосний попередник, доволі жорстокий: «Мало було Потоцьким доходу із замку, постановили стягати його... з каплиці». Особливо страшним в трактуванні дослідника видається передача її в оренду під склад горілки, з одночасним руйнуванням гробівців для пошуку скарбів. І прив'язка: «Діялося те Олександра гр. Потоцького, кавалера Ордену Білого Орла й Святого Станіслава, великого конюшого двору російського».

Пізніше використання каплиці залишається ідентичним, «лише з тією різницею, що згадувалося про використання під магазини хмелю і вовни, а не горілки» [65, s. 90]. І, як підсумок особистісного характеру: «Сенявські і Потоцькі на ґрунті бережанському, то якби символи двох починань, так вартісно відмінних, як відмінною є слава від торгівлі» [65, s. 90].

Романтизовано характеризуючи естетику замку та, особливо, замкового костелу (як щасливий випадок, що він зберігся на 1930-і рр.) критично оцінює обставини й чинники відношення до пам'ятки у XIX ст. автор першого професійного та методично-вивіреного краєзнавчого путівника по місту та Бережанському повіті С. Вішневський [64, s. 21-29]. Тезисно, але з чітким акцентом на факти, події

руйнації пам'ятки у визначений період подають і сучасні польські дослідники [45, s. 15-16; 47, s. 18-19; 50, s. 167].

Коротко згадуючи про руйнування каплиці, Е. Рудомінова-Дусяцька окремо відзначає, що попереднім негативним використанням пам'ятки були дуже пошкоджені підземелля каплиць [52, s.814]. А, говорячи про замковий комплекс станом на 1876 р., Т. Чулецький відзначає, що тут «немає уже для дослідника нічого цікавого, окрім хіба-що каплиці». У замку є «бровар, решта перетворено на казарми»; згадуються про пошкоджені скульптури, «зроблені мистецькою рукою з червоного мармуру». Одночасно, автор все ж надіється, що каплицею заопікуються консерватори пам'яток, які б, принаймні, постаралися провести фотофіксацію збережених елементів оздоблення. Адже, на його думку, людське варварство навіть мертвим не дає спочинку. Чи – і тут з помітним моралістичним підтекстом звучить насамкінець авторське афористичне питання: «Може то так і має бути в нашому столітті, столітті промислу, фальсифікатів і загального банкрутства» [31, s. 88-89].

Останні вищецитовані думки створюють необхідне раціональне та емоційне підґрунтя для розуміння того, що серед зацікавленого східногальцького середовища уже починала поставати проблема пам'яткоохоронних акцентів; особливо по відношенню до таких історично-мистецьких шедеврів як Бережанський замковий комплекс. Замки стають одними з перших об'єктів серйозних комплексних досліджень, професійної охорони та продуманої репрезентації.

Їх важливість та привабливість для краю визнавалася ще в ХІХ ст. як в тогочасних австрійських, так і російських адміністративно-територіальних контурах. Наприклад: в листі від шефа жандармів графа Беккендорфа до гр. Олександра Гур'єва, датованому 14 липня 1836 р., повідомлялося про приїзд російського царя Миколи І на землі Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторства. Тому пропонувалося розробити загальний маршрут поїздки, визначити побутові умови. Передбачалася необхідність загальних описів трьох губерній з вказанням на найцікавіші пам'ятки старовини – об'єкти можливого монаршого огляду [15, арк.1-1зв]. Серед пам'яток архітектури Волинської губернії окремо було виділено Кременецький замок [15, арк. 45-45зв].

Власне у межах Австро-Угорської імперії розвиток ідей про необхідність охорони та використання історико-культурної спадщини розпочався ще з середини ХІХ ст., коли було створено перші урядові структури з функціональними обов'язками у сфері збереження візуальних мистецьких об'єктів старовини. Тоді ж пам'яткоохоронна діяльність почала оформлюватися на землях Східної Галичини. Уже з 1863 р. зафіксована переписка гр. Мечислава Потоцького з Цісарською комісією по віднайденню та збереженню історичних будівель в Австрійській державі. Графу пропонували стати кореспондентом Комісії на східногалицьких землях, на що він відповів згодою [21, арк. 10-12].

На своєму початковому етапі пам'яткоохоронні заходи розроблялися перш за все через каузальний смисл закличних звернень (у пресі чи інших видах друкованих видань) про необхідність раціонального відношення до шедевр. Ця романтизована ідея спрямовувалася у вирішення проблеми через акцент на моральний (чи, навпаки, неморальний) світ людини як основу її подальших дій. Дещо

абстрагована від реальності, вона мала свої помітні позитиви, направлені на хід подальшої пам'яткоохоронної справи, формуючи, таким чином, відповідну проблему світоглядну основу.

Визначальну пам'яткоохоронну роль почали відігравати релігійні структури; адже через релігійний світогляд якраз чітко і прослідковується взаємопов'язуючий фактор охорони історичної спадщини – чинник моральний. З'являються конкретні приклади. Зокрема, у 1887 р. вийшло розпорядження римо-католицької митрополічної консисторії про заборону без дозволу продавати чи збувати з костьолів пам'ятки старовини [23, арк.1-2].

Формувалися й перші прояви пам'яткоохоронних нормативних актів. Так, на галицьких землях у 1892-1893 рр. розроблялися пропозиції, а на 28 квітня 1893 р. подано Проект Закону щодо покращення охорони пам'яток на землях Галичини та Льодомерії з Великим Князівством Краківським. Проект було подано до Регіонального сейму представниками Управління консерваторського Західної Галичини. Він складався з чотирьох параграфів. І вже в першому декларувалося, що будь яка світська чи сакральна будівля, яка має історико-мистецьке значення, не може бути перебудована чи реставрована без дозволу влади. До вивчення планів перебудови потрібно обов'язково долучати консерватора пам'яток для експертної оцінки [17, арк. 1-20].

І, загалом, пієтизм щодо пам'яток минулого, який формувався на європейському просторі упродовж XIX ст., наприкінці століття проявилася в організації цілого ряду пам'яткоохоронних організацій [58, s. 727].

Із створенням у 1889 р. Товариства консерваторського Східної Галичини проблема охорони, збереження та використання цілісної історико-культурної спадщини краю отримало новий поштовх. А призначення головою та секретарем Товариства відомих дослідників відповідно Владислава Лозінського та Олександра Чоловського відразу ж посилює професійний рівень роботи цього пам'яткоохоронного об'єднання. Воно структурно розподілялося за тематичним принципом, а окремі представники – консерватори – Товариства закріплювалися за групами історичних міст Східної Галичини, також маючи у своєму віданні окремі типи пам'яток (передісторичні, історичні, архівні) [59, s. 148-149]. Уже з поч.1890-х рр. на регулярних засіданнях (18 квітня, 20 травня, 14 червня, 20 вересня, 15 листопада, 22 грудня 1890 р., 4 лютого, 5 березня, 6 та 19 травня, 18 вересня, 26 жовтня, 25 листопада, 18 грудня 1891 р., 8 січня, 12 лютого, 15 березня, 25 квітня, 19 липня, 9 вересня 1892 р.) розглядалися питання охорони різноманітних за категорією пам'яток, розташованих в широкому географічному ареалі. Велика увага зверталася на раціональне збереження та популяризацію архітектурних шедеврів історичних міст і містечок Східної Галичини, зокрема й Тернопілля [59, s. 149-162]. Це вже була доволі чітка урядова опіка.

Опис пам'яток архітектурно-містобудівної спадщини галицьких земель К. Мілевського [44] заклав основу для їх подальшої професійної каталогізації, міждисциплінарного вивчення та популяризації серед широкого суспільного загалу. Зокрема, багато інформаційної уваги приділив автор Бережанському замку як важливій та значимій історичній пам'ятці краю [44, s. 113-119].

У 1840-1860-х рр. з'являється ряд невеличких часописних заміток про Бережанський замок і публікація його фотографій. На той час, як відзначав А. Чоловський, у власності консерватора проф. Юліана Захарієвича знаходилися фотографії та архітектурні знімки замкового костьола та його пам'яток [29, s. 69].

Короткий опис замку з акцентом на мистецькість каплиці зробив Кароль Відман [63, s. 395].

Згадуючи про бровар і казарми у Бережанському замку за часів Потоцьких, Броніслав Заморський подає неофіційне звернення-пропозицію до Центральної комісії у Відні, до відповідальних за охорону пам'яток в Галичині, а також до сейму та уряду крайового: вжити усіх засобів і можливостей для спасіння та подальшого збереження каплиці [40, s.100].

Але перші реставраційні роботи у замку здійснюються з приватної ініціативи. Другий представник родини Потоцьких (власників замку) Станіслав – відомий як колекціонер і бібліофіл – у 1870-х рр. розпочав роботи по відновленню мистецької вартісності пам'ятки. Особлива реставраційна увага звернена на відродження символічного та естетичного змісту замкового костьола. Позитивний фактор цих робіт чітко фіксується у тогочасних довідкових виданнях, як, наприклад: «Дякувати належить нинішньому власникові, який не шкодуючи значних коштів, відреставрував каплицю ззовні та усередині й до давньої святості допровадив» [53, s.5].

І наступне цитоване ствердження: «Коштом князя Станіслава Потоцького відреставровано у 1878 р. та до давньої святості припроваджено зруйновану каплицю з її пам'ятками, саркофагами, фресками та оштукатуренням. Замок зайнялися нині консерватори пам'яток, дякуючи чому належить він до найкраще збережених в краї, хоча б даремно шукали би в його стінах «золотих» і «віденських» кімнат, критих кармазинами й оздоблених розписами й ліпниною» [51, s. 202]. Так, через призму думки людини свого часу, ми розуміємо: реставраційна діяльність С. Потоцького має позитивну мету, але вона сприймається як запізніла; адже мистецькі втрати уже неможливо відтворити.

Хоч позитивний аспект був. Він проявлявся хоча б у тому, що згаданого 1878 р. (а то й раніше) Станіслав Потоцький наказує вивезти товари із каплиці й приступити до її реставрації під керівництвом скульптора, професора Львівської Політехніки Леонарда Марцоні, який «повернув надгробкам давній вигляд, а костюл зберіг, покривши новою бляхою...». На визначені реставраційні роботи власник замку витратив 12 тис. золотих ринських¹ [29, s. 67; 30, s. 67; 39, s.92-93; 41, s. 7; 42, s. 36; 43, s. 54]. Одночасно здійснювалася й реставрація малюнків на склепіннях бокових каплиць, виконавцем яких був художник Огюст Конті з Флоренції [25, s. 279-281; 41, s. 7]. 19 листопада 1879 р. відбулося нове посвячення каплиці (костьола) після завершення щодо неї реставраційних робіт [61, s. 1-24].

Але після смерті власника подібна благородна діяльність не отримала свого раціонального продовження. Тому, як зазначає дослідник Й. Відаєвич: «Що вда-

¹ Ринський (ренський, золотий ринський) – назва австрійського (австро-угорського) гульдена (флорина) у Галичині в період її перебування у складі Австро-Угорської імперії [7, с. 106; 24, с. 353-354].

лося зробити – зроблено, але не вдалося повернути каплиці її первинний вигляд. Реставрація захопила лише каплицю, замок натомість позостав броварем і казармами аж до вибуху світової війни» [65, s. 90].

На місце знищеного готичного у 1901 р. поставлено біломармуровий вівтар з мозаїковим образом Богоматері, копією переданого до церкви Св. Трійці [25, s. 279]. Його окремо згадує у своєму путівнику М. Орлович [46, s. 125].

На початку ХХ ст. окремі консерваційні роботи були проведені й у замку, який на той час, заповнений різними, переважно дерев'яними, добудовами, “був пристосований невідповідним чином” [25, s. 279-281].

У 1908 р. через розквартировані у замку війська, пам'ятка знову руйнується. Костьол замкнуто. Того ж року замок відвідав намісник Андрій Потоцький і вісім робітників старалося впорядкувати знищений костьол. Одному з них довірено нагляд над замком, зокрема за порядком у замку та костьолі. На той час стан костьолу знову стає жахливим. Під хорами лежали уламки мармурових скульптур, вологість нищила малюнки, виконані в 1876-1878 рр. [39, s. 93].

Про це згадано і в путівнику М. Орловича. Описуючи різьблення замкового костьолу (поміж готичним склепінням пресбітеріуму знаходиться вісім образів, а над середнім вікном – «багата гіпсова арматура з гербами»), він також помічає й наступне: над хорами «чудові барокові фрески, які дуже страждають від вологості» [46, s. 125].

Як результат, в 1909 р. у львівському польськомовному часописі «*Nasz kraj*» видруковано статтю Христофора Цепніка під промовистою назвою «Загроза історичній пам'ятці». Автор повторює попередні критичні зауваження щодо Потоцьких за їх відношення до замку, акцентує увагу на нові його руйнації кін. ХІХ – поч. ХХ ст. І закликає до проведення громадських акцій, спрямованих на захист визначного архітектурного об'єкта – безумовного шедевру міста [27, s. 1-4].

Але з 1909 р. починають осмислюватися – через Товариство консерваторське – нові проекти охорони пам'яток. А впродовж 1910-1914 рр. на території Австро-Угорської імперії розпочалася реорганізація органів охорони пам'яток з метою надати їх діяльності більшої ефективності. Акцент робився на централізації структурних пам'яткоохоронних підрозділів. В основному роботи завершені до 1914 р., коли відбулася передача функцій до Крайового уряду консерваторського у Кракові. Це була перша власне пам'яткоохоронна структура загалом для Галичини (у польській версії – національна).

У травні 1914 р. від Центральної комісії державним консерватором у Галичину призначено проф. Т. Шидловського. Пам'яткоохоронна діяльність отримала, таким чином, масштабно-регіональний, загально галицький характер.

Одночасно з державними, створювалися приватні товариства опіки (Варшава, 1906 р.), зокрема й на галицьких землях: у Кракові, Львові [13, с. 73-79; 58, s. 727].

Зрозуміло, що початкові етапи будь-якої діяльності не позбавлені помилкових рішень, непродуманих ходів. Але, незважаючи на те, наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст. у межах галицьких земель сформувалася доволі дієва пам'яткоохоронна структура, здатна вирішувати питання охорони, збереження та раціонального ви-

користання історико-культурної спадщини й, зокрема, найбільш представницьких її зразків – архітектурних пам'яток. Серед цього переліку вже почали виділятися замкові комплекси як найбільш універсальні історико-мистецькі об'єкти, придатні належним чином презентувати країну й створювати позитивний історичний та естетичний фон.

Слід зазначити, що у цей час на європейському соціокультурному просторі уже починає формуватися обґрунтоване розуміння можливостей туристично-екскурсійного використання замкових комплексів. Зокрема, автор одного з найцікавіших на поч. ХХ ст. путівників по галицьких землях Мечислав Орлович в розділі “Що можна побачити в Галичині” окремо виділяє серед об'єктів відвідувань місцеві замки як історичні пам'ятки, так і пам'ятки мистецтва (зокрема звертаючи увагу на компактно розташовані замки Тернопілля) [46, s. 29-32]. Їх огляд в контексті загальнотуристичного маршруту по галицьких землях він рекомендує розтягнути в часовому вимірі на 6 тижнів, коли майже на кожне історичне місто Тернопілля, візиткою якого завжди був місцевий замок, припадало по одному дню [46, s. 44-45].

Виходячи з мережі транспортних, зокрема залізничних, шляхів сполучення, М. Орлович запропонував у своєму путівнику й окремі регіональні маршрути, значна кількість яких передбачає огляд замків на території тогочасного Тернопільського краю. Зокрема по транспортних лініях Львів-Броди, Львів-Підволочиськ, Тернопіль-Копичинці, Великі Бірки-Гримайлів, Львів-Підгайці, Ходорів-Тернопіль, Станіславів-Гусятин, Коломия-Заліщики-Чортків, Вигнанка – Іване-Пусте – Кам'янець-Подільський [46, s. 93-165]. А серед переліку цікавих і пізнавальних пам'яток виділено й Бережанський замок [46, s. 124-125].

Значимо також, що ідеї нового продуманого використання пам'яток оборонного зодчества були запропоновані ще упродовж др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст. у працях окремих європейських дослідників та архітекторів: Б. Ебхарба, Е. Віолеле-Дюка, Д. Десніно, Ш. Больса, К. Гурліто, Г. Джованнолі, А. Рігле, А. Павлінова, П. Покришкіна [12, с. 3].

Тому, незважаючи на профанаційні дії щодо Бережанського замку, пам'ятка мала перспективи для свого історико-мистецького відродження й органічного пристосування у тогочасний естетично-репрезентаційний процес.

Зокрема, з врегулюванням місцевих пам'яткоохоронних схем і спрямувань, почали визначатися й на методичному рівні розроблятися нові проекти якісної охорони Бережанського замкового комплексу та відродження (у можливих межах) його історико-мистецької семіотичності. Але, як зауважував пізніший очевидець: «Чого не знищили Потоцькі, доконали снаряди воєнні» [65, s. 90].

Події Першої світової війни негативно відобразилися на стані Бережанського замку. У результаті тривалих артилерійських обстрілів він отримав значні й візуально видимі пошкодження. Так, було знищено південно-східний наріжник (без пошкодження в'їзної брами), північно-східна вежа з прилеглими спорудами втратила перекриття. Інші, ще доволі добре збережені приміщення, занепадали через різноманітні військові постой [30, s. 67; 25, s. 281]. Пам'ятка, таким чином, переживає новий (один з найтрагічніших) етап руйнації та загальної профанації.

Мілітарні дії світової війни завдали великої шкоди традиційним архітектурно-мистецьким ансамблям східногалицьких історичних міст. Населені пункти Тернопільщини зазнали особливої руйнації, адже упродовж 1914-1917 та кін. 1918-1920 рр. вони були ареною постійних і кривавих військових протистоянь. Тому будь-які питання звершувального, відновлювального характеру, повинні були, виходячи з логічних умовиводів, відійти на другий план. Адже, здавалося б, «коли гримлять гармати, музи мовчать».

Але навіть в часи воєнних лихоліть пам'яткоохоронна справа на галицьких (зокрема, й на східногалицьких) землях аналізувалася, осмислювалася; розроблялися відповідні методичні основи, визначалися реальні практичні перспективи. Так, у 1916 р. з'являється методична розробка Й. Піонтовського під символічною та далекоглядною назвою: «Охорона пам'яток і відбудова краю». Згідно авторського ствердження: «Пам'ятками у найзагальнішому значенні називаємо усі давні предмети, що в якій-небудь спосіб сприяли удосконаленню щоденного життя, несли інформацію про розвиток культури, а також про діяльність людини» [48, s. 5]. А головною метою і «найважливішим завданням сьогодення» було, на думку теоретика й практика регіональної пам'яткоохоронної сфери, нормативне упорядкування проблем опіки, охорони архітектурних пам'яток і «загалом будівництва давнього» [48, s. 7]. Ускладнювалася визначена проблема ще й тогочасною відсутністю на території Східної Галичини окремого органу консерваторського. Й. Піонтовський окремо виділяє цей факт як дуже несприятливий для пам'яток краю [48, s. 8].

Зауважимо, подібні думки й концептуальні схеми формувалися в час нищення, постійної руйнації та й загалом постійної політичної нестабільності. Тому не дивно, що вже на етапі завершення мілітарних зіткнень, незважаючи на довготривалу дестабілізацію в регіоні, з'являються спроби втрутитися в процес збереження одного з яскравих ренесансних архітектурно-оборонних шедеврів краю – Бережанського замкового комплексу [2, арк.7-22]. І головне, що на рівні професійного підходу до справи. Гармати ще не встигли відгриміти, а регіональна пам'яткоохоронна служба уже почала активно виконувати поставлені перед собою завдання.

Підтверджуючим фактом на користь висловленої вище думки слугує звернення Товариства опіки над пам'ятками мистецтва і культури у Львові до крайового консерваторського уряду (Краків) від 8 лютого 1918 року з приводу сумного стану двох цінних пам'яток минулого – Бережанського та Жовківського замків. Пропонується, в межах локальних зовнішніх пошкоджень, здійснити укріплювально-консерваційні роботи з метою припинення руйнації цих комплексних архітектурно-мистецьких та оборонно-житлових шедеврів. Наведемо текст вибірково, що стосується Бережанського замку:

«Товариство опіки над пам'ятками мистецтва і культури у Львові звернуло увагу Крайового товариства консерваторського Східної Галичини на сумний стан двох наших цінних пам'яток минулого, а зокрема замку в Бережанах і замку у Жовкві.

Отримали наприкінці грудня минулого року повідомлення, що німецькі війська, які розквартировані у Бережанському замку, не шанують наших пам'яток,

вибирають камінь з існуючих виломів у мурах, а також покривають написами алебастрові скульптури у каплиці...

Крайове товариство, яке вже попередньо, керуючись підставою вивчення стану справ на місці д-ра Подлаха, звернулося до управителя майном гр. Якобу Потоцького у Бережанах про забезпечення замку від подальшого знищення, просить Ц. К. уряд консерваторський:

1). Розпочати роботу з метою, щоб військова влада звільнила замок у Бережанах від військового постою...» [22, арк.8-8зв.].

Наступний лист з віднайдені переписки пам'яткоохоронного, щодо Бережанського замку, змісту датується першим вересня 1918 роком. Це звернення керівництва Крайового центру для господарської відбудови Галичини в Бережанах будівельної експозитури Цісарсько-королівського намісництва до «Ц.К. крайового уряду консерваторського у м. Кракові». У ньому закладено стільки цікавої та пізнавальної інформації, що також наводимо його лише із незначними скороченнями, часто зберігаючи навіть стилістику документу:

«На відозву від 28 червня 1918 р., направлену до тут.[ешнього] Ц.[ісарсько] К.[оролівського] староства і передану місцевій Експозитурі, подаємо необхідну інформацію:

Ad.1.В замку квартирують німецькі війська, побут яких спричинює його подальшу руйнацію.

Ad.2.На південно-східному ушкодженому наріжнику замку слід негайно розпочати охоронні роботи, так як стоячим мурам загрожує небезпека завалитися коло отвору, вибитого снарядами.

Ad.3.Дах над ушкодженим наріжником на значній площині є знищений, внаслідок чого він не зберігає мурів від атмосферних опадів.

Даху та перекриттів на північно-східній башті не має. Частина даху і перекриттів північно-східного крила збереглося до 50%. В'їзна східна брама без даху.

Одночасно, пошкодження даху південно-східного крила доходить до 50%.

Належить експозитурі звернутися до військової влади про звільнення військами споруди, делегувати архітектора для опрацювання кошторису реконструкції, а також кошторису охоронних робіт щодо негайного покриття даху, які повинні були завершитися ще у цьому році.

Але експозитура неспроможна самостійно опікуватися цією вартісною пам'яткою через брак технічних можливостей, завантаженість роботою бюро та комісії місцевих інженерів. Поспішімо натомість допомогти з матеріалами та робітниками.

З прикрістю бачимо, як з дня на день нищиться пам'ятка польської культури на сході, брак пошанування своїх та інших, брак почуття обов'язку власника і розуміння вартості загалу; пречудова каплиця Сенявських покалічена і понищена, кришиться і осипається, арка довий ганок використовується до прання брудної білизни німецьких квартирників, а в перекриттях залів розсипається дерево.

Є ми безрадісні.

Тому просимо уряд консерваторський мати бажання розпочати в цій справі енергійні кроки у владі.

1. Домовитися з військовим командуванням про виквартування німецьких військ.
2. Порозумітися з управителем майна гр. Якуба Потоцького щодо фінансування відбудови, а також взагалі щодо подальшої мети замку...
3. Делегувати архітектора з структури ЦК уряду консерваторського для вивчення на місці стану пошкоджень, визначення кошторису негайних напрямків робіт, для наочного переконання про стан речей і пришвидшення рятівних кроків.
4. Просимо визнати справу за надзвичайно важливу».

У зверненні згадуються, як профанаційні, факти нерационального й вараварського використання замкових приміщень у передвоєнні часи. Сам машинописний текст емоційно посилювався фотовідбитками двох фотографій тогочасного стану Бережанського замку (вид на руйнації з південно-східного боку; панорамне фото пам'ятки) [22, арк. 9-9зв.].

На ці звернення Цісарсько-королівський уряд консерваторський у Кракові відреагував швидко. У листі (підпис нерозшифровано, але ймовірно, що Тадеуша Шидловського – керівника вищезгаданої державної пам'яткоохоронної служби) до Бережанського повітового староства в Бережанах від 28 вересня 1918 р. зазначається, що: «Тутешній уряд, прагнучи вирішити питання про звільнення замку в Бережанах від квартирування військових, просить відповісти: 1. які відділи війська квартирують в Бережанському замку?, 2. до якої військової влади належить з цього питання звернутися?» [22, арк. 10].

Ще офіційно тривала світова війна, Австро-угорська імперія, як держава, знаходилася на стадії розпаду, формувалися передумови нових національних державотворчих об'єднань. Як результат – політичної стабільності в Європі не було (адже, руйнується старе й викристалізовується нове). А на землях Галичини пробували зберігати історико-архітектурну спадщину, тобто той вид історичної спадщини, яка найбільш залежна від зовнішніх обставин.

Потрібно визнати, що польські національні сили галицьких (зокрема й східногалицьких) земель особливо активно підійшли до проблем збереження місцевої історико-культурної спадщини як символу польськості та польського духу. Ця активність мала свої ще передвоєнні пам'яткоохоронні традиції в краї; вони й вдало та ефектно проявилися у воєнний та післявоєнний часи.

Показовим і повчальним доведенням на користь вищевизначеного є наступний історичний факт. Ще 31 жовтня 1918 р. було видано Декрет Ради Регенційної (польського тимчасового уряду в тогочасних перехідних державно-організаційних умовах) про опіку над пам'ятками мистецтва та культури [18, арк. 1-9]. Уже 8 листопада документ опубліковано, що було рівноцінно надання йому юридичної сили [32, s. 93-98].

У подальшому Декрет знову затверджено згідно розпорядження Ради Міністрів від першого травня 1919 р. з визначенням, що юрисдикція документу розповсюджується, зокрема, й на галицькі землі. Зазначено також, що всі положення Декрету вирішуються через Крайове управління консерваторське у Кракові, яке співпрацює з відділом культури і мистецтва [18, арк. 1].

У першому параграфі декларовано загальну нормативну дефініцію – всі пам'ятки знаходяться під опікою права. Загальна опіка над ними здійснюється через відповідні консерваторські установи Міністерства релігійних визнань і народної освіти (що було зафіксовано у другому параграфі пам'яткоохоронного декрету).

Положення документу усесторонньо охоплювали пам'яткоохоронний процес. Окремо розглядалися умови охорони й збереження нерухомих пам'яток (пар. 12-17). Зокрема чітко декларувалася необхідність охорона й прилеглої до пам'ятки території (пар.13). Визначалися форми та напрямки охорони рухомих пам'яток (пар. 18-22), в окрему пам'яткоохоронну категорію виділяючи археологічні комплекси та артефакти (пар. 23-27). Декларувалася діяльність по віднаходженню пам'яток і відшкодуванню за їх пошкодження (пар. 28-33), а також визначалися види відповідальності за знищення історико-культурних об'єктів чи цінностей (пар. 34-35) [18, арк.1-9; 32, s. 93-98].

У Декреті про створення Міністерства мистецтв і культури від 5 грудня 1918 р. [33, s. 140-141] окремим положенням декларовано: до його відома відносять зокрема й питання, що стосуються керівництва та опіки над мистецтвом, пам'ятками, музеями мистецтва. Але, загалом, практична консерваторська (пам'яткоохоронна) діяльність і в подальшому залишалася загалом у віданні Міністерства визнань релігійних і народної освіти [58, s. 727].

Декрет від 31 жовтня 1918 р. почав сприйматися як позитивна основа подальшого пам'яткоохоронного законодавства й практичної, методично й нормативно виваженої пам'яткоохоронної діяльності. Так, уже з весни 1919 р. розпочалося формування колективу спеціалістів пам'яткоохоронної справи по регіонах [58, s. 727].

Власне це, сформоване ще на додержавному рівні, пам'яткоохоронне підґрунтя було дієвим фактично до др. пол. 1920-х рр. Воно вплинуло й на подальший процес виведення з аварійного стану приміщень Бережанського замкового комплексу, їх консервації та продуманих заходів подальшого викори стання.

Телеграма такого змісту була направлена на ім'я консерватора Краківського (галицького) округу Міністерства мистецтв і культури Й. Шидловському, яку він отримав 17 травня 1920 року: “Пам'ятки старовини Бережанські два вагони вислав тринадцятого” [22, арк. 18]. Її відправив консерватор пам'яток Східної Галичини Й. Піонтровський, інформує про вивіз культурних цінностей, що походили, переважно, з Бережанського замкового комплексу. У серпні 1920 р. із замку вивезено саркофаги родини Сенявських [39, s. 94]. Усе це робилося, на перший погляд, з благородною й пам'яткоохоронною метою: вивести мистецькі цінності з зони бойових дій. Але назад вони так і не повернулися

Восени 1921 р. було нормативно підтверджено факт утворення незалежної Польської держави, в адміністративно-територіальні межі якої ввійшли землі Східної Галичини. Тоді ж, 31 вересня, як окрему територіально-адміністративна одиницю створено Тернопільське воєводство. Політична стабілізація дозволяє масштабніше привертати увагу на проблему збереженості й раціонального використання архітектурно-мистецької спадщини краю. На урядовому рівні затверджуються попередньо створені пам'яткоохоронні структури, в яких було

збережено існуючий досвід, продовжили роботу знані довоєнні консерватори (Т. Шидловський, Й. Піонтровський). Пам'ятки архітектури знову стають об'єктом державної уваги. Здійснюється робота по каталогізації їх руйнувань в період першої світової війни; первинним позитивним результатом цієї діяльності були дві інформативні (з розрахунком на їх практичне застосування) публікації Тадеуша Шидловського [56; 57].

Об'єктом нового пам'яткоохоронного впливу стає і Бережанський замковий комплекс. Ще під час Першої світової війни було знищено чималу кількість маєностей гр. Я. Потоцького і в нього не було можливості реставрувати замок власним коштом. Спричинилася до цього ще й примусова парцеляція – розбивка землі на дрібні ділянки (парцели) [14, с. 486]. Тому замок із замковим костьолом і прилеглим парком було передано у користування війська польського [25, с. 282]. За іншою інформацією: замок, костьол і парк Потоцький офірував у відання держави [30, с. 67], хоч це і не протирічить попередньому повідомленню. Передача сприймається нині вже як аксіоматичний факт [39, с. 94], який підтверджується документально.

Це мало і свої негативні наслідки. Так, Бережанське повітове Бюро відбудови листом до Управління консерваторського Львівського воєводства від 7 березня 1922 р. доносить про факти нищення військовими, розквартированого у замку 51 піхотного полку, до того часу збережених перекриттів замкових приміщень. За підписом Й. Піонтровського підготовлено відповідне звернення від Львівського воєводського правління до командування 12 піхотної прикордонної дивізії у Тернополі від 20 березня 1922 р. [3, арк.2].

Паралельно розробляються проекти щодо реставрації та подальшого функціонального пристосування Бережанського замкового комплексу. Передбачалися, зокрема, можливості задіювати замкові приміщення для потреб, так би мовити, освітньої інфраструктури.

Зав'язкою подібної концептуальної схеми використання пам'ятки можна назвати відпис з Львівського воєводського правління (за підписом консерватора Й. Піонтровського) до окружної шкільної кураторії у Львові від 20 жовтня 1922 року. Повідомлялося, що опрацювання проектної документації щодо відбудови Бережанського замку (автор – інженер-архітектор Маріан Осінський) завершується [20, арк. 120]. Отже, можна передбачити наявність якого-небудь пам'яткоохоронного запиту від шкільної кураторії, яке, на жаль, виявити не вдалося. Хоч, з подальшої переписки стає зрозуміло, що ініціатива використання замку з педагогічною метою виходила від місцевих освітніх урядових структур.

Розкриває це лист-відповідь Й. Піонтровського до Бережанського старости від 4 листопада 1922 р. Його суть: окрім усного порозуміння щодо передачі замку на користь держави потрібно ще й офіційну письмову згоду власника пам'ятки. Попередня, представлена з шкільної кураторії ідея щодо відбудови замку з метою створення тут учительської семінарії, інтернату, навчальних класів і дослідного поля, була сприйнята позитивно. Пропонується з цього приводу підготувати відповідного листа до Міністерства народної освіти та релігійних визнань за підписом громадян міста та «цілого повіту»; а також заакцентувати увагу, що по-

дібне пристосування замку матиме якнайбільші позитиви для його подальшого збереження в якості архітектурної пам'ятки, й загалом для крайового освітнього та культурного життя [20, арк. 121].

Таке звернення було підготовлено 4 січня 1923 року, правда, від імені львівської округової шкільної кураторії. У відповідь на нього з'являється лист з Міністерства народної освіти та релігійних визнань від 27 січня. Зазначено, що міністерство «думку про призначення замку в Бережанах на помешкання тамтешньої державної учительської семінарії трактує найприхильніше». Але воно не може виступати з остаточним рішенням, доки не матиме певності, що розміри замку та архітектонічна структура пам'ятки «уможливило вигідне пристосування її для потреб семінарії». Тому пропонується переслати необхідні креслення.

Одночасно зазначається, що, незважаючи на відсутність бюджетних коштів для зведення нових будівель, міністерство використає всі можливості на пошуки необхідних сум на відбудову замку з його пристосуванням для потреб семінарії, якщо згадувані умови підтверджуватимуться [20, арк. 129-129 зв.].

Ця переписка стимулює наступний цикл звернень, теоретичних розробок і практичних в перспективі пропозицій з метою виведення пам'ятки зі стану руїни. Зроблені акценти дозволяють зрозуміти, що перспектива подальшого використання замку як комплексного освітньо-виховного закладу на цей час домінує серед професійного та загалом зацікавленого оточення. Своєрідним інформативним підтвердженням цього може бути газетна публікація від 13 грудня 1923 року. Подаємо її в перекладі на українську мову без скорочень:

«Відбудова замку в Бережанах

Що говорить консерватор др. Піонтровський?

Означений замок Синявських у Бережанах, збудований в XVI ст., нині, після світової війни, знищується з дня на день і розпадається на порошок. Красиві безцінні фрамуги й зразки мистецької ліпнини відпадають, зали дуже занедбано. А каплиця являє собою пригнічуючий вигляд.

Справою повернення того замку до свого первинного стану нині зайнявся дуже енергійний посол Бережанський п. С. Вішневський, а др. Й. Піонтровський, керівник управління консерваторського, повідомляє так:

«За старання консерваторського управління, власник Бережан Якуб гр. Потоцький подарував замок Бережанський разом з парком, каплицею і пасмом навколишньої землі уряду польському. Справою прийняття цілісного об'єкту на власність державну займається центральна влада та уряд воєводський у Тернополі.

У замку має бути розташована державна вчительська семінарія, а також інші заклади, зокрема професійні, комунальні та гмінні школи. Відбудовою та адаптацією замку до вищевказаних цілей повинна зайнятися кураторія шкільного округу у Львові, а також шкільний відділ міністерства релігійних визнань і народної освіти. Все залежить однак від можливостей відшукування відповідних інвестиційних коштів, до чого в значній мірі й гміна м. Бережани повинна долучитися. Так як розташування народних шкіл в Бережанах у виняятих будівлях приватних є дуже невідповідно і дорого.

Якнайшвидша відбудова та адаптація дуже цінного, старовинного замку Бережанського буде для уряду, а також для гміни під будь-яким кутом поглядом дуже корисно і вартісно.

Ґрунтовний ремонт всіх приміщень замку разом із повним знищенням залишків колишнього бровару буде, в крайньому випадку, дешевше, ніж необхідна будова в найближчий час двох або трьох нових шкільних будинків. У додатку разом із замком впорядковуватиметься прекрасна каплиця і досить великий парк» [1, арк. 136-137]. Публікація доповнювалася копією ескізного малюнка Бережанського замку з виглядом на південний, знищений снарядами, бік зовнішнього муру (виконаний Й. Піонтровським). Пропозиція мала вже чітко виражений концептуальний характер, але не набула свого практичного втілення.

Вищенаведені факти слугують підтвердженням справжнього зацікавлення проблемою, зокрема й через акцентування на потребу збереження історико-архітектурної спадщини краю у важких мілітарних умовах. Це було важливим чинником для здійснення подальших урізноманітнених, цілеспрямованих, часто ефективних, пам'яткоохоронних осмислень й проявів практичної діяльності. Бережанський замковий комплекс і в подальшому переживав помітні пам'яткоохоронні звернення на себе, але вони заслуговують окремого розгляду.

Сучасні житлові квартали великих міст, масова однотипна забудова цих, за цинічним висловленням ле-Корбюзьє «машин для проживання», негативно впливають на фізичний, психологічний та інтелектуальний розвиток його жителів. Створюється свого роду «архітектурне насильство». Лише в зоні історичної забудови людина, відчуваючи дух часу, сприймає оточення через призму думки, осмислення, чуттєвих сенсорів. Вона не лише відпочиває, вона мислить. Такі ж психо-соціальні чинники закладені в замкових комплексах – замкнутах одиницях естетичного відтворення та історичності. Рівня таким – і Бережанський замок як семантична пам'ятка минулого, яка, хоч і в руїнах, донесла свої історико-мистецькі прояви до сьогодення

Джерела

1. Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника (ВР ЛННБ ім. В. Стефаника).-Ф.26.-УК-17.
2. ВР ЛННБ ім. В. Стефаника.-Ф.26.-УК-27.
3. Державний архів Тернопільської області.-Ф.231.-Оп.4.-Спр.687.
4. К. Залесский. Наполеоновские войны 1799-1815. Биографический энциклопедический словарь.-М.,2003.
5. О. Лесик. Замки та монастирі України.-Львів,1993.
6. О. Мацюк. Замки і фортеці Тернопільщини від найдавніших часів до XVIII ст.// Тези доповідей і повідомлень 1-ої Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції.-Тернопіль, 1990.-Ч.2.
7. Нумизматический словарь/Автор-составитель В. Зварич. – Львов,1975.
8. В. Парацій. Бережанський замок//Галицька брама. – Львів, 2002, №101-103.
9. В. Парацій. Бережанський замковий комплекс в осмисленні польськомовної

- історіографії//Історичні пам'ятки Галичинию-Львів,2006.
10. В. Парацій. Бережанський замковий комплекс (Тернопільщина) як об'єкт пам'яткоохоронної діяльності// Сіверщина в історії України. Матеріали сьомої науково-практичної конференції (17-18 травня 2007 р.).-Глухів, 2007.
 11. В. Парацій. Бережанський замковий комплекс: проектні пропозиції реставрації та використання в 1920-х рр.//Бережанський замок у пам'яткоохоронній діяльності: історія, сьогодення, перспективи/Матеріали науково-практичної конференції (м. Бережани, 25 червня 2009 р.).-Бережани, 2009.
 12. Л. Прибєга. Кам'яне зодчество України. Охорона та реставрація.-К.,1993.
 13. І. Саламаха. Державна охорона історичних пам'яток у Східній Галичині напередодні Першої світової війни//Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.-2008.-Вип.17.
 14. Словник іншомовних слів.-К.,1951.
 15. Центральний державний історичний архів у м. Києві.-Ф.442.-Оп.1.-Спр.2040.
 16. Центральний державний історичний архів у м. Львові (ЦДІАЛ).-Ф.146.-Оп.4.-Спр.3264.
 17. ЦДІАЛ.-Ф.146.-Оп.7.-Спр.4601.
 18. ЦДІАЛ.-Ф.146.-Оп.53.Спр.1179.
 19. ЦДІАЛ.-Ф.146.-Оп.68.-Спр.1946.
 20. ЦДІАЛ.-Ф.179.-Оп.3.-Спр.1111.
 21. ЦДІАЛ.-Ф.616.-Оп.1.-Спр.1.
 22. ЦДІАЛ.-Ф.616.-Оп.1.-Спр.124.
 23. ЦДІАЛ.-Ф.618.-Оп.1.-Спр.132.
 24. Р. Шуст. Нумізмати́ка. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. -К., 2007.
 25. R. Aftanazi. Dzieje rezydencji na dawnich kresach Rzeczypospolitej. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1996.-Т.7.
 26. Brzeżany 1530-1930. – Brzeżany,1930.
 27. Н. Сепник. Zagrożona pamiątka dziejowa//Nasz kraj. Tygodnik Ilustrowany. – Łwów,1909.-dnia 4 wrzesnia.-№62.
 28. J. Czernecki. Brzeżany. Pamiątki i wspomnienia. – Łwów,1905.
 29. A. Czołowski. Dawne zamki i twierdze na Rusi galickiej//Teka konserwatorska. – Łwów,1892.
 30. A. Czołowski, B. Janusz. Przeszłość i zabytki województwa Tarnopolskiego. – Tarnopól,1926.
 31. T. Czulecki. Zamek Sieniawskich w Brzeżanach w Galicyi//Tygodnik ilustrowany. – Łwów, 1876.-№32.
 32. Dziennik praw Państwa Polskiego. – Warszawa, 1918.-№16.-Poz.36.
 33. Dziennik praw Państwa Polskiego. – Warszawa, 1918.-№19.-Poz.52.
 34. Encyklopedia powszechna S. Orgelbrandta. – Warszawa, 1883.-Т.2.
 35. Galicia pod względem topograficzno-geograficzno-historycznym, skrzęsłona przez H. Stupnickiego. – Łwów,1849.
 36. Głos Brzeżanski.-1935.-№18.

37. B. Janusz. Z wycieczek po Brzeżanach i okoliccy//Ziemia.-1914.-№28.
38. B. Janusz. Z wycieczek po Brzeżanach i okoliccy//Ziemia.-1914.-№29.
39. Koscioly i klasztory rzymskokatolickie dawnego wojewodstwa ruskiego/Materialy do dziejow sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. – Krakow,2007.-T.15.
40. Kronika Pomorzanska wedlug zrodel miejscowych opowiedziana przez Bronislawa Zamorskiego. – Lwow,1867.
41. M.Maciszewski. Pomniki Sieniawskich w Brzeżanach. – Łwow,1882.
42. M.Maciszewski. Zamek w Brzeżanach. – Tarnopól,1908.
43. M.Maciszewski. Brzeżany w czasach Rzeczypospolitej polskiej. – Brody,1911.
44. K. Milewski. Pamiątki historyczne krajowe. – Warszawa, 1848.
45. S. Niciejka. Twierdze kresowe Rzeczypospolitej. Historia, legendy, biografie. – Warszawa,2006.
46. M. Orłowicz. Ilustrowany przewodnik po Galicyi. – Lwow,1914.
47. J. Ostrowski. Kresy blizkie i dalekie. – Krakow,1998.
48. J. Piotrowski. Ochrona zabytkow a odbudowa kraju. – Lwow,1916.
49. Poezye Juliusza Slowackiego, ogłoszone za życia poety. – Warszawa,1911.-T.1.
50. T. Polak. Zamki na kresach. – Warszawa, 1997.
51. E. Rudominowna-Dusiatska. Brzeżany// Ziemia. – 1913.-№13.
52. E. Rudominowna-Dusiatska. Kaplica zamkowa w Brzeżanach//Ziemia. – 1913. – №50.
53. Słownik geograficzny ziem polskich. – Warszawa, 1873.-T.1.
54. Starożytna Polska pod wzgledem historycznym, geograficznym i statystycznym, opisana przez M.Balinskiego i T.Lipinskiego. – Warszawa,1844.-T.2.
55. Starożytnosci Polskie. – Poznań,1842.-T.1.
56. T. Szydłowski. Ruiny polski. – Krakow,1919.
57. T. Szydłowski. O zniszczonych zamkach z epoki renesansu na ziemiach wojewodstwa ruskiego//Prace komisji historii sztuki. – Krakow,1922.-T.2.-z.2.
58. T. Szydłowski. Opieka nad zabytkami sztuki//Dziesiejlicie Polski odrodzonej. – Krakow-Warszawa,1928.
59. Teka konserwatorska. – Łwow,1892.
60. K. Ujejski. Listy z pod Lwowa. – Lipsk,1861.
61. E. Zauderer. Mowa... miana 19.11.1879 r. przy poswieceniu kaplicy zamkowej Sieniawskich po dokonanej restauracji, podietej przez St. Potockiego. – Lwow,1880.
62. J. Zubricki. Sztuka w blasku slonca//Brzeżany. Jednodniowka akademicka. – Lwow,1928.
63. K.W. Brzeżany i Raj//Tygodnik ilustrowany. – Lwow,1860.№43.
64. S. Wiszniewski. Przewodnik po Brzeżanach i okolicy. – Brzeżany, 1937.
65. J. Widajewicz. Rola dziejowa Brzeżan//Ziemia. – 1930.-№5.

Dr inż. Dorota SIKORA
architekt krajobrazu i nauczyciel akademicki od 1991 r.
Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Warszawie
i Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego.
(Матеріали наукової конференції 4-6 жовтня 2012 р.)

OGRÓD W PODHORCACH – FAZY ROZWOJOWE I POWIĄZANIA Z KRAJOBRAZEM OTACZAJĄCYM

Czasy świetności ogrodu podhoreckiego w XVII w

Założenie pałacowo-ogrodowe w Podhorcach [10, s.101] powstało w latach 1635-1640 dla hetmana Stanisława Koniecpolskiego [18 s. 94]. Pałac podhorecki pełnił wówczas funkcję willi w stosunku do głównej rezydencji Koniecpolskiego – Brodów. Nawiązywał on swym bastionowym narysem oraz elementami architektury militarnej do typu *villa-castello*. Łacińska inskrypcja znajdująca się na zwieńczeniu portalu głównej bramy wjazdowej “Sudoris Martii Victoria, Victoriae triumphus, Triumphi Premium Quies” określała wyraźnie charakter budowli, będącej „miejscem odpoczynku Marsa po trudach i tryumfach wojennych” [10 s. 128]. Stanisław Oświęcim, przejeżdżający przez Podole w 1651 r., zanotował w swoim diariuszu, że Podhorce to „miejsce (...) dla uciech i smacznego po wojskowych trudach, Rzplitej zabawach odpoczynku desygnowane” [8 s. 207-208]. Podhorce słynęły w XVII wieku nie tylko z pięknego pałacu, lecz także z ogrodów, stwarzających właśnie owe warunki odpoczynku „po wojskowych trudach”. Ten sam Stanisław Oświęcim napisał: „Podhorce pałacem pięknym i kosztownie z fortecą wystawionym a nadto fontannami, grotami i kaskadą nad wszystką Polskę sławne” [8 s. 207-208].

Najprawdopodobniej autorem projektu pałacu był włoski architekt, Andrea dell’Aqua, którego działania projektowe dla Stanisława Koniecpolskiego zostały potwierdzone archiwalnie przy budowie fortecy w Brodach [10 s. 167]. Nie udało się do tej pory ustalić autora kompozycji ogrodowej. Wiadomo o nim jedynie, że był to projektant włoskiego pochodzenia [10 s. 167]. Ogród powstawał równolegle z budową pałacu i w 1640 r. był już ukończony.

Jego opis zamieścił w swoich dziennikach dworzanin Jana III Sobieskiego, Franciszek Paulin d’Alerac: „Z pałacu zbudowanego na wysokiej górze rozpościera się widok na rozległą równinę i na pięć czy sześć tarasów, opatrzonych balustradami, które tworzą tyleż ogrodów, wznoszących się stopniami jeden nad drugim. Ogrody te ozdobione są grotami, pawilonami wzniesionymi na podmurowaniach z cegły, parapetami kamiennymi z balustradami i ze wschodami rozchodzącymi się na dwie strony, a służącymi do przechadzania z jednego tarasu na drugi. Poniżej tarasu ostatniego, do samych stóp góry rozciąga się sad, zamknięty dwoma alejami po bokach

i u dołu. Ogród ten uległ później zniszczeniu przez kozactwo”[12]. Ogród założono na północ od pałacu, na zboczu wzgórza. Trzy tarasy, na których się rozciągał, powstały poprzez sztuczne uformowanie tego zbocza, co wykazały prowadzone tu w 2004 r. badania archeologiczne [15 s. 469].

Wyjście z pałacu na najwyżej położony taras prowadziło po dwustronnych, zewnętrznych, kamiennych schodach. Pod nimi znajdowała się niewielka grota, najprawdopodobniej ozdobiona pierwotnie fontanną ścienną oraz rzeźbami ustawionymi w niszach. Do dziś przetrwały otwory w tylnej ścianie groty, świadczące o doprowadzeniu tu wody. Taras ten zdobiła fontanna „kamienna, na pedestaletakoż kamiennym stojąca, okrągła i obszerna” [4 s. 42]. Niedaleko niej znajdowała się studnia, która „quondam bywała graniasta w koło, nie głęboka”[4 s. 42]. Teren wokół fontanny wyłożony był kamienną posadzką. Jak przypuszcza Zbigniew Bania, mogły się tu znajdować niewielkie rabaty [10 s. 161]. Zgodnie z przytoczonym wcześniej opisem d’Aleraca na krawędzi tego tarasu ustawiona była balustrada tralkowa. Zejście na najobszerniejszy taras średni prowadziło potężnymi, rozchodzącymi się na dwie strony, kamiennymi schodami, usytuowanymi na osi pałacu. Pod schodami znajdowało się obszerne pomieszczenie (wg pomiaru Adolfa Szyszko-Bohusza 5x14m). W lustracji z 1717 r. [4 s. 42] pomieszczenie to nazywano Grotarnią, Futernią lub Łażnią. Do groty z poziomu tarasu średniego prowadziły trzy szerokie arkadowe wejścia, zaprojektowane z wykorzystaniem motywu serliany. Krawędź tarasu średniego wyznaczał potężny mur oporowy z kamienia ciosowego, zwieńczony balustradą. Część centralną zdołały „kwatery z różnych ziół” [4, s. 42], bogata dekoracja rzeźbiarska oraz fontanny zasilane wodą sprowadzaną miedzianymi rurami ze źródła bijącego w pobliżu pałacu. W narożnikach tarasu średniego wzniesiono na początku II połowy XVII w. [10 s. 161] dwa pawilony ogrodowe, określane w lustracji z 1717 r. jako „Altanki Murowane”.

Równie bogaty wystrój jak taras średni miał najniższy taras ogrodowy. Od północy zamykał go mur oporowy z 18 niszami i ustawionymi w nich rzeźbami figuralnymi. Fakt ten odnotowuje lustracja z 1717 r. [4 s. 42]: „Ten parter[taras średni]w koło podmurowany kamieniem ciosowym, w którym murze od północy są osoby gipsowe na szybrach żelaznych, których było wszystkich 18, ale się już niektóre fundatus poruinowały mało co dobrych”. Część tej dekoracji przetrwała do 1729 r. W spisany wówczas Inwentarzu [3 s. 41] odnotowano: „W tej plancie od baszty do baszty[mowa o narożnych pawilonach ogrodowych]w murze stojących Bab sztukaterską robotą z kamienia wyrobionych”. W zachodniej części tarasu znajdowała się murowana figarnia, od której w kierunku południowym ciągnął się kolejny mur ramujący najniższy taras ogrodowy. Poniżej figarni była „krynica pod bukowym drzewem obmurowana, ale się mur już rozwała, z której krynicy woda rynnami do folwarku płynie”[4 s. 42]. Zbocze wzgórza poniżej najniższego tarasu ogrodowego obsadzone było sadami. Zgodnie z opisem d’Alerca włączono je do całości kompozycji ogrodowej poprzez obramowanie alejami powiązaniem z ogrodem ozdobnym.

Każdą z części ogrodu podhoreckiego, podobnie jak i pałac, charakteryzowały szerokie otwarcia widokowe na otaczający krajobraz. W XVII w. pałac zwieńczony był rodzajem belwederu – tarasemz kamiennymi balustradami, biegnącym wzdłuż szczytu dachu, skąd roztaczał się widok na leżące poniżej równiny Wołynia, owianą

miejscowymi legendami Górę Manycz oraz Podhorce Dolne. Wzgórze pałacowe swoim tarasowym ukształtowaniem przypominało gigantyczny amfiteatr, którego sceną był właśnie rozciągający się poniżej krajobraz Wołynia. Efekt ten potęgowało ustawienie całości kompozycji ogrodowej względem stron świata – z ogrodami i widokami na otaczający krajobraz rozciągającymi się nietypowo, bowiem na północ od pałacu, ale za to zgodnie z kierunkiem padania światła słonecznego. Taka lokalizacja powodowała, że oświetlona i najbardziej efektowna przez większą część dnia była nie elewacja ogrodowa pałacu, ale znajdujące się poniżej ogrody i krajobraz. Można więc śmiało stwierdzić, że twórca ogrodu podhoreckiego w sposób świadomy reżyserował relacje rezydencji z krajobrazem otaczającym tak, aby wydobyć całe jego piękno i dać możliwość oglądania go w różnych kontekstach przestrzennych.

Kształtowana na wzór willi włoskiej rezydencja podhorecka to również folwark, zwierzyniec, pstrągarnia, młyn, pasieka, winnice. Elementy te wymienia lustracja z 1717 r., wskazując na ich zły stan zachowania, a więc prawdopodobnie jeszcze siedemnastowieczne pochodzenie [4 s.42]. O podhoreckim folwarku napisano w niej: „Od zamku idąc, wrota do tegoż Folwarku sporządzone z tarcic sosnowych, na dwoje się rozwierają (...) Dwor sam wszystek w około ostrogiem ostrożnej reparacyey potrzebuje. Podle tych wrot jest stajenka słomą nakryta. Na tymże Podworzu budynek stary do mieszkania słomą nakryty (...) Za budynkiem jest komora na schowanie z przysionkiem (...). Podle tej komory jest szopa stara y piwnica pod nią zawalona, syrniczek mały, kurnik stary, chlew podle kurnika (...). Drugie wrota ku gumnu pod darnicami na dworze się otwierają y fortka podle tych na biegunach (...). Gumno od pola ostrogiem ostrożone. Wrota do nich nowosporządzone pod gontami. Stodoła stara, z gruntu reparacyjnej potrzebuje”. Sporządzający lustrację zalecał jak najszybsze ogrodzenie wykorzystywanego przez okolicznych chłopów dawnego zwierzyńca: „Obiechać ten Zwierzyniec jak quondam był w granicach swoich i onego tak terminować in futurum ponieważ chłopi per abusum tam sobie pola porobili y niżej krynice orzą i sieją, więc należałoby tego zakazać, to ten Zwierzyniec bywał quondam pod sam Las”. W innym miejscu lustracja podaje, że w zwierzyńcu: „do polowań są niedźwiedzie, wilki, liszki i zające”. Jeszcze w XIX w. część Podhorzec położona na zachód od pałacu przy drodze do Brodów nosiła nazwę Na Zwierzyńcu [6]. Projekt rezydencji podhoreckiej dopełniały winnice. Albrycht Stanisław Radziwiłł w swoim pamiętniku odnotował: „Na przeciw pałacu, na innej górze winnice podobne węgierskim; przywieziono i najęto Węgra, by kasztelan mógł dochować się kilku beczek własnego wina”[9]. Ta góra na przeciw pałacu to Manycz, którejzbocza do dziś zachowały czytelny tarasowy układ, mogący być pozostałością istnienia w tym miejscu siedemnastowiecznych winnic. Ogród w swojej pierwotnej formie przetrwał tylko kilka lat. Został zniszczony w czasie powstania Chmielnickiego. Odbudował go nakładem 100 000 talarów syn hetmana Stanisława Koniecpolskiego – Aleksander Koniecpolski.

W dniu 22 sierpnia 1682 r. Stanisław Koniecpolski (wnuk hetmana – założyciela rezydencji) zapisał Podhorce wraz z fortecą w Brodach najstarszemu synowi Jana III Sobieskiego – Jakubowi Sobieskiemu. W 1687 r. królewicz Jakub podejmował w Podhorcach swoich królewskich rodziców. Stan zarówno pałacu, jak i ogrodu musiał być wówczas dobry gdyż jeden z towarzyszących Sobieskiemu dworzanin,

wspomniany już wcześniej Franciszek Paulin d'Alerac, pisał: „Zamek Podhorecki jest niewątpliwie najpiękniejszym domem w Polsce i chociaż nie jest wielki, uchodziłby za bardzo piękny w każdym kraju” [13 s.16]. Sobiescy zapewne również wpłynęli w sposób znaczący na ukształtowanie podhoreckiego ogrodu i otaczającego go krajobrazu. W tradycji miejscowej Jan III Sobieski zapisał się jako król-ogrodnik, któremu przypisywano szczególnie upodobanie do lip. Jeszcze na początku XX w. tradycja ta była bardzo silna w świadomości społeczności lokalnej. W 1914 r. pisał o tym Franciszek Gawelek: „Często spotyka się tu także olbrzymie lipy (...). Rzecz charakterystyczna, że miejscowe podania i to nie tylko w powiecie złoczowskim ale i żółkiewskim, przypisują Sobieskiemu szczególnie zamiłowanie do uprawy tych drzew; gdzie tylko spotkasz więcej lip, tam na pewno usłyszysz: król Jan własnoręcznie je sadził. Dobry to był gospodarz” [13 s.16]. Sobieski był propagatorem jeszcze jednego gatunku drzew: orzecha włoskiego. W Podhorcach w bliskiej odległości od mieszającego się we wschodnim pawilonie królewskiego apartamentu posadził właśnie orzech włoski, który na wiele lat stał się symbolem królewskiej obecności w tym pałacu. W Inwentarzu z 1729 r. w opisie królewskich pokoi zapisano: „gdzie w jednym oknie w prawej ścianie drzwi na Galeryję, gdzie u murze orzech włoski wyrosły balasami ciosowemi obwiedziony”[3 s. 41].

Zaniedbania przelomu XVII i XVIII w

Koniec wieku XVII i początek XVIII to czas ogólnego zaniedbania rezydencji podhoreckiej. Świadczą o tym dwa kolejne inwentarze spisane w 1717[4 s.41] i 1729 r. [3 s. 41] F.M. Kotelnicki w inwentarzu z 1717 r. napisał o moście przed główną bramą pałacową, że jest „drewniany z poręczami, dużo popsowany”. Po północnej stronie pałacu kamienne schody prowadzące do ogrodu były również w nie najlepszej kondycji a „ganek na nich kamienny i zrujnowany”[4 s.42]. Studnia na najwyższym tarasie wciąż istniała, ale „kamienie około studni jeszcze całe, ale już coraz więcej ruiny ponoszą”. W niezłym stanie musiała być zdobiąca taras najwyższy fontanna, gdyż inwentarz nie wskazuje na wyraźne jej zniszczenia, natomiast kamienna posadzka wokół niej „trawą poprzerastała, że ledwo poznać oną”. Schody z tarasu najwyższego na średni w 1717 r. były: „tak rozwalone, że ledwie zejść można”. Podobnie rzecz miała się z grota, która w momencie spisania inwentarza była „funditus zrujnowana”, a partery przed nią „hepta zarosłe”. Otaczające od wschodu, zachodu i południa balustrady zwane w inwentarzu z 1717 r. kamiennym gankiem „niedawnemi czasy całym, a w nim balasy także kamienne, teraz tylko miejscami cały stoi, miejscami wiatry powywracały i pozrzucały na dół kamieni”. Narożne pawilony określone w inwentarzu jako Altany musiały być w miarę dobrze zachowane, choć napisano o nich, że są „bez okien, jedna pod lepszym dachem, druga pod gorszym”. Zdobiące taras dolny figury w niszach „już się niektóre fundatus poruinowały mało co dobrych”. Do muru dostawiono „chałupek kilka, które znieść potrzeba”. Fakt ten może świadczyć o tym, że ogród ten utracił już dawno reprezentacyjny charakter. Znajdująca się na tarasie dolnym figarnia była „nadruinowana, obmurowana z cegły, którą jeszcze może reperować”, ale już mur

otaczający taras dolny musiał być w bardzo złym stanie, ponieważ spisujący inwentarz uznał go za dobry materiał do pozyskania kamienia. Źródło znajdujące się poniżej figarni zwane krynicą „pod bukowym drzewem obmurowane, ale się mur już rozwała”.

Ogród podhorecki w czasach Wacława Rzewuskiego

Przestrzeń ogrodową uporządkowano nieco przed spisaniem kolejnego inwentarza w 1729 r.[3 s. 41], nadano wówczas ogrodowi bardziej użytkowy charakter. Inwentarz ten wymienia schody łączące poszczególne tarasy, nie wspomina jednak o ich złym stanie. Możliwe, iż do tego czasu już je wyremontowano. Mowa jest natomiast o „grotarni pustej, starym dachem nakrytej”. Taras środkowy obsadzono drzewami owocowymi: „Na tej wyższej plancie drzewek różnych znajduje się rodzajnych sto czternaście”, podobnie jak na najniższej: „na której[plancie czyli tarasie]drzewek dla wielkiego śniegu nie można [policzyć], ale się znajdować ma plus minus ze dwieście”. Taras najniższy ozdobiły nadal „w murze stojące Baby sztukaterską robotą z kamienia wyrobione”. Figarnia w r. 1729 była już wyremontowana. Obok musiała znajdować się pomarańczarnia, a w niej: „Drzew cytrynowych 115 Donic, Drzewek pomarańczowych 13, Rozmarynu Donic 50, Bobkowego donic 62, Pomgranatu donic 4, Jaśminu błękitnego skrzyń 20, białego donic 5. Przy Pomarańczarni Budynek dla ogrodnika drewniany, gontami pokryty”.

Te odnotowane w 1729 naprawy i prace budowlane wiązały się prawdopodobnie z objęciem Podhorców przez Wacława Rzewuskiego, który energicznie zajął się zaniedbanym majątkiem. Jako wieloletni właściciel Podhorców (do 1767 r.) wyremontował pałac i nadbudował jedną kondygnację więcej, a także zgromadził w nim wiele cennych dzieł sztuki oraz pamiątek po Janie III Sobieskim. Nowe walory uzyskała przestrzeń rozciągająca się na północ od pałacu, na osi którego Wacław Rzewuski wznosił w latach 1752-1766 kościół według projektu własnego oraz inżyniera Karola Romanusa [16 s.119]. Czasy ponownej świetności ogrodu w Podhorcach trwały do 1767 r. – do momentu wywiezienia Wacława Rzewuskiego przez Rosjan do Kaługi.

Przemiany ogrodu podhoreckiego w XIX w

Kolejni właściciele wprowadzali dalsze zmiany w kompozycji założenia pałacowo-ogrodowego. W 1813 r. wykonano projekt nowego mostu przed główną bramą pałacową, zatwierdzony przez Konstancję Rzewuską [5]. Późniejsze fotografie tego obiektu potwierdzają, że projekt ten został zrealizowany. W latach 40. XIX w. na wschód od pałacu i ogrodu tarasowego istniało już krajobrazowe założenie ogrodowe, ze swobodnie wijącymi się drogami parkowymi. Na najwyższym i środkowym tarasie ogrodowym nie znajdowały się natomiast żadne nowe charakterystyczne kompozycje roślinne. Prawdopodobnie tarasy te były jak dawniej obwiedzione balustradami, a ich powierzchnię pokrywały trawniki. Teren najniższego tarasu wypełniały pozostałości zadrzewień dawnych boskietów. Zbocza wzgórza poniżej ogrodów pałacowych były sporadycznie porośnięte drzewami. W dolnej części stoku znajdował się staw przecięty

groblą, usytuowaną na osi pałacu. Możliwe, że był to relikwiarz wcześniejszej kompozycji ogrodowej, bardzo czytelny jeszcze w połowie XIX w. W II połowie XIX w. lepiej utrzymana wydawała się być część ogrodu pomiędzy pałacem a kościołem. Zgodnie z opisem ogrodu zamieszczonym w przewodniku z 1886 r. [21 s.211-233] znajdował się tu wówczas ogród ozdobny z wysokimi żywopłotami grabowymi i równoległymi do nich alejami lipowymi. Wejście do pałacu prowadziło przez zasypaną już wówczas fosę. Z dawnego mostu pozostały wówczas jedynie balustrady. Przed bramą pałacową ustawiono liczne posągi, słupy kamienne, fragmenty kolumn wykonanych z piaskowca, stanowiące pozostałości dawnego wyposażenia rzeźbiarskiego tarasów ogrodowych.

Prace rewaloryzacyjne prowadzone na początku XX w. pod kierunkiem Adolfa Szyszko-Bohusza

Poważne zmiany w ogrodzie podhoreckim zaszły na początku XX w. W 1909 r. przeprowadzono prace rekonstrukcyjne ogrodu w Podhorcach według projektu profesora Adolfa Szyszko-Bohusza. Dokumentacja projektowa została wykonana w oparciu o badania terenowe, przekazy archiwalne i analizy porównawcze. Był to jeden z pierwszych projektów rekonstrukcji zabytku sztuki ogrodowej na ziemiach polskich [17 s.814]. W ramach tych prac poddano gruntownej konserwacji ogród położony pomiędzy pałacem a kościołem, między innymi wymieniono na nowe nasadzenia grabów w szpalerach wzdłuż położonej centralnie drogi. Najważniejsze prace przeprowadzono jednak na tarasach ogrodowych. Największy – środkowy taras został ozdobiony ośmioma gazonowymi parterami. Na najniższym położonym tarasie odtworzono grabowe boskiety.

Ogród podhorecki w czasach I wojny światowej i w okresie międzywojennym

Do dramatycznych wydarzeń doszło w rezydencji podhoreckiej, w tym również na terenie jej ogrodów, w czasie I wojny światowej [14]. Pałac służył wówczas wielokrotnie jako siedziba sztabu i miejsce kwaterunku przemieszczających się w okolicy wojsk. Żołnierze kilkakrotnie stacjonowali na terenie parku, rozbijając tu obozowiska, zamieniając partery w grządki warzywne, wylamując ogrodzenia i powodując wiele innych zniszczeń. Park służył również jako miejsce uroczystych przeglądów wojsk. Jeden z takich przeglądów odbył się 17 sierpnia 1916 r., w trakcie obchodów związanych z urodzinami cesarza Józefa I. Podhorce odwiedzali w tym czasie również inni monarchowie: Karol I i Wilhelm II. W okresie międzywojennym szybko uporano się z wcześniejszymi zniszczeniami. Ówczesni właściciele Podhorców: księżna Konstancja z Zamoyskich Sanguszkowa i książę Roman Sanguszko pieczęłowicie dbali o otoczenie pałacu, funkcjonującego już wówczas jako renomowane prywatne muzeum [1].

Ogród w Podhorcach po II wojnie światowej

Przesunięcia granic państwowych i przemiany ustrojowe zaistniałe po II wojnie światowej spowodowały zmianę stanu własności oraz funkcji założenia pałacowo-ogrodowego w Podhorcach. Z prywatnego obiektu rezydencjonalno-muzealnego o ogromnym znaczeniu historycznym i symbolicznym założenie to stało się sanatorium dla chorych na gruźlicę. Pożar pałacu w 1956 r. oraz brak profesjonalnej konserwacji tego, co po pożarze ocalało, doprowadziły do ogromnej degradacji całości założenia. Zniszczenia nie ominęły również założenia ogrodowego. Zatarły się partery gazonowe na tarasach, nieformowane boskiety przysłoniły widok na otaczający krajobraz, park krajobrazowy zarósł samosiewem, a wewnątrz parkowe na południe od pałacu obsadzono drzewami owocowymi. Dopiero w 1996 r. wyprowadzono z pałacu podhoreckiego sanatorium i przekazano całość kompleksu pałacowo-ogrodowego Lwowskiej Galerii Obrazów.

Stan istniejący założenia ogrodowego w Podhorcach

Stan istniejący założenia pałacowo-ogrodowego w Podhorcach określono na podstawie wyników badań i inwentaryzacji tego obiektu przeprowadzonych latem 2004 r. W badaniach uczestniczyli pracownicy Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków, pracownicy i studenci Wydziału Architektury Politechniki Lwowskiej oraz Uniwersytetu im. Tarasa Szewczenki. W badaniach wzięli również udział studenci warszawskich uczelni: Wydziału Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego oraz studenci Archeologii Uniwersytetu im. Kardynała Stefana Wyszyńskiego. W trakcie prowadzonych prac terenowych skupiono się na: rozpoznaniu i udokumentowaniu układu kompozycyjnego założenia pałacowo-ogrodowego oraz określeniu jego granic, rozpoznaniu i udokumentowaniu drzewostanu parkowego, układu drogowego, architektury ogrodowej, powiązań widokowych z otaczającym krajobrazem. Przeprowadzono również wstępne badania archeologiczne obiektu. W ocenie stanu zachowania układu przestrzennego założenia pałacowo-ogrodowego w Podhorcach, stwierdzono, że pomimo lat zaniedbań nadal odznacza się ono bardzo czytelną kompozycją, podporządkowaną centralnej osi pałacowej. W części założenia położonej na południe od pałacu układ ten wyznaczają: aleja grabowa podkreślająca oś główną, dwa równoległe do niej rzędy starych lip oraz szpalery grabowe, rosnące na granicy ogrodu (od południa, wschodu i zachodu). Ogród został kompozycyjnie powiązany z kościołem zamykającym oś pałacową, jego otoczeniem i znajdującymi się tu figurami świętych (św. Onufrego, św. Józefa, św. Jana i Matki Boskiej) oraz kolumnami zwieńczonymi posągami wyobrażającymi Matkę Boską.

Pałac otaczają fortyfikacje, na które składają się: fosa, kryta droga, place broni i stok forteczny. Na wysokości fortyfikacji pałacowych zaczyna się park krajobrazowy, rozciągający się na zboczach wzgórza pałacowego. Część zachodnią parku rozcina głęboki jar – pierwotnie całkowicie otwarty – obecnie porośnięty młodym samosiewem. Wzdłuż jaru biegną drogi parkowe, obsadzone grabami. Możliwe, że są to pozostałości dawnych szpalerów. Dalej na północ znajduje się obszerne wnętrze parkowe z widokiem na Górę Manycz. Jeszcze dalej występują luźne zadrzewienia i ślady dróg

parkowych. W najniższej położonej części ogrodu – przy drodze do Podhorców Dolnych – usytuowany jest niewielki budynek, chroniący znajdujące się tu źródło. Powyżej źródła wznosi się arkadowy mur wyznaczający zasięg dawnego ogrodu regularnego. Na północ od pałacu, na jego osi, rozciągają się tarasy ogrodowe. Nawierzchnia najwyższego położonego tarasu, niegdyś kamienna, obecnie w całości pokryta jest darnią. Pod tarasem znajduje się pomieszczenie dawnej grotty. Niestety nic nie zachowało się z jej dawnego wystroju. Miejscami sklepienie grotty jest zarwane. Zejście z najwyższego tarasu na taras średni prowadzi szerokimi, dwustronnymi, kamiennymi schodami. Towarzyszy im kamienna balustrada, na słupkach której ustawione są wazy. Schody te, jeszcze kilka lat temu całkowicie zrujnowane, zostały odbudowane. Na tarasie tym widoczne są zarysy ośmiu wyniesionych ponad poziom terenu parterów i rozdzielających je ścieżek – ślady założenia ogrodowego ukształtowanego przez Adolfa Szyszko-Bohusza. W centralnej części – naprzeciwku ścieżek widać niewielkie zagłębienie, interpretowane wstępnie jako pozostałość dawnej fontanny [15 s. 469]. W narożnikach znajdują się dwa siedemnastowieczne murowane pawilony ogrodowe, których stan techniczny jest zły. Wschodnie i zachodnie obrzeża tarasu porasta młody samosiew. Pozostałości dawnych schodów prowadzących z tarasu średniego na najniższy i wspierających je arkady zachowały się tylko w rejonie wschodniego pawilonu ogrodowego. Dolne kondygnacje pawilonów są częściowo zrujnowane. Zachowały się natomiast dwie przylegające do pawilonów bramy, podkreślające wyjścia z parku krajobrazowego do ogrodu regularnego. Najbardziej czytelnym elementem dawnej kompozycji dolnego tarasu są boskiety grabowe z zachowanym układem nasadzeń i rozchodzącymi się promieniście drogami (silnie przycięte kilka lat temu). Północne zbocze wzgórza pałacowego, pokryte obecnie zróżnicowanym wiekowo samosiewem, do dziś zachowało czytelny tarasowy układ. W odległości kilkuset metrów od krawędzi tarasu z grabowymi boskietami, na osi pałacu znajduje się zabagnione zagłębienie, zarośnięte trzcina i samosiewem wierzby i olchy – pozostałość po dawnym stawie.

Powiązania widokowe

Pomimo wieloletnich zaniedbań wiele z dawnych powiązań widokowych zaaranżowanych przez twórców założenia pałacowo-parkowego w Podhorcach jest do dzisiaj czytelnych. Niezakłócone pozostały kluczowe dla kompozycji całości połączenia widokowe pałacu z kościołem, związane z główną osią kompozycyjną rezydencji podhoreckiej oraz szerokie otwarcie widokowe z pałacu na krajobraz otaczający w kierunku północnym (widok z gabinetu chińskiego i z tarasów pałacowych). Nadal otwiera się widok na Górę Manycz z obszernego wnętrza parkowego położonego na terenie zachodniej części parku krajobrazowego. Pozostałe powiązania widokowe są już mniej wyraźne. Panoramiczny widok na otaczający krajobraz z najwyższego i średniego tarasu ogrodowego został przysłonięty przez powojenny samosiew. Najniższy taras ogrodowy otoczony zwartym drzewostanem zachował tylko częściowo zewnętrzne powiązania krajobrazowe. Osie widokowe historycznie wyprowadzone z grot usytuowanych na dolnych kondygnacjach pawilonów ogrodowych są zablokowane młodym samosiewem.

Powiązania założenia pałacowo-ogrodowego w Podhorcach z otaczającym krajobrazem

Założenie pałacowo-ogrodowe w Podhorcach jest obiektem trwale wpisanym w krajobraz i stanowiącym jego wyraźną dominantę. Ważne wydarzenia, kształtujące pejzaż tej miejscowości, znacznie wyprzedziły powstanie założenia pałacowo-ogrodowego hetmana Koniecpolskiego. Już w XII w. istniał tu gródobronny, którego ziemne umocnienia są widoczne do dziś. Miejsce to nazywane jest w lokalnej tradycji Pleśniskiem. W otaczających lasach i na łąkach znajdują się liczne kurhany pochodzące z XI i XII w., będące świadectwem świetności tych terenów na długo przed budową pałacu. Z czasów, kiedy istniała już rezydencja w Podhorcach, pochodzą ważne obiekty sakralne: kościół p.w. Św. Józefa (1752-1753), klasztor Bazylianów (1706-1750). Trzecim z nich byładrewniana cerkiew unicka p.w. Św. Michała Archaniola, wzniesiona w 1720 r., otoczona cmentarzem, która spłonęła w 2006 r. Na terenie wsi Podhorce, oprócz wspomnianego cmentarza przy cerkwi, znajdują się również trzy inne cmentarze: w części zachodniej nie użytkowany już obecnie cmentarz ze znaczną przewagą polskich nagrobków, czynny do dziś cmentarz przy drodze do Złoczowa z nagrobkami polskimi i ukraińskimi oraz niewielki cmentarzyk związany z klasztorem Bazylianów. Zarówno w części wsi zwanej Podhorce Górne jak i w Podhorcach Dolnych znajdują się liczne dziewiętnastowieczne i dwudziestowieczne kapliczki upamiętniające wydarzenia ważne dla lokalnej społeczności. Przy drodze prowadzącej z Podhorców do Złoczowa usytuowano dawny pałacowy browar, z którego do dziś przetrwały jedynie piwnice oraz ujęcie wody, którą czerpano do wyrobu piwa. Na przeciwko browaru znajduje się dobrze zachowany tartak. Ta część wsi, rozciągająca się pomiędzy pokrytymi lasem wzgórzami obfituje w liczne naturalne źródła. Kolejnym istotnym elementem krajobrazu kulturowego Podhorców jest sieć dróg. Najważniejsze historyczne połączenia komunikacyjne to drogi do Brodów, Złoczowa i Oleska. Obecnie najbardziej malowniczym elementem tego układu jest stara droga do Oleska – niepokryta asfaltem, z częściowo zachowanym obsadzeniem alejowym, z kapliczką ustawioną w miejscu, z którego widać pałac w Podhorcach, przebiegająca dalej przez Seweryński Las (nazwany tak na cześć Seweryna Rzewuskiego, jednego z właścicieli Podhorców). Prowadzi ona na okoliczne wzgórza i daje możliwość podziwiania z różnej perspektywy widoków na zamek w Olesku. Obecnie założenie pałacowo-ogrodowe w Podhorcach jest najczęściej oglądane od strony północnej, czyli z trasy Lwów-Kijów. W przerwach pomiędzy przydrożnymi zadrzewieniami otwierają się dalekie perspektywy na łańcuch wzgórz Woroniaki, Górę Manycz i pałac podhorecki. Fakt zachowania do dziś przez założenie pałacowo-ogrodowe w Podhorcach wyjątkowych walorów artystycznych i utrzymania pozycji lokalnej dominanty, pomimo wielu tragicznych wydarzeń w jego historii i ostatniego ponad pięćdziesięcioletniego okresu braku konserwacji, świadczy o bardzo wysokich umiejętnościach budowniczych rezydencji podhoreckiej. Trwałość tej istniejącej od ponad trzystu pięćdziesięciu lat kompozycji przestrzennej jest przede wszystkim efektem perfekcyjnego wpisania jej w otaczający krajobraz i wykorzystania wszystkich jego atutów.

Literatura

1. Archiwum KOBIDZ w Warszawie, Albumu Mękickich, przed 1939 r.
2. Album widoków przedstawiających miejsca historyczne Królestwa Galicyi i Ziem Krakowskich zrysowane z natury przez Napoleona Orde, Warszawa 1873-1883.
3. Archiwum Państwowe w Krakowie, Oddział na Wawelu, Archiwum Podhoreckie II, nr 166, Inwentarz majątności Podhoreckiej i Pałacu rok 1729.
4. Archiwum Państwowe w Krakowie, Oddział na Wawelu, Archiwum Podhoreckie II, nr 166, Inwentarz wsi Podhorce i Zahorce, lustracja z 26 sierpnia 1717 r.
5. Archiwum Państwowe w Krakowie, Oddział na Wawelu, Archiwum Sanguszków nr 173, Pałac w Podhorcach, plan mostu, 1813 r.
6. Centralne Państwowe Archiwum we Lwowie, Plan okolic Podhorzec, niedatowany [II połowa XIX w. ?].
7. Centralne Państwowe Archiwum we Lwowie, Plan katastralny Podhorzec, 1848 r.
8. Oświęcim Stanisław, Diariusz 1643-1651, Kraków 1907.
9. Radziwiłł Albrycht Stanisław, Memoriale rerum gestarum in Polonia 1632-1656, t.III: 1640-1647, Wrocław, 1972 .
10. Zbigniew Bania, Pałac w Podhorcach, [w:] Rocznik Historii Sztuki, t.XIII, 1981.
11. Czobit Dumitro, Підгіці. Історико – архітектурна перлина України, Brody 1998.
12. D’Alerac Paulin Franciszek, Les anecdotes de Pologne ou memoire secrets du regne de Jan Sobieski III du nom, Amsterdam 1699, t.II, s.284, za: J. Dregé, Ogrody w Polsce, Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana, seria II, t.IV, całości t.52, Warszawa 1904.
13. Gawełek Franciszek, Podhorce, Kraków 1914.
14. Grabikowski Marcin, Zamek Podhorecki w okresie Wielkiej Wojny 1914 -1920, Gumniska 1931.
15. Jankowski Andrzej, Ogrody siedemnastowiecznej rezydencji w Podhorcach – wyniki badań sondażowych, Monument, nr 2, 2005 r.
16. Kowalczyk Jerzy, Nurt klasycyzy w polskiej sztuce późnobarokowej, [w:] Klasycyzm i klasycyzmy. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Warszawa, listopad 1991, Warszawa 1994.
17. Majdecki Longin, Historia ogrodów. Przemiany formy i konserwacja, Warszawa 1981
18. Miłobędzki Adam, Architektura Polska XVII w., Warszawa, 1980.
19. Ostrowski Jan, Petrus Jerzy, Podhorce. Dzieje wnętrz pałacowych i galerii obrazów, Kraków 2001.
20. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i Innych Krajów Słowiańskich, Warszawa 1887, t.VIII
21. Świątkowski A.S., Podhorce, [w:] Przewodnik z Krakowa do Lwowa, Podhorzec, Podwołoczysk, Brodów, Słobody Rungurskiej, Czerniowiec i po Lwowie, Lwów 1886 r.

Ilustracje

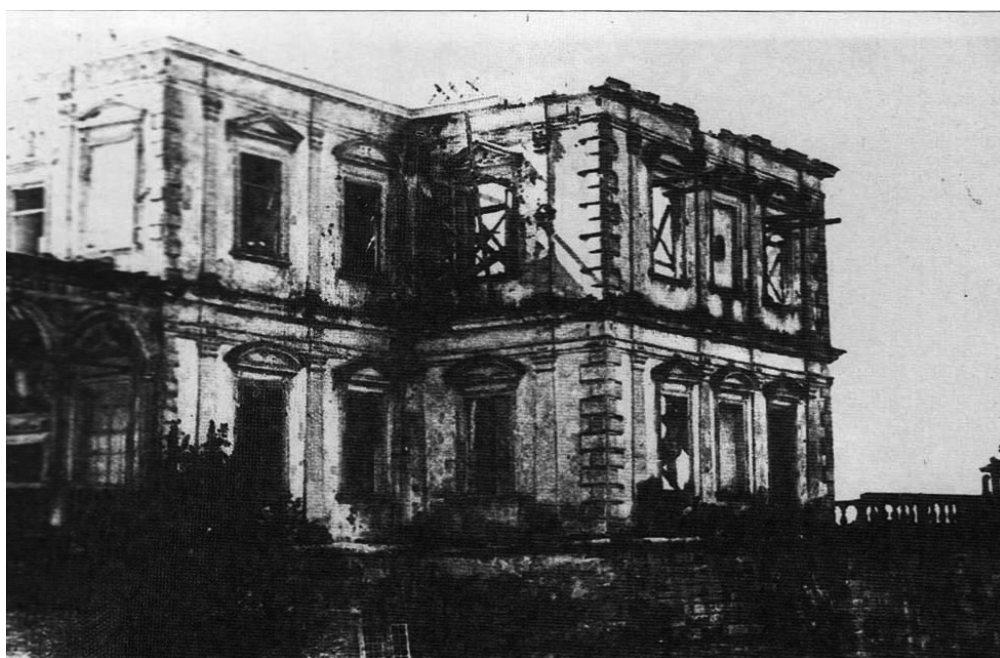
Il. 1. Widok na pałac i ogród w Podhorcach, [w:] Album widoków przedstawiających miejsca historyczne Królestwa Galicji i ziem krakowskich zrysowane z natury przez Napoleona Ordę, lata 70. XIX w.

Il. 2. Widok na pałac i ogród w Podhorcach, zdjęcie lotnicze z okresu międzywojennego

*Il. 3. Pawilon ogrodowy w ogrodzie w Podhorcach,
fotografia z okresu międzywojennego, Teki Mękickich, NID*

Il. 4. Pałac w Podhorcach po pożarze w 1956 r.

Il. 5. Pałac w Podhorcach, stan współczesny, fot. K. Czajkowski, 2004 r.

Il. 6. Widok na pałac w Podhorcach od strony dawnego ogrodu tarasowego, fot. D. Sikora, 2004 r.

Il. 7. Widok z ogrodu na legendarną górę Manycz, fot. D. Sikora, 2004 r.

Il. 8. Kościół w Podhorcech, fot. D. Sikora, 2004 r.

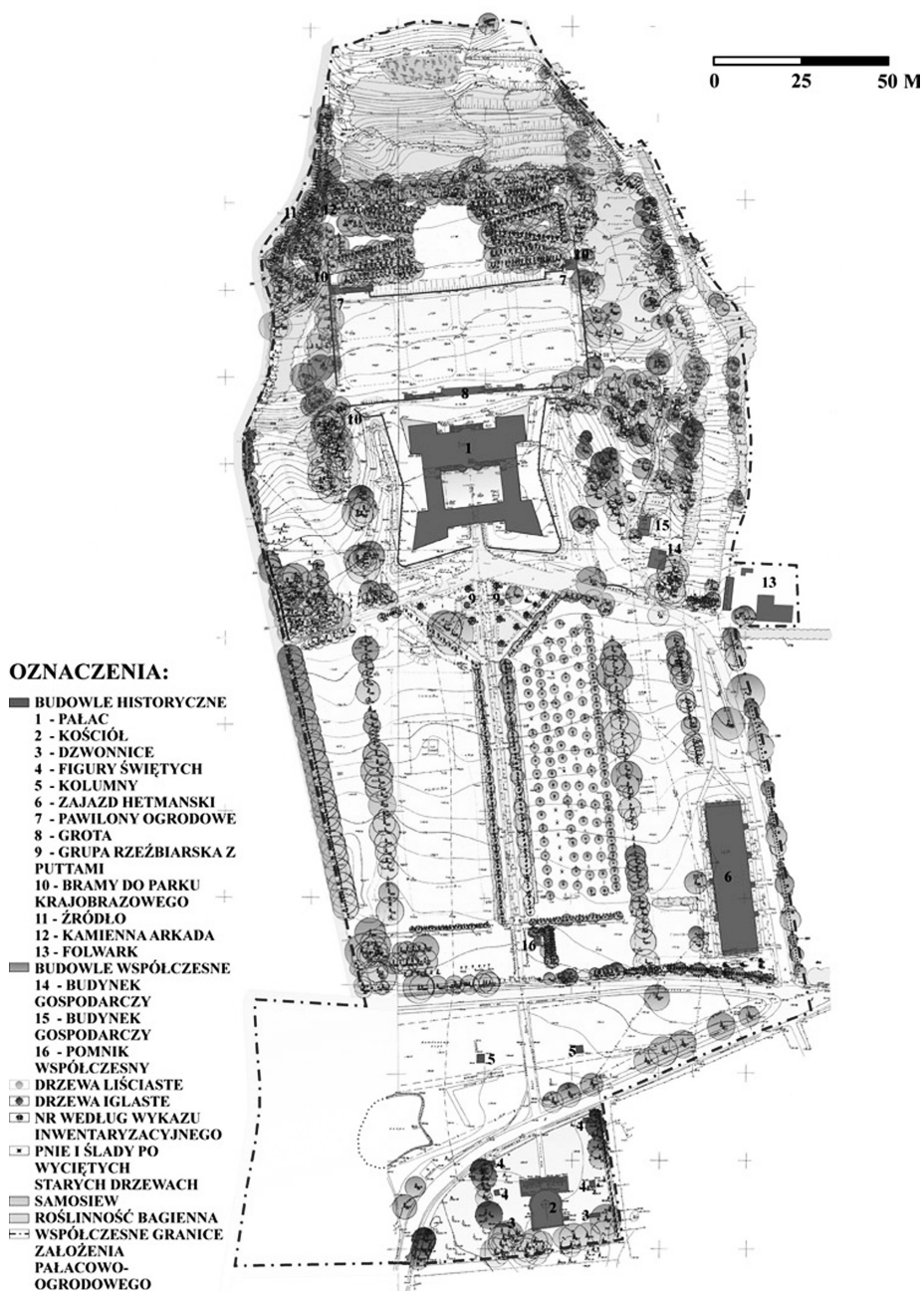
Il. 9. Prace inwentarycyjne w pałacowym ogrodzie, fot. D. Sikora, 2004 r.

Il. 10. Badania archeologiczne w ogrodzie w Podhorcach, fot. K. Czajkowski, 2004 r.

ZAŁOŻENIE PAŁACOWO-OGRODOWE W PODHORCACH

INWENTARYZACJA DENDROLOGICZNA

Il. 11. Założenie pałacowo ogrodowe w Podhorcach, inwentaryzacja stanu istniejącego, opracowanie: D. Sikora, współpraca: J. Stefaniuk, 2004

Анатолій ТРЕМБИЦЬКИЙ

*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
доцент Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії
управління персоналом, заступник директора з наукової роботи
Державного історико-культурного заповідника «Межибіж»,
член НТШ і НСКУ (Хмельницький)*

ВОЛОДИМИР МАЦЬКІВ ПРО ОБОРОННІ ЗАМКИ В УКРАЇНІ

У статті висвітлено деякі аспекти історії побудови та занепаду оборонних замків на теренах Західної України в світлі досліджень українських діаспорних науковців.

Ключові слова: *Володимир Мацьків, Будзанів, Микулинці, Підгір'яни, Теремовля, Тернопіль, Янів*

Століттями народ України вів неспокійне і тривожне життя, адже відкриті простори її земель були постійним об'єктом нападів, спершу монголо-татарських орд, а пізніше кримсько-татарських і турецьких військ. Відчутної шкоди завдавали і військові загони, які постійно плондрували міста і села України, тому існування численних поселень було можливим лише під захистом міцних мурів замків та інших оборонних споруд. Відомий український історик Є. Січінський в монографії «Оборонні замки Західного Поділля XIV – XVII ст.» (1928) [5], писав, що Україна з давніх часів для Східної та Середньої Європи була «затулою від різних степових хижаків, що пересувалися з Азії до Європи». Особливо важливу роль відігравала вона в XIV – XVII ст., коли на її південно-східних кордонах у чорноморських степах та в Криму остаточно зорганізувалася татарська держава, яка весь час свого існування постійно нападала на прикордонні землі України і жила коштом своїх сусідів – Литовської і Польської держав. Особливо страждало від цих нападів Поділля, що «лежало скраю українських земель» [5, с.8]. Мало не щорічно татари і волохи нападали на Поділля і Галичину, грабували їх і забирали в полон людей, це було головною підвалиною економічного життя татарської держави. Знаний дослідник Е. Руліковський вказує, що навіть у XVI – XVII ст., внаслідок хижакських набігів татарських орд, приблизно що двадцять років кожне українське село зникало з лиця землі [1, с.5].

Поділля і Галичина не мали доброго захисту з боку Литовсько-Польської держави, яка через недостатність військової сили, щоб захистити Україну, сама затулялася її землями. У таких важких обставинах прикордонного життя, в постійній боротьбі українського народу з «степовими хижаками, доводилося самим шукати способів захисту від ворожих нападів, від руйнування свого житла й май-

на, від неволі й смерті» і тому тут, на Західному Поділлі і Галичині, здавна широко практикувалось оборонне будівництво, тобто будували оборонні замки [5, с. 9]. Наявність у цих регіонах України значної кількості фортифікаційних споруд – це свідчення складної і бурхливої історії цих українських земель.

Замки, укріплені осідки володарів, що правили одночасно за житло і фортецю, виникли на Україні у середньовіччя, як захист перед ворожими нападами, а їх будівництво поширилося наприкінці XIV ст., коли українські землі ввійшли до складу Литовської держави, яка перебрала на себе боротьбу з татарами. Замки будували або відновлювали в стратегічно та економічно важливих пунктах країни і не тільки на передових лініях небезпеки на Подніпров'ї, але й на Волині, Галичині та Поділлі, в малодоступних місцях – на окремих крутих горах, у меандрах річок чи на островах. У XIV – XVII ст. їх будували переважно майстри, які продовжували й розвивали традиції дерев'яного й кам'яного оборонного мистецтва старокняжої доби.

Споруди оборонного типу, або, як ми тепер їх називаємо – пам'ятки оборонного будівництва, зводили як для захисту від ворожих нападів, так і для оборони великих феодалів і землевласників від народного гніву і частих взаємних нападів феодалів-сусідів. У період пізнього середньовіччя потреба в обороні краю відповідно видозмінювала архітектурний характер, замість великих монументальних храмів, палаців князівських часів, у містах, містечках та селах з'являлися замки на зразок західноєвропейських. З другої половини XVI ст. на місцях давньоруських городищ або дерев'яних замочків і оборонних дворів XIV – XV ст. будуються нові муровані замки бастионного типу [1, с.5], при цьому оборонну роль відігравали не лише замки і фортеці, а й численні культові споруди – монастирі, церкви, костьоли, синагоги, з товстими міцними стінами, баштами, вузькими вікнами-амбразурами, що надавало їм вигляду замків-фортець.

На теренах східної України державні, в польських землях – королівські, а в литовських – господарські замки будувалися й утримувалися в більшій своїй частині на державні кошти і містилися вони там, де були південно-східні кордони Польщі й Литви. Більшість замків тепер не існує, вони були знищені в XV ст., тільки місцями збереглися земляні вали, рови та румовиськами, а часом не можна навіть відшукати місце, де був замок. Замки зазвичай будували на високій природно-непрístupній горі, що виходила рогом або мисом до двох ярів, які сходилися в тому місці або їх омивала вода чи облягали болота, її відрізували ровом і валом, часом кількома і таким чином утворювали для замку подовгувату площу, яку по контуру гори обводили валами, якщо в цьому була потреба, а навкруги ставили стіни з дерева чи з каміння. В кутах замку будували башти, в яких для в'їзду робили одну або дві брами [5, с. 11].

На Західному Поділлі та Галичині заможні землевласники будували приватні замки в своїх головних поселеннях, де часто самі й жили, замків було багато там, де «людність була густіша і значить можна було здержувати натиск хижаків» [5, с. 11]. Приватні замки у ті тривожні часи будували як правило в неспокійних місцевостях не для окраси панських маєтків, а для захисту від ворогів і головну увагу приділяли їх міцності, щоб могли витримувати напади. Хоча так було не

завжди, так, Є. Сіцинський про один із таких приватних замків – Озаринецький писав, що «ті замочки тогочасні, що були висунуті в дикі степи, це були курники й легко піддавалися» [4, с. 12].

Усі старовинні замки на теренах України з кінця XVIII ст., тобто з розвитком артилерії, стали непотрібні, поступово руйнувалися і, на жаль, продовжують руйнуватися. На сьогодні з більшості цих монументальних пам'яток замкової архітектури – міст-фортець, замків, замочків або оборонних дворів стає все менше або ж не залишилося й сліду, лише рештки валів і ровів, перекази, топонімічні назви або архівні й археологічні матеріали донесли до нас скупі відомості про них. Майже не збереглося докладних описів стародавніх приватних замків, тому, на жаль, важко уявити характер архітектурного мистецтва тих замків – витворів архітектурного мистецтва. Тому досить цінними є історичні розвідки колишнього вояка УГА, дійсного члена Наукового товариства ім. Т. Шевченка та УВАН, професора Володимира Мацьківа про оборонні замки на українських землях, які й досі залишаються маловідомими для українських науковців, дослідників і краєзнавців, хоча є важливою складовою наукової спадщини України. З метою введення праці В. Мацьківа про оборонні замки в Україні у науковий обіг для подальшого використання сучасними українськими дослідниками, подаємо їх повністю із збереженням стилю і мови.

* * *

Старші люди, що цікавилися світовими подіями по Першій світовій війні, мабуть ще добре пам'ятають, скільки то шуму викликала будова оборонних ліній над рікою Райном «Мажіно» по французькому, а «Зігфріда» по-німецькому боках. Коштували вони чимало гроша, витиснутих з кишень платників податків, багато важкої праці, але великої користі не принесли ні французькій, ні німецькій стороні. Підземні каземати та артилерійські вежі залишилися мабуть до наших часів і не скоро зникнуть з лиця землі.

Здавалося, що це були чуда найновішої техніки, та по правді новістю вони не були. Оборонні лінії будували колись наші князі на лівобережній Україні, якими обороняли свій край від нападів степових орд, що тоді непокоїли наші землі.

Та я хотів би пригадати про оборонну лінію, яку будували поляки на наших землях в XVI і XVII століттях, щоб охороняти свої землі від нападів татар, турків, а також і козаків. Воєнна техніка тих часів була інша ніж тепер, то і оборона була також не така, як тепер.

Польський історик Януш Паєвскі у своїй праці «Бунчук і концерж» каже, що за 255 років, це є від 1444 р. від бою під Варною над Чорним морем до 1699 р., тобто до підписання миру в Карловицях, поза великими війнами з турками, як Цецора, Хотин /два рази/, Львів, Журавно, було 164 великих татарських нападів, не враховуючи сотень тих, що відбувались меншими бамбулами на пограниччях.

Ні одна з тих так дуже численних виправ не дійшла до етнографічних польських земель, а всі ці війни, битви, розправи, напади, грабунки і т. п. відбувались на наших українських землях.

Велика більшість тих татарських виправ ішли утертими шляхами: Чорним Кучманським або Покутським. Чорний шлях ішов вододілом між допливами Дніпра і доріччям ріки Богу. Кучманський шлях ішов між Богом і доріччям Дністра. Покутський ішов південним берегом Дністра.

Щоб не допустити титар на свої землі, поляки хотіли перетяти ті шляхи, головно Чорний та Кучманський, оборонними лініями. І вони це зробили, будуючи лінії замків.

Головна оборонна лінія цих замків ішла здовж ріки Серет і мала такі оборонні точки: Залізці, Тернопіль, Микулинці, Теревовля, Янів, Будзанів та інші. /Під Теревовлею був також український оборонний монастир в Підгірянах, звалища якого існували ще донедавна/.

На слід від цієї головної лінії йшла майже рівнобіжно друга лінія, розпочинаючи на півночі сильним і неприступним замком в Крем'янці, через Збараж, Токи, Скалат, Грималів, Сатанів до Дністра. З західньої сторони Серету ішла третя лінія замків: Олесько, Поморяни, Бережани та інші. Віддалі між тими лініями виносили коло 30–40 кілометрів.

Крім цих ліній було ще кілька сильних замків на Волині, а також незвичайно сильні замки в Кам'янці Подільському та Хотині над Дністром.

Доля цих замків незавидна. Вони перенесли чимало облог, руйнувань та ворожих перемог їх звалища збереглись до наших днів. Всі ці звалища дорогі для нас – українців хіба тим, що всі вони обильно скроплені козацькою кров'ю, бо в часі воєн Б. Хмельницького, всі були здобуті козаками. Тому варто б приглянутись історії тих замків.

Замок в Залізцях побудований на невисокій гірці, оточений ставами та мочарами, які творить річка Серет. Його побудовано на початку XVI століття. В часі облоги Збаража в 1649 році, козацькі війська його здобули і зруйнували. По закінченні війни поляки його знову відбудували.

Коли часи дещо успокоїлися, замок переходив з рук до рук, змінюючи доволі часто своїх власників. Вкінці замінено його на фабрику сукна, але вона довго не вдержалася. Опісля роблено в ньому коци. Перша світова війна знищила його так сильно, що вже не оплатилося його відбудувати.

Замок в Тернополі побудовано в р. 1540. Про нього згадує універсал польського короля Жигмунта Августа в 1566 р., стверджуючи, що замок побудував Іван Тарновський. Син Тарновського, Христофор, підвищив мури та краще його укріпив. Донька цього можновладця вийшла за нашого князя Константина Василя Острозького і таким чином цей замок став враз з містом та величезним обширом землі власністю цього князя. В роках 1575–1589 під цим замком були татари, але цього замку не змогли здобути. Німецький посол при польському уряді, мандруючи до козаків, зупинився в цьому замку 1598 р. та захоплювався красою тернопільського ставу. В 1621 р. його укріпленням був земляний вал із дубовим остроколом, підмурований камінням. Від західньої сторони обороняв його став, а від міста був віддалений глибоким сухим ровом. В углах укріплення стояли муровані башти.

Під час козацьких воєн: цей замок здобули та зруйнували козаки, але його незабаром відбудовано. В 1672 р. мусів піддатися туркам, що йшли на Львів. Три роки пізніше, тобто в 1675 р. замок знову дістався в руки туркам і через кілька тижнів був місцем постою турецького війська. Коли їм прийшлося опускати замок, вони його знищили, а башти розсадили порохом. Після цієї руїни був знову відбудований.

Коли місто Тернопіль викупилося від своїх власників, замок передано австрійській владі і вона використовувала його на казарму для війська.

В часі Першої світової війни знову його спалено, а опісля відбудовано. Щойно Друга світова війна знищила його докорінно.

Руїни замку в Микулинцях стояли ще до 1944 р. на високому та доволі стрімкому березі ріки Серету, який своїм закрутом оточує замок зі сходу і півдня. Цей замок побудовано при кінці XVI стол. Під час воєн Хмельницького – його здобували козаки та доволі нищили. Та вкортці його відбудовано.

У 1675 р. турки після 15-денної облоги здобули замок та його оборонців частинно вирізали, а решту забрали в ясир.

Найстаршим з-поміж усіх замків на цьому терені є замок в Тереховлі, колишня столиця Тереховельського князівства. Звичайно думалось, що замок князя Василька стояв в тому самому місці, де стоять руїни теперішнього замку. Однак д-р Я. Пастернак твердить на основі своїх розкопів, переведених у 1936 р., що княжа палата стояла на три кілометри дальше, коло села Зеленча, де над річкою Серет є невеликий горб.

Коли галицькі землі зайняла Польща, вона вже в 1360 р. побудувала в Тереховлі укріплений замок. У несповна 200 років пізніше, бо в 1534 р. на руїнах цього замісу побудовано новий частинно з дерева, але він довго не простояв, бо вже в 1631 р. на тому ж місці був збудований новий замок коштом 9.000 золотих і саме його звалища збереглися до теперішніх часів.

Цей замок був виїмково міцної будови, але в 1648 р. козаки його здобули. В наступних 1650 і 1652 рр. були знову під його мурами, але здобути вже не змогли.

У 1672 р. мусів піддатися туркам, а в 1675 р. турки були знову під його мурами, однак здобути не змогли, бо король Собеський прийшов на відсіч. Опісля був направлений та відбудований, поки зуб часу не доконав свого.

Замки в Янові та Будзанові пережили зовсім подібну долю.

На окрему згадку заслуговує замок в Збаражі, бо він відіграв важливу роль у нашій історії за часів Б. Хмельницького [2, с. 2].

* * *

В Збаражі є руїни двох замків. У Старому Збаражі є звалища замку, який мабуть пам'ятає ще наші княжі часи. Про нього пишуть, що в 1474 р. Василь Василевич Несвіцький боронився в ньому перед татарами. Останні вісті про цей замок походять з 1589 р., коли татари так його знищили, що після цього вже не відбудувався.

Інший збаразький замок мав збудувати в 1626 р. голландський архітект, тому його вигляд та оборонні споруди дуже різняться від інших замків в околиці. Цей

замок мав доволі сильні укріплення, в яких були різні казамати, що сповняли теж роллю тюрем.

«По пилявецькій потребі, – пише польський історик, – у 1648 р. такий страх охопив оборонців Збаража, що вони залишили замок без оборони, мимо валів з січених каменів на три копії високих, мимо нових коштів, флангів, паритетів / оборонні споруди/ і п'ятидесяти гармат. Хмельницький, ідучи в поході на Львів, зайняв його без пострілу і застав там величезні добра і достатки».

В рік пізніше під мурами цього замку розігралася нова битва, відома в нашій історії. Власником замку був тоді Ярема Вишневецький, внук славного Байди, що ніяк не хотів віддати замку я руки Хмельницького, знаючи, що на допомогу іде сам король Ян Казимир. Як відомо, Хмельницький розбив королівське військо під Зборовом, де заключено «Зборівську угоду».

В 1675 р турки «здобули цей замок так нікчемно, як ніколи нікчемніше не могло бути» – пише Собеський до своєї дружини.

В 1704 і 1734 рр. здобули цей замок російські війська, що в ослабленій Польщі господарили, як у своєму домі, вмішуючись в її династичні міжусобиці та безпорядки. А від 1809 до 1815 рр. були в ньому повними панами, бо «Тернопільський край належав до російської імперії». Його руйновано і відбудовувано, а по Першій світовій війні залишились звалища, яких уже не варт було відбудовувати.

Замок в Токах збудовано на острові ставу, який творить річка Збруч, в XVI стол. Він витримав кілька татарських облог. У 1648 р. його здобули козаки, а в 1675 р. – турки.

Сьогодні цей замок, хоч виглядає дуже мальовничо, лежить у звалищах, а мешканці довколишніх сіл розбирають його для своїх будівельних потреб.

Скалатський замок побудовано в 1630 р., але вже за 18 літ його здобули козаки, а опісля кілька разів руйнували турки. В 1919 році відступаючи з УГА за Збруч, мав я змогу кілька днів затриматися в Скалаті та оглянути рештки цього замку. Властивого замку вже не має, залишились тільки давні оборонні башти та трохи мурів. Над одною брамою я бачив таблицю, на якій була висічена історія цього замку.

Замок в Грималові належить до наймолодших, бо його будували вже а XVII стол. В 1651 р. козаки, ідучи під Берестечко, здобули його і знищили. Не витримав він також облоги турків у 1675 р. Після воєн, його перебудовано на панську палату і в цьому стані він простояв до наших днів.

На окрему згадку заслуговує ще оборонний монастир оо. Василіян в Підгірянах коло Тереховлі. Знаходиться він на кінці клина, що його творять яри річки Серету та Гнізни в цьому місці, де ці річки сходяться разом. Укріплена площа мала 110 метрів довжини і 65 м ширини. Та площа обведена сильним муром, а в углах стояли оборонні башти. В середині стояла церква, монастир та господарські будинки. Поза мурами були вали та рови.

Коли цей монастир збудований, годі дізнатись. Є тільки з гадка, що 28 вересня 1663 р, польський король Ян Казимир, будучи в Шаргороді, видав для цього монастиря якесь письмо. Цей монастир простояв до 1777 р., коли австрійський цісар Йосиф розв'язав його, а майно skonфіскував.

Чи під його мурами були якісь воєнні дії, годі довідатись.

Всі ці замки та оборонні лінії досконало сповняли свою роллю відносно Польщі. Як уже згадано, на польські землі не дійшов ані один татарський напад. Натомість для нас ці замки та ці оборонні лінії були великим прокляттям.

Сама будова тих замків вимагала немалих зусиль. Треба було добувати камінь у каменоломнях, звозити його на призначені місця та будувати. Припустім, що головним будівничим був хтось з-поза місцевих людей, але всі інші важкі праці мусіли виконувати селяни – кріпаки. На прикладі будови замку в Тереховлі, який, як подають джерела, коштував 9.000 золотих, бачимо, як використовувано наших людей. Хоч курс польської валюти не стояв високо, але приймим, що тоді золотий мав вартість десять разів більшу, як сьогодні долар, то і така сума не стоїть у ніякому відношенні до справжніх коштів величезної та важкої будови, якою є замок в Тереховлі. Ці гроші могли вистачити на заплачений архітекта та доглядачів, деяке внутрішнє устаткування та скромне озброєння. А люди, що дуже важко працювали, не одержали нічого.

Не меншим тягарем, що спадав на плечі нашого населення, було удержання власника, його родини та плеяди гайдуків – прихвоснів, а також залози. Знаємо, що польські пани на наших землях скромними не були.

Дуже цікавим питанням виявляється справа залози тих замків, з огляду на те, що польського війська, яке мало за ціль боронити «кресув», не було дуже багато. Ці всі «хоронгве», про які колись морочили голови нашим дітям в польських школах, або про які треба було читати в творах Сенкевича та подібних авторів, не мали устійненого числа вояків. Часто були це відділи, в яких було всього кілька десятків, а то й менше людей. Отже не все було, чим обсадити всіх замків. Знаємо також, що багато магнатів мали своє власне військо, яке рекрутувалося з місцевого населення. Доля цього війська теж часто була дуже незавидна. На прикладі Микулинець можемо собі уявити ту долю.

Коли пан довідався, що на Микулинці надходить поважна турецька сила, а в замку крім його родини та кількох, шляхтичів, які перебували там принагідно, не було нікого, він на швидку зорганізував коло 400 селян. Ця залоза гідно боронилась 15 днів. Вкінці турки хитрощами вплинули на пана і він піддався. Коли відкрито брами і турки увійшли до замку, частина залози загинула під кинджалами яничар, а решта пішла в ясир. Очевидно цих людей ніхто не викупив і вони пішли на торг, де їх продано до найтяжчих робіт, там вони й загинули.

Так і це ще не все лихо. Коли турки здобули замок, вони мусіли мати втрату в своїх людях, яку вони хотіли покрити здобичею в замку. Коли ж ця здобич не була така велика, щоб наситити всіх, що на неї чекали, тоді вони з люті тим більше нищили наше мирне населення. Грабували, що тільки можна було забрати, решту палили, а людей брали в ясир, знаючи, що в околиці нема кого боятися. Коли ж замок оборонився, то знову наше населення мусіло покривати здобич, якої сподівалися в замку, а якої їм не пощастило дістати. Чи замок вигравав, чи програвав, все терпіло наше населення.

Роздумуючи над тим важким лихоліттям, яке мусіло переносити наше населення, мусимо низько схилити свої голови не тільки перед тим важким тер-

пінням, але і перед тим гартом, який це населення виказало. Воно мусіло бути завсіди чуйне, завсіди готове покинути свою хату, щоб на час схоронитись у відповідне місце, де б їх ворог не міг знайти та завсіди готове відбудовувати наново свою хату, коли небезпека хвилиночково відійшла. Мусимо бути на правду горді, що ми мали таких дідів. Хоч вони може й не вміли читати та писати, може й не знали історії, але були настільки сильні, настільки загартовані, що перетривали важкі лихоліття [3, с.2].

Маємо добру надію, що ці історичні розвідки В. Мацьківа про замки Західної України стануть цінним доповненням до сучасних досліджень оборонних споруд на теренах Правобережної України.

Література

1. Мацюк О. Я. Замки і фортеці Західної України. Історичні мандрівки. / Худ. оформлення Івана Плєсканка / О. Я. Мацюк – Львів : Центр Європи, 2009. – 200 с., вид. 2-е випр. та доп.
2. Мацьків В. Оборонні замки на українських землях / Володимир Мацьків // Свобода (Нью-Йорк). – 1979. – Ч. 171. – 31 липня. – С. 2.
3. Мацьків В. Оборонні замки на українських землях / Володимир Мацьків // Свобода (Нью-Йорк). – 1979. – Ч. 172. – 1 серпня. – С. 2.
4. Сіцинський Є. Гектор Кам'янецької фортеці. Історичний нарис / Упор. А. Трембіцький. / Євфимій Сіцинський — Хмельницький, [б. в.], 2003. – 30 с.
5. Сіцинський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV – XVII ст. (Історико-археологічні нариси) / Євфимій Сіцинський // Записки ВУАН. – К., 1928. – Т. XVII. – С. 64–160; Окр. вид.: К., 1928. – 100 с., 68 іл.; Кам'янець-Подільський, 1994. – 92 с.

Розділ IV
Мистецька спадщина
Жовкви

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ
д. і. н., завідувач відділу історії середніх віків Інституту
українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України

**“Z ŁASKI PANA BOGA MIAŁEM SWEY WŁASNY SPOSOB
DO ŻYCIA Z KAŜZTU MEGO SNYCERSKIEGO”.**
**ЖОВКІВСЬКИЙ ОСЕРЕДОК МАЙСТРІВ
УКРАЇНСЬКОГО РІЗЬБЛЕННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ
XVII – СЕРЕДИНИ XVIII СТОЛІТТЯ**

Виразне спрямування до Заходу започаткованого зі зламом XVI–XVII ст. нового етапу еволюції національної культурної традиції та активізація користання з його різномірних здобутків ознаменувалися істотним розширенням картини мистецького життя у всіх його практикованих аспектах. Одним із найяскравіших виявів цього процесу стало збагачення мистецької культури новими напрямками розвитку, серед яких за їх місцем у культурному процесі наступної епохи виділяються найперше світське портретне малярство та гравюра. У порівнянні з ними скромнішим, проте водночас не позбавленим ширшого значення для загального образу українського мистецтва наслідків, стало утвердження церковного декоративного різьблення як самостійного явища. Воно виступило новим – у його актуальному для епохи виразі – відгалуженням національної образотворчої практики, яке зуміло, відповідно до доступних йому можливостей, відкликатися до однієї з показових сторін традиції – підхопити й розвинути внутрішньо притаманний їй багатий і різномірний декоративний потенціал.

Початки складення та поширення українського декоративного різьблення як самостійного напрямку професійної творчості нині не відомі зовсім й навіть саме його глибше закорінення у національній мистецькій практиці тепер уже випадає сприймати лише за досить нечисленими, випадково збереженими пам'ятками, серед яких неподільно домінують царські врата [1]. Лише найновіші студії дозволили зібрати нечисленні розрізнені аргументи – насамперед поодинокі оригінальні зразки, здатні переконати, що певні, ще зовсім непоказні елементи різьблення насправді засвідчені в українській мистецькій практиці Львова та його історичної околиці від середини XVI ст. [2]. Лічені доступні нині ранні такі приклади вказують на його зовсім скромне місце в тогочасному мистецькому процесі. Проте водночас вони переконливо доводять наявність не врахованого дотепер власного, “внутрішнього” досвіду в цій ділянці – само явище навіть не зауважено – перед тим, як з початком становленням нової системи мистецької культури XVII–XVIII ст. від зламу століть започатковано активну розбудову традиції та

утвердження відповідного напрямку професійної творчості як окремого вияву істотно розширеного за тогочасних умов культурного життя.

Відомостей про професійне середовище творців українського церковного декоративного різьблення поза нечисленими, а навіть ліченими прикладами – виняток становлять хіба що дещо докладніші опубліковані матеріали насамперед з міських актових книг до історії жовківського осередку [3], – дотепер віднайдено обмаль. На тлі послідовного домінування у поодиноких доступних нині ранніх зразках різьблення стилістики західного культурно-історичного родоvodu [4] показовим видається задокументоване виконання різьблення ансамблю ікон Успенської церкви у Львові в майстерні мало знаного місцевого митця польського походження першої половини XVII ст. Станіслава Дріара [5]. За вимовою сукупності стилевих прикмет, представника того ж культурного кола випадає вбачати і в анонімному авторові різьбленого обрамлення ансамблю ікон П'ятницької церкви у Львові, найправдоподібніше, як підказує стилістика малярства та скупі матеріали до історії храму, – з другої половини 1610-х рр. [6]. У тому ж контексті сприймається й джерельний переказ 1642 р., згідно з яким монах Йоахим Голі-мунт за дорученням люблінської воєводи [7] умовився у Львові з не названим у джерелі малярем на виконання певних малярських робіт, а той порадив йому вдатися до сницаря Мельхіора Ерлемберга [8]. Випадає здогадуватися, що останній, очевидно, уже мав певний довід співпраці з цим майстром. Висновок про поєднання зусиль носіїв двох традицій здатні підказати також посередніші і дальші відомості 1677 р. про тісніші приватні стосунки самбірського сницаря польського походження Симона Лелі з українськими малярами зі знаного осередку в Риботичах [9]. З них постає логічний висновок про можливість тісніших контактів поміж цими митцями; природно випадало б здогадуватися про їх розвиток насамперед на професійній основі. Наведені зіставлення підказують логічне міркування, що зафіксована в цьому конкретному випадку вірогідна співпраця українських малярів з чинними на місцевому ґрунті сницарями європейського культурного кола належала до звичної практики українського мистецького середовища. Вона відображає ширшу закономірність тогочасного етапу еволюції національної мистецької культури, позначеного знаною активізацією користання з європейського досвіду на різних напрямках її еволюції (див. вище). Тільки майже цілковита відсутність писемних джерел до цього аспекту традиції привела до того, що така важлива підказка до початків українського церковного декоративного різьблення виявилася досі “не побаченою”.

Показово, що українських різьбарів самого Львова джерела взагалі нотують обмаль. Їх перелік відкриває щойно померлий 1657 р. Григорій, знаний винятково зі береженої в Успенській церкві у Моранцях на Яворівщині епітафії (НМЛ) [10]. Віднайшовся також його молодший, здогадно, сучасник – Матвій, який 1658 р. різьбив збережене без намісного ряду обрамлення ікон Миколаївської церкви Крехівського монастиря (Зарудці, Преображенська церква) [11]. Більше відомостей і про майстра теж немає. Імен інших місцевих українських митців в опрацьованих досі джерелах, втім комплексі актових книг міського архіву, віднайти не вдалося. Звідси напрошується закономірний висновок, що виразніше зазначеного

їх середовища у місті на той час, закономірно, не було [12]. Тому не випадало б, очевидно, дивуватися, що у Львові носії традиції західного культурного кола працювали для церков й набагато пізніше. Один із них виконав, зокрема, царські врата з Успенської церкви (місцезнаходження не відоме) [13], імовірно, призначені для ансамблю ікон каплиці Трьох святих, який за знаним контрактом 1698 р. малював Олександр Ляницький [14], а також, правдоподібно, й саме обрамлення створених тоді ж ікон.

На тлі так скромно зарисованого професійного середовища українських різьбарів тодішньої мистецької столиці регіону від середини століття у писемних джерелах зрідка виступають нотатки про поодиноких майстрів з менших провінційних осередків, мережа яких за значно ширшим фондом наявних відомостей до історії малярства утвердилася уже на другу половину XVI ст. [15]. Вони доводять, що на середину XVII ст. практика декоративного різьблення не лише набула немалого поширення, а й встигла закріпитися неодмінною звичною нормою розбудованої мережі менших осередків. Тобто, та той час вона стала загальнозасвоєним здобутком культурного процесу не лише в найважливіших осередках мистецької творчості, а й відповідних регіональних середовищах, утвердилася у якнайширшому спектрі притаманних епосі його виявів.

Перелік майстрів “малих” осередків українського декоративного різьблення відкриває маляр і сницар Григорій, який 1645 р. підписався, вживши власне такого словосполучення для окреслення своєї професії, на одвірку царських врат Онуфріївської церкви в Буську на Львівщині (підпис замальовано) [16]. Під 1649 р. у Нижанковичах поблизу Перемишля віднований сницар Антон Абрагамович [17]. Не названий на ім'я сницар зі Щеплотського монастиря (знаходився поблизу села Грушів Яворівського району на Львівщині) у 1658–1659 рр. виконував втрачене різьблення для Преображенської церкви Крехівського монастиря [18]. Для сприйняття процесу поширення відповідного напряму професійної активності важливою є задокументована активність у знаному малярському осередку перемишльської традиції Риботичах двох майстрів – Івана Ілляшевича (†1673) та Ілляша й столярчика Гриця (1690) [19]. Хоча про цих майстрів виявлені лише поодинокі лаконічні згадки, їх активність в одному осередку підказує здогад, що йдеться, правдоподібно, про батька і сина – Івана, сина Іллі, та його сина Іллю, названого на честь діда. Перелік поповнює також житель Немирова на Яворівщині Федір (1688) [20]. Під 1691 р. у Сяноку зафіксований Іван Сидорський, міщанин з Нижанкович [21], завдяки чому Нижанковичі виявляються другим після Риботич осередком перемишльської традиції, звідкіля не лише знаємо двох різьбарів, а й так само маємо документальне підтвердження їхньої активної праці упродовж тривалого часу. Водночас з І. Сидорським відзначений також одружений у Сяноку сницар Іван Семенович, за скромними матеріалами міського архіву чинний тут щонайменше до 1702 р. [22]. До них варто додати також засвідченого 1694 р. в Бродях на Львівщині Олександра [23]. Усі ці відомості належать до тісно пов'язаних між собою осередків й дають рідкісний приклад ситуації в майже не зауваженому досі унікальному історично-культурному регіоні.

З цього кола майстрів особливу увагу здатний привернути Ілляш, челядник згаданого самбірського скульптора С. Лелі [24]. Звучання його імені в польсько-мовному документі підказує українське походження молодого майстра. Отже, перед нами, як можна здогадуватися, перший приклад вірогідного задокументованого українського учня місцевого митця європейської культурно-історичної орієнтації [25]. Водночас це було б також найраніше конкретне підтвердження чи не основного – випадає здогадуватися на підставі доступних нині матеріалів до розроблення українського декоративного різьблення – шляху, яким європейська за родоводом фахова стилістика відповідного напряму професійної творчості утверджувалася в українській мистецькій практиці. Підтвердити його, звичайно, не вдається, проте співпадіння імен мимоволі підказує здогад чи не міг цей челядник самбірського майстра бути вже знаним нам пізнішим риботицьким сницарем. Прийняття такого припущення дозволило б підтвердити й конкретизувати висловлений здогад про можливість активнішої ролі згаданого самбірського різьбаря С. Лелі в історії риботицького осередку українського малярства.

Наведені нечисленні, здебільшого джерельні нотатки про майстрів історичного перемишльсько-львівського регіону органічно співвідносяться зі ще скромнішими відомостями про представників інших регіональних традицій українського Правобережжя. З-перед кінця століття досі їх відзначено ще тільки для Ковеля на Волині [26] та Києва [27].

До контексту поодиноких найдавніших відомостей про чинних на західноукраїнських землях майстрів українського декоративного різьблення органічно вписуються й нечисленні найстарші згадки про різьбарів Жовкви, які дають підстави вбачати зазначення своєрідної ролі місцевого середовища серед осередків західноукраїнського різьблення уже від самих початків його існування [28].

Перелік матеріалів про жовківських різьбарів розпочинає запис без докладнішої дати 1660 р. про виплату сницареві “Ірему” за “дно горного сідалища” для згаданої Преображенської церкви Крехівського монастиря, а також якусь іншу не зазначену роботу того ж призначення – усього 17 золотих [29]. Ще Віра Свенціцька запропонувала ідентифікувати названого тут митця із жовків’янином Юрієм Михаловичем [30]. Цей перший віднайдений досі майстер місцевого осередку українського декоративного різьблення чимало працював на потреби Жовківського замку та інших підльвівських резиденцій Яна Собеського, згодом – короля Яна III. Після наведеної ранньої згадки його ім’я знову з’являється у джерелах 1668–1669 та 1672 років коли він виконував сницарські роботи в новоспорудженому палаці у Яворові [31]. Ще на знаних нам початках професійної діяльності, 1671 р., за заслуги перед власником міста Ю. Михалович отримав у Жовкві ґрунт із дозволом побудуватися [32]. Він був одним із рухливих майстрів, що мав, зокрема, інтереси на Волині. Їх унікальним свідченням виявився упис 1677 р. до Пом’яника братської Хрестовоздвиженської церкви в Луцьку [33] (за цим фактом вдається вловити ширшу тенденцію історії жовківського осередку українських різьбарів – див. далі). Ю. Михаловичу належали також різьблені рами встановлених 1679 р. у жовківському парафіяльному костьолі монументальних баталій [34], а наступного року він робив якісь рами до двох зал замку [35]. 1686 р. майстер також

різьбив рами, зокрема, – до двох портретів Жулкевських, очевидно, ідентичних з портретами, вміщеними в тоді парафіяльному костьолі [36], та виконував інші роботи для замку [37], працював для нього й у 1689–1690 та 1691 роках [38]. 4 травня 1684 р. він знову виїжджав до Яворова у товаристві не названого на ім'я маляра з Куликова [39], проте відомостей про саме перебування при яворівській резиденції немає. Працював він цього року й для Жовківського замку [40], а в липні йому оплачено ще й якісь рами в парафіяльному костьолі [41]. Митцеві випадали також не зовсім звичні для його фаху роботи, як, наприклад, виготовлення форм для цегли та черепиці й підставки для годинника вежі міської ратуші (1688) [42]. Востаннє про його активність віднотовано 1695 р. у видатках на оздоблення алькову новоспорудженого дерев'яного палацу в Кукизові поблизу Львова та інші роботи, за які, окрім збіжжя, виплачено чималу для тих часів суму 727 золотих [43]. Укладений 1741 р. інвентар місцевого палацу подає ряд елементів сницарського оздоблення поодиноких парадних приміщень, які можна б співвідносити з цими роботами. Вхідні двері прикрашали “фруктури”, тобто поширені в іконографії тогочасного різьблення в’язанки плодів, поміж якими Мелюзини тримали щит (герб короля Яна III) та корону. В інтер’єрах описано різьблені капітелі та сницарську балюстраду в альковах й різьблення з мотивом щита як особистого гербу короля [44]. Проте не відомо, що з них може належати нашому майстрові: над оздобленням палацу були зайняті й інші різьбарі. Зокрема, 1692 р. тут працювали не названі у відповідному джерелі сницар і столяр зі Львова [45], а навесні 1696 р. – так само анонімний сницар-німець з Варшави [46]. Звична практика середовища зайнятих на королівських роботах митців, значно краще, природно, відома з історії малярства, підказує, що саме в цих приїжджих майстрах, безперечно, – вищої професійної кваліфікації випадало б вбачати виконавців найвідповідальніших елементів сницарського оздоблення палацу.

Доступні нині джерельні матеріали не дають змоги ідентифікувати жодної позиції з професійного доробку митця. Ні одна з його “замкових” робіт не дійшла до нашого часу: інтер’єри жовківської резиденції докорінно переобладнано в середині XVIII ст. [47] Зрештою, з огляду на походження наведених відомостей насамперед з матеріалів замкового архіву, ці замовлення, закономірно, не торкаються релігійних аспектів професійної активності, у яких природно випадає вбачати головний напрям прикладення творчих зусиль тогочасних майстрів. Попри це, навіть із наявними скромними відомостями, Ю. Михалович здатний поєднати цілком виняткові позиції в історії жовківського осередку. Власне в ньому як першому упродовж тривалого часу чинному в місті активному майстрові випадає вбачати основоположника єдиної ідентифікованої досі на західноукраїнських землях “школи” українського декоративного різьблення. Відчутніше поживлення самого середовища забезпечило, правда, тільки наступне покоління майстрів, нотоване джерелами щойно від початку нового століття.

Проте Ю. Михалович виявився не самотнім для свого часу сницарем Жовкви. Його сучасником є усі підстави вважати маловідомого Василя Саковича. Документи міського архіву відзначають його упродовж 1667–1678 рр., проте, майже винятково як члена міського самоврядування – лавник, радник та бургомістр, але

без зазначення професії [48]. Сницарем його називає тільки упис у Пом'янику міської церкви [49]. Тому нині для нас доступна лише найкупіша зовнішня хронологічна канва достатньо короткого задокументованого періоду життєвого шляху майстра. Докладніших відомостей про нього немає. Безперечною видається діяльність В. Саковича певний час перед появою його імені на сторінках міських актових книг. Він не лише поповнює середовище, а й доводить початок активнішого розвитку самого різьблення як окремого напрямку професійної культури Жовкви принаймні від 1660-х років. Може не тільки випадковістю є та обставина, що найдавніші нотатки про В. Саковича співпадають у часі з ростом відомостей про першого зі знаних жовківських різьбарів – Ю. Михаловича. Жовква виявляється другим – поряд із Риботичами (див. вище) – центром, де випадково збережені джерела відноували водночас двох українських різьбарів. Паралельна діяльність на місцевому ґрунті принаймні від 60-х років щонайменше двох митців виглядає однією з важливих прикмет осередку, здатною виділити його поміж активнішими центрами українського мистецького життя історичного перемишльсько-львівського регіону, сприймається одним з тих факторів, які й визначили своєрідне місце Жовкви в мистецькій культурі західноукраїнських земель епохи.

Однак жовківське середовище майстрів українського декоративного різьблення перед кінцем століття виявилось ще ширшим. На можливість активності в тогочасному місті принаймні ще одного українського різьбара здатний вказати реєстр недатованого привілею Яна III “na dworzysko Połozowskie nazwane we wsi Skwarzawie y z zagrodą mielnikowską Matyaszowi Wyszyńskiemu snycerzowi” [50]. Хоча збережена нотатка практично нічого не повідомляє про самого митця, засвідчене писемними джерелами функціонування у тогочасному місті невеликого осередку майстрів українського різьблення схиляє до віднесення нововідкритого представника середовища власне до них. Принаймні, у полі зору дослідників відсутні відомості, здатні вказати на тривалішу діяльність на місцевому ґрунті неукраїнських сницарів. Опрацьовані джерельні матеріали жовківського походження переконують у домінуючому становищі в середовищі власне представників української традиції. Джерельні перекази підтверджують присутність на місцевому ґрунті також майстрів європейської історично-культурної орієнтації [51]. Проте вони стосуються винятково осіб, знаних з короткочасного перебування у місті, або ж таких, що виконували лише певні замовлення місцевого призначення.

Виявлений запис позбавлений хронології: єдиною доступною вказівкою щодо можливого часового обмеження є його наступне місце в реєстрі після документу, датованого 18 березня 1679 р. [52] (далі вписано документи вже тільки XVIII ст.), що здатне вказати *terminus post quem* для скварявського надання, обмежуючи верхні часові рамки для нього смертю короля в 1696 р. Розташування Скваряви в найближчій околиці Жовкви переконує у належності не віднованого досі митця власне до місцевого середовища. Надання вказує не лише на очевидне пов'язання майстра з жовківським двором, а й певну ширшу активність на його потреби, яка й спонукала до такого своєрідного, хоча, як переконує приклад Ю. Михаловича, практикованного способу винагородження. Видається цілком очевидною внутрішня спорідненість надання для М. Вишинського зі згаданим

дарчим записом майбутнього короля Ю. Михаловичу з 1671 р. на ґрунт у Жовкві як винагородження його заслуг. Хоча обидва унікальних не лише для жовківського середовища приклади збереглися цілком випадково, вони однозначно вказують на очевидне зацікавлення власника міста у різьбарах і його підтримку для майстрів відповідного фаху. За скварявським наданням вгадується якась виразніша активність винагородженого в такий спосіб ремісника за заслуги “при боці” короля та вірогідна довготриваліша діяльність для місцевого двору. Попри лаконічність виявленого переказу, у ньому не можна не бачити важливого свідчення до мало відомої ранньої історії жовківського осередку українського декоративного різьблення. Віднайдене надання стосується майстра, який – коли навіть не був тутешнім – мав на триваліший час осісти в місті й діяти на місцевому ґрунті. В інший спосіб подарування маєтності у підміському селі витлумачити неможливо. Тому віднайдення маловимовного через застосований жанр переказу є важливим доповненням до скромно засвідченого писемними джерелами початкового етапу історії професійного середовища жовківських різьбарів.

У жовківських джерельних матеріалах кінця століття збереглася ще одна – безіменна – вказівка на місцевого сницаря: у реєстрі братства міської церкви за 1696 р. одинокий раз фігурує “П[а]нь М[і]колай с[и]нь Сницировъ” [53]. Відсутність інших відомостей про нього не дозволяє встановити кому саме зі знаних нині жовківських майстрів він доводився сином. Не допомагають у цьому й випадкові та уривчасті відомості про представників жовківського осередку українського декоративного різьблення з-перед кінця століття, які рідко пропонують конкретні відомості про їхні родини.

Майже водночас, 8 лютого 1698 р. “Nicolao Puciatyński de Żółkiew sculptore” виступає свідком шлюбу у львівському кафедральному костьолі українця Яцентія Кльоновича з Жовкви з Регіною Хомічанкою [54]. Хоча інших відомостей про нього розшукати не пощастило, запис виявляється ще однією вказівкою на розширення жовківського осередку майстрів українського різьблення перед кінцем століття.

Діяльність жовківських митців, безперечно, пов’язана з активізацією в останній третині століття місцевого осередку майстрів українського малярства та його активнішою розбудовою. На такий процес вказує поява у місті поряд із чинним ще з-перед 1648 р. [55] одиноким для того часу найстаршим знаним нині жовківським малярем Іваном Поляховичем також відзначеного скромними джерельними записами 1658–1660 рр. Стефана та нотованого від 1663 р. активного майстра останньої третини століття Дем’яна Роевича [56]. Однак виразніше по-жвавлення місцевого осередку різьбарів – винятково за пам’ятками – нині вловлюється щойно від 80-х років, до яких належать старші зі збережених обрамлень ансамблів ікон І. Рутковича [57]. Давніше жовківське різьблення нині ідентифікувати складно. У церквах самого міста його найстарші зразки не виходять поза XVIII ст. Поодинокі давніші приклади з сільських храмів найближчої підміської околиці як царські врата 1646 р. з церкви архангела Михаїла у Старій Скваряві (Львівський музей історії релігії, далі – ЛМІР)) [58] чи намісний та празниковий ряди 1655 р. церкви архангела Михаїла у Волі Висоцькій можуть бути віднесені до жовківського середовища достатньо умовно. Принаймні вони репрезентують

виразно відмінні варіанти єдиної традиції й, очевидно, не вийшли з одного осередку. З огляду на походження з найближчої околиці міста, найстаршими досить певними прикладами жовківського різьблення можуть бути щойно обрамлення намісного ряду з церкви архангела Михаїла у Старій Скваряві (ЛМІР) [59], виконане, судячи за датами на поодиноких іконах, між 1677–1687 рр. [60], та у церкві святої великомучениці Параскеви в Крехові, де 1689 р. датована неопублікована досі ікона “Успіння” – ліва з з намісного ряду (ЛГМ) [61].

Майстром першої чверті століття був Семен Путятинський. У реєстрі жовківського міського братства 1695 р. одинокий раз названий столовим братом Георгій Путятинський [62]. Оскільки С. Путятинський через сім років вписався до того ж братства, запис, як припустив Богдан Лазорак [63], справді може стосуватися його батька. Не відомо, однак, як саме споріднений з ними згаданий М. Путятинський. Життєвий шлях С. Путятинського нині розпочинається від датованого 1702 р. реєстру робіт у замку, здебільшого рам картин, втім, зокрема, “Війни Костянтина Великого” [64]. Перелік пропонує й наступну виняткову позицію: “Busty gipsowe naprawiał, ieden z gruntu potłuczony” [65]. Того ж року майстер уклав із львівським Успенським братством контракт на різьблене обрамлення ансамблю ікон для новоспорудженої каплиці Святої Трійці Онуфріївської монастирської церкви у Львові [66]. Отже, на той час він мав бути знаним не лише в Жовкві, а й поза нею. Проте, радше, у цьому конкретному випадку його мав нарадити Василь Петранович, який виконував відповідні ікони [67]. 12 квітня того ж року майстер вписався до міського братства Різдва Христового [68] й через чотири роки віднотований як братський писар [69]. 1704 р. він відзначений як член міської колегії дванадцяти мужів [70]. 1707 р. його ім’я з’являється у львівських вїтівських актах. Майстер свідчив, що нічого не писав до челядника львівського столяра Степана Кадилевича й не відмовляв його відійти від майстра, та, не називаючи імен, твердив що столярі говорили йому, що коли тепер Степан має одного челядника, то вони те покажуть, що надалі не буде мати й одного [71]. Зізнання підтверджує його найтісніші особисті стосунки в середовищі львівських столярів і є одиноким поки джерельним переказом про взаємні контакти майстрів відповідного фаху обох осередків. 1708 р. йому як “замковому сницареві” винні були решту за певну роботу “до панських покоїв” [72]. 1710 р. він продав будинок в Ринку поряд з будинком столяра Андрія [73]. За свідченнями 1713 [74] та 1715 [75] рр. митець користувався титулом “сницаря його милості королевича” – Костянтина Собеського. Замковим сницарем документ королевича Костянтина іменує його також в 1726 р. [76], що вказує на правдоподібне офіційне становище та постійну зайнятість при місцевій резиденції. Помер С. Путятинський 21 травня 1728 р. [77]

До пом’яника монастиря у Волиці-Деревлянській внесено родину жовківського сницаря Костянтина Залуського [78]. Запис позбавлений дати, а інших відомостей про цього митця досі віднайти не вдалося. У зіставленні з унікальною нововинайденою нотаткою про М. Вишинського, особа К. Залуського здатна підказати можливість активності на терені міста й інших майстрів, не відзначених у доступних нині джерелах. Таке припущення, зі свого боку, підтверджує й постать

Григорія Охватовича, присутнього лише в матеріалах судового процесу 1709 р. перед міським урядом як автора різьбленого обрамлення ансамблю ікон церкви Різдва Богородиці в Завадові на Яворівщині [79]. У цьому зв'язку не можна не згадати й так само не зафіксованого в місті Івана Карповича, теж знаного лише з робіт 1722 р. для монастиря у Старому Загоріві неподалік від Луцька й зафіксованого винятково скромними матеріалами монастирського походження (про нього йтиметься далі).

Виразнішу розбудову середовища у перших десятиліттях століття засвідчує також нотований від 1717 р. й померлий 1742 р. Гнат Стобенський [80] (у жовківських документах його ім'я незмінно подається на польський лад як Ignasy). Він належав до давніше осілої у Жовкві родини – під 1711 р. в міських актах відзначений “Wasył Stobaniów syn” [81]. 1735 р. він судився з цехом, який звинувачував його у самовільному залученні до столярської роботи учня [82]. В інвентарях міста 1734 та 1735 років його “domek” вказано на Затилках від Звіринця [83]. Не далі початку 1738 р. від овдовів вдруге й отримав по дружині “масток”, через який на нього наклали податок і майстер конфліктував на цьому ґрунті з війтом [84]. Оскільки в міських актах під 1741 р. у побутовому конфлікті фігурує його дружина Маріанна [85], сницар мав одружитися втретє. Сницар помер незадовго до 6 лютого 1742 р., коли його донька, одружена з Василем Краскевичем, приходила до батьківського дому й тоді сталася сутичка між нею та її братом Іваном [86]. У матеріалах викликаного цим судового процесу згадується заповіт Г. Стобенського, яким спадкоємцем призначено саме Івана з зобов'язанням сплатити сто золотих посагу молодшій сестрі Анні. Окрім того, він мав виховувати двох молодших братів, сплатити батькові борги (хоча водночас йому були й боржники – див. далі) й закінчити якусь його роботу. Суд зобов'язав І. Стобенського також укласти інвентар батьківського майна для запобігання можливих конфліктів з братами [87]. Того ж року Іван продав будинок на Львівській вулиці, який його батько отримав за борги [88], проте, після 1746 р., коли тесть Петро Зашківський для сплати боргів продав його будинок “на затилках”, відомості про нього уриваються [89]. Єдиною зафіксованою у джерелах його роботою є участь разом з іншими майстрами у виконанні траурної декорації у річницю смерті королевича Якуба Собеського в 1743 р. [90]

Судячи з цих відомостей, періодом найактивнішого розвитку жовківського осередку українського декоративного різьблення мала бути власне перша третина XVIII ст., оскільки надалі відомості про його представників зовсім зникають зі сторінок міських актових книг.

Активним майстром другої чверті XVIII ст. був Олександр Кулявський, знаний досі насамперед з участі в роботах над катафалком королевича Якуба Собеського (1743) [91] та матеріалів міського архіву, серед яких зберігся, зокрема, запис про процес із Петром і Маріанною, батьками його учня Іневича (1730), який від 1726 р. навчався у нього ремесла, проте покинув майстра, не добувши умовленого чотирирічного терміну [92]. Очевидно, він ідентичний з тим сницарем Олександром, який у 1751 р. виконав амвон та інші роботи для Крехівського монастиря [93]. Він, мабуть, належав до давньої жовківської родини, що

виводилася з села Кулява на Жовківщині, – якогось Пилипа Кулявського міські акти ноують під 1668 та 1680 рр. [94] О. Кулявському випадає вбачати одного з майстрів, постійно зайнятих на замкових роботах. Його дружина походила з родини райці Теодора Белзького [95]. Документи міського архіву свідчать, що сницяр провадив активні фінансові операції, у спілці з декількома жовківськими міщанами торгував збіжжям [96]. Водночас він належав до помітніших постатей жовківського міщанського середовища, зокрема, неодноразово був бургомістром [97], іменований також президентом [98]. На поважне становище майстра вказують також непоодинокі різночасові запрошення за кума при хрещенні дітей у місцевих польських родинах [99]. 23 лютого 1752 р. тодішній власник Жовкви князь Міхал Казімеж Радивил уклав з майстром контракт, який, з огляду на його винятковість для жовківського середовища, заслуговує бути наведеним повністю. “Kontrakt snicerzowi. Czynie wiadomo tym moim kontraktem, danym Alexandrowi Kulawskiemu snicerzowi na to, yz podług abrysu sobie danego podiał mi się snicerską robotą pokoy moy kondekorować, któremu na robotę daiesię czerw[onych] złot[ych] 10, s drugie 10 za dokonczeniem roboty zapłacić rozkaże, co uczyni czerw[onych] zł[otych] 20 interes iako mi obowiązał się Alexander Kulawski tym kontraktem dotrzymać teyże poczcziwie. Datt[um] w Żółkwi die 23 febr[uary] 1752 anno” [100]. Водночас князь видав два наступних розпорядження стосовно умовлених робіт. “M[óś]ci panie administratorze dobr moich żółkieskich. Za tym moim ordynansem masz w[asz]m[óś]ć pan olszyn cztery dać Alexandrowi Kulawskiemu do roboty snicerskiej. Datt[um] w żółkwi d[ie] 23 febr[uart] 1752” та “Arendarze jeneralni dobr moich żółkiewskich. Za tą asygnacy a moią macie wypłacić Alexandrowi Kulawskiemu snicerzowi czerw[onych] Złot[ych] 10 na robotę moią skarbową, co wam czasu kalkulacyi przyięto będzie. Datt[um] w zamku moim żółkiewskim die 23 februar[y] 1752 anno” [101]. Остання прижиттєва згадка про майстра належить до травня 1754 р. [102] віднайшлися заповіт та інвентар майстра, датовані 20 червня того ж року (з винесенням у заголовок цієї публікації формулюванням “z łaski Pana Boga miałem swey własny sposob do życia z kášztu mego snycerskiego” [103]) і внесені до міських актів щойно 4 листопада 1761 р. [104] У ньому, зокрема, зазначено: “Panu Zdanowiczowi jako aktualnemu opiekunowi oddaję w dyspozycyę syna mego Antoniego, któremu aby była z dobr moich należyta edukaya do nauk w szkołach, a potym do nauki sztuki snycerskiej tudziej y wszystkie dobra ruchome y nieruchome onemu naznaczam” [105]. На жаль, окрім розпорядження поховати при міській церкві [106], єдиною істотнішою позицією документу є запис: “Książek, których iest siedem” [107]. Очевидно, він помер незадовго після цього, проте тільки 30 червня 1760 р. його зять Данило Жданович зробив запис на міську церкву “po zmarłym godney pamięci teszczu swym Alexandrze Kulawskim” [108]. Оскільки його донька Маріанна [109] вийшла за згаданого Д. Ждановича, ревізора архіву Жовківського замку 8 липня 1754 р. [110], очевидно, на той час майстер ще жив. Охрещений 12 квітня 1741 р. [111] його син Антоній знаний з того, що в 1759 р. Д. Жданович ставив перед міським урядом питання про опіку над ним, оскільки він, всупереч передсмертній волі батька, вимовляючись слабким здоров’ям, відмовлявся далі вчитися батьківському ремеслу, хоча на це вже були затрачені немалі кошти, й

хотів бути кушнірем [112]. Однак сам документ викладає ситуацію дещо інакше. 14 лютого 1759 р. Д. Жданович справді скаржився на швагра, “w opiece przy nim będącego podług woli y dyspozycyi ostatniey oycowskiey w tym, iako on z opieki się wydziera postpositus sobie postempnie, rzemiosła oycowskiego tentować nie chce wczym upraszał sądu aby nastąpił podział dobr oycowskich y był oddalony z opieki. Nadto opowiedział zapozwany, że do sztuki snycerskiey nie jest sposobny dla słabości zdrowia, ale rad by się wyuczył rzemiosła kukuśnierskiego” Суд, однак, не став на сторону порушника батьківської останньої волі й “zważywszy niedostatek lat pozwanego, decyduje aby ieszcze był na opiece u p[ana] aktora, szwagra swego, do do dalszego czasu y ma się starać aby dał do nauki snycerskiey zapozwanegowedług dyspozycyi ostatniey woli oycowskiey ile naczynie snrcskie w całości zostaje y cech wyplacony y początki już ma do snycerstwa. Expens na to ma łożyć p[an] aktor, a czasu swego ma dać ze wszystkiego kalkulacyę” [113]. Пізніші документи міського архіву переконують, що урядовий примус досягнув своєї мети. Через два роки А. Кулявський згаданий як сусід “w mieście w ulicy za ś[więtym] Janem za cerkwią ww[ielebnych] oo[jców] bazylianów” [114]. Очевидно, незадовго до цього молодий майстер одружився з Геленою Пелчинською й через те дійшло до очікуваного поділу батьківського спадку [115]. Він вписаний до реєстру парафіян міської церкви 1770 р. [116] 24 березня 1770 р. під час мору в Жовкві він уклав заповіт й помер через два дні після цього [117]. Власне заповіт доводить підпорядкування примусові міського уряду й, попри давніше небажання, повернення до сницарства. Вносячи заповіт, вдова вказала на борг “oprocz roboty snycerskiey, którą j[ego] m[óś]ć é pan mąż moу robił do crkwi oo[jców] bazylianów” [118]. Це свідчення не тільки вказує на навернення А. Кулявського до сницарства, а й дає підставу бачити в ньому останнього продовжувача традиції жовківського осередку українського декоративного різьблення, останнього представника середовища.

Важливим свідченням про поширення різьблення на місцевому ґрунті можна розглядати те, що прийнятий 1738 р. новиком до Почаївського монастиря Паїсій Грибовський із Жовкви охарактеризований у монастирській візитації як спосібний до різьблення [119].

Відображенням ролі сницарства на місцевому ґрунті сприймалося іменування однієї з міських вулиць Сницарською [120]. Однак документи міського архіву переконують, що насправді йдеться про вулицю, при якій свого часу жив один з жовківських сницарів. Найстарші віднайдені в міських актах згадки про неї 1749, 1751 та 1764 рр. називають її не Сницарською, а Сницаревою [121]. Найпізнішим віднайденим є принагідний запис зі згадкою про неї 1777 р. з метричної книги місцевого парафіяльного костюлу [122].

Опрацьовані відомості до історії жовківського осередку декоративного різьблення мало відображають активність його майстрів поза межами міста, хоча дають ряд конкретних вказівок на досить широку географію інтересів місцевих майстрів. Один з таких прикладів стосується Загорівського монастиря поблизу Луцька, де працював сницар Іван Карпович із Жовкви, у самому місті, зрештою, не відзначений [123] – автор різьблення іконостасу тутешньої церкви (1722) [124] (НМЛ). Діяльність І. Карповича в Загорівському монастирі сприй-

мається важливим епізодом мистецьких взаємозв'язків жовківського осередку. Оскільки, як зазначалося, є підстави здогадуватися про можливі волинські інтереси Ю. Михаловича, зарисовується імовірність ширших контактів майстрів жовківського осередку на Волині. Цілком очевидно, що найважливішим свідченням поширення їхніх інтересів поза містом є насамперед мало досі осмислені під таким оглядом пам'ятки, фактично ще навіть не відкриті як важливий самостійний пласт традиції.

Поряд зі сницарями у Жовкві працювала також чимала група столярів. Уже сама їх кількість вказує на важливу роль столярства в тутешньому осередку. Вони відзначалися немалою організаційною активністю, свідченням чого стали численні регулярні надання та королівські підтвердження цехових документів столярів, об'єднаних від 1622 р. разом з ремісниками інших фахів [125]. Архівні матеріали жовківського походження дають нові докази усе ще недооціненого істотного внеску столярів до історії українського декоративного різьблення, оскільки вони нерідко також виконували роботи скульптурного характеру, втім – декоративне різьблення. Так, наприклад, зять Ю. Михаловича Андрій 1690 р. робив вівтар до костюлу святого Лазаря у Жовкві [126]. Очевидно, саме до такої продукції (стилістично, правда, молодшої, уже тільки XVIII ст.) належать два вівтарі, збережені в церкві святої великомучениці Параскеви в недалекому Крехові, безперечно, перенесені з одного з жовківських костюлів. Наступного року Андрій робив, зокрема, “італійські” рами [127], 1693 р. йому виплачено 600 золотих за “кукизівську роботу” [128], тобто, він теж працював над оздобленням тамтешнього палацу. 1704 р. у Жовкві йому платили за сім рам до картин замкової галереї [129], а також рисунків Христа, святих Роха і Францішка, виконаних “przez Waśka” [130], очевидно, – молодого Василя Петрановича. 1706 р. цехові столярі заскаржили його перед міським урядом, що він ігнорує цех, прикриваючись замковою протекцією [131]. У 1709–1710 рр. йому плачено за двері та меблі, 1711 р. повернуто “борг” за якусь давнішу роботу [132]. 1719 р. він вписаний у реєстрі повернутих грошей, взятих “на будівництво” ще за Яна III [133], очевидно, – на відбудову власного обійстя після пожежі міста 1691 р.

Ще перед Андрієм документи фіксують у Жовкві столяра Матвія. У 1686 та 1687 рр. він робив рами та підрамники, зокрема, – за розпорядженням львівського каноніка і маляра Еразма Вонсовського [134]. У 1693 р. Матвія “wespół z inną bracią” процесувався з бондарським і столярським цехом в справі певного боргу [135].

Майстром, зафіксованим на початку XVIII ст., виступає Григорій Охватович, знаний з матеріалів судового процесу 1709 р., які підказують у ньому автора різьбленого обрамлення ансамблю ікон церкви Різдва Богородиці в Завадові поблизу Яворова [136].

Серед погорільців 1690 р. королівську допомогу надано також Василеві “Iniemu” [137]. Не названий на і'мя син Маріанни та Петра Іневичів [138], безперечно, з тієї ж родини, як уже зазначалося з 1726 по 1730 р. вчився в А. Кулявського. Надалі в документах неодноразово фігурує столяр Іван Іневич. У 1736 р. він працював у Золочівському замку [139], через три роки отримав плату за роботи

в Жовківському замку [140], в 1745 р. – за виконані для нього рами [141], а в 1747 р. – за форми (лавки) [142]. 8 серпня 1739 р. він з дружиною Софією хрестив сина Івана, кумом був О. Кулявський [143]. 1745 р. він фігурує в податковому інвентарі міста [144], названий власником будинку на лівій стороні Краківського передмістя, також в інвентарі 1750 р. [145]. У 1742 р. він заскаржив якусь пані Германову, що сина, “będącego na ćwiczeniu w rzemieśle w aktora... odmowila i odprowila do innego miasta, w czym upraszał sądu że wyćwiczył сына zapozwanej dla swojej podpory w rzemieśle ile należy roboty zamkowej, który oszedł nie doterminowawszy”. Очевидно, втікач відійшов недалеко, бо суд зобов’язав матір повернути його упродовж півтора тижня [146]. У 1747 р. І. Іневич також був на роботі в Белзі [147]. Інвентар міста 1740 р. нотує будинок Олександра Іневича [148]. Працював для замку і столяр Іван Алтемисевич – 1747 р. робив столи та інші меблі [149]. У 1744 р. він разом з дружиною Марією хрестив сина Семена, через три роки – Йосифа, а 1749 р. – Юрія [150].

Перелік жовківських столярів поповнює також Григорій Сафатович. У 1730 р. його сват, добротвірський міщанин Петро Сторож оскаржив його сина, що той уже декілька років не живе зі своєю дружиною, а його донькою. Г. Сафатович зізнав, що сам “іездзіл до Kobyłowłok za Janów w Podole aby сына swego sprowadzić u iako mu się być obiecał tylko po skończoney robocie snycerskiej” [151]. Вказана місцевість – нині село південніше Теребовлі та Тернопільщині. Тому наведений документ пропонує досить несподіваний аспект географії професійних інтересів представників жовківського осередку, здатний вказати на достатньо. Показово, однак, що не названий на ім’я син Г. Сафатовича виконував саме сницарську роботу. У заповіті 1735 р. майстер зобов’язав сина Федора завершити не закінчене різьблення ікон, правдоподібно, для церкви Покладення пояса Богородиці в піджовківському селі Мацошині [152]. Ці нотатки – поряд з наведеними раднішими відомостями про Г. Охатовича – ще один важливий доказ не сприйнятої досі й недооціненої роботи столярів над ансамблями церковного різьблення, як і загалом їх внеску у розвиток відповідного напряму мистецької культури українських земель. Очевидно, такий внесок мав бути значно повнішим й малочисельність відповідних документальних матеріалів приховує один з важливих аспектів історії декоративного різьблення.

Писемні відомості про майстрів жовківського осередку українського декоративного різьблення, систематичне вивчення яких розпочала свого часу В. Свенціцька, доповнені численними новими фактами з-поза матеріалів міського архіву та відомостями про середовище столярів, які досі не потрапляли у поле зору дослідників у відповідному контексті, ілюструють досить широку картину функціонування жовківського осередку українського декоративного різьблення у задокументованому її аспекті. Водночас немала кількість збережених малярських ансамблів та поодиноких пам’яток, що вийшли з жовківського середовища чи, принаймні, досить переконливо можуть бути з ним співвіднесені, створюють необхідні об’єктивні передумови для майбутнього вивчення жовківського декоративного різьблення на рівні його автентичної спадщини.

У зіставленні з доступними нині відомостями про лише поодиноких митців з інших мистецьких осередків західноукраїнських земель [153] жовківське середовище майстрів українського декоративного різьблення другої половини XVII – середини XVIII ст. сприймається рідкісним явищем національної мистецької традиції, яке, за опрацьованими досі матеріалами, не має аналога на українському ґрунті [154]. Розвиток місцевого осередку не лише різьблення, а й краще знаного завдяки насамперед особі І. Рутковича [155] (його “славу”, а немалою мірою славу самої Жовкви як малярського середовища, визначили виняткові для тогочасної мистецької практики західноукраїнських земель частіші авторські підписи) малярства, обумовили мало дотепер опрацьовані ширші процеси в історичному перемишльсько-львівському регіоні. Піднесення в останніх десятиліттях XVII ст. Жовкви відбувалося на тлі очевидного занепаду львівського українського мистецького осередку [156] та активного розвитку менших середовищ з нечисленними майстрами. Жовква виступає однією з ланок цього процесу й засвідчує виняткове на опрацьованому досі західноукраїнському тлі піднесення місцевого середовища [157]. У такому зіставленні скромно засвідчений джерелами й майже не осмислений у його спадщині унікальний для регіону місцевий осередок українського різьблення виявляється одним з найяскравіших доказів цього виняткового становища професійного мистецького середовища міста в мистецькому процесі історичної перемишльсько-львівської традиції. Попереднє вивчення мережі осередків мистецького життя, які сприймаються тлом для Жовкви часів її найбільшого піднесення в останніх десятиліттях XVII – перших десятиліттях XVIII ст., переконує, що вона піднімалася над ними завдяки насамперед професійному вишколові зайнятих на місцевому ґрунті кадрів. І це засвідчують не тільки краще відомі досі зразки малярства, а й скромніше за його дотеперішнім “місцем в історії” декоративне різьблення, яке – поза одинокою давньою монографією царських врат пера М. Драгана – ніколи не привертало більшої уваги. Його жовківська спадщина не просто наочно показує високий професійний рівень поодиноких чинних у місті митців. За часів найактивнішого розвитку місцевого скульптурного осередку в перших десятиліттях XVIII ст. саме їм – на тлі фактичної відсутності відповідного напрямку власної української традиції у Львові – випало, як можна поки насамперед здогадуватися, задавати тон у сницарському аспекті мистецької культури регіону. Проте належне всебічне осмислення цієї сторони історії середовища та його внеску до національної мистецької традиції на актуальному етапі сприйняття, а навіть самого відкриття доробку його майстрів виявляється завданням поки навіть не найближчого майбутнього. Дотеперішні розмірковування з цього приводу обмежувалися насамперед документальними матеріалами, лише зрідка підкріплені зовсім побіжно сприйнятими поодинокими зразками спадщини майстрів жовківського осередку українського церковного різьблення. Самі поодинокі його об’єкти ніколи докладніше не розглядалися і не зіставлялися між собою, винятково принагідні й тому незмінно поверхові атрибуційні спроби не виходили поза “смакові” здогадки приписування окремих зразків поодиноким краще знаним за джерелами майстрам. Не випадає доводити, що повноцінні висновки про саму традицію можна зробити лише на підставі докладного вивчення

усієї повноти її доробку, ретельного всебічного аналізу поодиноких його позицій. Українське декоративне різьблення поки не дочекалося такої уваги як явище про поодинокі його об'єкти у відповідному контексті заводити розмову тим більше не доводиться. На актуальному етапі вивчення національної мистецької спадщини стосовно цього аспекту творчості жовківських майстрів необхідність такого підходу є очевидною. Проте він постає завданням, що збігом як об'єктивних, так і суб'єктивних обставин доведеться вирішувати в майбутньому і зовсім заново, від початку.

Посилання

1. Одиноке їх дослідження у широкому контексті національної мистецької традиції, завершене, правда, вже майже шість десятиліть тому, див.: Драган М. Українська декоративна різьба XVI–XVIII ст. – Київ, 1970. Хоча у заголовок винесено питання про розвиток різьблення від XVI ст., розмірковування автора над тогочасним матеріалом стосуються винятково орнаментативної ікони. Знанням йому зразкам різьблення у завершених царських вратах з Введенської церкви у Домажирі та Успенської церкви у Волі Добростанській (обоє – Національний музей у Львові імені [митрополита] Андрея Шептицького, далі – НМЛ) автор окремої уваги як самостійному явищу не приділив.
2. Про них та їх роль в еволюції української традиції декоративного різьблення див.: Александрович В. Скульптура // Історія українського мистецтва: У 5 т. – Київ, 2011. – Т. 3: Мистецтво другої половини XVI–XVIII століть. – С. 71–73.
3. Їх впровадження до наукового обігу розпочав: Крип'якевич І. З минулого міста Жовкви // Записки Чина святого Василя Великого (далі – ЗЧСВВ). – Жовква, 1935. – Т. 6, вип. 1–2. – С. 62. Найдокладніші відомості про представників осередку з міських актових книг у стислому викладі наведено: Свенціцька В. З нових архівних джерел про жовківську школу художників. III. Жовківські сницарі // Архіви України. – 1965. – № 5. – С. 69–72; Її ж. Словник жовківських майстрів живопису та різьби // Українське мистецтвознавство. – Київ, 1967. – Вип. 1. – С. 146–149.
4. Показово, що вона виявилася не лише у знаному зі своєї історично обумовленої проєвропейської спрямованості львівському осередку. Новіші відкриття засвідчують відповідну тенденцію і на Волині, де її побутування доводять пам'ятки з Володимира та околиць Каменя-Каширського: Александрович В. Фрагменти до історії українського декоративного різьблення Волині XVII–XVIII століть // Волинський музейний вісник. Науковий збірник. – Луцьк, 2010. – Вип. 2. – С. 122. Безперечно, йдеться про явище, притаманне усій національній традиції, оскільки новіші дослідження переконають в утвердженні відповідної тенденції й на київському ґрунті: Його ж. Скульптура... – С. 81–82.
5. Авторство доводять записи про видатки каси церковного братства на відновлення різьблення після його незначного пошкодження у 1630 р.: Александрович В. Моління-Деїсус (іконостас) Успенської церкви у Львові // Зубрицький

- Д. Хроніка Ставропігійського братства. – Львів, 2011. – С. 385. Вони однозначно стверджують лише закіпчення ще “свіжої” на час потрапляння блискавки до церкви поліхромії – немає ніяких підстав продовжувати вслід за новішою літературною традицією очевидно помилкове твердження про “пожежу” церкви не кажучи вже про “спалення” новопоставленого ансамблю ікон Сам майстер належав до родини різьбарів – його батько віднотований у місті від 1590 р. й помер між 1631 та 1636 рр.: там само. – С. 385, приміт. 106; Його ж. Скульптура... – С. 90. Пор.: Ejusd. Driar (Drier, Dryar, Dryarz) Staliślaw, Albert, Tomasz // Saur Allgemeines Künstlerlexikon. – München; Leipzig, 2001. – Bd. 29. – S. 441.
6. Таке датування ансамблю обґрунтовано: Александрович В. Іконостас П'ятницької церкви у Львові // Львів: історичні нариси. – Львів, 1996. – С. 103–144.
 7. Дружина Петра Александра Тарло, див.: Urzędnicy województwa lubelskiego XVI–XVIII wieku. Spisy / Opracowali Witold Klaczewski i Waclaw Urban. Pod redakcją Antoniego Gąsiorowskiego. – Kurnik, 1991. – S. 58. Мається на увазі Софія Дзялинська або Ядвіга Лянцкоронська: Dworaczek W. Genealgia. – Warszawa, 1958. – Tabl. 131.
 8. Łoziński W. Sztuka lwowska XVI i XVII wieku. Architektura i rzeźba. – Lwów, 1901. – S. 187.
 9. Александрович В. Нові відомості про малярський осередок в Риботичах // Народна творчість та етнографія. – 1992. – № 1. – С. 62; Tenże. Rybotycki ośrodek malarski w drugiej połowie XVII wieku // Polska-Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa. – Przemyśl, 1994. – Т. 2: Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym. – S. 347–348; Його ж. Архітектура, образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво // Історія української культури: У 5 т. – Київ, 2003. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – С. 855..
 10. Драган М. Українська декоративна різьба... – С. 52.
 11. Львівська національна наукова бібліотека України ім. Василя Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф. 3 (Бібліотека монастирів василіян). – Оп. 1. – Спр. 815. – Арк. 13 зв., 16, 16 зв., 21 зв. (тут єдиний раз наведено ім'я). Перелічені записи (без співвіднесення з конкретним об'єктом) до наукового обігу впровадив: Сидор О. Ф. Еволюція українського барокового іконостасу // Мистецькі студії. – Львів, 1991. – Ч. 1. – С. 30. Пор.: Александрович В.
 12. Таке міркування сприймається очевидним на тлі розбудованого середовища львівських українських малярів. Воно залишається докладніше не опрацьованим, проте ситуацію добре ілюструють опубліковані матеріали про майстрів початкової стадії творення нової малярської культури: Александрович В. Покоління творців львівської школи українського малярства XVII століття // Соціум: Альманах соціальної історії. – Київ, 2008. – Вип. 8. – С. 163–183.
 13. Репродукцію див.: Вистава археологічна польсько-руська у Львові 1885 р. – Львов, 1885. – Табл. VI.1.
 14. Про нього див.: Александрович В. Львівські контракти на малярські роботи кінця XVI–XVII століття // Україна модерна. – Львів, 2000. – № 4–5. – С.

- 362–363. Сам ансамбль не зберігся – нині від нього відомі лише одинока ікона з двома апостолами (у фотографії – ще одна аналогічна ікона апостолів) та два картуші з пророками (НМЛ). Див.: Горда-Цибко О. Іконостас каплиці Трьох святих при Успенській церкві у Львові (друкується).
15. Александрович В. Західноукраїнські малярі XVI століття. Шляхи розвитку професійного середовища (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 3). – Львів, 2000. – С. 151–186..
 16. Петрушевич А. С. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 г. – Львов, 1874. – С. 231. Останнім його віднотував: Голубець М. Буськ – Белз – Звенигород. – Львів, 1927. – С. 21. Підпис він подав у такій версії: “Року Божія АХМС (1645) Григорій маляръ сницеръ самъ”.
 17. Александрович В. Середовище українських малярів Перемишля у XVII столітті // Україна у Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Київ, 2002. – Вип. 2. – С. 252.
 18. Його ж. Архітектура... – С. 856.
 19. Його ж. Нові відомості... – С. 62; Tenże. Rybotycki ośrodek malarski... – S. 348–349.
 20. Головний архів давніх актів у Варшаві (далі – ГАДА). – Ф. 302 (Метричні книги римо-католицького обряду Львівської архидієцезії). – Сигн. 1002. – С. 28. До наукового обігу впроваджено: Александрович В. Моління-Деїсус... – С. 387.
 21. Александрович В. Невідомі джерельні матеріали до історії українського мистецького осередку в Сяноку у XVI–XVII ст. // Церковний календар 2000 рік. Видання Перемисько-Новосанчівської єпархії. – [Сянок, 1999]. – С. 137.
 22. Там само. – С. 137–138.
 23. Його ж. Малярський осередок у Бродах // Дзвін. – 1990. – № 3. – С. 117.
 24. Tenże. Rybotycki ośrodek malarski... – S. 347.
 25. Одиноким впровадженням досі до наукового обігу конкретним таким прикладом з XVIII ст. є навчання у чинного в Луцьку скульптора Яна Пашковського учня Андрія Верхнівського: Александрович В. Нові джерельні матеріали до мистецького життя Луцька в першій половині – середині XVIII століття // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XI Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 3–4 листопада 2004 року. – Луцьк, 2004. – С. 117. Пор.: Його ж. Фрагменти... – С. 122.
 26. На Волині як одинокий досі з усього століття під 1665 р. відзначений ковельський сницар Йосип Яхимович: Александрович В. С. Архітектура... – С. 855. Огляд відомостей про професійне середовище майстрів Волині, серед яких, поза цим одиноким прикладом, правда, переважають свідчення джерел уже наступного століття, див.: Його ж. Фрагменти... – С. 120–126.
 27. Поміж ними винятковим є повідомлення про приїзд до Москви з Києва декількох різьбарів. Це насамперед відправлений за царським указом печерський старець Антоній Рщевський, померлий у 1653 р. Його наступником став старець Северіан Зінов’єв з помічником Прокопієм Остаповим (імена та прізвища московське джерело, природно, русифікує): Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань,

1914. – Т. 1. – С. 252. Наведений переказ пропонує одиноким розшукане досі джерельне підтвердження побутування декоративного різьблення у київському середовищі. Причому, виявляється немала активність на відповідному напрямі митецького осередку Печерського монастиря, де, як дає підстави здогадуватися наведений московський переказ, на середину століття так само вже мала функціонувати власна група майстрів відповідного фаху. Для Києва ці відомості вдається доповнити лише згадкою 1657 р. про сницарів в об'єднаному київському цеху бондарів та ремісників інших спеціальностей: Яковенко Н. М. Новий документ до історії київських ремісничих цехів початку XVII ст. // Архіви України. – 1989. – № 5. – С. 69. Водночас свідчення московських джерел виявляються також винятковою вказівкою, здатною істотно розширити уявлення про місце “нового” напряму професійної активності у мистецькій культурі усіх українських земель. До того ж, це ще й унікальний, практично не зауважений приклад внеску українських кадрів в утвердження відповідного напряму мистецької культури Московської держави (як і один з ранніх задокументованих прикладів використання українських мистецьких кадрів на московську потребу). Окремо варто згадати також про декількох сницарів, зафіксованих перед кінцем століття на українському Лівобережжі: Александрович В. С. Архітектура... – С. 860, 861.

28. Як окреме явище в історії українського мистецтва середовище, виходячи насамперед з корпусу віднесених до Жовкви пам'яток, відкрив: Драган М. Українська декоративна різьба... – С. 98, 111, 115 (текст книги завершено 1952 р.). Поодинокі факти діяльності жовківських майстрів до наукового обігу впровадив: Mańkowski T. Mecenat Jana III w Żółkwi // Prace Komisji historii sztuki. – Kraków, 1948. – Т. 9. – S. 141–142, 143 (правда, він безпідставно ідентифікував нотованого в замкових документах сницаря “Jerzego” з мало за його часів знаним малярем Юрієм Шимоновичем-старшим). Окремі такі матеріали навів також: Gębarowicz M. Szkice z historii sztuki XVII wieku. – Toruń, 1966. – S. 265. Див. також: Свенціцька В. Іван Руткович і становлення реалізму в українському малярстві XVII ст. – Київ, 1966. – С. 64–65. Найдокладніші відомості про представників осередку з міських актових книг у стислому викладі наведено: Її ж. З нових архівних джерел... – С. 69–72; Її ж. Словник... – С. 146–149.
29. Александрович В. Нововіднайдені джерельні матеріали до історії українського дерев'яного церковного будівництва другої половини XVII століття // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 2005. – Т. 249: Праці Комісії архітектури та містобудування. – С. 553. Вперше запис частково використала: Свенціцька В. Іван Руткович... – С. 120, приміт. 84.
30. Свенціцька В. Іван Руткович... – С. 120, приміт. 84.
31. Національний архів Республіки Білорусь, (надалі – НА Білорусі), ф. 694, оп. 2, спр. 2861, с. 12; спр. 9614, арк. 38, 38 зв.; спр. 9615, арк. 43 зв., 62 зв., 139 зв., 161. Датування яворівського палацу досі не з'ясоване, відзначено лише його спорудження до 1661 р: Gębarowicz M. Szkice z historii sztuki XVII wieku. – Toruń, 1966. – S. 246. Частково збережені архівні матеріали яворівської резиденції у вигляді тижневих видатків на будівництво вказують на

- його ведення від 1668 р.: НА Білорусі. – Ф. 694. – Оп. 8. – Спр. 9614.
32. Наукова бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка – Відділ рідкісної книги імені Ф. П. Максименка (надалі – НБ ЛНУ РК). – Сигн. 601 III. – С. 346–347. До наукового обігу впроваджено: Крип’якевич І. З минулого... – С. 62.
 33. Александрович В. “Святий Феодосій Печерський” Івана Рутковича – депозит у збірці Музею сакрального мистецтва Львівської духовної семінарії Святого Духа. Унікальний фрагмент ансамблю зі спадщини жовківського мистецького осередку кінця XVII століття // Українська Греко-Католицька Церква і релігійне мистецтво (історичний досвід та проблеми сучасності). Науковий збірник. – Львів; Рудно, 2005. – Вип. 3: Матеріали III Міжнародної наукової конференції, м. Львів–Рудно, 25–26 травня 2005 р. – С. 125, приміт. 46.
 34. НА Білорусі. – Ф. 694. – Оп. 7. – Спр. 282. – Арк. 91, 160 зв. До наукового обігу впроваджено: Aleksandrowycz W. Andrzej Stech malarzem króla Jana III Sobieskiego // Barok. – 1997. – Nr 2(8). – S. 51.
 35. НА Білорусі. – Ф. 694. – Оп. 7. – Спр. 282. – Арк. 109, 170.
 36. Йдеться, можливо, про перемальовані 1866 р. портрети Станіслава і Регіни Жулкевських (Краків, приватна збірка). Репродукції див.: Odsiecz wiedeńska 1683. Wystawa jubileuszowa w Zamku Królewskim na Wawelu w trzechsetlecie bitwy. Tło historyczne i materiały źródłowe. – Kraków, 1990. – Т. 1. – П. 64, 65.
 37. Державний історичний архів Литви (надалі – ДІА Литви). – Ф. 1280. – Оп. 1. – Спр. 705. – С. 19 3зв; Спр. 707. – С. 144; ГАДА. – Ф. 327. – Сигн. 402. – С. 59.
 38. ГАДА. – Ф. 354. – Відд. 8. – Сигн. 212. – С. 134; НА Білорусі. – Ф. 694. – Оп. 2. – Спр. 282. – С. 170; Спр. 2499. – С. 48; Оп. 3. – Спр. 3453. – Арк. 255; Оп. 7. – Спр. 282. – Арк. 91 зв., 160 зв.; ДІА Литви. – Ф. 1280. – Оп. 1. – Спр. 705. – Арк. 193; Спр. 707. – Арк. 144.
 39. НА Білорусі. – Ф. 694. – Оп. 2. – Спр. 2861. – С. 123.
 40. Там само. – Спр. 2463. – Арк. 206, 429 зв.
 41. Там само. – Арк. 283 зв.
 42. ДІА Литви. – Ф. 1280. – Оп. 1. – Спр. 703, арк. 137, 138.
 43. НА Білорусі. – Ф. 694. – Оп. 2. – Спр. 2499. – С. 57.
 44. Gebarowicz M. Szkice... – S. 236, 237, 238.
 45. ДІА Литви. – Ф. 459. – Оп. 1. – Спр. 2793. – Арк. 33 зв. У першому з них згодом можна вбачати уже знаного нам М. Щупаковича.
 46. ГАДА. – Ф. 354. – Відд. 5. – Сигн. 18065.
 47. Osiński A. Zamek w Żółkwi. – Lwów, 1933. – S. 22, 104–105.
 48. Свенціцька В. Словник... – С. 148.
 49. Крип’якевич І. З минулого... – С. 62. Пор.: Свенціцька В. Словник... – С. 148.
 50. ГАДА. – Ф. 427 (Архів Олександра Чоловського). – Сигн. 397. – С. 18.
 51. З таких нині вдається вказати прибулого з Варшави й осілого у Львові М. Щупаковича, нотованого львівськими джерелами 1679–1712 рр., безперечно, ідентичного з львівським сницарем Міхалом, який 1693 р. різьбив попітр для жовківської замкової бібліотеки: Mańkowski T. Mecenat... – S. 143. Пор.:

- НА Білорусі. – Ф. 694. – Оп. 2. – Спр. 2481. – Арк. 25; Спр. 1505. – Арк. 18; спр. 9995. – Арк. 97 зв.; Оп. 3. – Спр. 3453. – Арк. 741. Про нього див.: Александрович В. С. Архітектура... – С. 866. Докладніші відомості про митця, постать якого виявляється єдиною встановленою досі поєднуючою ланкою між львівськими майстрами другої половини XVII та практично невідомим досі середовищем скульпторів першої третини XVIII ст. див.: Його ж. Львівське середовище скульпторів європейської традиції у першій половині XVIII століття (друкується). Безперечно, лише коротким епізодом було перебування у місті прибулого з Данціга (польськ.: Гданьск) для встановлення виготовлених там надгробків у місцевих парафіяльному та домініканському костьолах визначного німецького скульптора Андреаса Шлютера: Mańkowski T. Mecenat... – S. 142.
52. ГАДА. – Ф. 427. – Сигн. 397. – С. 18.
 53. Лазорак Б. Інституційне оформлення церковного братства Різдва Христового в Жовкві (XVII–XVIII ст.) // Жовква крізь століття. – Жовква, 2010. – Вип. 1: Матеріали наукової конференції, присвяченої 15-й річниці утворення ДІАЗу в Жовкві 22–24 квітня 2010 року. – С. 121.
 54. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ). – Ф. 197 (Львівський римо-католицький митрополичий капітул). – Оп. 2. – Спр. 1264. – Арк. 41 зв. (книга викрадена з архіву разом з усім комплексом метричних книг львівського кафедрального костюлу).
 55. Таку дату підказує найдавніша згадка про нього як одруженого з сестрою знаного львівського маляра першої половини – середини XVII ст. Івана Корунки: Александрович В. Майстер Юрій Шимонович-старший // Образотворче мистецтво. – 1990. – № 1. – С. 17; Ejusd. Nowe materiały do biografii i twórczości Jerzego Szymonowicza starszego oraz Jerzego Eleutera Szymonowicza Siemiginowskiego // Folia Historiae Artium. – Kraków, 1991. – Т. 27. – S. 113; Его же. Отец и сын Шимоновичи в истории западноукраинской живописи второй половины XVII в. // Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник 1991. – Москва, 1997. – С. 206.
 56. Найдокладніші відомості про цих митців див.: Александрович В. Жовківський осередок майстрів українського малярства та різьблення: початки традиції // Жовква... – С. 375–385.
 57. Це насамперед фрагменти, збережені у Вознесенській церкві у Волиці Деревлянській та церкві Собору архангела Михаїла у Волі Висоцькій. Репродукцію першого з них див.: Александрович В. Іван Руткович і жовківський малярський осередок кінця XVII століття // Пам'ятки України: історія та культура. – 2004. – Ч. 1. – С. 92. Фрагменти різьблення обох ансамблів див. також: Овсійчук В. А. Майстри українського барокко. Жовківський художній осередок. – Київ, 1991. – С. 138–176, 182–193.
 58. Репродуковані: Скоп-Друзюк Г., Скоп П. Іконостас XVI–XVIII століття із села Старої Скваряви. – Львів, 2009. – С. 89.
 59. Репродукції див.: Скоп-Друзюк Г., Скоп П. Іконостас... – С. 97, 104, 112, 113.

60. Авторські підписи з датами репродуковано: Скоп-Друзюк Г., Скоп П. Іконостас... – С. 19, 115.
61. Окремі фрагменти різьблення з цього ансамблю репродуковано: Овсійчук В. А. Майстри... – С. 194, 198–199, 203, 204–205, 208–209, 216, 223, 225, 230.
62. Лазорак Б. Інституційне оформлення... – С. 120.
63. Там само. – С. 120, приміт. 17.
64. Висів в опочивальні короля, 1707 р. його забрав Олександр Меншиков: *Materiały źródłowe do dziejów kultury i sztuki XVI–XVIII w. / Zebrał u opracował Mieczysław Gębarowicz. – Wrocław etc., 1973. – S. 159.*
65. У літературі майстер досі відомий від 1703 р.: Свенціцька В. З нових архівних джерел... – С. 69; Її ж. Словник... – С. 147.
66. Mańkowski T. Mecenat... – S. 143. Автор подав нотатку, що 10 вересня зазначеного року “uczynił Samuel Piatyński, snycer żółkiewski,... z bractwem staurogigialnym lwowskim kontrakt na zł 800 na wystawienie w cerkwi św. Trójcy i monasteru św. Onufrego Deisusa”. В. Свенціцька спершу однозначно ототожнила майстра: Свенціцька В. З нових архівних джерел... – С. 69. Далі вона була обережнішою й, відзначивши відсутність такого прізвища в жовківських міських актах, висловила припущення: “Можливо, що тут слід мати на увазі С. Путятицького”. Див.: Її ж. Словник... – С. 148. У реєстрі жовківського міського братства 1710 р. його прізвище вписано у версії “Путятинский”: Лазорак Б. Інституційне оформлення... – С. 126.
67. Овсійчук В. А. Майстри... – С. 358.
68. Лазорак Б. Інституційне оформлення... – С. 122.
69. Там само. – С. 123. В. Свенціцька вказала на наявність його автографів у міських актових книгах 1707–1711 рр.: Свенціцька В. З нових архівних джерел... – С. 69. Згодом, відкликавшись до тих же джерел, вона вказала, що майстер був писарем упродовж цього ж часу: Її ж. Словник... – С. 147. Натомість у братських реєстрах, які опублікував Б. Лазорак, писарем він названий лише одиниць раз. Реєстри 1707, 1708 та 1710 рр. подають його рядовим братчиком (Лазорак Б. Інституційне оформлення... – С. 123, 124, 126), а в 1708 р. він фігурує як другий молодший брат (там само. – С. 125).
70. Крип’якевич І. З минулого... – С. 62.
71. ЦДІАЛ. – Ф. 52 (Магістрат міста Львова). – Оп. 2. – Спр. 414. – С. 673.
72. ГАДА. – Ф. 354. – Відд. 5. – Сигн. 5898. – С. 16.
73. НБ ЛНУ РК. – Сигн. 607 III. – С. 128 зв.–129. Документ використала В. Свенціцька, проте вона не вказала розташування будинку та сусіда: Свенціцька В. З нових архівних джерел... – С. 69; Її ж. Словник... – С. 149.
74. Крип’якевич І. З минулого... – С. 62.
75. НМЛ. – Сигн. Ркл 62 (F 45). – С. 26; Лазорак Б. Інституційне оформлення... – С. 120, приміт. 27.
76. НА Білорусі. – Ф. 694. – Оп. 4. – Спр. 1003. – С. 249.
77. Національний музей у Львові імені [митрополита] Андрея Шептицького. Відділ рукописів та стародруків (надалі – НМЛ). – Сигн. Ркк 128 (F 126). – Арк. 31 зв.

78. ЛНБ РК. – Ф. 14 (Бібліотека Антона Петрушевича). – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 23. У жовківських міських актах 1693 р. відзначено столяра Костянтина: НБ ЛНУ РК. – Сигн. 604 III. – Арк. 70 зв.
79. Gębarowicz M. Szkice... – S. 265; Її ж. Словник... – С. 145.
80. Виклад відомостей про нього див.: Свенціцька В. З нових архівних джерел... – С. 69–70; Її ж. Словник... – С. 148–149.
81. НБ ЛНУ РК. – Сигн. 607 III. – С. 176.
82. Свенціцька В. З нових архівних джерел... – С. 70
83. ГАДА. – Ф. 354. – Відд. 29. – Сигн. 326. – С. 20, 29.
84. НБ ЛНУ РК. – Сигн. 615 III. – Арк. 72 зв.
85. Там само. – Сигн. 616 III. – Арк. 30.
86. Там само. – Арк. 78.
87. Там само.
88. Там само. – Арк. 106 зв.
89. Свенціцька В. З нових архівних джерел... – С. 70; Її ж. Словник... – С. 149.
90. Osiński M. Zamek... – S. 131. Крім використаного тут реєстру, вдалося віднайти ще два невідомі досі списки реєстру похоронних видатків: ГАДА. – Ф. 354. – Відд. 29. – Сигн. 5. – С. 398; НА Білорусі. – Ф. 694. – Оп. 2. – Спр. 2533. – Арк. 1.
91. Osiński M. Zamek... – S. 131.
92. Свенціцька В. Словник... – С. 146. Це не єдиний такий випадок, зафіксований у Жовкві. 1723 р. столяр Криштоф заскаржив Станіслава Адамушка, який віддав на науку сина і не доплатив 12 злотих, а хлопець покинув майстра: НБ ЛНУ РК. – Сигн. 609 III. – Арк. 26зв.–27.
93. Свенціцька В. Словник... – С. 146.
94. Її ж. З нових архівних джерел... – С. 71.
95. НБ ЛНУ РК. – Сигн. 615 III. – Арк. 16, 23 зв., 107; Сигн. 617 III. – Арк.. 261 зв.
96. Там само. – Сигн. 616 III. – Арк. 87, 93 зв., 104; Сигн. 617 III. – Арк. 30, 151, 178, 190; Сигн. 618 III. – Арк. 80–80 зв.
97. ГАДА. – Ф. 354. – Відд. 29. – Сигн. 5. – С. 131 (1746); Сигн. 7. – С. 129 (1752). Пор.: Лазорак Б. Внутрішнє середовище церковного братства Різдва Христового у Жовкві та його правові взаємини з Василями в другій половині XVII–XVIII ст. (див. у цьому збірнику). Висловлюю щирю подяку Богданові Лазораку за можливість використати текст його статті перед публікацією.
98. ЦДІАЛ. – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 24зв. (1747), 32–33 (1748), 98 (1749).
99. Там само. – Ф. 302. – Сигн. 1578. – Арк. 58 (1728), 67 (1729), 96 (1731), 123 (1733), 141 (17), 231 (1741), 279 (1746).
100. Там само. – Ф. 354. – Відд. 29. – Сигн. 7. – С. 63.
101. Там само.
102. Свенціцька В. З нових архівних джерел... – С. 72.
103. НБ ЛНУ РК. – Сигн. 621 III. – Арк. 48.
104. Там само.
105. Там само.

106. Там само. – Арк. 46 зв.
107. Там само. – Арк. 47 зв.
108. НА Білорусі. – Ф. 694. – Оп. 4. – Спр. 995. – Арк. 42 зв.
109. Зберігся унікальний для середовища, як і загалом позальвівських теренів, її натрунний портрет 1770 р. (Львівський історичний музей): Український портрет XVI–XVIII століть / Автори-укладачі Галина Белікова, Лариса Членова. – Київ, 2005. – № 47. Перелік віднотованих джерелами західноукраїнських натрунних портретів відповідного часу з-поза Львова див.: Александрович В. Українське портретне малярство XVI–XVIII століть: наближення до історії // Український портрет... – С. 60.
110. НМЛ РК. – Сигн. Рк 799 (Q 74). – Арк. 79 зв.
111. Там само. – Арк. 13.
112. Свенціцька В. З нових архівних джерел... – С. 72. Пор.: Ї ж. Словник... – С. 147.
113. НБ ЛНУ РК. – Сигн. 619 III. – Арк. 159.
114. Там само. – Сигн. 621 III. – Арк. 37 зв.
115. Там само. – Арк. 51–54 зв.
116. Лазорак Б. Внутрішнє середовище...
117. НБ ЛНУ РК. – Сигн. 621 III. – Арк. 84 зв.
118. Там само. Вдова вийшла заміж вдруге, й за другим чоловіком була Стояновичевою. Її заповіт датовано 15 травня 1787 р.: там само. – Сигн. 621 III. – Арк. 12 зв.
119. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – ф. 258 (Духовний собор Почаївської лаври). – Оп. 3. – Спр. 1194. – Арк. 6.
120. Драган М. Українська декоративна різьба... – С. 111. Автор навіть припускав, о саме тут мали зосереджуватися їх майстерні.
121. НБ ЛНУ РК. – Сигн. 617 III. – Арк. 159 зв.; Сигн. 618 III. – Арк. 1; Сигн. 620 III. – Арк. 69.
122. ГАДА. – Ф. 302. – Сигн. 1579. – С. 130.
123. Єдиним вірогідним слідом його активності у Жовкві нині може сприйматися стилістично близьке до його загорівських робіт різьблене обрамлення напрестольного вівтарика у церкві Собору архангела Михаїла у Волі-Висоцькій поблизу Жовкви. Репродукцію див.: Жовква: фотоальбом-путівник. – Львів, 2003. – С. 94. Своєрідні, не знані за іншими зразками спадщини жовківського кола форми декоративного обрамлення центрального образу та крил досить близькі до збережених фрагментів різьблення – царських врат та обрамлень пророків (НМЛ, Луцьк, Волинський краєзнавчий музей) – задокументованого різьбленого обрамлення жовківського майстра для ансамблю ікон загорівської монастирської церкви (див. далі). Ікони пророків у характерному для почерку майстра різьбленому обрамленні репродуковано: Павличко Я. Ікони цокольного та пророчого рядів Загорівського іконостасу Йова Кондзелевича // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XIV міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 2930 жовтня 2007 року. Луцьк, 2007. Іл. 49.
124. Возницький Б. Творчість українського художника Іова Кондзелевича // Львів-

- ська картинна галерея (виставки, знахідки, дослідження). – Львів, 1967. – С. 47. Авторство підтверджує також вказівка з упису митця в монастирському пом'янику: Александрович В. “Легенда Йова Кондзелевича”. Вступ до студій над творчістю майстра на Волині // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Доповіді та повідомлення IV наукової конференції м. Луцьк, 17–18 грудня 1997 року. – Луцьк, 1997. – С. 16; його ж. Архітектура... – С. 856.
125. Добірку копій таких документів з XVII ст. королів Владислава IV, Яна Казимира та Яна III див.: ГАДА. – Ф. 327. – Сигн. 396. – С. 51–63. Пор.: Крип'якевич І. З минулого... – С. 52. Як цікавий епізод своєрідної місцевої ситуації заслугоує відзначення пункт найстаршого “листа” 1622 р., згідно з яким до цеху “mają być prujmowani bracia nie tylko Rzymskiego kościoła katolickiego, ale u Greckiej religii”: там само. – С. 53. Він, безперечно, відображає ту традицію толеранції щодо українців, якої дотримувався засновник міста: там само. – С. 56–57.
 126. ГАДА. – Ф. 327. – Сигн. 402. – С. 33; ДІА Литви. – Ф. 1280. – Оп. 1. – Спр. 709. – С. 61.
 127. НА Білорусі. – Ф. 694. – Оп. 3. – Спр. 3453. – Арк. 255.
 128. ДІА Литви. – Ф. 1280. – Оп. 1. – Спр. 709. – С. 61.
 129. НА Білорусі. – Ф. 694. – Оп. 3. – Спр. 2518. – С. 537, 575, 658, 716, 724, 743; Спр. 3454. – Арк. 55 зв., 56.
 130. Там само. – Спр. 3454. – Арк. 43 зв.
 131. ГАДА. – Ф. 354. – Відд. 39. – Сигн. 323 (без пагінації); НБ ЛНУ РК. – Сигн. 606 III – Арк. 45; НА Білорусі. – Ф. 694. – Оп. 3. – Спр. 2466. – С. 57; Спр. 2518. – С. 537; Спр. 3453. – С. 24.
 132. НА Білорусі. – Ф. 694. – Оп. 2. – Спр. 2520. – Арк. 1935зв., 1937, 1939, 1940.
 133. Там само. – С. 2888.
 134. Там само. – Спр. 8082. – Арк. 15зв., 16.
 135. НБ ЛНУ РК. – Сигн. 604 III. – Арк. 7.
 136. Gębarowicz M. Szkice... – S. 265.
 137. ГАДА. – Ф. 327. – Сигн. 400. – С. 20.
 138. Петро Іневич фігурує в податковому реєстрі Жовкви 1745 р.: НА Білорусі. – Ф. 694. – Оп. 2. – Спр. 2205. – Арк. 22.
 139. НА Білорусі. – Ф. 694. – Оп. 2. – Спр. 2867. – С. 458.
 140. Там само. – Спр. 2527. – Арк. 2415.
 141. Там само. – Арк. 3282зв.
 142. Там само. – Спр. 2533. – Арк. 102зв.
 143. Лазорак Б. Внутрішнє середовище...
 144. НА Білорусі. – Ф. 694. – Оп. 2. – Спр. 2205. – Арк. 22.
 145. ГАДА. – Ф. 354. – Відд. 25. – Сигн. 4698. – С. 37.
 146. НБ ЛНУ РК. – Сигн. 616 III. – Арк. 110.
 147. Там само. – Сигн. 617 III. – Арк. 76.
 148. НА Білорусі. – Ф. 694. – Оп. 2. – Спр. 2205. – Арк. 15 зв.
 149. Там само. – Спр. 2533. – Арк. 103.

150. Лазорак Б. Внутрішнє середовище...
151. НБ ЛНУ РК. – Сигн. 617 III. – Арк. 13.
152. Свенціцька В. З нових архівних джерел... – С. 71. Від 1712 р. Григорій Сафатович постійно присутній у реєстрах міського братства, причому фігурує ще й у 1743 р.: НМЛ РК. – Сигн. 128. – Арк. 22, 40. Публікацію відповідних записів див.: Лазорак Б. Внутрішнє середовище... Чи стосуються ці відомості однієї особи – не відомо. Наведений заповіт 1735 р., радше, мав би заперечити таку можливість. Декілька записів зі згадками про Г. Сафатовича зафіксовано також в міських актових книгах: НБ ЛНУ РК. – Сигн. 607 III. – Арк. 132 (1710), 419 (1713); Сигн. 608 III. – Арк. 58 зв. (1717).
153. Широку мережу осередків українського декоративного різьблення за відомостями про поодиноких майстрів вперше показано: Александрович В. Скульптура. – С. 379–386.
154. Короткий огляд місцевого осередку декоративного різьблення див.: Александрович В. С. Архітектура... – С. 856, 858. Пор.: Його ж. Скульптура. – С. 380–383.
155. Новіший короткий огляд його спадщини з відмежуванням від численних безпідставних атрибуцій, які перетворюють майстра на взірцевий приклад “збірного поняття”, див.: Александрович В. Іван Руткович... – С. 90–101. Пор.: Зілінко Р. До питання атрибуції та датування творів Івана Рутковича та його оточення // Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. – Львів, 2005. – № 5(10). – С. 79–101.
156. Мистецьке життя Львова другої половини століття залишається невивченим й уявлення про нього мало виходять поза фактичні відомості, зібрані ще в першій половині XX ст. Їх підсумок свого часу підвів: Овсійчук В. Мистецьке життя Львова в другій половині XVII ст. // Львівська картинна галерея: виставки, знахідки, дослідження. – Львів, 1967. – С. 26–41. Найкрасномовнішим свідченням того, наскільки попередніми й обмеженими виявляються доступні на той час відомості, може бути новіша публікація архівних матеріалів про тодішніх львівських малярів вірменського походження: Александрович В. Епілог львівського середовища малярів вірменського походження: майстри середини XVII – першої третини XVIII ст. // Україна в минулому. – Київ; Львів, 1996. – Вип. 8. – С. 136–150.
157. Втім, актуальний усе ще достатньо попередній стан сприйняття мистецького життя західноукраїнського регіону, у контексті якого досі постає випадковим збігом обставин краще знане одиноке жовківське середовище, природно, поки не дає змоги належно сприйняти й зрозуміти її на її власному історичному тлі. Однією з очевидних несподіванок епохи виглядає не так давно відкритий за матеріалами про професійне середовище майстрів перемишльський малярський осередок останніх десятиліть XVII ст.: Александрович В. Середовище українських малярів Перемишля... – С. 244–247.

Ірина ГАХ

*канд. мистецтвознавства, науковий працівник
Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького*

СТРІЛЕЦЬКА АНТОЛОГІЯ У ТВОРЧОСТІ ЮЛІАНА БУЦМАНЮКА

Діяльність Українського Січового Стрільцтва, зокрема, мистецька спадщина «Пресової Кватири», одна із яскравих сторінок національної образотворчості першої половини ХХ ст. – кривавого та трагічного, але – водночас – яскравого та героїчного минулого нашого народу. Живопис, графіка, світлина, пісні та вірші, створені усусівцями: молодими художниками, поетами, композиторами правдиво відобразили часи, коли велика віра у майбутнє Української державності була головною рушійною силою у складний період боротьби за незалежність України 1920-х рр. – визвольних змагань.

Ключові слова: *Українські Січові Стрільці, документально-історичні листівки, Український легіон, виставкова діяльність, експозиція.*

В історію українського мистецтва ім'я Юліана Буцманюка повернено в роки Незалежності. У радянські часи про Буцманюка – яскравого талановитого художника, великого патріота, неординарну особистість, який прожив яскраве, наповнене подіями життя, піднесене хвилями національно-культурного відродження України першої половини ХХ ст., жодним словом не згадувалось у мистецтвознавчій літературі. Цільово замовчувалося і авторство стінопису церкви оо. Василіян у місті Жовкві, хоча місцеві мешканці розповідали про масові екскурсійні тури, зокрема студентів мистецьких закладів Москви та Ленінграду (зараз – Петербург), яким демонстрували високопрофесійний стінопис, як приклад творення “модерного” монументального живопису.

Незважаючи на життєві обставини, які неодноразово ставали на шляху мистецьких пошуків (Перша та Друга світові війни, суспільно-політична ситуація на Галичині 1920-30-х рр. та ін.) Ю. Буцманюк створив власний “мистецький світ”, залишивши на Галичині вартісний високохудожній спадок. Імпульсивний, відвертий характер Буцманюка-громадянина впевнено із повною віддачею проявив себе в суспільно-політичному житті Галичини: активна участь у Визвольних змаганнях, співпраця із “Пресовою Кватирою”, авторські фоторепортажі із бойових дій, створення цілої галереї документально-історичних листівок, що стали вагомим доповненням унікального патріотично-культурного явища – документально-ілюстративної діяльності Українського Січового Стрільцтва.

Із початком функціонування молодіжних організацій, національно настроєне молоде українське стрілецьтво, об'єднане ідейно-патріотичними переконання-

ми, було не тільки воєнізованим угрупованням – його важливим чинником була ідейно-культурна, духовна діяльність. Завдяки інтенсивній роботі “Пресової Квартири”, довкола якої гуртувалася передова творча молодь, маємо документальні, образотворчі (живопис, рисунок, світлини), літературні, публіцистичні, пісенні твори, що достаменно розповідають про події 1914–1920-х рр. В них правдиво глибоко-емоційно передано складні часи, пережиті Українськими Січовими Стрільцями у період Першої Світової війни та Визвольних змагань. Подібні документально-образотворчі пам’ятки експонувалися на мистецьких виставках, які викликали жвавий інтерес і пропагували вагому ідею національно патріотичного виховання.

Під час Першої світової війни – 1916 року у Відні в дерев’яному павільйоні виготовленому в “гуцульському стилі” за ініціативою професора, члена та скарбника Центральної управи Українських Січових Стрільців, Івана Боберського (1873–1947) відбулася виставка присвячена “Ukrainische Legion” (Українському легіону), на якій глядачеві було запропоновано репортерсько-документальні матеріали про діяльність Легіону 1914–1916 рр. Протягом всього часу експонування виставки професор Боберський був “екскурсоводом” по експозиції та з великим інтузіазмом розповідав про діяльність “Українського Легіону”, про військово-політичні події, що відбувалися у тому часі. [4, ст. 4]

Після віденського успіху та підвищеного інтересу громадськості до цієї теми, Іван Боберський зиніціював виставку УСС-ів 1918 р. в Національному музеї у Львові, але ця мистецька акція відбулася у більш ширшому художньо-експозиційному форматі. Перша виставка Українського Січового Стрілецтва (саме таку назву отримала експозиція в Національному музеї), відбулася в 01.09 – 01.11 1918 року. Ця знакова і вагома подія у національно-культурному житті галичан представила історико-документальний матеріал щодо діяльності УСС-ів із початком Першої світової війни. Особливо знаменною подією була ще й тому, що у ній брали участь безпосередні учасники визвольних змагань – художники, у творчість яких назавжди закарбувалися моменти, пережиті у страшні часи, окроплені кров’ю кращих синів нації.

Важливе місце на виставці займали світлини, які представляли повсякденне життя Січового Стрілецтва 1911–1914 рр., портрети учасників руху. Окремо було виділені батальні фото із конкретних бойових дій у Карпатах 1914 р., бої над Дністром 1915 р., Золотою Липою та Диких Ланах 1916 р., під Конюхами 1917 р. та багато ін. Фото-експозиція знайомила глядача із провідними усусівцями-жінками: О. Степанівною, С. Галечківною, Г. Дмитреківною та ін. Важливим доповненням виставки були стрілецькі друковані матеріали до часописів: “Самоохотник”, “Бомба”, “Самопал”, “Червона калина” та ін. Галерея портретів та живописних творів відомих художників-усусівців Івана Іванця, Осипа Куриласа, Юрія Назарука та ін. були образотворчим доповненням документального розділу експозиції.

Справжньою окрасою виставки був розкішний гаптований золотом прапор Стрілецтва із зображенням св. Михаїла (автор проекту І. Іванець), освячений 1917 року митрополитом Андреем.

По закінченні експозиції основна частина робіт залишилась у фондовій збірці Національного музею. Важливим, надзвичайно цінним експонатом (втраченим для сучасників) був зошит відгуків – “Записник” – із нотатками-споминами відвідувачів виставки УСС-ів, про який згадував І. Боберський у листі до І.Свенціцького (про долю цього експоната після виставки 1918 р. нам нічого невідомо). [5, арк. 1] У „Записнику” під час експонування виставки професор Боберський занотовував свої враження щодо підготовки та проведення виставки, перелік експонатів, а головне в ньому, уже під час демонстрування експозиції “...гості записували свої замітки і оцінки...” [Там само]

Перша виставка Українських Січових Стрільців мала великий суспільно-політичний резонанс в українській громаді: про неї згадували в пресі, реклама у вигляді запрошень друкувалась в україномовних виданнях; про неї писали відомі критики мистецтва: “Без сумніву позамистецькі тенденції присвячували такій імпрезі... “Пресові Кватири” УСС, улаштованій зразу у Відні, а в вересні 1918 р. перенесеній до саль Національного музею у Львові. А всеж-таки виставка, якої завданням було утривалити стрілецьку славу, дозволила галицькій публіці познайомитися з тією “артистичною горсткою”, що то серед воєнної завірюхи, пробували хочби контрабандою актуалізувати свої мистецькі інтереси. Буцманюк, Гец, Іванець, Курилас і Назарак запродукували тут свою воєнщину”. [3, с. 3-4] Експонати виставки, фактичний матеріал, твори образотворчого мистецтва в повному обсязі пропонували глядачеві “воскресли традиції українського війська”, жах пережитий українською елітою у нерівній але знаковій визвольній боротьбі.

Особливо репрезентативно на експозиції виглядала галерея портретів визначних діячів стрілецького руху, виконаних художниками, які були безпосередніми учасниками визвольних змагань і у період військових дій працювали репортерами-документалістами: О. Курилас, Ю. Буцманюк, І. Іванець. Портретовані – відомі в історії визвольних змагань особистості: отамани М. Тарнавський, Д. Вітовський, Р. Дашкевич та ін.

Не менш вагоме місце на виставці займали батальні сцени Л. Перфецького та І. Іванця. Доповнювали образ життя усусівців емоційні, сповнені власних переживань, малюнки Л. Геца – творця славного альбому “Українські Січові Стрільці”. Жанрово-карикатурними ілюстраціями було представлено життя військових О. Сорохтеєм та В. Гаврилкою, поштовими листівками Ю. Буцманюка. Виставка різносторонньо, максимально правдиво демонструвала творче переосмислення художниками-усусівцями трагедій війни, відображала страшні військові події, констатувала перемоги. У представленому матеріалі виділялася тема глибокого болю втрачених шляхетних надій: портрети, батальні сцени, фото-матеріали правдиво віддзеркалювали документально-мистецькі здобутки короткого героїчного буття Українських Січових Стрільців.

Через шістнадцять років, наприкінці 1934 року в Національному музеї у Львові відбулася друга велика виставка під назвою: “УСС 1914-1934 рр.”, яка присвячувалася 20-ій річниці створення Українських Січових Стрільців. У трьох залах музею та сходовій клітці було розміщено 348 експонатів вперелік яких

входили – олійний живопис: портрети, батальні сцени; велика кількість свілин; особисті речі січовиків: одяг, зброя, бойові відзнаки. Це була велика, змістовно скомпонована експозиція слави Українського Січового Стрілецтва, що стало демонстрацією “... окремого оригінального царства української культури, творене елітою нашої молоді...” [6, с. 4]

Після закінчення експозиційного терміну в Національному музеї 305 предметів, де 2/3 належало до фондів музейних збірок (із попередньої виставки 1918 р.) і, в перспективному баченні дирекції “...має бути улажена постійна виставка мистецьких і річевих пам’яток цієї доби галицько-українського життя в одній із саль старого будинку”.[8, с. 15] Та у зв’язку із підвищеним інтересом до пропонованого змістовно-інформаційного та вартісного історико-мистецького матеріалу історії українського війська, було прийнято рішення влаштувати „пересувну” виставку галицькими містами. Задумкою організаторів мистецької акції було: на пропонованому матеріалі найбільш правдиво розповісти про події 1914-1920 рр. Виставка мала мати популяризаційний та виховний характер, а відповідальну місію її супроводу взяв на себе Іван Іванець.

Весною 1935 року виставка УСС-ів розпочала ходу по містах Галичини – першою інстанцією був Станіслав (Івано-Франківськ). Вже в квітні цього ж року виставка переїхала до Коломиї, де організаційний комітет постановив, що: “... ціллю вистави є [...] проведення систематичої праці по збиранню пам’яток до історії визвольної боротьби” [1, ар. 2]. У Тернополі, де Стрілецька виставка відбувалася у травні 1936 року, експозиція отримала схвальні відгуки: “...вистава мала дуже гарний моральний успіх. Іро (більшість І.Г.) відвідувачів, то селяни з ріжних повітів Поділля, а найбільше із сіл Соложених над Стрипою, де відбувалися найбільші бої УСС. Досі себто за 8 днів звиділо Виставу 1160 осіб.” (з листа до І. Свенціцького 25.05.1936). [1, арк. 4]. Після закриття експозиції організатори тернопільської виставки до фондів Національного музею передали скриню, яка була різблена артистом-січовиком Миколою Цимбрилою і до передачі в фонди музею довгий час зберігалася у родині Кошового УСС-івця Никифора Гірняка (доля цього експонату невідома).

На сьогоднішній день історики та документалісти присвятили достатню кількість публікацій щодо висвітлення подій 1914-1920 рр. Мистецький альбом “УСС – Українські Січові Стрільці у боях та міжчассі” (Львів–Київ, 2007) став “першою ластівкою” оприлюднення мистецької спадщини УСС-ів. Як героїчне надбання культурної спадщини перших десятиліть ХХ ст. було подано діяльність „Пресової Кватири”, а творчість визначних художників Осипа Куриласа, Івана Іванця, Лева Геца, Юліана Бучманюка, Осипа-Романа Сорохтея та ін., які зма лювали історію Стрілецтва, увійшли в скарбницю національної образотворчості.

Творчість художників-усувівців залишилася болісними, глибоко-емоційними “окриками” зраних душ молоді кагорти митців, яким доля призначила випробування на мужність, велику пошану до рідного краю, глибокі патріотичні переконання. Саме ця тема стала основою художніх творів, присвячених героїчній боротьбі Українських Січових Стрільців.

Юліан Буцманюк був не тільки активним учасником бойових дій, які відбувалися на Галичині із початком Першої світової війни. Патріотичні переконання та громадський обов'язок спонукали його вступити до легіону Українських січових стрільців (УСС): "...я приліг серцем і душею до січового руху, пристав до товариства "Січові Стрільці", взяв участь у величавому здвизі січовиків і соколів 28 червня 1914 р. у Львові у відділі кінноти". [2, с. 15]. На заклик Головної Української Ради про створення національного війська одною з перших відгукнулася січова молодь: "Я працював як маляр світлинець і репортер Бойової Управи. Вже в грудні 1914 р. появились в часописах мої світлини з фронту в Бескиді, а в січні 1915 р. вийшла серія моїх стрілецьких карточок" [2, с. 17]. Творча енергія художника, яку у воєнні роки він не мав змоги реалізувати на повну силу, проявилась у серії світлин, надрукованих в українській пресі за кордоном, на яких відображено жахливі фронтові події.

Паралельно із інтенсивною репортерсько-фотографічною діяльністю, Ю. Буцманюк був причетний до акцій набору добровольців при комісаріаті УСС; він проводив культурно-освітню роботу серед українського населення на Волині: "В квітні 1916 р. зорганізував четар Юліан Буцманюк Збірну Станцію УСС на Мармароському Сиготі, на Закарпаттю, яка небагато дала добровольців для Легіону, і її в квітні 1917 р. розв'язано". [10, с. 247]. Упродовж 1918 р. Буцманюк служив референтом ДСВС (Державний Секретаріат Військових Справ): спочатку у званні поручника, згодом – сотника. Ретельно виконуючи всі покладені на нього військові обов'язки, художник не полишав мистецької діяльності: він взяв участь у виставках УСС-ів у стінах Національного музею (1918), про які згадувалося вище.

У фондвих збірках Українсько-канадського архіву-музею Альберти в Едмонтоні зберігається архів родини Буцманюків. У ньому містяться листи-чернетки (щоденник) сотника УГА, начальника Залізничної військової управи (ЗВУ) Ю. Буцманюка, в яких йдеться про важкі роки Першої світової війни, роботу Буцманюка в З. В. У.:

I

"В ночі 31 жовтня на 1-го листопада, австрійські полки, що склалися з італійців, мадярів, чехів та інших національностей, збунтувалися, старшин котрі їх спиняли і незаховалися повбивали, та вийшли з казарм на місто, котре підпалили, та стали бешкетувати, пити горілку з розбитих шинків та грабити.

Корпусна команда мала на свою охорону штурмового куріня. Кажуть, що генерал Гофманн комендант XXV корпусу і його шеф штабу граф Ламезан, оба вороги українців, в підштанках втікали аж до Винниці.

Недалеко Жмеринки в одному селі стояла наша сотня УСУСУСІВ. До тої сотні (зі своїм Чурою Дзвінчуком) з трудно дістався та вже разом ми пробивалися поїздами в сторону Галичини. В Волочиськах на прохання таможного начальника станції ми задержалися щоби завести який такий лад та увільнити станцію від напіраючих банд грабункових довколишнього населення, котрі масою йшли грабувати стацію і вагони. А за нами котилися вагони з тисячами озброєного ав-

стрійського вояцтва, котре за збіжжя, муку, цукор, сало і т. п. продукти харчеві. Тисячі вагонів з отим добром накопчено на залізничних лініях Львів – Ходорів – Станіславів – Гусятин та Львів – Красне – Броди – Підволочиська.

Ці вагони були метою вільних розбишацьких нападів і грабунків та анархізували нормальну працю на залізницях.

II

Переворот застав мене в Жмеринці де я повнив службу референта українських справ при XXV Корпусі ген. Гофмана, взглядно при станційній команді Жмеринки. Посаду цю я перебрав по сот. Вітовському котрий пішов на адютанта до Архикнязя Вільгема Вишиваного.

В першій половині жовтня 1918 р. на домагання Вітовського я вислав до Львова підхор. Дмитра Паліва приділеного до моєї канцелярії в Жмеринці. Сам я старався о відпустку до Львова, та з огляду на події котрі вже розвивалися досить маркантно, трудно було мені цю відпустку отримати. В кінці 30 жовтня я отримав свою відпустку на тиждень та це вже було запізно щоби виїхати.

З Тарнополя переїхав я з Державним Секретаріатом Військових Справ до Станіславава. Ту докінчив я опрацьовувати схему організаційну дорученого мені урядом. В січні 1919 р. передав я свій організаційний план полковникові Ціріцові, тодішньому шефові військової канцелярії Д. С. В. С. (ясне що переведене на німецьку мову). Другий такий план залізничнодорожньої військової організації, виробив сотник Штукгайль, німець з австрійського залізничного полку.

Полк. Ціріц прочитав цей мій план, покликав сот. Штукгайла та дав йому цей план прочитати. Сот. Штукгайль прочитав уважно цей план та звертаючи його пол. Ціріцові сказав, цей план є кращим від могого. Він є прозорійший і приноровлений до обставин. А звертаючись до мене сказав “Вам пане сотнику щиро гратулюю”. Відтак оба стали мене допитувати в котрім залізничнодорожнім полку я служив і де я студіював техніку. Коли ж я відповів що служив при УСС, а студіював в Академії Мистецтв в Кракові, котру якраз у 1914 р. покінчив, то їхньому здивуванню не було міри.

Зі Жмеринки переїхав я з оставшими членами залізниці В. У. до Слобідки. Ту заскочив мене т. зв. більшевицький переворот. Та в дорозі в Слобідці ми довідалися що решта УГА перейшли до поляків. Тягар тяжкої і відгальної служби сточив на шляхах галицьких старшин котрих чим раз меншало... Тиф ліквідував нас докладно.

Памятаю одного разу вихожу рано на перон, заїздив власне транспорт. За паровиком кільканадцять площадок (вози тягарові без забудувань). Що це? З початку здавалося що це якийсь груз шмат присипаних снігом з котрих вистають то руки то ноги людські. Це наші вояки яких тиф застукав. Трупи. Їх возять від станції до станції і ніде їх не приймали бо не було кому!

Станція Жмеринка це величезна Льодерна станція з підземними ходами тунелями котрі в щерт заповнені тифозними хорими.

На охорону Жмеринки я дістав 147 бригаду от. Воробка – та з вечора за-телефонував до мене от. Воробко чи немігби я йому дати кільканадцять стрільців щоби виправити стійки! Та у мене став всього хорунжий Кобель, десятник Дзвінчук мій чар. Курило і може ще зо два підсторонники. А було всіх поверх 20. Решта або в шпиталю або повмирили.

З переїздом уряду Диктатора і У. Г. А. за Збруч я опинився разом з іншими на Вел. Україні – Камянці, де по якомусь часі в порозумінню з Гол. Отаманом Петлюрою мені відкомандовано до Жмеринки де я спільно з Начальником Військових транспортів сот. Яворським провадив далше свої справи Залізнодорожної Військової Управи.

Багато клопоту спричинили всілякі “Начальнікі”, “Полковнікі”, “Отамани” від дивівізії постачання то що, котрі находили та в дуже енергійній та бунтарчий спосіб домагалися окремого паровика і сальон вагону до Камянця чи Винниці.

Паровиків було дуже мало – до Паровозовні прибувало щодня більше пошкоджених поровиків як звідтам відходило направлених. Жмерінка була здавна збольшевізована – головнож залізнодорожники котрих було дуже багато. Саботажі залізниці були на порядку деннім. Старшини діючої армії приділені до залізничної служби старалися до своїх обовязків без інтузіазму і зрозумінням стратегічних взглядів узла залізничного.

З Тарнополя переїхав я з Д. С. В. С. (дорожні служби військоого сполучення) до Станиславова і ту докінчував опрацьовувати схему організаційну дорученого мені уряду.

В січні 1919 передав я свій організаційний плян полковникові Ціріцови тодішньому шефові військової канцелярії Д. С. В. С. Другий плян залізнодорожньої військової організації під назвою “Уряд провіри і охорони залізничних шляхів” став другим раз порядком Д. С. В. С. дня 2 лютого 1919 р. проголошений вісником Д. С. В. С. Евакуаційний плян Д.С.В.С. передбачував евантуальний переворот взглядно евакуацію У. Г. А. як рівнож всіх установ на полудне в Карпати. Та в послідній майже хвилі під тиском подій на Україні, цей плян змінено і евакуація мала відбуватися на Схід. Це спричинило певний заколот на шляхах залізничних. Я якраз в той час мусів виїхати до Начальної Команди в Ходорові і до Перемишля. Я їхав дрезиною і в дорозі перестудився та дістав запалення нирок. В Перемишлянах мене вже з дрезини знесли і лікар казав лежати та лічитися. По кількох днях сот. Кекиш окружний нач. Перемишлян доручив мені юзом наданий наказ полк. Ціріца про евакуацію. Небуло ради. Мене занесли до вагону на Станцію і з того вагону їдучи я видавав зарядження до всіх КОШТІВ (контроль шляхів і транспортів) та Команд Двірців. Багато непотрібних трудностей робили всілякі Окружні, повітові і т. п. команди, котрі евакуючись забирали у вагони всіляке барахло, ліжка, столи, шафи, лавки і т. п. та везли зі собою, забираючи вагони та обтяжуючи і так завалені залізничні шляхи.

З.В.У. та в дуже нагальний спосіб і формі жадали паровика “екстремного” вагону та облуги для поїздки до Камянця чи іншої місцевости “по важким делам”.

Доходило не раз до дуже прикрих інцидентів, аж до розоруження та випро-вадження на силу такого достойника. Бували випадки що такі достойники під грозою револьверу, захоплювали паровик та виїздили в незнану путь. Старшини Діючої Армії приділені до Начальника Військ. Комунікацій, за малими винятка-ми як сот. Яворський та пор.-залізпод. Військ Щадрик, ставилися до своїх обовяз-ків бездушно а навіть обов'язно, так що треба було всюди ставити своїх галицьких старшин котрих було небагато і чим раз ставало менше. Тиф ліквідував цілу ар-мію докладно.

Незадовго всі шпиталі, бараки військові та підземні тунелі на станції Жмерінка, були переповнені хорими на тиф. Небуло кому їх доглядати і чим лі-чити.

Памятаю одного зимового сірого ранку коли я вийшов на перон, заїхав див-ний поїзд. Машина, а за нею кільканадцять площадок (відкритих вагонів). На тих площадках припорошених снігом наладовано було купки вояків...

Так закінчилась історія Залізнодорожньої Військової Управи.

Едмонтон. 24 марта 1958.

Юліян Буцманюк, б. сот. УГА, начальник З.В.У. [7].

Кілька разів поранений, тяжко хворіючи, Ю. Буцманюк достойно перейшов драматичні події Української Галицької Армії від початку військових подій і до самого кінця. Підірване здоров'я, страхіття воєнних подій, шохвилинна загроза для життя не зламали волі та патріотичного духу митця, який вповні виконав свій громадянський обов'язок, плідно співпрацював із "Пресовою квартирою", яка у часи Визвольних змагань (1917–1920 рр.) була важливою складовою Української Галицької Армії. Незважаючи на постанову командної комісії про звільнення з війська через підірване здоров'я, Ю. Буцманюк до закінчення військових подій залишився у лавах діючої армії.

В архівах, приватних колекціях, музейних збірках зберігаються поштівки, які виконав Ю. Буцманюк у період перебування у лавах УСС-ів. Ці документально-ілюстративні матеріали демонструють не тільки фаховість Буцманюка-художника, але й глибокий патріотично-виховний підтекст, який закладений у доцільності популяризації листівок, що масово видавали і "Пресова Квартира" УСС, і Цен-тральна управа легіону УСС, і видавництво "Ukraina Stelo".

Можемо переконливо стверджувати, що поява листівок із усусівською те-матикою у період Визвольних змагань була унікальним явищем: вона підносила патріотичний дух, пропагувала ідеї визвольної боротьби, підкреслювала значен-ня націоналістичного руху для майбутнього української державності. Військові листівки мали вагоме культурно-просвітницьке призначення, адже пропонована тематика достовірно на мистецькому рівні відображала події життя молодих ле-гіонерів. Ці невеликі за розміром твори мистців-усусівців без зайвого пафосу та самореклами представляли стрілецтво та його діяльність такими, якими худож-ники бачили його щоденно, в якому жили, працювали і приймали свою участь такою, яку давала їм доля чи Господь Бог. Тільки з позиції нащадків, переглядаю-чи поштівки із пропонованою тематикою, можемо із певністю стверджувати, що

значимість їх появи у житті галицького народу в період Визвольних змагань була особливо вагомю. Щирість переконань та відданість справі учасників Легіону УСС, засновників та активних дописувачів та ілюстраторів "Пресової Кватири" була безмежною. Молоді люди, інтенсивно працюючи творчо, безстрашно йшли у нерівний двобій із твердими переконаннями щодо правильності вибраного шляху, незламною вірою у перемогу, із безмежною любов'ю до рідного народу.

Кожна листівка – маленький завершений твір мистецтва. Батальні та побутові сцени, окремі епізоди із життя стрільців, яскраві, переповнені емоціями композиції із реалістичними зображеннями стрілецького повсякдення, передані Буцманюком надзвичайно виразно. Це не тільки художньо-мистецьке втілення пережитих моментів військових подій, це стан душі людини, яка сміливо йшла до бою, відпочивала чи писала листи, стояла на варті чи займалася військовою справою. Справляється враження, що кожна листівка створена „на одному подиху”: чітко продумані композиційні рішення, згармонізовані кольори, лаконічний рисунок, підкреслена реалістичність зображення вирізняють художню образність витворів.

У збірці музею Визвольної Боротьби в Празі зберігаються твори художників, які, після трагічного завершення Визвольних змагань, перебували в чеських таборах для інтернованих українських військових полонених. Разом із роботами Володимира Січинського, Івана Іванця, Івана Івасюка, Петра Івановича Холодного та ін., знаходяться у збірці музею і чотирнадцять робіт Ю. Буцманюка, між якими тематичні твори на військову тематику, зокрема: “Помсти! Помсти!”, “Скитальці”, “Зрив”, “Ой та зажурились стрільці січовії”, “Стрілецька присяга”, “Наступ кінноти” та ін. У цих творах художник продовжує висвітлювати тему, у якій із великим болем у серці розповідає власні, глибоко особистісні розчарування втрачених надій Української державності.

Юліан Буцманюк не оминув стрілецьку тематику і у стінописі, який створив у Жовківській церкві оо.Василіан (1927–1939 рр.), ввівши велику композицію, присвячену подіям Визвольних змагань в одну із центральних сцен – “Покрову”. Саме історичну достовірність передачі дійових осіб “Покрови”, яку очолює постать митрополита Андрея Шептицького, ще у 1930-х роках викликала не абиякий спротив польської влади: “... Деякі польські часописи [...] накинулись на мистця Ю. Буцманюка, мовляв він звеличує молодих українських націоналістів, наприклад Юрія Малиновського в постаті св. Йоана, євангелиста, ще й у виштитій сорочці; розписує на стінах церкви образи не тільки з релігійною тематикою, але й національно-історичною. Ось в образі Покрови зображені майже всі українські постаті і герої сучасної доби. І почалися допити мистця, тяганина. На його щастя в Жовкві з'явився варшавський знавець з консерваторського (реставраційного, – Г.І.) уряду, оглянув стінопис у церкві, яким був захоплений, вивисловив признання мистцеві, а польській владі вияснив, що повинна бути вдячною мистцеві за високомистецькі твори в жовківському храмі” [2, с. 44]

Переглядаючи далеко не повну, збережену на сьогоднішній день образотворчу спадщину усусівців, не можемо не згодитися із висновками мистецтвознавців, сучасників художників, які присвятили частину творчого доробку славетній історії Українського Стрілецтва: “По війні та по революції і по нашій, програній, коли

хвиля історичного виховного мистецтва повинна була змогутніти і стати пробудником нашого народу, тоді приходить жидівсько-паризьке модерне, переважно псевдомистецтво, а історичне мистецтво притухає. На сторожі його стоїть ледви декілька імен: Петро Холодний, Л. Перфецький, Ол. Новаківський, Ю. Буцманюк (його дуже цінні фрески з нашої давньої сучасної історії в церкві оо. Василян у Жовкві), Л. Гец, І. Іванець” [9, с. 4].

Визвольні змагання та історія діяльності Українських Січових Стрільців стали нашою історією – часи безкомпромісної боротьби за незалежність Української Держави відійшли у далеке минуле. На сьогоднішній день нам необхідно не тільки вивчати історію національного війська, але й бути достойними нащадками славного минулого лицарів рідного краю – Українських Січових Стрільців.

Література

1. Архів Національного музею у Львові ім. А.Шептицького. Одн. зб. 173. арк. 2.
2. Буцманюк Ю. Юліан Буцманюк. Монографічна студія. Едмонтон – Канада, 1982. –С. 15.
3. Голубець М. ХХХ ліття українського мистецтва//Новий час. Ч.224. – С. 3-4.
4. Гриневич Я. Спомин // Новий час. Ч.27. 8.02.1935. –С.4.
5. Лист І. Боберського до І. Свенціцького 21.IX. 1942. Архів НМЛ. Од. зб. 503. Арк. 1.
6. Новий час . Ч. 13. 23.01. 1935. –С.4.
7. Оригінал (ксерокопія) цих записів було передано адміністрацією музею Альберти до Львова із дозволом на передрук мовою оригіналу.
8. Свенціцький І. Літопис Національного Музею у Львові за 1934 рік. – Львів, 1935. –С.15.
9. Островерха М. Наше історичне мистецтво. Діло – 1935. – Ч.17. –С. 4.
10. Рабій Ю. За волю України. Нью-Йорк, 1967. –С. 241.

Софія КАСЬКУН
*науковий співробітник Львівської національної галереї мистецтв,
завідуюча музеєм "Жовківський замок", член НСКУ
м. Жовква*

ПАЛАЦ ЖОВКІВСЬКОГО ЗАМКУ. ФУНКЦІЯ – МУЗЕЙ

Культура – це те, що творить державу. Музей – місце, де культурна спадщина зберігається, досліджується та різними методами популяризується. Культурна спадщина в цивілізованому світі формує самоідентифікацію нації, її свідомість приналежності до поколінь минулих творців, безперервність традиції. В Європі фортеці, замки, палаци – німі свідки героїчного минулого, трепетно зберігають та відроджують не жаліючи ні грошей, ні сил. Інвестиція в минуле має свої результати не тільки духовні, але й матеріальні – мільйони туристів із цілого світу приїжджають до країн старої Європи, щоб оглянути пам'ятки архітектури, познайомитися із історичними експозиціями, переночувати в історичному готелі, пообідати в історичному ресторані, чи випити кави в історичній кав'ярні. [11]

Світова практика демонструє декілька дієвих підходів до питання збереження архітектурної спадщини. В країнах, в історії яких не було руйнівного періоду пролетарської націоналізації та варварського підходу до культури, архітектурні пам'ятки не тільки знаходяться у власності держави і виконують музейні функції, але є і у приватній власності, використовуючись за різним призначенням, не втрачаючи при цьому свого вигляду, не руйнуючись.

Прикладом, як відноситися до своєї оборонної архітектурної спадщини, служить цивілізована Європа. Один з найвідоміших англійських замків – зловісний лондонський Тауер офіційно вважається королівською резиденцією. В основній будівлі знаходяться музей і зброярська палата, тут зберігаються багатства британської корони. Відкриті для туристів більшість французьких замків із автентичними чи відтвореними інтер'єрами. Знамениті Лувр і Версаль – найбільш відвідувані музеї світу, серед найцікавіших також королівський замок XV ст. Амбуаз, відомий, як останній притулок Леонардо да Вінчі, а також побудований за його проектом у XVI ст. замок Шамбор. Швейцарський замок XII ст. Хальвіль відкритий як музей історії регіону часів Середньовіччя, в замку XIII ст. Грюйер та в замку Верденберг працюють історичні музеї, в Шильонському замку-фортеці IX ст. експоновані історичні інтер'єри, в замку Габсбург, котрий став місцем народження династії Габсбургів, можна не тільки оглянути історичну експозицію, тут також розташований ресторан, таверна, винний льох. Для відвідувачів відкриті інтер'єри чеських замків серед котрих один із найвідоміших з XIII ст. Кшивовклат, в якому облаштовано кілька музеїв та відкрита знаменита королівська бібліотека-музей. Німецький палац XII ст. Вартбург, один з небагатьох збережених романських палаців Європи, експонує історичні інтер'єри, музей художніх

коштовностей, фарфору, посуду, скла, гобеленів, музичних інструментів, а також служить концертним майданчиком. У фінляндському замку Турку, а також фортеці XIII ст. Хямеєнлінна, що відновлена в первинному вигляді, відвідувач може побачити життя в середньовіччі. Поряд із тим замок XV ст. Олавінлін, вражаючи відреставрованими залами, є місцем проведення міжнародного оперного фестивалю, а от музеї, котрі презентують артефакти із історії замку, знаходяться поза фортечними мурами.

Багато європейських замків, відреставрованих і пристосованих до сучасних умов, пропонують готельні номери. Це замок XI ст. в французькій Ніцці, замок XII ст. в англійському Лідсі. В оренду здаються кімнати замку в м. Сконе, колишній резиденції шведського короля, ірландський Кнаррогве Castle XV ст., приватні квартири також існують в лондонському Тауері.

Поряд із замками і палацами, котрі відомі своїми інтер'єрами, музеями, ресторанами чи дійствами, ряд європейських замків дійшли до нас в руїнах. Це німецькі замки Франкенштейна X ст. і Хайдельбергський XIV ст., французький Баржем XVII ст. Мальовничі руїни включені до туристичних маршрутів і виконують освітню та пізнавальну функції. [4]

Україна має багатющу спадщину оборонної та замкової архітектури, але її використання в сучасних реаліях зустрічається із серйозними проблемами. Архітектурні пам'ятки не музейний експонат, котрий можна відреставрувати і виставити в експозиції, а можна сховати в запасник, забезпечивши умови зберігання, – архітектура потребує розумного підходу, а разом великих капіталовкладень. На жаль сьогодні єдиним позитивним прикладом загосподарювання архітектурної пам'ятки приватним власником, є меценатство львів'янина Ігоря Скальського, котрий викупив колгоспну ферму в селі Отроків на Хмельниччині, що у XIX ст. була палацом графа Мархоцького, і старається реставрувати та ревіталізувати споруду [2 с. 106-108]. Всі інші приклади наводять на думку, що найкращим вирішенням проблеми існування пам'ятки архітектури в сучасних умовах є її музеєфікація.

Багато замків в Україні – це руїни, які не надаються до реставрації та реконструкції. Доля більшості із них – подальше руйнування. Лише в небагатьох оборонних комплексах створено заповідники і музеї. Функціонування останніх викликає занепокоєння в спроможності музейної галузі України відповідати викликам XXI століття. Відсутність музейної політики держави позначається на якості музейного продукту, логіці створення музеїв у пам'ятках. Музеї формуються хаотично в залежності від зібраних експонатів, за традицією це історичні та етнографічні експозиції, що не завжди відповідають запитам відвідувачів і схожі між собою, використовують однакову схему створення і експонування однотипних предметів. Переважна більшість музеїв, що на сьогоднішній день існують в замках і фортецях, не характеризують їх як оборонні об'єкти і не сприяють розкриттю їх первинних функцій, такі музеї могли б бути в будь-якому приміщенні. Безсистемне і нелогічне експлуатування замкового простору абияк створеними музеями не викликає бажання такі музеї відвідувати.

На жаль жоден палац в Україні, за винятком кримських, не зберіг свого інтер'єру, мистецької збірки, меблів, посуду, декорацій, предметів побуту. Надзви-

чайно мало предметів із колишніх палаців та резиденцій потрапили до музейного фонду України. Відчувається гостра нестача експонатів. Музейники зустрічаються із серйозними труднощами, котрі обумовлені браком знань про світові музейні тенденції, про сучасні технології творення експозицій, обмеженістю бюджету.

На невтішному тлі загального господарювання у музейній царині: вічного безгрошів'я, недостатнього рівня фаховості, безвідповідальності позитивним є досвід Львівської національної галереї мистецтв. Олеський, Золочівський та Підгорецький замки, П'ятничанська вежа служать прикладом, як архітектура та історія пам'ятки стали частиною експозиції, органічно вписалися в ТЕП. За убогості фінансування тут створено музеї, котрі протягом кількох десятиліть стабільно відвідують десятки тисяч відвідувачів.

Досвід вічної пам'яті директора Львівської національної галереї мистецтв Героя України Бориса Григоровича Возницького у впровадженні пам'яток оборонної архітектури в музейний обіг розпочався ще у шістдесяті роки минулого століття. [6] Возницький першим в Україні наважився у 1975 році відкрити музей в Олеському замку. До сьогодні триває реставрація в Золочівському замку, котрий Львівській галереї мистецтв було передано у 1986 р. Оборонні вали і бастіони, міст і рavelін реставровано та відтворено, закладено парк в французькому стилі, в китайському палаці у 2004 році відкрито Музей східних культур, у 2009 році – експозицію у Великому палаці. ЛНГМ має досвід використання в музейних цілях не тільки замків, а й частин оборонних комплексів – у відтвореній пам'ятці архітектури середини XV ст. – оборонному дворі родини Внучків створено Музей "П'ятничанська вежа". Цікавим є відновлений звідний міст, що піднімається за принципом противаги. Триває реставрація Підгорецького замку, а тим часом тут уже розгорнуто виставку фотографій із часів розквіту об'єкту. [6, с. 116]

Завдяки подвижництву Бориса Григоровича Возницького Львівська національна галерея мистецтв може дозволити собі створення експозицій із використанням оригінальних картин, скульптури, графіки та інших цінних музейних предметів. На сьогодні ЛНГМ це один із найбільших музеїв України, в запасниках якого зберігаються тисячі об'єктів, котрі можуть бути використані в експозиціях новостворених музеїв. Приклад – музей в гетьманському палаці в Батурині, більшість картин для його експозиції було відреставровано і передано Львівською національною галереєю мистецтв, а експозицію, керуючись багатолітнім досвідом, створював Б.Г. Возницький.

Від 2001 року в Жовківському замку функціонує музей, але це тільки прообраз того, що планується зробити. Його утворено, як підрозділ ЛНГМ, що викликає оптимізм у плануванні наповнення експозиційних площ. Проте, роздумуючи про майбутнє музею, ми повинні відповісти на декілька запитань:

- якою має бути місія музею в Жовківському замку;
- на яку категорію відвідувачів музей має бути орієнтований;
- як повинна відбуватися комунікація між музеєм і пам'яткою архітектури, в котрій він знаходиться.

Кожен музей повинен бути унікальним. Формуючи місію, ми повинні визначити якими засобами володіємо, яке середовище функціонування музею – на які

групи споживачів музей повинен орієнтуватися, які потреби музей задовольняти-ме, що повинно стати "родзинкою" майбутньої експозиції, які методи чи технології можуть задовольнити потреби споживачів. [5 с. 99-106] За одинадцятиріччя існування музею в Жовківському замку, було визначено основну місію музею – бути платформою спілкування між:

- минулим і майбутнім;
- містом і туристами;
- мистецтвом і громадою.

Музей бачить себе місцем зустрічей, детонатором, що служить перетворенню музейного простору на простір створення культурного контексту активної дії. Ми вважаємо слушним переконання Др. Гійс ван Туйла (музей мистецтв у Вольфсбурзі, Німеччина) котрий вважає, що "музей виконує функцію комунікації мистецтва через мистецтво комунікації. Це живий відкритий дім для зустрічей людей з мистецтвом і один з одним. Сьогодні більш ніж будь-коли стає актуальним заклик Брехта перетворювати мале коло знавців у велике. Музей – це міст між мистецтвом і публікою. Таке суспільне завдання музею можна якнайкраще виконувати за допомогою актуальних і живих програм, прогресивних методів маркетингу, комунікаційних технологій і сучасного менеджменту. Музеєм треба управляти не як бюрократичним закладом, а як сучасним підприємством..." [7, с. 252] Музейні експозиції мають забезпечувати неперервну комунікацію між відвідувачами і музейними предметами, відповідати високому мистецькому рівню.

Із досвіду функціонування музею було сформовано музейний слоган, що звучить закликом "З минулого в майбутнє" і містить в собі спонукання до руху. Душею музею повинна стати "багата на зміни біполярність виставок і збірок, причому минуле, сучасне і майбутнє перебувають в постійному діалозі між собою. Пропонується змішувати візуалізацію сучасного, актуалізацію минулого й історизацію майбутнього. І все це тут і сьогодні. Минуле, сучасне і майбутнє повинні перебувати в постійному діалозі між собою." [7, с. 252]

Архітектурна пам'ятка є цінністю сама по собі – вона належить до певної епохи, пов'язана з історичними подіями і персоналіями, має свою локальну історію. Створюючи музей необхідно враховувати всі ці фактори максимально використовуючи минуле об'єкта. Творити музей потрібно виходячи з того, що "музеї – це колективна пам'ять, а твори – частки колективної біографії" (Проф. др. Жан-Крістоф Амман (музей сучасного мистецтва у Франкфурті-на-Майні, ФРН.) [7, с. 254]

Логічно, що експозиція музею в Жовківському замку має бути продиктована історією його функціонування. На даному складному етапі при абсолютній відсутності державної програми, направленої на збереження пам'яток оборонної архітектури, за відсутності будь яких коштів та стимулів, такі проекти можуть видатися нереальними і недосяжними мріями. Але не треба зациклюватися на нестачі грошей та негативі. Згадаймо біблійну притчу про десять дів і світильники. Завжди треба бути готовими на зміни Для реалізації проекту першою умовою є саме наявність проекту як такого – конкретна візія створення унікального музею в Жовківському замку, котрий буде цікавий аудиторії диференційованій за соціальними, віковими, освітніми ознаками.

Замок в Жовкві будувався наприкінці XVI ст., як оборонний об'єкт – неприступна фортеця на березі оборонного ставу. Суворий зовнішній вигляд замку віддзеркалював спартанський спосіб життя, характер і епоху фундатора та його спадкоємців – Жолкевських, Даниловичів, Собеських, пізніше його екстер'єр та інтер'єри відповідають духові епохи та ролі, яку замок виконував, ставши у 1661 р. власністю Яна Собеського. [8, с. 605-627] Від суворості оборонного замку залишилися тільки архітектурні форми, котрі теж було пом'якшено штукатуркою, збільшенням вікон, добудовою павільйонів-виходів в парк. Інвентарі свідчать, що перший поверх палацу служив приватними апартаментами, їдальнею та скарбницею, другий – репрезентаційний. Коридорами та галереями корпус пов'язаний із оборонними вежами з котрих одна була складом для старої зброї, друга - для турецьких наметів, взятих як трофей при Відні. Із покоїв власника можна було потрапити до каплиці, котра з'явилася у західному внутрішньому дворіку стараннями матері короля Теофілії Собеської в 40-х роках XVII ст. Покої, як приватні, так і репрезентативні щедро декоровані. Згадується оббивка стін тисненою шкірою із золотим малюнком, французькі шпалери, карти, фарфорові статуетки та посуд, вишукана зброя, різьблені меблі, підсвічники та сотні живописних полотен відомих художників та копій місцевих малярів на різноманітну тематику. Особливо великою була бібліотека, що займала два приміщення. Була також більярдна. [9, с. 115-125]

Перший музей в Жовківському замку було створено ще у XVII ст. Із спогадів власниці замку на початку XVIII ст. Марії Вессел Ян III Собеський з особливим пієтетом відносився до свого прадіда Ст. Жолкевського і призначив одну із кімнат на другому поверсі замку на музейні функції, обладнавши кімнату його пам'яті. Це була кімната що характеризувалася простотою та аскетичністю. [10, с. 96]

Ми вважаємо, що створюючи музей в Жовківському замку треба максимально враховувати увесь відомий матеріал та проаналізувавши усі тенденції світового музейництва, вивчивши кращі приклади використання оборонної архітектури в музейній практиці. На нашу думку недоцільно створювати музей етнографії краю – такі є повсюдно і не становлять значного інтересу саме в ідеальному місті Жовкві. Історія будівництва та функціонування замку диктує тематику музею – тут логічно створити музей шляхетського побуту XVII – XVIII ст. в усіх його аспектах. В замку жили власники міста, функціонував військовий загін, перебували гості, обслуговувала весь побут челядь. Функціонування замку забезпечувалося численними службами і приміщеннями, котрі поєднувалися між собою, але були чітко зоновані. Відтворення в експозиціях структури життєзабезпечення замку має свою логіку і сприятиме взаємному розкриттю експозиції через приміщення, а історії приміщень через експозицію. Виходячи із цього принципу можна формувати тематику окремих виставкових зон.

Із логіки вище сказано можна припустити, що на першому поверсі, котрий характерний склепіннями і має суворіший вигляд, варто відтворити рицарський побут та аскетичні житлові інтер'єри XVII ст., а на другому – інтер'єри, що служили презентаційним функціям XVIII ст., адже тоді саме тут містилася велика гетьманська зала із оркестровими балконами, їдальня, спальні власників замку, альков-будуар.

На жаль, в сучасних умовах відтворити усю розкіш гетьманського, королівського та князівського інтер'єрів неможливо. Забракне експонатів навіть в найбагатшого музею, яким є ЛНГМ. Повернути до палацу усі раритети, котрі в свій час були вивезені звідси, продані і знищені, неможливо. Ніякий музей не погодиться надати із своїх фондів твори мистецтва, меблі, порцеляну тощо у довгостроковий депозит. Тому треба виходити із реальних можливостей, використовуючи наявну фондову базу. Варто також використовувати досвід ХХІ століття. Під час створення музею у Жовківському замку можливо створювати експозицію зі застосуванням сучасних мультимедійних технологій. На думку проф. Петера Вайбеля (Центр мистецтва і медійних технологій в Карлсруе, ФРН) "Музей майбутнього – це музей усіх видів і технологій, це виклик сучасності як реакція на технічні революції. Зображення з полотна сьогодні перейшло на екран, і якщо музей показує картини, то він не може обмежуватися однією технологією, винайденою 500 років тому. Музей повинен розширювати візуальну культуру, враховуючи те, що ідея візуального образу вийшла за межі площини і використовує нові носії, розвиваючи візуальний образ до інтерактивного стану." [7, с. 254-255]

В ідеалі музей в оборонному замку повинен містити експозицію присвячену військовому мистецтву. На основі живописних портретів та батальних картин в такому музеї можна було б дізнатися про способи ведення воєн, виготовлення обладунків, про призначення кожної деталі рицарського одягу, переодягнутися в реконструйований одяг і відчутти на собі усі особливості лицарського способу життя. А цифрові технології пропонують широкі можливості входження в минуле з використанням візуалізації зображень старих майстрів.

Виставка середньовічної моди також має перспективи. Відвідувачам цікаво буде побачити портрети XVII–XVIII ст. із поясненням модних тенденцій конкретного періоду, представленням способів виготовлення тканин, пошиття одягу, моди окремих соціальних груп, способи ношення певних частин одягу. Створення умов, в котрих відвідувачі могли б прийняти участь в дійстві перевтілення у мешканця замку XVII–XVIII ст. – часів нелегких і суворих, збільшить атракційність музею і зацікавить різні суспільні та вікові групи відвідувачів.

В галереях, що поєднують корпуси між собою, доцільно було б розгорнути експозицію, котра б розказувала про щоденний побут – приготування їжі, із експонуванням печей, в котрих варили їжу і пекли хліб, "холодильників" того часу, кухонного та столового посуду. Перспективно створити експозицію рецептів приготування щоденних і святкових страв та напоїв – аналоги в Україні невідомі.

Кухню і пекарню обслуговував дерев'яний водогін. Створення експозиції жовківського водогону із реконструкцією водопроводу із дерев'яних труб та можливістю посмакувати водою, було б цікаве відвідувачам. В Жовкві з XVII ст. функціонував бровар – експонування способу і засобів середньовічного пивоваріння могло б стати особливістю замкового музею, такого в Україні теж ще не було.

Відтворення каплиці в дворі замку дасть можливість зробити експозицію ікон та сакральної різьби Жовківської малярської школи. З'явиться можливість відправлення екуменічних молитов, проведення обряду вінчання, хрещення тощо.

Вежі в обох ярусах з третьої чверті XVII ст. використовувались як склад старої зброї, а також трофейних турецьких наметів, більярдна. В сучасних умовах південну вежу варто пристосувати під виставкові зали, навчальні приміщення, створити приміщення для музейних дійств, майстер класів. Західну вежу, можна було б орендувати для обслуговування кулінарних потреб відвідувачів замку, послуги такого плану виконують багато музеїв світу. [11]

До музейного комплексу слід включити парк, [1] відтворений у французькому стилі, а також східний внутрішній дворик. Використавши зони відпочинку в даному просторі для перепочинку відвідувачів і засвоєння інформації, ми створимо позитивне сприйняття навколо музейної аури.

Виходячи із місії музею, візії його експозицій, необхідно визначити як буде здійснюватися комунікація між музеєм і його глядачем. Інститутом "Укрзахід-проектреставрація" було розроблено проектні пропозиції пристосування палацу Жовківського замку до потреб музею, проект реставрації. [3]. Але залишається багато питань, котрі потребують свого вирішення.

Споруди, історія котрих лічить пару століть, як замок в Жовкві, будувалися, перебудовувалися і мали різне призначення в залежності від умов, потреб і господарів. Змінювалися умови, господарі, призначення і функції, а тому реставрована пам'ятка не матиме такого вигляду, як в момент закладення. Проектуючи музей в замку, необхідно оцінити існуючий стан пам'ятки, дослідити історію, проаналізувати функції, котрі вона виконувала в минулому, відчуті "дух", зрозуміти суть, "прочитати" минуле і тільки тоді можливо передбачити її майбутнє, зробити пристосування під нові завдання, тим самим забезпечивши її успішне життя в майбутньому.

Реставрація архітектурної пам'ятки з пристосуванням під функції музею повинна враховувати те, що будівля музею має виконувати кілька функцій:

- відповідати вимогам зберігання та презентації музейних предметів;
- бути зручною для прийому відвідувачів;
- забезпечувати місце праці для персоналу.

Всі ці функції повинні відповідати певним вимогам:

- для зберігання різних музейних об'єктів потрібно передбачити облаштування експозиційних залів з можливістю підтримання належних вологотемпературного режиму, освітлення, вентиляції, опалення, також захист від пожеж, вламів та крадіжок;
- для відвідувачів важливі чіткі орієнтири для пересування приміщеннями та інші необхідні вигоди, котрі включають організацію вхідного вузла, що містить гардероб, туалети, сувенірну крамницю, кафе, створення умов для відвідань музею інвалідами;
- для персоналу потрібні службові приміщення – офіси, архів, бібліотека, майстерні, підсобні приміщення та соціальні кімнати;
- для забезпечення виконання музеєм популяризаторських функцій необхідне передбачення конференц-залу, лекторію, навчальних приміщень.

На даному етапі існуючий проект пристосування замку [3] передбачає облаштування фойє на першому рівні палацу, в місці, котре в середині XVII ст. виконувало функцію сіней та скарбниці, та створення додатково в дворіку ліфта.

На нашу думку, кращим варіантом буде обмежити вирішення усіх питань функціонування вхідного вузла музею першим поверхом замкового палацового корпусу. Варто було б детальніше проаналізувати можливість обладнання саме тут всіх приміщень, необхідних для організації відвідування музею – вестибюлю, гардеробу, каси, туалетів, музейного кафе і сувенірної крамнички, а також ліфту для неповносправних. Вхід в музей створює перше враження і сильно впливає на його сприйняття відвідувачами. Згадуваний др. Гійс ван Туйл вважає, що "Вхід і фойє повинні бути привабливою вітриною. І не слід уникати відчуття радості, задоволення чи навіть еротичної атмосфери. Гармонійне поєднання гарно удекорованих музейних крамничок, атрактивних бістро і привітних музейних працівників створюють привабливу зону для відвідувачів й обіцяють цікаву зустріч з невідомим.... Вхід до виставкових залів повинен навіртати до зосередження." [7, с. 252] Здається скляний ліфт добре служитиме своїй функції, але доцільніше буде сконцентрувати вхідний вузол в одному місці, а не створювати додаткові входи-виходи. При експонуванні оригінальних творів мистецтва додатковий вхід збільшить ризик крадіжок і зашкодить аурі автентичності пам'ятки. Враховуючи обмеженість кількості музейних предметів із жовківського замку у фондах не лише Львівської національної галереї мистецтв, а і в цілому українських музеїв, збільшувати виставкові площі за рахунок створення добудованого входу не бачиться необхідним.

Проектом пристосування передбачено облаштування мансардового приміщення під фондосховище. Здається це не найкраще застосування для цих приміщень. Музей Жовківського замку – це тільки сектор Львівської національної галереї мистецтв. Зважаючи на стан надходжень до музейного фонду, а щороку зменшується динаміка поступлення нових предметів, а також на те, що триває реставрація та пристосування під музейні функції замку в Підгірцях [6, с. 90-95] і там теж планується експонування музейних предметів із фондів ЛНГМ, можна припустити, що зберігати не буде що. Варто розглянути можливість використання мансардного приміщення для інших службових потреб, або на даному етапі взагалі відмовитися від таких, оскільки в них немає гострої потреби, а їх обладнання лише збільшує вартість реставраційних робіт.

Проектом передбачається також використання підвалу. Оскільки технічно він непридатний для облаштування еспозицій, доцільно було б задіяти його під інші потреби, можливе також його облаштування з демонстрацією об'єктів життєзабезпечення оборонного замку – системою водопостачання, водовідведення, димарів тощо.

Галереї, що з'єднують палацовий корпус та оборонні вежі служили допоміжними приміщеннями. Проектом передбачено відтворення їх в трьох ярусах. Третій ярус, в умовах використання замку під музейні функції, може служити оглядовою площадкою, що збільшить атракцію замку як туристичного об'єкту.

Від 2001 року в замку функціонує музей, але це тільки праобраз того, що планується зробити. За десятиліття існування музей став осередком позитивного мислення, центром повернення мешканцям Жовкви усвідомлення цінності духовної спадщини, котра їм дісталася. Станом на червень 2012 року в музеї було

проведено 56 виставок: персональних, обласних, всеукраїнських, міжнародних, документальних, художніх, створено три постійно діючі експозиції. Традиційним став приурочений до Дня незалежності України Жовківський художній вернісаж "Серпневі зустрічі" та супутнє з ним "Танго на Ринку". Музей став місцем відтворення давніх ремісничих та мистецьких традицій – для дітей тут відбуваються майстер класи писанкарства, травмотанки, ляльки-мотанки, місцем спілкування митців із шанувальниками мистецтва, мандрівників і шанувальників старовини із задокументованою в артефактах історією. Наступним етапом у відродженні Жовкви, як осередку науки, мистецтва і культури стало започаткування у 2011 році музейних наукових конференцій під загальною назвою "Жовківські читання". Навколо музею створилося коло небайдужих до минулого, сучасного та майбутнього міста, котрі підтримують музей. Колектив музею – це справжні патріоти замку. Музей сьогодні функціонує їхніми стараннями.

Сьогодні Жовківський замок руйнується, незважаючи на вкладені кошти, зусилля і проведені дослідження. Аналіз існуючої в країні ситуації не вселяє оптимізму. До історичної та мистецької спадщини Жовкви нікому нема діла. Але це не повинно обмежувати нас в планах використання замку в майбутньому. Час не стоїть на місці і треба бути готовим до позитивних змін.

Аналіз вітчизняного та закордонного досвіду приводить до думки, що тільки цілісне вирішення проблеми використання пам'ятки гарантує збереження архітектурного ансамблю. Від цього залежить подальше існування та збереження історичного надбання, його популяризація. Не треба відноситися до архітектурної пам'ятки як до мумії. Це живий організм, котрий будувався, змінювався і зістарівся, але весь час був одним і тим самим організмом, його реставрація та пристосування сьогодні – це ще один етап в його житті. Оскільки функції музею нові для Жовківського замку, то пристосування до таких – це забезпечення його подальшого життя. Не треба боятися змін – адже нові функції це нове життя споруди. Головне не зашкодити і чітко усвідомлювати плюси і мінуси існування музею в пам'ятці.

Література

1. Бернатович Т. Резиденція Собеських і Радивилів у Жовкві в світлі невідомого плану Антона Кастелло. // Вісник Інституту Укрзахідпроектреставрація – Львів. № 10 – 1999. - С. 78.
2. Захар'єв В. А. Приватні музеї як органічна складова відродження "Миньковецької держави" на Хмельниччині // Жовківські читання - 2011: Збірник статей першої наукової конференції "Музей в сучасному світі" // Львівська галерея мистецтв. Львів: Видавництво "Растр – 7", 2011. – 224 с
3. Ескізний проект реставрації та пристосування палацового корпусу, південної та західної веж та прилеглих до них галерей для потреб музею // УРСНРІ "Укрзахідпроектреставрація" – Шифр 251-07-ЕП – т. III кн. 1 вип.4 – Львів 2007.

4. Європа: мифи и факти // 2011. – Замки, храмы и дворцы мира : Мифы и Факты [Електронний ресурс] // режим доступу: <http://allcastle.info/europe#> - заг. з екрану.
5. Котлер Н., Котлер Ф., Котлер В. Музейний маркетинг і стратегія: формування місії, залучення публіки, збільшення доходів і ресурсів/ Пер. з англ. Т.Олійник, Т.Пирогова, С.Рябчук, Р.Свято. – К.:ВД «Стилос», 2010. – 528 с.
6. Львівська галерея мистецтв. Колектив та його директор – /Автор ідеї, вступної статті та упорядник Наталя Філевич. - Львів : – Центр Європи, – 2011. – 160 с., 125 іл.
7. Мазурик З. В. Музеї майбутнього (огляд) // Вісник Львівського Університету // серія мистецтво. - 2003. - № 3. - С. 249-256
8. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej – Tom 7 – Wrocław – Warszawa – Kraków. - 1995 - S. 605-627.
9. Osinski M. Zamek w Zolkwi. – Lwow. – 1933.
10. Cholovski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickej. – Lwow, 1892. – Т. 1. – S. 131.]
11. Czuma M. Tylko w Krakowie - czyli 21 powodów dla których warto odwiedzić to miasto. / Czuma M. – Urząd miasta Krakowa – 2009. – 28 s.

МИСТЕЦЬКИЙ СПАДОК ЖОВКІВСЬКОГО ЗАМКУ В XVII – I ПОЛ. XVIII СТОЛІТТЯ. ІКОНОГРАФІЯ

Місто Жовква від початку свого закладення (кін. XVI ст.) було важливим центром політичного, економічного та культурного життя східної частини Речі Посполитої. Незважаючи на свої незначні території, місто зосередило в собі велику кількість пам'яток архітектури та витворів мистецтва. Слід відзначити, що Жовква не була б такою, якби не її власники, які з самого початку вкладали свої кошти, зусилля та душу для її розбудови. Кожен із власників міста, змінюючи попередників, намагався внести свої корективи у вигляд міста, залишивши по собі слід для наступних поколінь.

Усі власники, без винятку, вкладали значні кошти в розбудову та оздоблення костелів та церков на території Жовкви. Однак, основна увага завжди приділялась замку. Саме на його прикладі можна прослідкувати як він видозмінювався за ці 150 років. Загалом, можна виділити кілька періодів в історії Жовківського замку час XVI – пер. пол. XVII ст. Перший період – це закладення та будівництво, час коли замок знаходився у володінні Жолкевських та Даниловичів. Він вирізнявся суворою архітектурою та виконував функції оборонної споруди для захисту від ворога. Після смерті Івана Даниловича та його дружини Софії з Жолкевських, замок переходить у володіння їх доньки Теофілії, одруженої з белзьким та руським воєводою Якубом Собеським. І власне, з цього часу розпочинається другий етап в історії Жовківського замку, відбуваються зміни його вигляду ззовні та всередині, збагачуються інтер'єри та художні збірки. Після смерті Теофілії, 27 листопада 1661 року замок з усіма дібрами переходить до молодшого сина Яна Собеського. Саме з цього часу розгортається масштабна реконструкція та перебудова замку на пишну резиденцію. Попри велику кількість володінь, для Яна Собеського Жовква завжди залишалась улюбленою резиденцією, в яку він вкладав свою душу та значні кошти.

Славетна Жовківська збірка бере свій початок ще від Станіслава Жолкевського, який залишив по собі кілька прижиттєвих портретів [1]. Згодом цю збірку потрохи доповнювали і інші власники: Іван Данилович, Якуб та Теофілія Собеські. Найбільшого масштабу Жовківська художня збірка набуває в період володіння замком Яна Собеського, який згодом стане польським королем і принесе Жовкві величну славу містечка, звідки вирушали у величні воєнні походи. Порти те, що з 1677 р. почалось будівництво величної резиденції під Варшавою, Віланова, саме в Жовківському замку зосереджувались основні багатства Яна Собеського і його

родини. Звичайно, кожен з його замків (Золочів, Підгірці, Олесько) мав власні надбання, однак саме тут в різні періоди нараховувалось понад 400 полотен різного розміру та форми видатних польських та європейських художників того часу.

Тема дослідження Жовківської збірки неодноразово піднімалась в польській та українській історіографії. Дуже цікавий інвентарний опис картин, які знаходились в Жовківському замку в 1726 році, авторства Яна Семігоновського, опублікував у 1891 році Людвік Фінкель [9]. Неодноразово у своїх публікаціях це питання піднімав польський дослідник Генбарович [10 s. 172-190]. У своїй серії видань джерел до історії мистецтва автор публікує кілька інвентарних описів речей, які знаходились в Жовківському замку.

Неодноразово тему походження картин з Жовківського замку піднімав у своїх працях Тадеш Маньковський [11 s. 127-151].

Дуже цікавим є дослідження польської дослідниці В. Дрецки, котра теж змогла віднайти місцезнаходження кількох картин з Жовківської збірки [8].

Тема дослідження Жовківської мистецької збірки є особливо актуальною, оскільки під впливом історичних подій, замок не зберіг обличчя пишної резиденції з коштовним наповненням інтер'єрів, а тим більше його художня збірка. Зараз вкрай важливо, принаймні частково її окреслити для його майбутньої музейної експозиції та для отримання певного уявлення про вигляд славнозвісної Жовківської збірки.

Безпосереднім та основним джерелом до вивчення Жовківської збірки картин, її формування є інвентарні описи речей, які знаходились тут в замку. Зокрема, відомий польський історик мистецтва Тадеуш Бернатович [7] у своїй книзі присвяченій замку в Жовкві періоду Радзивилів, крім публікації кількох описів самого замку, подає список усіх, наразі відомих історичній науці публікованих, неопублікованих інвентарних описів, які мають відношення до Собеських, Жовкви та Віланова. Цей список дає змогу чітко прослідкувати роки складання цих описів з історичними подіями, які тоді відбувались та хопити цю тематику якомога ширше.

Перший інвентарний опис, який датується 1671 роком, опублікований Генбаровичем [10 s.117-123], дає нам перші відомості про славетну Жовківську збірку. Тут згадується 50 портретів королів та панів, а також 4 картини на релігійну тематику. Це пояснюється насамперед тим, що це був час, коли в Жовківському замку були розпочаті роботи по перебудові на пишну резиденцію Яна Собеського. Кількома роками пізніше у 1673 [10 s. 123-127] та 1684 [3 s. 16-18], 1685 роках [3 s.16-18] були складені інвентарні описи речей, які знаходились в Жовківському замку, однак там немає відомостей про картини, які тут знаходились.

Дуже цікавим є опис картин в лазні «по другій стороні від фільварку» складений в Жовкві у 1694 році, ще за життя Яна III Собеського. Цей опис також був опублікований Генбаровичем [10 s. 144-145]. В документі вказано 16 позицій картин, складений грамотно з точним визначенням чи картина є оригіналом чи копією, інколи вказано авторство. Та в більшості випадків вказано їх походження. Зокрема, автор зазначає, що завдяки уподобанням короля тут у Жовкві з'являються шедеври європейського малярства. Ян Собеський з поміж різних багатьох євро-

пейських художніх шкіл надавав перевагу гольдському малярству. Так, у 1687 році було скопійовано картину в Віланові, яка пізніше фігурує в інвентарному описі 1690 року як «копія жирівки з Рембрандта» прислана сюди Диневичем [10 s. 195]. У цій лазні також знаходилось кілька робіт Рейзнера, придворного художника Яна III. Загалом в цій лазні знаходилось кілька портретів кардиналів та єпископів, портрети сім'ї Радзивилів. Де на той час ще переважають картини на полотні, однак уже починають з'являтися твори на дошці та мідній блясі. Цінний цей опис і тим, що тут вказані імена копіїстів, що зможе звузати коло пошуку творів Жовківської збірки.

По смерті Яна III Собеського в 1696 р. всі родові володіння були розділені між його трьома синами Якобом, Олександром та Константином та дружиною Марією Казимирою. В результаті цього поділу Жовква разом з Золочевом та Ольськом відійшла у володіння королевича Якоба Людвіка. Однак лише за два десятиліття років у 1717 р. він оселився в Жовківському замку. Дуже цікаво, що за цей період відомий лише один інвентар 1716 р., який має відношення до Собеських – це «Реєстр речей виданих з Жовківської скарбниці через пана Бистоніча до Олави Найяснішому Його Милості Константинові відіслані 12 березня 1716 року» [3 s. 75-76]. Однак в цьому документі немає найменшого натяку на картини чи портрети віддані до Олави.

Але є кілька документів, які мають відношення до Жовківської збірки і складені в період Північної війни, коли в Жовківському замку зупинявся Московський цар Петро I, союзник Августа II. Після кількомісячного перебування, він залишає місто і наказує своєму фельдмаршалові Олександрю Меньшикову забрати деякі речі з замку. Серед цих речей було 60 картин з кімнат в палацовому корпусі та лазнях [10 s. 161-162]. Це в переважній більшості портрети королів та князів, картини на релігійну та міфологічну тематику, кілька натюрмортів та ландшафтів. Однак, найбільш цікавою є згадка в цьому описі про картину, автором якої був русин Євстахій Дашкевич. На жаль, в інвентарі не вказано сюжету зображеного на ній, але власне цей факт дає змогу вписати ще одне прізвище в список авторів, картини яких прикрашали інтер'єри Жовківського замку.

У 1720 р. Жовківська збірка поповнюється новими надходженнями, які частково були перевезені сюди з Віланова, який був проданий Константином Собеським краківській каштелянші Ежбеті Синявській [8 s. 131]. Про часткове перевезення речей Константина Собеського свідчить також інвентарний опис 1724 р. [3 s. 78-84], в якому описана вся зброя, що належала королевичу та збереглась у Жовківському арсеналі.

Натомість, після довгої перерви за 1726 рік відомо інвентарний опис котрий у 1891р. опублікував Людвік Фінкель [9 s. 1-7]. В ньому повністю поданий перелік речей, що знаходились в скарбниці Жовківського замку, а також опис шпалер, картин та предметів інтер'єру. Цей документ був вписаний у Львівських гродських книгах. Крім того, Т. Бернатович у своєму списку подає інформацію про ще один, але уже окремий «Інвентар речей, які знаходились в Жовківській скарбниці 1726 р.» [3 s. 86-106]. Обидва документи написані в один і той самий день. Якщо здійснювати порівняльний аналіз обох документів, що можна дійти до певних ви-

сновків. Перше, збірка була значно збільшена за ці роки. Картини не тільки були розміщені в Палацовому корпусі, галереях, вежах та лазнях, але і була значна частина речей, які зберігались в скарбниці. Серед них було і багато цінних речей. В описі чітко вказано вартість картини чи портрету, зокрема лише оригінальних полотен 36. Крім того було дуже багато копій. Потрібно зауважити, що документ складався людиною, яка добре орієнтувалась в живописі, оскільки в документі часто зустрічаються приписи відносно вигляду самого твору «oguganał obrazu jakiegoś polaka bardzo dobry [3 s. 86]” або “portret damy podłego malowania”. Друге, на основі цього опису можна чітко окреслити вигляд самих інтер’єрів палацового корпусу та кімнат в лазнях. Кімнати в замку оформлювались за певною тематикою, якщо в головній гетьманській залі було розміщено портрети польських та європейських королів, пап, кардиналів та єпископів, то в інших кімнатах було багато картин на релігійну та міфологічну тематику. Дуже цікаво, що були кімнати в яких розміщувались виключно картини на «пташину» тематику. В інтер’єрах було дуже багато пейзажів та батальних картин, перші в основному розміщувались над дверима, другі на видному місці при вході до покою. Вперше, хоча це застосовується не до всіх картин, в описі зазначається розмір в ліктях та чвертях, що дає можливість швидшої ідентифікації картин.

19 грудня 1737 р. в Жовкві помирає королевиц Якуб Людвік Собеський і замок переходить до його єдиної доньки Марії Кароліни. В цьому ж році вона переїжджає в місто і займається справами свого маєтку. Вже в 1738 році вона укладає угоду про продаж Жовківського спадку з речами, які там знаходились своєму давньому коханому Михайлові Казимирові Радзивілові (Рибенко). Багата Жовківська бібліотека була передана Холмському єпископу Андрієві Залуському. У 1747 р. ця збірка була подарована для першої публічної бібліотеки в Речі Посполитій, яка на той час була однією з найбільших у світі. Існує ряд досліджень, зосереджених на долі Жовківської бібліотеки Яна III, оскільки книги з цієї збірки зберігаються зараз в бібліотеках різних держав.

Окрім бібліотеки Михайло Радзивілл успадкував Жовківську збірку. Однак це не була уже та сама цілісна художня збірка, яку було зібрано Собеськими. Про це свідчать кілька цікавих інвентарних описів періоду 40-х рр. 18 ст. Зокрема, одним з найцінніших інвентарних описів, які ілюструють Жовківську художню збірку, є інвентарний опис датований 1743 роком [2], тобто складений кілька років по тому, як Михайло Радзивілл вступає у свої законні володіння. Однією з найбільших цінних деталей, які можемо побачити в цьому описі є чіткі розміри картин, що дуже рідко зустрічається в інвентарях раднішого періоду. Відповідно, така розширена інформація, значно полегшує коло пошуку цих картин. Окрім чітких розмірів, матеріалу, більш докладно описані сюжети самих картин та портретів. Найбільш цікавою інформацією є те, що при окремих картинах є вказано авторство. Зокрема, вперше згадується картина, яка намальована та підписана дружиною короля Яна III Марією Казимирою [2 s. 8]. Картина досить цікава, з зображенням двох старців, один читає книгу, а інший сидить збоку теж з книгою. Згідно порівняльного аналізу з інвентарним описом 1728 року, то ця картина з’явилась в Жовківському замку значно пізніше. Ще одна картина, яка ввійшла до

Жовківської збірки після 1728 року – це картина авторства Лавіньї Фонтани, відомої італійської художниці Болонської школи. Картина на дошці в рамках сніцерських позолочених, на три чверті, з зображенням Ісуса Христа та апостолів, що сплять в саду [2 s. 8]. Згадується в цьому описі і картина фламандського художника Ван Дейка з зображенням Діви Марії, обличчя повернене догори з Ісусом Христом, що стоїть в неї на колінах. Про цю картину писали польські дослідники Мечислав Генбарович та Ванда Дрецька, які в своїх публікаціях намагались ідентифікувати її з дуже схожими картинами дещо більших розмірів, які знаходяться в Dulwicz gallery, в Відні в Galery Lichtenstien [8 s. 139]. Привертає увагу ще одна картина на дві чверті виконана на мідній блясі в чорних рамах за склом з зображенням Діви Марії, яка сидить над книгою, оперши голову на руку, при ній Ісус Христос, авторства Карло Маратті [2 с. 11 зворот], італійського художника, який належав до римської школи. Цікаво, що в Ермітажі, є теж схожа картина на цю ж тематику, на полотні 1704 року, однак більших розмірів.

В описі 1743 року згідно порядкової нумерації налічувалось 458 картин та портретів. В кінці документу було зазначено сім полотен, які описані під іншими порядковими номерами [2 с. 12 зворот]. Серед цих полотен кілька портретів та дві батальні сцени Хотинської битви із позначкою «новоскопійовані».

Згідно порівняльного аналізу інвентарних описів 1728 року та 1743 року, можна зробити кілька висновків. Перше, що стосується кількості картин, то ця кількість дещо відрізняється. Зокрема, згідно опису 1728 року, у всіх приміщеннях Жовківського замку нараховувалось 488 картин та портретів (крім скарбниці), тоді як у 1743 році їх кількість становила уже 465 одиниць. Друга суттєва розбіжність, що у 1728 р. і в 1743 р. перелік картин суттєво відрізняється, точніше кажучи близько 30 відсотків картин, які згадані в першому описі, уже не згадані в останньому. Цю нішу заповнили інші твори, не менш цікаві. Стає зрозуміло, що всі ці картини, які тут вказані в 1743 р. були перевезені сюди Михайлом Радзивілом та доповнили інтер'єри Жовківського замку. В перші роки по купівлі замку, тут тривали роботи по його перебудові. Для цього новий власник запросив знаного італійського архітектора Антоніо Кастелло. Зокрема, було введено в історичний обіг план перебудови Жовківського замку 1743 року, польським дослідником Бернатовичем [5] в якому чітко показано масштаби реконструкції та перебудови.

1746 роком датується ще один інвентарний опис «Реєстр картин в Жовківському замку», опублікований Генбаровичем [10 s. 190-195]. На думку автора, цей документ складений з приводу перевезення цих речей до Несвіжа. Загальна їх кількість становить 162 одиниці. Кожна з картин мала свій номер, дуже цікаво, що тенденція нумерації картин спостерігається в Жовкві лише за часів Радзивілів. Така ситуація спостерігається на картинах з Несвіжської колекції, які зараз зберігаються в Мінському Художньому музеї.

Останній документ, в якому згадані картини Жовківської збірки датується 1750 роком. Частково інвентарний опис замку, Ратуші та «італійського городу з лазнями» опублікував М. Осінський, відомий архітектор та дослідник Жовківського замку [12 s. 115-130].

Михайло Радзивіл володів замком до 1762 року. Протягом 1750–1762 рр. більшість речей з Жовківського замку вивозились до Несвіжа, Олики та інших родових замків Радзивілів. Серед цих речей і відома ікона Матері Божої, що зберігалась в каплиці Жовківського замку, яку Ян III Собеський привіз з битви під Віднем. У 1758 році, по відновленні замку в Несвіжі, цю ікону було забрано у новозбудовану замкову каплицю. Однак, в цих описах не було зазначено настільки значної кількості картин і речей, скільки їх було вивезено. За його правонаступника сина Кароля Радзивіл Пана Коханку наразі не відомого жодного опису картин Жовківського замку. В Мінському архіві зберігається цікавий документ, це інвентар вивезених речей із замку в Жовкві в 1765 році. Попри найрізноманітніші речі побуту (одяг, меблі, зброя та ін.), в документі згадано лише чотири картинки невеликого розміру. Можна припустити, що їх переважна більшість була вивезена, частину швидше за все було продано польським магнатам, а частину було розграбовано, оскільки в замку часто зупинялись війська. Кароль Радзивіл особливо не переймався станом речей в маєтку, однак на час його тривалого перебування після 1774 року тут проводились ремонтні та відновлювальні роботи в палацовому та гостьовому корпусі. Зрозуміло, що дещо тут таки залишилось, оскільки вишукані інтер'єри були неодмінним атрибутом щоденного життя тогочасних вельмож, але їх кількість мала тенденцію до значного зменшення.

Кожен з замків має свою власну історію, традиції, скарби та навіть власні привиди. Жовківський замок є унікальною пам'яткою історії та архітектури. Його зовнішній вигляд змінювався з приходом кожного нового власника, який намагався залишити по собі слід. Однак, саме Жовківський замок мав унікальних власників, які дбали не лише про благополуччя свого роду, але й про те, аби його увіковічнити в історії. Це були люди, які дбали не лише про матеріальне, але й про духовне. Крім грандіозної художньої збірки, котра формувалась протягом століття і була родинним надбанням Жолкевських та Собеських, тут знаходилась легендарна бібліотека, зібрана Яном III Собеським, величезна нумізматична колекція, рідкісні картографічні видання та колекція різноманітної зброї. Тому, ця стаття – це лише перший крок на шляху до відтворення багатвікової величі Жовківського замку, з його багатствами та славетною історією.

Література

1. Львівська національна картинна галерея, Фонд живопису, Ж 107– 1.П. 1979
2. Державний історичний архів Литви (ДІАЛ) Ф. 459 Оп. 1 Спр.1472
3. Archiwum Główny Akt Dawnych (AGAD) Zbiór Czołowskiego, nr. 394
4. AGAD Zbiór Czołowskiego, nr. 403
5. Бернатович, Т. Резиденція Собеських і Радивілів у Жовкві в світлі невідомого плану Антона Кастелло / Т. Бернатович. – С.78-83. – Бібліогр. в кінці ст. : рис.
6. Шышыгіна-Патоцкая, К.Я. Нясвіж ш Радзівілы / – Мінск:Беларусь, 2007. – С. 147

7. Ad Villam Novam, tom II, Królewska rezydencja w Żółkwi w XVIII wieku, Tadeusz Bernatowicz, Muzeum Pałac w Wilanowie 2009
8. Wanda Drecka Na tropach obrazów ze zbiorów Jana III // Studia Wilanowskie, 1977 T. I
9. Ludwik Finkel Inwentarz zamku Żółkiewskiego z r.1726. // Nakładem Akademii Umiejętności w drukarni "Czasu Fr. Kluczyckiego i spółki, Kraków, 1891
10. Mieczysław Gębarowicz Materiały źródłowe do dziejów kultury i sztuki XVI-XVIII, Wrocław, 1973: "Regesta Skarbców, rzeczy, tak z Żółkwi, Lwowa, Jaworowa, Kazimierza w Gniewie spisane, die 3 January 1673", S 123-127; "Regest Obrazów zostających się w Łazni Po drugiey stronie od Folwarku A[nn] o 1694" S. 144-145; "Connotacja Obrazów N.K.J.K. Wziętych z Pokoiów zamku Żółkiewskiego Pod Bytność Xiążęcia Jmci Alexandra Daniłowicza Mężyka w Roku Tysiąc Siedmsetnym Siodmym, dnia Piętnastego Maia, od Moskwy" S.158-161; Regest rzeczy znajdujących się ad praesens w Skarbcu Żółkiewskim spisany die 17 may 1738" S 164-172; „Regest Obrazów znajdujących się w Zamku Żółkiewskim [podp. "Kazimierz Grabowski"] S. 172-190
11. Tadeusz Mańkowski Mecenat Jana III w Żółkwi // Prace komisji historii sztuki, T IX, Kraków, – S. 127-151
12. Osinski M. Zamek w Żółkwi. – Lwów 1933. S. 115-130

Світлана ХАВАЛКО
головний зберігач, завідувач відділу фондів
Львівського історичного музею

ІКОНОГРАФІЯ ЖОВКВИ В КОЛЕКЦІЇ ЛЬВІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Давнє містечко Жовква, яке розкинулося серед мальовничої місцевості в 30 кілометрах на північ від Львова, виникло наприкінці XVI ст. на місці поселення Винники. Власник села коронний гетьман Речі Посполитої Станіслав Жолкевський у 1594 році розпочав будівництво замку і міських укріплень, врахувавши при цьому особливості рельєфу, які були природними перешкодами для ворога: стави і болота, береги річки. Королівським привілеєм 1603 року місту було надано магдебурзьке право та закріплено назву "Жовква". Найбільшого розквіту і слави місто досягло у другій половині XVII ст., коли його власником був польський король Ян III Собеський і тут була одна з його резиденцій. Тоді в розбудову міста та розвиток місцевих промислів і ремесел були вкладені великі кошти, для будівництва нових храмів та костелів залучені кращі архітектори та художники. Особливої уваги приділяли розбудові та оздобленню замку. Таким чином, у Жовкві сформувався унікальний історико-архітектурний комплекс, який складається з парафіяльного та домініканського костелів з монастирем, василіанської церкви та дзвіниці, синагоги, дерев'яних церков Св. Трійці та Різдва Богородиці.

Маленька Жовква свого часу набула слави одного з найкрасивіших приватних міст-резиденцій Європи. Тут працювало багато видатних живописців та скульпторів, художників та різьбярів, як місцевих, так і приїжджих. Виникла ціла мистецька школа живопису та різьби по дереву. Жовква стала значним культурним та економічним осередком Галичини.

Плин часу та історичні події наклали на місто свій відбиток. Окремі архітектурні пам'ятки збереглися в незміненому вигляді, деякі були суттєво зруйновані або зазнали перебудови. Тому сьогодні особливо цінними є мистецькі твори, на яких зображено Жовкву в давніші часи.

Зображеннями давньої Жовкви часто ілюструються наукові праці і туристичні путівники, де поряд з сучасним видом міста для порівняння подається його вигляд понад сторічної давності. Так, у другому томі серії „Матеріалів до праць сакрального мистецтва”, який присвячений костелам і монастирям Жовкви поміщено окремі зображення Жовкви у XIX ст. З сучасних українських дослідників до теми іконографії Жовкви зверталась Галина Яремич, яка у статті, опублікованій в часописі "Галицька брама"[5, с.8], зробила огляд графічних творів з колекцій Львівського історичного музею та відділу мистецтва Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. Проте, деякі роботи, що зберігаються

у Львівському історичному музеї, не були згадані авторкою. Тому в повідомленні, крім вже відомих робіт, буде проаналізовано інші пам'ятки, на яких зображено Жовкву.

Найстаріша серед робіт, які зберігаються в музеї, є робота гуашшю Емануеля-Кратохвилі фон Кронбаха (1778 – 1861). Вона презентує загальну панораму міста на тлі рівнинної місцевості (інв. номер Г – 4427). Твір намальований з натури у 1826 р., про що свідчить власноручний напис автора нижче під зображенням: *nach der Natur gez. u: gemalt v. Kronbach 1826*. [переклад: *намальовано з натури Кронбахом 1826*]. Очевидно, що художник замальовував містечко з віддаленого пагорба і тому перед глядачем відкривається вид міста з північного і західного боків з оборонними мурами навколо. На передньому плані – дві польові дороги, обабіч порослі кущами та деревами. Ця робота була закуплена колишнім львівським Національним музеєм ім. короля Яна III 10 березня 1910 року у віденських антикварів Гільгофера і Раухбурга [6, S. 36]. Вона експонувалася в одному з залів цього музею, про що згадано у путівнику 1936 року [9, S. 17]. У 1940 році твір перейшов у власність Львівського історичного музею. Як ілюстрація поміщений у другому томі „Матеріалів до праць сакрального мистецтва на східних землях Речі Посполитої” [10, іл. 1].

У 1837-1838 рр. у львівській літографічній майстерні Петра Піллера був виданий альбом літографій Карела Ауера (1818 – 1848) „Збірка найкрасивіших околиць Галичини”, де серед численних красвидів було і зображення пл. Ринок у Жовкві (інв. номер Г – 5195). Окрім пам'яток архітектури – парафіяльного костелу Св. Лаврентія з сусідніми спорудами – автор показав на передньому плані характерні типи жовківських міщан. Ми бачимо як прогулюються заможні городяни, військові, як жебрак простягає руку і просить милостиню. Праворуч на літографії видно як робітник штовхає перед собою візок, окремою групою стоять євреї і далі за ними два великі вози, наповнені крамом. Ось така „рухлива” картина дає уявлення про щоденне життя Жовкви. Літографія поступила у Національний музей ім. короля Яна III з колекції відомого збирача пам'яток старовини Болеслава Ожеховича [11, S. 97], з 1940 р. – власність Львівського історичного музею.

У середині XIX ст. у Лейпцигу був видрукований сталерит (інв. номер Г – 7573) художника-гравера Антона Генрі Пайне (1812 – 1902) з видом костелу Св. Лаврентія у Жовкві. Під зображенням автор помістив напис: **KOŚCIÓŁ PARAFIALNY W ŻÓŁKWI Ulubionej siedzibie Króla Jana III**. [переклад: "Парафіяльний костел у Жовкві Улюбленій садибі короля Яна III"]. Акцент у даній роботі гравер зосередив на вигляді костелу, намагаючись зобразити кожну його деталь. Ще один напис внизу під зображенням: „*Cały dochód ze sprzedaży, przeznaczony na restauracye tego kościoła*”, – повідомляє про те, що кошти від продажу гравюри підуть на реставрацію цього костелу. Гравюра походить з колекції Національного музею ім. Короля Яна III, куди поступила зі збірки Болеслава Ожеховича [11, S. 97], з 1940 р. – у колекції Львівського історичного музею.

Відомий польський художник Наполеон Орда (1807 – 1883), подорожуючи місцевостями Польщі, Литви та України, замальовував види міст та відомі пам'ятки архітектури, згодом публікуючи їх у Варшаві в літографічній майстер-

ні Максиміліана Фаянса. Цікавим і своєрідним містечком була Жовква, тому її літографічне зображення знайшло своє місце серед видів інших міст (інв. ном. Г – 5127). На роботі представлено вид Жовкви зі сторони Глинянської вежі. Літографія походить з колекції Національного музею ім. короля Яна III, про це свідчить печатка музею на звороті. З 1940 р. робота є власністю Львівського історичного музею.

У 1908 році до Львова з Варшави приїхав фотограф і художник Юзеф Косьчеша Яворський і заснував тут фотоательє, яке знаходилося за адресою по вул. Личаківській, 41. Упродовж 1911 – 1918 рр. Яворський виконав велику кількість фотографій архітектурних пам'яток Львова та намалював гуашшю старі львівські будинки. Окрім цього, серед його робіт збереглися дві акварельні копії видів Жовкви, зроблені зі старих гравюр, про що свідчать написи тушшю під зображеннями, ймовірно, виконані самим автором: **ZAMEK W ŻÓŁKWI W POŁOWIE XVIII w. (z współcz. ryciny kop. J.K. Jaworski)** [переклад: Замок у Жовкві в сер. XVIII ст. З оригінальної гравюри копіював Ю. К. Яворський]. В інвентарній книзі Національного музею ім. короля Яна III зазначено, що ці гравюри зберігалися в бібліотеці Павліковських. На одній з них показано внутрішній вигляд жовківського замку, а на другій – замкова в'їзна брама. Яворський виконав їх для монографії М. Осінського "Замок в Жовкві" (Львів, 1933) [8, с.196].

Розглянемо першу акварель (інв. ном. Г – 4434), де зображено внутрішній фасад південно-західної частини замку, який представлений двоярусною відкритою галереєю з аркадами. У нижньому ярусі використано колони тосканського ордеру, у верхньому – іонічного. По центру до стіни примикає виступаюча колонада, увінчана трикутним фронтоном. Усередині колонади знаходяться фігури лицарів. Пам'ятка експонувалася у залах Національного музею ім. короля Яна III [9, s. 19], у Львівському історичному музеї виставлена для огляду в експозиції відділу Давньої історії. Разом з іншими пам'ятками ЛІМу була представлена на виставці „Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII – XVIII ст.)”, яка проходила у Київському Національному музеї історії України у жовтні 2008 р. – березні 2009 р. Опублікована у каталозі цієї виставки [4, с. 82].

На другій акварелі (інв. ном. Г – 4433) представлено в'їзну браму до Жовківського замку, яка знаходилася посередині північної стіни. Брама оздоблена рустом, вгорі прикрашена декоративним фризом, над яким у трикутному тимпані зображений герб Любич – родинний герб магнатів Жолкевських. Порівнюючи це зображення з сучасним видом брами, неважко зауважити, що вона залишилася такою ж, проте змінився під'їзд до неї. На акварелі видно, що до брами веде дорога, з двох сторін огорожена дерев'яним парканом, за яким ростуть дерева. Варто звернути увагу і на постаті міщан, зображених на картині: ми бачимо типових представників своєї епохи у характерному для них одязі. Пам'ятка експонувалася у залах Національного музею ім. короля Яна III. [9, s. 19] Зараз представлена у відділі Давньої історії України. Обидві акварелі були опубліковані як ілюстративний матеріал у книжці **Гербільського Г. Ю. „Петро Перший у Західній Україні. 1706 – 1707 рр.”** [1, с. 39, 47].

Ще дві цікаві акварелі з видами Жовкви, закуплені разом з двома вищезгаданими Національним музеєм ім. короля Яна III 27 грудня 1918 р. [6, s. 189] і записані під авторством Юзефа Косьчєши Яворського. Проте зазначене авторство викликає сумніви. Акварелі дещо відрізняються стилем виконання: насиченістю кольорів, чіткістю, не мають написів під зображенням, як дві попередні. Зокрема, в інвентарі музею за 1935 рік [7, s. 20] зазначено, що дві попередні роботи, які вже оглянуті, виконані Яворським, а дві наступні – невідомим автором.

Одна з них – це пл. Ринок у Жовкві (інв. ном. Г – 3181) з видом на костел Св. Лаврентія. Дуже цікавим на цій роботі є поруйнований будинок по центру, ймовірно, стара ратуша. На нього звернув увагу дослідник Володимир Накопало і присвятив цьому окрему статтю у „Галицькій брамі”. [3, с. 7] Він стверджує, що зображена на картині ратуша не відповідає збереженому опису Жовківського замку за 1750 рік, але одночасно і не відкидає твердження, що так могла виглядати стара жовківська ратуша. На акварелі посередині ринкової площі зображена прямокутної форми триповерхова будівля, завершена аттиком. Будівля перебуває у напівзруйнованому стані: видно як одна з балок перекриття впала і виступила перед стіною вхідного фасаду. На стіні бокового фасаду на рівні третього поверху зображений сонячний годинник. Арковий проріз вхідних дверей оздоблений по боках колонами, які підтримують трикутний тимпан. На іншому боці будинку також два аркові входи. На акварелі споруда розміщена праворуч, і привертає основну увагу глядача, тим самим викликаючи запитання: ”Що це є?” Ліворуч – костел Св. Лаврентія з колегією і дзвіницею та в’їзна брама до міста з ринкової площі. Робота не експонувалася і не публікувалася, крім фоторепродукції у вже згадуваній ”Галицькій брамі”.

Інша робота (інв. ном. Г – 3178) представляє вид Жовкви з західної сторони, а саме лінію оборонних укріплень і дахи будівель, що видніються за нею. На передньому плані перед глядачем відкривається чудовий краєвид жовківського передмістя: долиною протікає невеличка ріка Свиня, у водах якої жінки перуть білизну. Далі від берега зарості кущів та поодинокі дерева. На іншому березі ліворуч двоє міщан розмовляють поміж собою, праворуч мужчина, за спиною якого закладена сокира. Автор намалював пейзаж насиченими яскравими кольорами, переважаючим з яких є зелений. Зліва на акварелі видно дерев’яний міст через річку, що веде до в’їзної брами міста. Поряд з нею масивна вежа-дзвіниця, яка має купольне завершення і численні бійниці на зовнішній стіні. За брамою зображена верхня частина парафіяльного костелу. Праворуч від брами простягаються міські мури, які з’єднані з будівлями Жовківського замку, серед яких дві вежі. Як і попередня, робота не експонувалася. Як ілюстративний матеріал опублікована у путівнику по замках України.

І остання робота (інв. ном. Г – 10003) – вид невідомої вулички, виконаний у техніці деревориту Яніною Новотновою у 1941 р. В інвентарній книжці фондової групи ”Графіка” поряд із назвою цієї роботи ”Вид Жовкви” стоїть знак питання, що відповідно ставить під сумнів правдивість зображення міста. На гравюрі під зображенням є такі написи: *Drzeworyt. Janina Nowotnowa.*, а що саме зображено, не вказано.

Загалом, не враховуючи останньої роботи, нараховується вісім зображень містечка Жовква, які зберігаються в колекції Львівського історичного музею. Це цікаві і цінні історичні джерела, кожне з яких має мистецьку та документальну вартість. Вони показують зміни, які відбулися в архітектурі міста і топографії місцевості протягом століть, а в окремих випадках є єдиними зображеннями вже неіснуючих споруд. Мистецькі твори, виконані знаними і маловідомими художниками, є підтвердженням того, що Жовква була і залишається невеличким європейським містечком, яке вражає відвідувачів неповторною красою архітектурних пам'яток і унікальною історико-культурною спадщиною.

Ілюстрації

Рис. 1. Г-3178. Вид Жовкви з західної сторони.
Автор невідомий. Папір, акварель

*Рис. 2. Г-5195. Площа Ринок у Жовкві. К. Ауер рис. і літ. 1837-1838 рр.
Папір, літографія*

*Рис. 3. Г-3181. Костел св. Лаврентія і стара Ратуша (?) у Жовкві.
Автор невідомий. Папір, акварель*

Джерела та література

1. Гербільський Г. Ю. Петро Перший у Західній Україні. 1706 – 1707 рр. – Львів: Вид-во "Вільна Україна", 1948. – 95 с. : іл.
2. Замки, палаци, фортеці: Історія – культура – туризм: Історико-архітектурні пам'ятки замкового мистецтва / Авт. О. Іванов, В. Цигак, В. Луц, та ін. – Тернопіль, 2005. – Буклет.
3. Накопало В. Чи такою була стара Жовківська ратуша? // Галицька брама. – 1997. – № 4. (квітень) – С. 7.
4. Каталог виставки: Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII –XVIII ст.). – Київ: Вид-во "Такі справи", 2008. –
5. Яремич Г. Іконографія Жовкви // Галицька брама. – 1997, квітень. – № 4. – С. 8.
6. Dziennik nabytków Muzeum narodowego im. Króla Jana III. – S. 36
7. Inwentarz minjatur sylwetek i rysunków, znajdujących się w zbiorach Muzeum Narodowego im. Kr. Jana III we Lwowie. – Lwów, 1935 –184 s.
8. Kucharska J. B. Dokumentacja fotograficzna Lwowa Józefa Kościeszy Jaworskiego z lat 1911 – 1918 // Dawna fotografia lwowska. 1839 –1939 / Red. nauk. A. Żakowicz – Lwów: Wyd-wo "Centrum Europy", 2004. – 368 s.
9. Мękicki R. Muzeum Narodowe im. Króla Jana III we Lwowie. Przewodnik po zbiorach. – Lwów, 1936. – 130 s.
10. Petrus J. T. Kościoły i klasztory Żółkwi / Międzynarodowe centrum kultury w Krakowie. – Kraków, 1994. – 199 s. + 355 il.
11. Zbiory Bolesława Orzechowicza. Inwentarz prowizoryczny akwarel, rysunkow i rycin. – Lwów, 1927.

Розділ V
Джерела, література та
бібліографія

INWENTARZ CEKAUZU ŻÓŁKIEWSKIEGO SPISANY 1699 ANNO

S. 2

1. Działo spizowe 30 funtowe na którym Herb Orzeł ze dwiema Głowami Cesarski z napisem Ferdynandus II lane w Wiedniu w Roku 1632 na stop Pulczwarty
2. Działo takierz sim[i]l[ite]r 30 funtowe z tymze Herbem y napisem lane w Roku 1680 nf stop Pulczwarty
3. Działo takierz 30 funtowe eodem Anno przywieżiane, z tym ze Herbem y Napisem lane w Roku 1649 na stop Pulczwarty
4. Działo takierz 30 funtowe z tymze Herbem y Napisem w roku 1650 lane na stop Sim[i]l[ite]r Pulczwarty
5. Działo wielkie spizowe 36 funtowe na którym Herbu, y Napisu zadnego niermasz na stop trzy Cwierc na lawecie
6. Działo spizowe 12 funtowe na lawecie osadzone na którym wyryty lew z tym napisem Rugitante Quinas przed insignia I T M[i]łos]ci z napisem lane w Gdansku na stop cztery.

S.2a

- Działo drugie takierz 12 funtowe na którym Puhacz z napisem Ululans in functa Bubo przed zapałem tenze napis na stop cztery na lawecie
- Działo spizowe 12 funtowe na lawecie przed zapałem Herb Druzyna na srop pultrzeci
- Działo spizowe 12 funtowe temusz podobne z tymze Herbem y z takim napisem na lawecie na stop pultrzeci
- Działospizowe 6 funtowe na lawecie z tymze Herbem Druzyna na stop dwie y Cwierc
- Działo spizowe 6 funtowe dłuższe na którym wyryty baran bez napisu y Herbu na lawecie na stop trzy
- Działo spizowe przed zapałem Herb Druzyna na lawecie na stop dwie y Cwierc
- Działo spizowe 6 funtowe długie bez lawetu na łokci Cztery lane w Gdansku

S. 3

Działo spizowe Similiter 6 funtowe na którym wybitę Bliznieta bez lawetu lane we Gdańsku w roku 1692 długie na stop cztery

Działo spizowe sim[i]l[ite]r 6 funtowe przed zapalem Herb Tarcza bez lawetu, lane w Gdańsku w tymże roku 1692 długie także na stop cztery

Działo spizowe 3 funtowe na oba konce obracane na którym Tarcza długie na stop dwie na lawecie

Działo spizowe 3 funtowe ratze na stop dwie na lawecie z Tarczą

Działo spizowe 4 funtowe na lawecie pod uchami nadpis Niemiecki nad napisem Greft z mieczem

Działo spizowe 2 funtowe na którym naryta ręka zbrojna trąbę trzymająca Wilk Psa pożyrający długie na łokci cztery bez lawetu

S. 3a

Działo spizowe 1½ funtowe zepsowana pod uchami napis Niemiecki przed zapalem Herb Podkowa rogami na dół lane w Gdańsku Roku 1599 na stop Pułtrzeci

Działo spizowe 1 funtowe z Herbem Podkową rogami na dół nad nią krzyż litery około Herbu na lawecie na stop dwie

Działo spizowe funtowe na którym Miesiąc Tutecki y gwiazda na końcu od zapalu kołko zelazne bez lawetu na łokci trzy

Działo spizowe małe 5 łutowe na laweciku długie na łokci 3 4 ćwierci

Działo spizowe małe 4 łutowe na laweciku długie na ćwierć łokcia trzy

Działo spizowe 1 1/2 na laweciku długie pułtora łokcia

Działo spizowe 3 łotowe na Laweciku długie na łokci pułtora

Działo spizowe 2 łotowe także y na laweciku

Działo spizowe 1 łotowe gładkie bez laweta długie 3 ćwierci łokcia

Działo spizowe 1 łotowe także

S.4

Działo mosiędzone Maluskie na laweciku osadzone

Działo Spizowe z siedmią dziurami na którym Zmieia z siedmą głowami w Gdańsku lane na lawecie

Działo spizowe S[i]m[i]l[ite]r z siedmią dziurami na którym Herb Cztery Pola y trzy roze w Gdańsku lane na lawecie

Działo spizowe siedmią dziurami Z Herbem Krola J[ego] M[i]łosci] przed zapalem zmiia z siedmią głów

Smigownic 8 łutowych z Herbem Krola J[ego] M[i]łosci] z napisem Hjc tegmine fortior in N[umer]o 2

Działo zelazne 6 funtowe na którym Tarcza z napisem Ioannes Tertius

Działo zelazne 6 funtowe na którym Napis y Tarcza Ioannes Tertius

Działo S[i]m[i]l[ite]r 6 funtowe z tymże Herbem y napisem

S. 4a

Działo żelazne Angielskie gładkie z tymże napisem lane w roku 1688

Działo żelazne 3 funtowe gładkie bez napisu żadnego te wzięto do Snowicza
Nieb. P. Swierski

Działo funtowe zielono pofarbowane ładunek żelazny

W Jaryczowie

Dział dwie żelazno szescio funtowe

W Kukizowie

Dział dwie spizowe dwofuntowe

W Dziłowiu

Dział dwie sześćfuntowe żelazne

W Żółtancach

Działo spizowe jedno dwofuntowe

Drigie żelazne trzyfuntowe

Розділ VI

**Діяльність державного
історико-архітектурного
заповідника у м. Жовкві**

ЗВІТ ПРО РОБОТУ

Державного історико-архітектурного заповідника

у м. Жовкві за 2010 рік

Основні положення

Державний історико-архітектурний заповідник в м. Жовкві входить в систему Мінрегіонбуду з 01.01.2007 року. Заповідник є науково-дослідною та культурно-просвітницькою організацією, що забезпечує вивчення, охорону, реставрацію та використання історико-культурної спадщини міста і довкілля.

Сферою безпосередньої діяльності ДІАЗу є територія центральної частини м. Жовкви (на сьогодні заповідна територія складає 27 га) з 40 пам'яток архітектури та містобудування, в тому числі 37 національного і 3 місцевого значення.

Майно ДІАЗу

На балансі ДІАЗу знаходяться такі пам'ятки національного значення:

- Замок XVI століття
- Синагога XVII століття
- Церква Пресвятої Трійці XVIII століття
- Оборонні мури, вежі та брами міста XVII століття
- Звіринецька брама
- Монастир Домініканів XVIII століття

В 2010 році оформлені реставраційні свідоцтва на право державної власності на всі об'єкти ДІАЗу. Цього ж року отримані дозволи на розробку проектної документації на закріплення земельних ділянок за синагогою та монастирем Домініканів.

Організаційні заходи в ДІАЗі

На 2010 рік у відповідності штатним розкладом затверджена чисельність працівників в кількості 24 чоловік, в т.ч. 22 основного складу. Протягом року звільнено 2 осіб і прийнято на роботу 6 працівників.

В 2010 році продовжувалась робота з забезпечення нормальних умов праці в ДІАЗі, зокрема розширено майстерню, продовжено власними силами ремонту службових та побутових приміщень.

Проведено екскурсію по окремих музейних установах Львова для працівників заповідника.

Фінансова діяльність

У 2010 році заповідник працював по програмі «Збереження архітектурної спадщини в заповідниках».

По загальному фонду з державного бюджету було виділено коштів в сумі 600600,00 грн. Кошти були освоєні практично на 100% (недовиконано 6636,94 грн. в силу економії коштів по статті 1120). Дебіторська та кредиторська заборгованість відсутня.

По спеціальному фонду було заплановано надходження коштів в сумі 120000,00 грн. Надійшло – 49147,56 грн., в т.ч.:

- оренда приміщень – 39812,44 грн.
- консультації , пропозиції, висновки - 1896,00 грн.
- екскурсії – 4284,50 грн.
- інше – 3154,62 грн.

Недовиконання плану по надходженню коштів до спеціального фонду державного бюджету пов'язане з тим, що заповідник не здійснював технічного нагляду на об'єктах реставрації. Дебіторська заборгованість по спеціальному фонду становить 27340,21 грн. Кредиторська заборгованість по спеціальному фонду відсутня.

Кредиторська заборгованість по програмі «Реконструкція та реставрація об'єктів культурної спадщини в містах проведення чемпіонату Євро-2012» складала 872 288, 23 гривень.

Наукова діяльність

Наукові дослідження і розробки

Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури:

1. Розробка історико-містобудівного обґрунтування території та реставрації ансамблю Жовківського замку

2. Робочий проект реставрації головної брами Домініканського монастиря у м. Жовкві.

3. Проектні пропозиції встановлення на фасаді Жовківського замку меморіальної дошки гетьману України І. Мазепі.

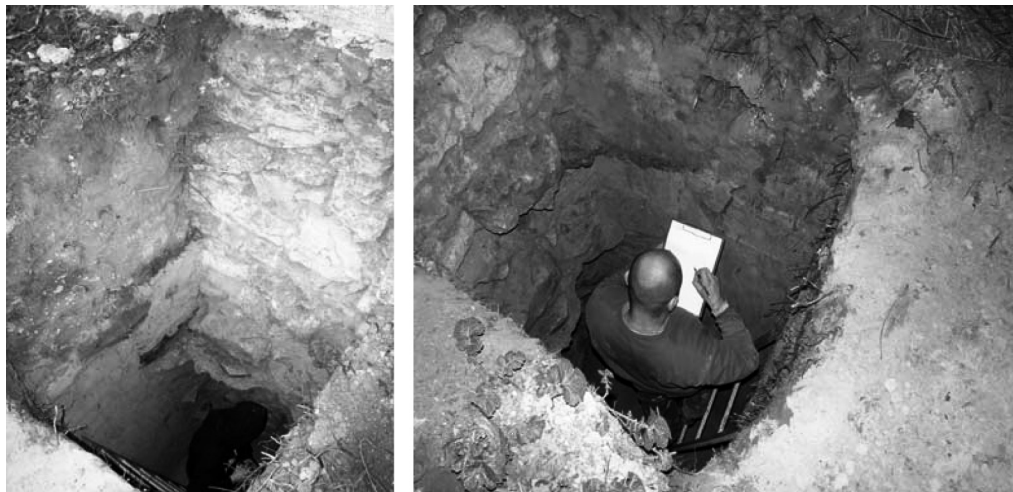
Археологічні дослідження

4. 21 червня 2010 р. науковий співробітник Іванишин Т.З. отримав відкритий лист на право проведення археологічних досліджень на території міста.

В цьому році було проведено археологічні дослідження головних сходів палацового корпусу Жовківського замку.

Підвір'я замку. Підготовчі роботи по дослідженню головних сходів палацового корпусу

5. У жовтні 2010 р. було проведено вступні археологічні дослідження на території Винниківського укріпленого двору.

Винниківський укріплений двір.

Зачищення стінок шурфа та графічна фіксація стінок шурфа №1

6. ДІАЗ у м. Жовкві у 2010 р. здійснював рятувний археологічний нагляд на пам'ятках архітектури, де відбувались земляні та реставраційні роботи.

Комплекс Домініканського монастиря

Рятувний археологічний нагляд під час пониження прилеглої території костелу

Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни:

7. Архівні дослідження історичних інвентарів Жовківського замку, підготовка публікації (липень 2008 – червень 2010, 95%)

8. Архівні дослідження Жовківської фарфорні за матеріалами касових видатків 1749 – 1752 років та інвентарного опису 1765 року

Музеєзнавство, зберігання художніх цінностей та пам'яток архітектури:

9. Розробка паспорта і облікової документації пам'ятки архітектури костюлу Св. Андрія і корпусу келій комплексу монастиря Домініканок по вул. Л. Українки, 26

*Південний фасад монастиря Домініканок.
Фото 2010 р.*

*Костел Св. Андрія.
Фото 2010 р.*

10. Розробка паспорта і облікової документації пам'ятки архітектури монастирського будинку по вул. Львівській, 21

11. Розробка паспорта і облікової документації пам'ятки архітектури костюлу св. Лазаря по вул. Львівській, 21

12. Розробка паспорта і облікової документації пам'ятки архітектури будинку спортивно-культурного товариства «Сокіл» по вул. Воїнів УПА, 11

13. Розробка паспорта і облікової документації пам'ятки архітектури будинку електростанції по вул. Дорошенка, 1

14. Розробка паспорта і облікової документації пам'ятки архітектури житлового будинку-вілли по вул. С.Бандери, 1

*Західний фасад будинку-вілли
вул. С.Бандери, 1. Фото 2010 р.*

*Вигляд з південного заходу.
Фото 2010 р.*

15. Розробка паспорта і облікової документації пам'ятки архітектури палацу в с. Нова Скварява

16. Розробка паспорта і облікової документації пам'ятки архітектури адмінбудинку по вул. Воїнів УПА, 3

17. Розробка паспорта і облікової документації пам'ятки архітектури монастиря Феліціянок по вул. Львівській, 21

18. Розробка концепції історико-краєзнавчої експозиції «Жовківщина»

Науково-технічні заходи

Конференції, семінари

22-24 квітня 2010 р. – конференція «Жовква крізь століття» з нагоди 15-річчя діяльності Державного історико-архітектурного заповідника у м. Жовкві.

Всього у конференції взяло участь 55 учасників, з них 12 з республіки Польща (Замость, Люблін, Варшава).

На конференцію було запрошено представників органів охорони культурної спадщини ЛОДА, місцеві органи влади, представники інших заповідників, священнослужителів Жовківських храмів, директорів шкіл та вчителів району. Загалом 64 особи.

Протягом двох робочих днів конференції було виголошено 39 доповідей, 18 доповідей у перший день і 21 доповідь у другий день.

Відкриття конференції 22 квітня 2010 р.

Гості та учасники конференції

Виставки

1. Виставка, присвячена 15-й річниці з дня утворення ДІАЗ у м. Жовкві «Жовква крізь століття» – 22-24 квітня 2010 р.

2. Виставка робіт студентів Харківської Національної Академії, які проходили навчальну практику у Жовкві, – 30 червня 2010 р.

Відкриття виставки до 15-річчя ДІАЗ у м. Жовква

3. Виставка «Серпневі зустрічі» до дня Незалежності України, проведена Львівською національною галереєю мистецтв, Львівською організацією Національної спілки художників України в музеї «Жовківський замок», 15-30 серпня 2010 р.

Інші заходи:

4. Навчальна практика студентів Харківської Національної академії міського господарства на пам'ятках Жовкви – 22-30 червня 2010 р.

5. Навчальна практика студентів кафедри РРАК Національного університету «Львівська політехніка» за спеціальністю «Реставрація кам'яного декору» – 5-16 липня 2010 р.

Публікації

1. Н. П'єх. Створення та діяльність Жовківської фарфорні у 1749-1762 рр. (в збірнику «Жовква крізь століття» 2010. ст. 100-106)

2. Н. П'єх. Інвентарний опис Жовківського замку за 1840 р. (в збірнику «Жовква крізь століття» 2010. ст. 503-520)

3. Н. П'єх. Лист-послання для нащадків 1865 р, знайдений в церкві св. Лазаря (в збірнику «Жовква крізь століття» 2010. ст. 520-527)

4. Н. П'єх. Жовківська «фарфурня» за матеріалами касових видатків 1749-1752 рр. та опису 1765 р. з доповненнями 1769 р. (у Щорічному виданні Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича)

5. Ю. Лукомський, Т. Іванишин. Археологічно-архітектурні дослідження оборонних споруд та вузла в'їзної брами замку у м. Жовква 2009 року (в збірнику «Жовква крізь століття» 2010. ст. 40-51)

6. Л. Байбула. Етнографічні студії Любові Сухой на Жовківщині (в збірнику «Жовква крізь століття» 2010. ст. 497-503)

7. Л. Байбула. Рецензія на книгу Kramer C., Glantz S. Wojna Klary. Prawdziwa historia cudownego ocalenia z Holokaustu. (в збірнику «Жовква крізь століття» 2010. ст. 527-532)

8. Л. Байбула. Єврейська спадщина Великих Мостів (в Збірнику Рівненського краєзнавчого музею)

9. В. Герич. Місія пам'ятки (в збірнику «Жовква крізь століття» 2010. ст. 3-4)

10. В. Герич. Охорона культурної спадщини в Україні та Польщі – порівняльний аналіз (в збірнику «Жовква крізь століття» 2010. ст. 6-24)

11. М. Кубай. Богдан Хмельницький і Жовква (в збірнику «Жовква крізь століття» 2010. ст. 79-87)

12. М. Кубай. Раціональні підходи до оздоровлення і енергоефективної модернізації історичних та нових будівель. Реабілітація теплового випромінювання. (в збірнику «Жовква крізь століття» 2010. ст. 310-373)

Власні наукові видання

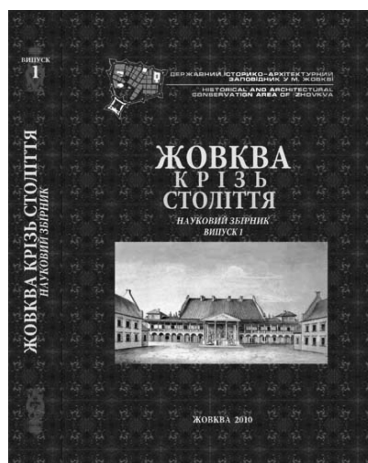
У квітні 2010 р. світ побачило перше науково-популярне видання ДІАЗ у м. Жовкві – «Жовква крізь століття». У збірнику надруковано 34 публікації при-

свячених історії міста, охороні культурної спадщини, дослідженню та реставрації пам'яток, мистецькій спадщині Жовкви, етнографії та краєзнавству, публікації джерел до історії міста та іншим, не менш цікавим темам. Загальний обсяг збірника 557 сторінок.

Одним із завдань науково-дослідного відділу є розробка інформаційних буклетів про місто. Зокрема, було виготовлено туристичний буклет з картою середмістя чотирма мовами.

Реставрація пам'яток

Державних капіталовкладень на реставрацію пам'яток Жовкви отримано не було. Реставрація окремих об'єктів здійснювалась за рахунок коштів власників та користувачів. Зокрема, проведено реставрацію південної частини фасадів церкви Св. Йосафата (кол. Домініканський костел) та інтер'єри окремих торгових точок в пам'ятках архітектури на пл. Вічевій.

*Обкладинка збірника
ДІАЗ у м. Жовкві*

Освітня та популяризаторська діяльність

Діяльність Міжнародного центру охорони культурної спадщини

На базі Заповідника продовжує роботу Міжнародний центр охорони культурної спадщини. У 2010 році було проведено чотири навчальних семінари з яких 3 із виїздом в Польщу для працівників пам'яткоохоронної сфери різних категорій, для користувачів дерев'яних церков, користувачів будівель – пам'яток архітектури в історичній частині міста, а також для керівників та працівників заповідників і музеїв України.

Тематика семінарів:

1. “Дотримання пам'яткоохоронного законодавства у сфері земельних відносин, виявлення та усунення адміністративних правопорушень”. (20-21 липня 2010 року)
2. Міжнародний науково-практичний семінар “Засади та проблеми використання пам'яток дерев'яної сакральної архітектури.” (27-30 вересня 2010 року)
3. Міжнародний науково-практичний семінар “Ревіталізація історичного міста – практика Жовкви та Замостя” (15-16 листопада 2010 року)
4. Міжнародний науково-практичний семінар “Практика вдосконалення музейної справи” (6-11 грудня 2010 року).

Інформаційно-промоційна робота

З метою популяризації культурної спадщини Жовкви здійснювалась і продовжує здійснюватись інформаційно-пропагандистська робота. В рамках промоційної роботи спільно з науковим відділом підготовано інформаційну брошуру на чотирьох мовах, українській польській, англійській та російській.

Краків. Відвідування Вавелю

*Перемисьль.
Відвідування музею дзвонів і люльок*

Відвідування м. Львова

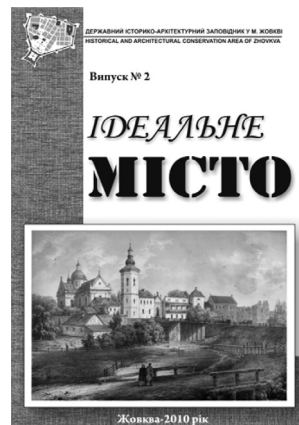
Відвідування м Замость

Для популяризації міста було проведено ряд виступів у школах Жовкви, залучені були діти старших класів. Запропоновано було переглянути презентацію з фаховими коментарями, що дуже зацікавило молодь. Також проводились безкоштовні екскурсії для учнів шкіл із Жовківського району. Це дасть поштовх для подальшого розвитку школярів та зацікавлення історією рідного краю.

Займався сектор навчально-методичної та просвітницької роботи і трудовими колективами організацій міста. Проведено було виступи у організаціях, люди відвідали територію замку та синагоги, послушали екскурсію по місту, оглянули визначні місця.

Також сектор для популяризації ДІАЗу протягом року розміщував листівки з туристичними пропозиціями для гостей і відвідувачів у готелях, на залізничному вокзалі та автостанції, заохотивши таким чином туристів відвідати Державний заповідник та скористатися послугами екскурсоводів.

У 2010 р. було видано щорічне газетне видання «Ідеальне місто», присвячене майбутньому міста-заповідника.

Туристична та культурно-масова діяльність

З метою зацікавлення місцевого населення культурною спадщиною свого краю були проведені безкоштовні екскурсії для мешканців Жовківського району.

У травні 2010 р. проведено започатковане у 2008 році свято відкриття туристичного сезону «Жовківщина запрошує гостей».

Відкриття туристичного сезону – 2010

Урочисте відкриття меморіальної дошки гетьману України І. Мазепі на фронтальному корпусі замку – 28 серпня 2010 р.

Спільно з районним відділом культури в жовтні 2010 р. була проведена мистецька акція «Музика в храмі» за участю відомих митців та колективів. При цьому здійснено презентовано візуалізацію Жовківського іконостасу, який знаходиться в експозиції Національного музею у Львові. Представив невеличку виставку науковий працівник музею Р. Зілінко.

Водночас сектор навчально-методичної роботи продовжує подальший розвиток туризму на базі Заповідника, працює за програмою що була розроблена у серпні 2009 року.

«Музика в храмі - 2010» у церкві Персвятого Серця Ісусового

Програма передбачала промоцію Державного історико-архітектурного заповідника в м. Жовкві та розвитку туризму на 2010-2012 рр. Програмою передбачено:

- здійснення комплексу заходів щодо удосконалення системи регулювання екскурсійного обслуговування на території Заповідника,
- забезпечення роботи туристичної рецепції,
- розвитку матеріальної бази та туристичної інфраструктури як одного з елементів підготовки до Євро-2012,
- використання рекреаційних ресурсів та культурної спадщини Жовкви для промоції Заповідника та розвитку туризму,
- удосконалення рекламно-інформаційної діяльності у туристичній галузі.

Під час реалізації програми створювалися умови для здійснення туристичної діяльності на об'єктах заповідника, розширення туристично-екскурсійних маршрутів.

Були звичайно і проблемні ситуації, як наприклад обслуговування туристів у святкові та вихідні дні. У попередні роки були спроби залучення позаштатних екскурсоводів, людей, які закінчили курси екскурсоводів при Львівському інституті економіки і туризму (ініціатива ДІАЗу), але через брак коштів така практика стала неможливою. В 2010 році працівники ДІАЗу на волонтерських засадах проводять обслуговування гостей та бажаючих відвідати і дізнатись про історію міста Жовкви.

Практично усі пункти програми були хоча б частково виконані, і надалі буде продовжена робота на вдосконалення вже напрацьованого, а також на підготовку нових ідей для популяризації ДІАЗу та міста Жовкви в цілому.

Міжнародна діяльність

В 2010 році продовжувалась активна співпраця з Національним інститутом спадщини (Варшава) як у питаннях проведення семінарів в рамках міжнародного центру охорони культурної спадщини так і в інших питаннях.

Спільна робота з підготовки документації по внесенню в Список ЮНЕСКО групи дерев'яних церков Карпатського регіону уточнювалась на декількох зустрічах та семінарах, зокрема в червні в Жовкві та Львові і у вересні в Варшаві. Основні роботи протягом року були завершені.

17-19 листопада 2010 року у Львові проведений спільний українсько-польський семінар «Досвід охорони культурної спадщини в Польщі та можливість його використання в Україні» за участі ведучих польських спеціалістів в галузі охорони культурної спадщини. Семінар ініційований ДІАЗом в м.Жовкві.

Продовжувались робочі контакти з Музеєм-Палацом у Віланові, Національним музеєм в Кракові, іншими польськими інституціями.

В 2010 році ДІАЗ в Жовкві спільно з Міською радою м.Замость та Музеєм Замойським подав проект на отримання дофінансування на реставрацію та музеєфікацію Замку в Жовкві в Програму добросусідства Польща-Білорусь-Україна, проте він не був підтриманий.

В 2010 році ДІАЗ спільно з Жовківською міською радою розпочав співпрацю в рамках пілотного проекту Ради Європи «Реабілітація культурної спадщини історичних міст».

ЗВІТ ПРО РОБОТУ

Державного історико-архітектурного заповідника

у м. Жовкві за 2011 рік

Основні положення

Державний історико-архітектурний заповідник в м. Жовкві входив в систему Мінрегіонбуду з 01.01.2007 року. З 01.01.2012 року Заповідник переданий в сферу управління Міністерству культури України. Заповідник є науково-дослідною та культурно-просвітницькою організацією, що забезпечує вивчення, охорону, реставрацію та використання історико-культурної спадщини міста.

Сферою безпосередньої діяльності ДІАЗу є територія центральної частини м. Жовкви (на сьогодні заповідна територія складає 27 га) з 40 пам'яток архітектури та містобудування, в тому числі 37 національного і 3 місцевого значення.

Майно ДІАЗу

На балансі ДІАЗу знаходяться такі пам'ятки національного значення:

- Замок XVI століття;
- Синагога XVII століття;
- Церква Пресвятої Трійці XVIII століття;
- Оборонні мури, вежі та брами міста XVII століття;
- Звіринецька брама;
- Монастир Домініканів XVIII століття.

На сьогодні на всі об'єкти ДІАЗу оформлені реставраційні свідоцтва на право державної власності. Є дозволи на розробку проектної документації на закріплення земельних ділянок за синагогою та монастирем Домініканів. По інших пам'ятках матеріали щодо закріплення земельних ділянок знаходяться на розгляді Жовківської міської ради. В зв'язку з відсутністю коштів розробка документації по землі в 2011 році не проводилась.

Організаційні заходи

На 2011 рік у відповідності штатним розкладом затверджена чисельність працівників в кількості 24 чоловік, в т.ч. 22 основного складу. Станом на 01.01.2012 року облікова чисельність становить 29 працівників. З усіх працівників: жінок –12; сумісник – 1; у відпустці в зв'язку з пологами та по догляду за дитиною – 3. Проблемаю залишається наявність фінансування зі спецрахунку двох посад прибиральниць, які по роду виконуваної роботи повинні бути в основному штаті. Протягом року звільнено 3-х осіб. 2-х робітників тимчасово було задіяно

на громадські роботи. Працівники Заповідника проходили курси підвищення кваліфікації в Міжнародному центрі охорони культурної спадщини в м. Жовкві.

В 2010 році продовжувалась робота по забезпеченню нормальних умов праці в ДІАЗі, продовжено власними силами ремонту службових та побутових приміщень, закуплено спецодяг тощо. Забезпечувалось юридичне обслуговування установи, належні контакти з органами влади.

Сформована та запущена інтернет-сторінка ДІАЗу – www.diaz-zhovkva.org.ua

Фінансова діяльність

У 2011 році Заповідник працював по двох програмах: 2751080 «Збереження архітектурної спадщини в заповідниках» та 6651250 «Виконання Державної цільової програми з питань підготовки та проведення в Україні фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу».

По загальному фонду з державного бюджету було виділено коштів в сумі 601 200,00 грн. Кошти були освоєні практично на 100% (недовиконано 5673,38 грн. в силу економії коштів по статті 1120). Дебіторська та кредиторська заборгованість відсутня.

По спеціальному фонду було заплановано надходження коштів в сумі 123 000,00 грн. Надійшло – 80 357,85 грн., в т.ч.:

- оренда приміщень – 38 198, 61 грн. (на рівні 2010 року);
- консультації , пропозиції, висновки - 1015,00 грн. (менше 2010 року);
- археологічні дослідження – 19 326,00 грн.;
- екскурсії – 4284,50 грн. (ріст);
- інше – 16 446,24 грн.

Недовиконання плану по надходженню коштів до спеціального фонду державного бюджету пов'язане з тим , що заповідник не здійснював технічного нагляду на об'єктах реставрації. Дебіторська заборгованість по спеціальному фонду становить 4467,75 грн. Кредиторська заборгованість по спеціальному фонду відсутня.

Кредиторська заборгованість по програмі «Виконання Державної цільової програми з питань підготовки та проведення в Україні фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу» в сумі 872 288,23 грн. була погашена.

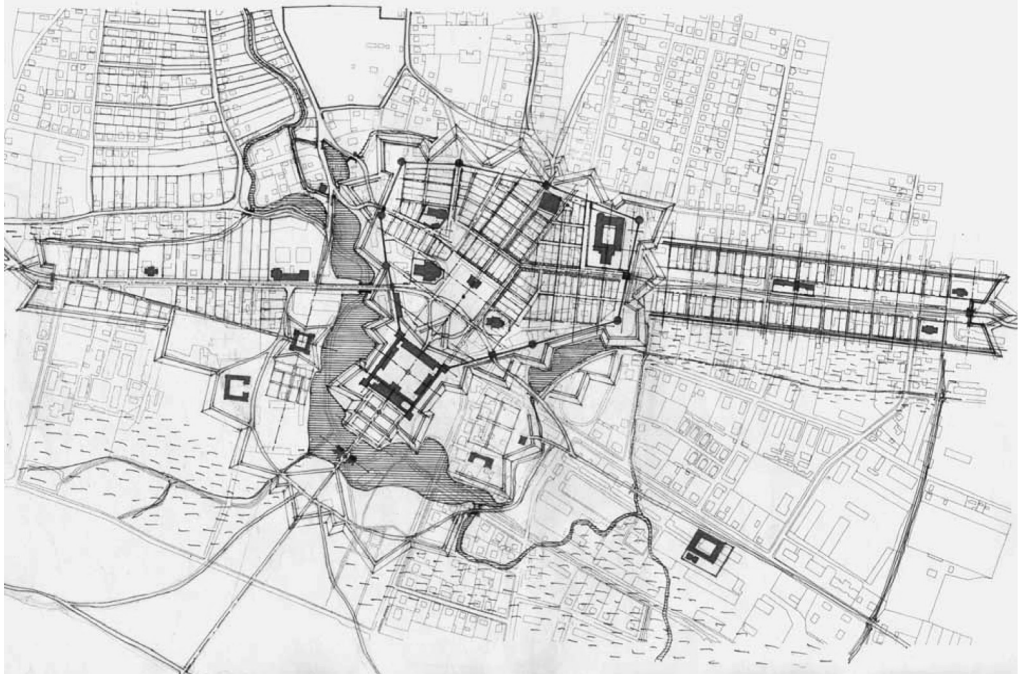
Наукова діяльність

Наукові дослідження і розробки

Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури:

1. Натурні дослідження характерних елементів традиційної архітектури м. Жовкви
2. Натурні дослідження території і архітектурних форм історичного кладовища по вул. Я.Мудрого

3. Комплексні дослідження та науково-технічні розробки по оборонних укріпленнях м. Жовкви

Гіпотетична реконструкція міських оборонних споруд Жовкви, 2011 рік

4. Історико-містобудівні дослідження «Підготовчий технічний файл міста Жовкви»

5. Розробка «Аналіз спадщини та міських ресурсів пілотного міста Жовква»

6. Розробка історико-містобудівного обґрунтування реставрації і пристосування ансамблю Жовківського замку

7. Вступне дослідження про архітектора Бернардо Морандо і його можливу участь у закладенні Жовкви

Археологічні дослідження

8. Натурні архітектурно-археологічні дослідження на території Домініканського монастиря

9. Археологічні дослідження північного прясла оборонних укріплень Жовкви

Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни:

10. Дослідження історичної хронології Жовкви (з XIV ст. до наших днів)

11. На початку 2011 року власними силами отримано іменну стипендію Музею історії Польщі для П'єт Н. на тему «Мистецький спадок Жовківського замку в кін. XVII – на поч. XVIII ст.» та проведено ряд архівних досліджень в архівах Польща та Білорусії. Опрацьовано близько 40 справ в Національному архіві Білорусії Ф 694 «Архів Радзивілів».

12. Бібліографічні дослідження та складення бібліографічного покажчика з історії м. Жовкви

13. Дослідження «Жовківський магістрат та євреї у XVII-XVIII ст.: співпраця і конфлікти»

14. Дослідження «Жовківські євреї на світлинах Е.Доманського пер. пол. XX ст.»

15. Дослідження «Фото-справа у дорядянській Жовкві»

Розкопки на оборонних спорудах північного прясла міських murів

Археологічний супровід робіт в Домініканському монастирі

Музеєзнавство, зберігання художніх цінностей та пам'яток архітектури:

16. На підставі документації районного історико-краєзнавчого музею Жовківщина оформлено паспорт бюджетної програми на фінансування ремонтних робіт у виділеному приміщенні

17. Розпочато роботу по збору експонатів до вищезгаданого музею та проведено вступну роботу про складанні тематичних планів відповідно до концепції музею.

18. Наукова інвентаризація фотонегативів та створення цифрової фототеки

Відбитки з фотопластин з архіву Е.Доманського

19. Розробка паспорта і облікової документації нововиявленої пам'ятки історії єврейського кладовища з мурованою огорожею по вул. Т.Шевченка

20. Розробка паспорта і облікової документації нововиявленої пам'ятки архітектури – дзвіниці церкви Пресвятої Трійці 1891 р. по вул. Львівській, 90.

*Дзвіниця церкви
Пресвятої Трійці 1891 р.
Вигляд з південного заходу*

*Єврейське кладовище з мурованою огорожею.
Вигляд з північного сходу*

*Міське кладовище.
Дільниця поховань січових стрільців 1918-1919 рр.*

*Пам'ятний знак жертвам
епідемії 1651-1652 рр.
Вигляд з півдня*

21. Розробка паспорта і облікової документації нововиявленої пам'ятки архітектури – пам'ятного знаку жертвам епідемії 1651-1652 рр., 1660 р. по вул. Я. Мудрого

22. Вступні дослідження «Пам'яткоохоронна діяльність у м. Жовкві в кін. ХІХ – поч. ХХ ст.»

Науково-фондова робота

В 2011 році в Заповіднику розпочато формування бібліотечного фонду. На сьогодні зареєстровано 363 книги, робота продовжується.

В Заповіднику завершено впорядкування музейного фонду в окремому приміщенні. Проведений розподіл музейних предметів на основний та допоміжний фонди (загальна кількість предметів 1852 станом на 01.12.2011), здійснено вибірку окремих предметів для експонування. Завершено оцифрування історичних негативів збірки Доманського – всього 538 скляних пластин-негативів. В 2012 році ДІАЗ працюватиме над приведенням приміщень фонду до вимог законодавства.

Продовжувалось належне впорядкування науково-технічного архіву.

Науково - технічні заходи

Конференції

13-16 вересня 2011 року спільно з Управлінням охорони культурної спадщини проведена міжнародна наукова конференція «Феномен дерев'яної церкви» в розвиток спільного подання в Список Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО групи дерев'яних церков українсько-польського прикордоння. Вчені з України та Польщі відвідали серед інших об'єктів регіону церкву Пресвятої Трійці в Жовкві.

В рамках Міжнародного Центру охорони культурної спадщини в Жовкві проведено ряд семінарів (див. далі).

Інші заходи:

1. Навчальна практика студентів кафедри РРАК Національного університету «Львівська політехніка» за спеціальністю «Реставрація кам'яного декору» на об'єктах культурної спадщини Жовкви (Домініканський монастир, костюл Св.Лаврентія спільно з польськими студентами) – липень 2011 р.

2. Курсові та дипломні роботи студентів відділення кераміки Львівського коледжу декоративного та ужиткового мистецтва ім. Труша для Жовківського замку та міської ратуші та дипломна робота студентки Львівської національної академії мистецтв О. Кінаш по інтер'єрах замку.

*Реставраційні роботи силами студентів
(костел Св.Лаврентія, Домініканський монастир)*

3. ДІАЗ протягом 2009-2011 років разом з групою українських реставраторів та колегами з Польщі займається підготовкою спільного українсько-польського подання «Дерев'яні церкви українських та польських Карпат» для номінування цього транскордонного об'єкту в Список Світової спадщини ЮНЕСКО. В список об'єктів входить церква Пресвятої Трійці в м. Жовкві (об'єкт ДІАЗу). В 2011 році відбулось декілька робочих зустрічей, робота завершена та подана на розгляд в Центр Світової спадщини ЮНЕСКО.

Публікації працівників Заповідника в наукових виданнях

В.Герич. Охорона культурної спадщини в Україні і Польщі – порівняльний аналіз. // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень, Випуск 6, 2011, Вінниця,– стор. 307-324.

В.Герич. Проблеми відродження Королівської резиденції в Жовкві. // Замки України: дослідження, збереження, використання. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Інформаційно-видавничий відділ НЗ «Давній Галич». 2011, Галич – стор. 19-34.

W.Gerycz. Problemy i tendencje ochrony sakralnych zabytków w Ukrainie// Ochrona dziedzictwa. № 1-4, 2010.

Л.Байбула Великомоствіський мацеви юдейського цвинтаря» // Наукові записки. Випуск ІХ. Частина ІІ. / Рівненський обласний краєзнавчий музей. - Рівне 2011. – с.122-138.

Участь працівників Заповідника в наукових заходах інших організаторів
Герич В.П.

1. Конференція EGIR 2011 Європейський ярмарок реноваційної інформації 2011. 4-5 квітня 2011, Краків, Польща. Доповідь „ Жовква – виконані та триваючі праці: засади вибору матеріалів”.

2. Науково-методичний семінар «Проблеми та завдання збереження дерев'яної сакральної архітектури Львівщини». 25 травня 2011, Львів. Доповідь «Українсько-польський досвід співпраці у збереженні дерев'яної сакральної архітектури».

3. Міжнародна наукова конференція “Феномен дерев'яної церкви» (в контексті спільного українсько-польського подання по включенню в Список ЮНЕСКО групи дерев'яних церков Карпатського регіону України та Польщі). Львів-Красічін, 13-16 вересня 2011. Організація та участь в дебатах.

4. Науково-практичний семінар «Завдання по охороні культурної спадщини». Турка, 28 вересня 2011. Доповідь «Засади збереження дерев'яної сакральної архітектури».

5. Міжнародний науковий семінар «Управління об'єктами Всесвітньої спадщини» (присвячений розробці планів управління об'єктами Всесвітньої спадщини та підготовці досє номінантами). Київ, 05.10.11. Переклад та виступ в обговоренні.

6. ІV Європейський форум спадщини. Вроцлав, Польща, 10.10 – 12.10.2011. Обговорення за круглим столом.

7. Міжнародна науково-практична конференція «Замки України: дослідження, збереження, використання». Галич, 03 листопада 2011 р. Доповідь «Проблеми відродження Королівської резиденції в Жовкві».

Байбула Л.

8. Наукова конференція, присвячена 450-річчю створення Пересопницького Євангелія. Рівне, 21 жовтня 2011 року. Доповідь «Великомоствіські мацеви юдейського цвинтаря».

Видавнича діяльність

У 2011 році в ДІАЗі видано календарі на 2011 рік та на 2012 рік.

Реставрація та утримання пам'яток

Державних капіталовкладень на реставрацію пам'яток Жовкви, в т.ч. державної власності, отримано не було. На жаль, у 2011 році постановою уряду від 22 червня 2011 р. № 704 припинено дію постанови Кабінету Міністрів України від 16 травня 2001 р. № 517 “Про затвердження Комплексної програми збереження та відтворення історико-архітектурного середовища м. Жовкви” через відмову ряду міністерств гарантувати виділення коштів.

Заповіднику вдалось вирішити питання початку фінансування протиаварійних робіт на міських мурах за рахунок коштів обласного бюджету – на ці цілі виділено 10,5 тис. гривень, замовником визначено Управління охорони культурної спадщини Львівської ОДА.

Реставрація окремих об'єктів здійснювалась за рахунок коштів власників та користувачів. Зокрема, продовжено реставрацію південної частини фасадів церкви Св. Йосафата (кол. Домініканський костел, проект «Укрзахідпроектреставрація»), продовжено роботи з реставрації інтер'єрів костьола Св. Лаврентія спеціалістами з Польщі, здійснено реставрацію дахів та фасадів церкви Серця Ісусового монастиря Василіан (проект «Укрзахідпроектреставрація»), виконано часткову заміну дахів та реставрацію дворових фасадів житлових будинків на пл. Вічевій, 10-12 та фасадів будинку по вул. Львівській, 30, відреставровано інтер'єр торгового закладу «Куликівські традиції» на пл. Вічевій 12.

Реставрація будинку на пл.Вічевій, 12 під магазин

Дрібні рятівні та впорядкувальні роботи проведено силами працівників ДІАЗу на Замку, в синагозі, на Звіринецькій брамі.

ДІАЗ забезпечував контроль за станом збереження пам'яток і дотриманням будівельного законодавства на території ДІАЗу та його охоронних зон.

Реставрація фасадів церкви Серця Ісусового монастиря Вауліан

Встановлено факти порушення діючого законодавства з питань охорони культурної спадщини в місті. ДІАЗ не є органом охорони і не має відповідних владних повноважень, проте ініціює розгляд питань в державних органах влади. Без відповідних погоджень встановлені торгові павільйони по вул. Львівській, 64 та вул. Запорізькій, про що проінформовано міську раду та інспекцію Держархбудконтролю. Ці ж органи були повідомлені про будівельні порушення на об'єктах в межах ДІАЗу (пл. Вічева, 12) та в охоронних зонах ДІАЗу – зокрема по вул. Львівській 44, 48, 52, 33, 64. На пл. Вічевій, 5 підприємцем Прикута Г.А. самовільно змінені вікна на пластикові на пам'ятці архітектури національного значення, за що вона притягнута по ініціативі ДІАЗу до адміністративної відповідальності та її зобов'язано виготовити проектну документацію на реставрацію фасаду. Має місце порушення законодавства при встановленні на пам'ятках та в охоронних зонах ДІАЗу реклами. ДІАЗ приймає участь в судових засіданнях, пов'язаних з питаннями дотримання пам'ятникоохоронного законодавства.

Освітня та популяризаторська діяльність

Діяльність Міжнародного центру охорони культурної спадщини

На базі Заповідника продовжує роботу Міжнародний центр охорони культурної спадщини. У 2011 році було проведено п'ять заходів, усі із виїздом в Польщу для працівників пам'яткоохоронної сфери різних категорій, для науковців, користувачів будівель - пам'яток архітектури.

Тематика семінарів:

31 травня – 02 червня 2011 року (I етап)

Навчально-практичний семінар з методики інвентаризації та реєстрації об'єктів культурної спадщини та підготовки пам'ятки до реставраційних робіт для охоронців пам'яток Львівщини.

14-17 червня 2011 року

Семінар-навчання з новообраними головами історичних міст Львівщини «Засади охорони культурної спадщини».

10-15 жовтня 2011 року

Міжнародний семінар для молодих архітекторів Львівської області «Ревіталізація середовища історичного міста»

22-23 листопада 2011 року (II етап)

Навчально-практичний семінар з методики інвентаризації та реєстрації об'єктів культурної спадщини та підготовки пам'ятки до реставраційних робіт для охоронців пам'яток Львівщини

Результатом окремих заходів є практичні роботи, які підлягали захисту. Фактично забезпечено підвищення кваліфікації 48 працівників та службовців різних категорій.

О.Столярів

Роботи слухачів Міжнародного семінару для молодих архітекторів Львівської області «Ревіталізація середовища історичного міста»

І.Чурилик

Фінансування заходів здійснюється з різних джерел – бюджету області, бюджету польських партнерів, коштів учасників.

Інформаційно-промоційна робота

Для популяризації міста серед молоді та школярів було організовано ряд виступів у школах Жовкви, з березня по травень працівниками ДІАЗу проведено 13 безкоштовних екскурсій для різних вікових груп дітей. Серед шкіл міста проведено фотоконкурс «Моє місто – найкраще».

Для ряду трудових колективів та організацій міста проведено екскурсії по місту. Протягом року розміщувались листівки з туристичними пропозиціями для гостей і відвідувачів у готелях, на залізничному вокзалі та автостанції, заохотивши таким чином туристів відвідати Державний заповідник та скористатися послугами екскурсоводів. Організований продаж сувенірної та друкованої продукції, в т. ч. власного виробництва (календарі).

У 2011р. виданий третій випуск щорічної газети ДІАЗу «Ідеальне місто».

Туристична та культурно-масова діяльність

В Заповіднику організована робота з обслуговування туристів, зокрема забезпечений супровід туристичних груп та окремих гостей міста працівниками ДІАЗу, в т.ч. на англійській та польській мовах, як в робочі так і у вихідні дні.

У травні 2011 р. проведено започатковане ДІАЗом свято відкриття туристичного сезону «Жовківщина запрошує гостей». На святі відзначаються юридичні та фізичні особи званням «Шанувальник пам'яток Жовкви».

В 2011 році працівниками Заповідника зареєстровано 12,1 тис. туристів, які відвідали Жовкву, проте загальна їх кількість дещо більша – біля 20 тисяч, оскільки повністю охопити всіх гостей ДІАЗ не в стані. Лише частина з них (18,5%) відвідала об'єкти Заповідника. Це пояснюється фактичною відсутністю завершених об'єктів та музейних експозицій. В основному забезпечуються оглядові екскурсії

по місту з відвідуванням храмів та окремих об'єктів ДІАЗу. Таких екскурсій проведено 60. Половина приїзжих туристів – поляки, решта з України та багатьох країн світу. На території ДІАЗу не реалізується положення про переважне право проведення екскурсій самим ДІАЗом через позицію міської ради.

У співпраці з Львівським холдингом «Фест» розроблений туристичний маршрут «Один день короля в Жовкві», який апробований і буде втілений в сезоні 2012 року. В планах подальший розвиток стосунків ДІАЗу з туристичними фірмами України та Польщі.

Спільно з районним відділом культури в листопаді 2011 р. була проведена традиційна мистецька акція «Музика в храмі» за участю відомих митців та колективів.

«Музика в храмі - 2011» у церкві Св.Йосафата

Водночас сектор навчально-методичної роботи продовжує подальший розвиток туризму на базі Заповідника, працює за програмою що була розроблена у серпні 2009 року.

В червні на території ДІАЗу відбувся польсько-український автопробіг ретро-автомобілів, організований Авто-Фан-Клубом «ЗАЗ-КОЗАК». Учасникам забезпечена екскурсія, сувенірна продукція тощо. Цей захід теж буде регулярним.

Автопробіг ретро-автомобілів

Міжнародна діяльність

У 2011 році продовжувалась активна співпраця з Національним інститутом спадщини (Варшава) як у питаннях проведення семінарів в рамках міжнародного центру охорони культурної спадщини так і в інших питаннях.

Спільна робота по підготовці документації по внесенню в Список ЮНЕСКО групи дерев'яних церков Карпатського регіону уточнювалась на декількох зустрічах та семінарах, зокрема у січні в Варшаві, в березні в Жовкві та вересні у Львові. Номінаційна документація подана в Центр Світової спадщини ЮНЕСКО.

Продовжувались робочі контакти з Музеєм-палацом у Віланові. Зокрема, підготовлена програма спільних досліджень палацового корпусу замку в 2012 році.

ДІАЗ постійно здійснює пошуки інвестицій в реставрацію пам'яток заповідника шляхом підготовки проектів спільно з органами влади та зарубіжними партнерами. Зокрема, протягом 2010-2011 років підготовлено та подано проекти:

- в рамках програми транскордонної співпраці ЄС Польща-Білорусь-Україна «Транскордонний туристичний продукт «Розточчя ХХІ століття» (2010 рік, не підтриманий);
- в Американський посольський фонд із збереження культурної спадщини «Реставрація та оребілітація Глинської брами в Жовкві» (2011 рік, не підтриманий);
- в Американський посольський фонд із збереження культурної спадщини «Реставрація Жовківської синагоги» (2011 рік, не підтриманий);
- в рамках програми транскордонної співпраці ЄС Польща-Білорусь-Україна «Скарби прикордоння-охорона культурної спадщини» (2011 рік, на розгляді);
- спільно з міською радою проект Регіональна Програма «Київська Ініціатива». Пілотний Проект 2: «Реабілітація культурної спадщини історичних міст» (2010 рік, в стадії підготовки та оцінки).

Інше

За участі Заповідника влітку 2011 року в Жовкві проведено соціологічні дослідження. Опитуванням охоплено 200 респондентів, було вивчено громадську думку щодо стану та напрямків розвитку міста та Заповідника, отримано цікаві матеріали щодо ставлення жовківчан до ряду питань, в тому числі в охороні культурної спадщини. Матеріали дослідження опубліковані в районній газеті «Відродження» та в газеті ДІАЗу «Ідеальне місто».

ХРОНОЛОГІЯ ПОДІЙ

в Державному історико-архітектурному заповіднику у м. Жовкві за 2010 рік

	Дата	Зміст події	Примітка
1	2	3	4
1.	05.02. 2010р.	Приїзд Міністра регіонального розвитку та будівництва України В.С. Куйбіди. Зустріч з господарським активом району з питань регіонального розвитку і житлового будівництва.	Зустріч відбулася в залі засідань в приміщенні райвно м. Жовква
2.	19.02. 2010 р.	Робоча зустріч з розробниками веб-сторінки заповідника .	Зустріч відбулася в приміщенні заповідника
3.	24-23.02. 2010 р.	Заступник директора прийняв участь у ІУ Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні технології мінімізації енергоспоживання. Екологічні та економічні аспекти пасивного будівництва. Відновлювальні джерела енергії» та XIII міжн. науково- практ.семінара «Економія. Екологія. Комфорт».	Конференція відбулася у Львові.
4.	04-06. 2010 р.	Виїзд директора заповідника та головного бухгалтера до м. Києва в Мінрегіонбуд з метою розгляду підсумків госп. діяльності Заповідника за 2009 р. балансовою комісією Мінрегіонбуду.	м. Київ
5.	13.03. 2010 р.	Зустріч заст. директора з членом польської громадської організації «Карта», яка здійснює програму «історія мовлення».	Зустріч відбулася в приміщенні заповідника
6.	17.03. 2010 р.	Директор приймав участь у семінарі з питань охорони дерев'яних церков.	Зустріч відбулася у приміщенні УТОШК
7.	18.03. 2010 р.	Виїзд головного бухгалтера та директора заповідника в Національний заповідник «Замки Тернопілля», обмін досвідом роботи.	Нарада відбулася в приміщенні заповідника в м. Збарж
8.	23.03. 2010 р. 24.03. 2010 р.	I Міжнародна конференція «Транскордонний туристичний потенціал Розточчя», яка відбулася в м. Любліні 2 день I Міжнародної конференції «Транскордонний туристичний потенціал Розточчя», яка відбулася в м. Жовкві	Приймав участь М. Кубай Приймав участь В.П. Герич, М.В. Кубай, конференція відбулася в приміщенні Жовківської міської ради

	Дата	Зміст події	Примітка
1	2	3	4
9.	29-31.03. 2010 р.	Генеральне прибирання працівниками Заповідника прилеглих територій замку, синагоги та офісних приміщень ДІАЗу у м. Жовкві.	м. Жовква всі працівники Заповідника
10.	07-09.04. 2010 р.	Віезд директора Заповідника до м. Києва у Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень, участь у конференції «Методичні проблеми пам'яткоохоронних досліджень».	м. Київ
11.	15.04. 2010 р.	Прибирання прилеглої території міського парку і біля замку працівниками Заповідника і орендарями замку.	м. Жовква
12.	15.04. 2010 р.	Віезд заступника директора до м. Києва в Мінрегонбуд для участі у святкуванні Дня пам'яток історії та культури та Міжнародного дня пам'яток і визначних місць.	М. Кубай м. Київ святкування відбулося в актовому залі Трапезної церкви національного заповідника «Софія Київська»
13.	16.04. 2010 р.	Приїзд Київського Державного телебачення каналу «Культура», директора творчого об'єднання та репортера-режисера фільму «Роксолана». Велися зйомки матеріалів документального історичного фільму про пам'ятки Жовкви.	Огляд і зйомки: - замок, - ратуша, - Василіанська церква
14.	22-24.04. 2010 р.	Науково-практична конференція, присвячена 15-й річниці утворення ДІАЗ в Жовкві «Жовква крізь століття». 24 квітня відбулося відвідування Крехівського монастиря.	Конференція відбулася в приміщенні актового залу СІШ №3 м. Жовква
15.	02.05. 2010 р.	Свято відкриття туристичного сезону	пл. Вічева м. Жовква
16.	16.05. 2010 р.	Презентація роботи Заповідника перед учасниками укр.-польського семінару в Академії державного управління при Президентові України. Презентацію проводив директор Заповідника.	Відвідування Василіанської церкви, синагоги, Домініканського монастиря, замку
17.	18-23.05. 2010 р.	Віезд директора Заповідника до Криму для участі у науково-практичному семінарі «Збереження і використання архітектурно містобудівної спадщини в заповідниках».	м. Судак
18.	26.05-06.07. 2010 р.	Ревізія фінансово-господарської діяльності Заповідника за період роботи 01.07.2007 по 31.03.2010 р.	м. Жовква

	Дата	Зміст події	Примітка
1	2	3	4
19.	27.05. 2010 р.	Нарада з планування робіт списку щодо номінації дерев'яних церков до списку ЮНЕСКО. Приймав участь директор Заповідника. Нарада з корегування робіт по генплану ДІАЗу Приймав участь директор Заповідника.	Наради відбулися в Управлінні охорони культурної спадщини
20.	07.06. 2010 р.	Засідання Вченої ради ДІАЗу у м. Жовкві. Були запрошенні усі члени Вченої ради, авторський колектив ПП «Ярко і К», Оконченко І.В., Дубик Ю.Я., Горницька Л.О.	Засідання відбулося в приміщенні заповідника
221	04.06. 2010 р.	Зустріч, екскурсія спілки журналістів Львівщини присвячена Дню журналіста.	м. Жовква, методичний центр заповідника
22.	07.06. 2010 р.	Літня учнівська практика Жовківської СШ №1 терміном сім днів.	м. Жовква
23.	10.06. 2010 р.	Екскурсія для гостей з обласного КРУ.	По основних пам'ятках міста.
24.	16.06. 2010 р.	Студенти з Польщі розпочали практику з реставрації костелу Св.Лаврентія.	м. Жовква
25.	17.06. 2010 р.	Засідання робочої групи з підготовки в список ЮНЕСКО (дерев'яні церкви) в Івано-Франківській райдержадміністрації	Приймав участь директор Заповідника
26.	22.06-01.07. 2010 р.	Розпочалась практика для групи студентів-архітекторів Харківської Національної академії міського господарства	м. Жовква Ознайомлення з історично-культурною спадщиною району міста, рисувальна практика
27.	23.06-25.06. 2010 р.	Засідання українсько-польської комісії з підготовки матеріалів по включенню дерев'яних церков України і Польщі до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО	м. Жовква, конферензал заповідника. Присутні 11 чоловік
28.	24.06. 2010 р.	Захист дипломних робіт випускників Коледжу декоративного та прикладного мистецтва ім. І. Труша (світильник в кімнаті, декоративне панно в вестибюлі заповідника).	м. Жовква
29.	05.07-16.07. 2010 р.	Розпочалася навчальна-практика студентів по спеціальності "Реставрація кам'яного декору" кафедри РРАК Національного університету «Львівська політехнік»	
30.	14.07. 2010 р.	Директор Заповідника приймав участь в обговоренні планів на 2011 рік в Міністерстві регіонального розвитку та будівництва України	м. Київ

	Дата	Зміст події	Примітка
1	2	3	4
31.	18.07. 2010 р.	Директор Заповідника брав участь в об'їзді замків Львівщини в числі делегації з губернатором області	
32	16.07. 2010 р.	В Заповіднику проведено урочисті збори з нагоди святкування 20-ї річниці Декларації про державний суверенітет України.	
33.	20-21.07. 2010 р.	Науково-практичний семінар «Історично-архітектурні аспекти містобудівних та земельних перетворень в населених пунктах».	Навчальний центр ДІАЗу у м. Жовкві. Приймало участь 30 чоловік.
34.	05.08. 2010 р.	Засідання музейної ради про створення районного музею на базі ДІАЗ у м. Жовкві.	Засідання відбулося в приміщенні заповідника.
35	17.08-18.08. 2010 р.	Зустріч з представниками товариства «Чорного Хреста» (Австрія)	Поїздка по об'єктах заповідника
36.	19.08. 2010 р.	Жовківський художній вернісаж «Серпневі зустрічі» в приміщенні музею Жовківського замку.	Виставка відбулася в приміщенні музею
37.	22.08. 2010 р.	В рамках урочистих заходів святкування 19-річниці незалежності України, відбулося відкриття виставки ДІАЗ у м.Жовкві	м. Жовква, районний будинок «Просвіта».
38.	22.08. 2010 р.	Відкриття меморіальної дошки гетьману України І. Мазепі на фронтальному корпусі замку.	м. Жовква, замок
39.	01-04.09. 2010 р.	Поїздка директора Заповідника до м. Варшава (РП) для участі в роботі спільної робочої групи по підготовці номінаційного подання в список ЮНЕСКО групи дерев'яних церков польсько-українського прикордоння.	м. Жовква
40.	13.09. 2010 р.	Засідання робочої групи за участю представників Міністерства культури і національної спадщини Польщі з питань обговорення програми реставрації костелу.	м. Жовква зустріч відбулася в кабінеті директор
41.	14.09. 2010 р.	Зустріч з ректором Львівської академії мистецтв Бокотеем А.А. з питань виконання студентами робіт для замку. Зустріч з помічником голови ЛДА з питань туризму Слотвінською В. Обговорення комплексу питань по туризму в регіоні.	м. Жовква зустріч відбулася в кабінеті директор

	Дата	Зміст події	Примітка
1	2	3	4
42.	20.09. 2010 р.	Віезд директора Заповідника до м. Києва. Зустріч з Міністром регіонального розвитку та будівництва України з обговорення питань погашення кредиторської заборгованості по об'єктах заповідника; створення заповідника «Галицька корона»; інформування про проект дерев'яні церкви ЮНЕСКО.	м. Київ Мінрегіонбуд
43.	21.09. 2010 р.	Зустріч представників Львівського коледжу декоративного і ужиткового мистецтва ім.І.Труша: вирішення питання про виготовлення силами студентів коледжу елементів оздоблення та відтворення пам'яток міста з кераміки, зокрема декоративних пластів, історичного кахелю, керамічного посуду.	м. Жовква, приміщення заповідника
44.	23.09. 2010 р.	Директор Заповідника прийняв участь у нараді в НУ «Львівська політехніка», обговорення питань – підготовка подання до списку ЮНЕСКО.	Присутні: Герич В.П., Бевз М.В., Слободян В.
45.	27.09-30.09. 2010 р. 28.29.09. 2010 р.	Семінар «Засади та проблеми охорони пам'яток сакральної архітектури», для власників та користувачів дерев'яних церков – номінантів спільного українсько-польського подання в Список ЮНЕСКО «Дерев'яні церкви польських та українських Карпат». Віезд семінару в Республіку Польщу: - огляд дерев'яних греко-католицьких церков.	Семінар відбувся в приміщенні Міжнародного центру охорони культурної спадщини при ДІАЗі в Жовкві.
46.	03.10. 2010 р.	На території Заповідника біля замку проводилися заходи в рамках святкування дня міста	м.Жовква
47.	11.10. 2010 р.	Відбулася нарада за участю представників міськради, управління житлово-комунального господарства, районної архітектури, Держархбудінспекції, щодо самовільних побудов в центрі міста.	Нарада відбулася в приміщенні заповідника
48.	12.10. 2010 р.	Віезд директора Заповідника в с. Потелич огляд дерев'яної церкви та узгодження окремих робіт.	Онишко О., Гайда М
49.	13.10. 2010 р.	Участь директор Заповідника в нараді в Обласному управлінні культури, по підготовці семінару «Польський досвід реставрації»	м. Львів Обласне управління культури
50.	17.10. 2010 р.	Спільно мистецька акція разом з відділом культури «Музика в храмі». Презентація репродукції Жовківського іконостасу 17 ст., який походить з цього храму.	м.Жовква

	Дата	Зміст події	Примітка
1	2	3	4
51.	17-20. 2010 р.	Виїзд заступника директора Заповідника до м. Києва в ГО «Демократія через союз», Міністерство культури і туризму з метою участі у семінарі по проекту Ради Європи «Реабілітація культурної спадщини історичних міст».	м. Київ
52.	20.10. 2010 р.	Зустріч у видавництві «Світ» з питань підготовки до друку видань про Жовкву.	м. Львів
53.	13-14.11. 2010 р.	Візит архієпископа РКЦ Мокшитицького в м. Жовкву	Ознайомлення із Заповідником
54.	15.11. 2010 р.	Науковий практичний семінар «Ревіталізація історичного міста-практика Жовкві та Замостя»	м. Жовква та виїзд в Республіку Польща
55.	17-19.11. 2010 р.	Заповідник приймає участь у спільно-українсько польському семінарі «Досвід охорони культурної спадщини в Польщі та можливість його використання в Україні»	м. Львів
56.	21.11. 2010 р.	Заступник директора провів екскурсію з новообраними депутатами Жовківської міської ради.	м. Жовква - костюль - замок - синагога
57.	22.11. 2010 р.	Зустріч з представниками видавництва «Світ» з питань публікації про Жовкву	м. Жовква приміщення заповідника
58.	28-30.11. 2010 р.	Виїзд директора заповідника до м. Києва в Мінрегіонбуд з метою вирішення службових питань кредиторської заборгованості по об'єктах.	м. Київ
59.	01.12. 2010 р.	Участь у нараді у міській раді заступника директора з питань розгляду заяв з влаштуванням торгового павільйону на пл. Є. Коновальця	м. Жовква
60.	03.12. 2010 р.	Відбулася нарада за участю міського голови з питань будівництва об'єктів на території Жовківської школи-інтернату	м. Жовква Зустріч відбулася в кабінеті директора
61.	06-10.12. 2010 р.	Всеукраїнський семінар «Практика вдосконалення музейної справи» за участю директора та працівників ДІАЗу	Жовква - Краків
62.	07.12. 2010 р.	Заступник директора приймав участь у нараді в Управлінні охорони культурної спадщини з питань можливості влаштування в пам'ятках архітектури дерев'яної церкви Св.Трійці системи опалення.	м. Львів

	Дата	Зміст події	Примітка
1	2	3	4
63.	14.12. 2010 р.	Участь директора Заповідника у семінарі з підготовки проектів в програмі Польща-Білорусь-Україна 2007-2013 рр.	м. Львів
64.	15.12. 2010 р.	Продовження наради по церкві Св.Трійці з питання - розгляд проектних пропозицій, розроблених студентами Академії мистецтв.	м. Жовква
65.	16.12. 2010 р.	Засідання Вченої ради	м. Жовква, заповідник
66.	17-23.12. 2010 р.	Виїзд директора Заповідника до м. Києва в Мінрегіонбуд з метою вирішення службових питань кредиторської заборгованості по об'єктах.	м. Київ
67.	27-29.12. 2010 р.	Виїзд директора Заповідника до м. Києва в Мінрегіонбуд з метою вирішення службових питань кредиторської заборгованості по об'єктах.	м. Київ
68.	28.12. 2010 р.	Участь заступника директора в семінарі на тему «Технології осушення стін методом електроосмосу».	м. Львів
69.	30.12. 2010 р.	Зйомка відеоматеріалу по Жовкві Львівським телебаченням для створення відеофільму про Жовкву. Журналіст каналу Львівського НТА Степан Грицюк.	м. Жовква

ХРОНОЛОГІЯ ПОДІЙ

в Державному історико-архітектурному заповіднику у м. Жовкві за 2011 рік

	Дата	Зміст події	Примітка
1	2	3	4
1.	04.01. 2011 р.	Участь директора Заповідника в одноденному засіданні робочої групи з підготовки спільного українсько-польського проекту «Дерев'яні церкви Українських та польських Карпат.»	м. Варшава
2.	21.01. 2011 р.	Робоче засідання членів робочої групи зі створення історико-красознавчого музею «Жовківщина».	м. Жовква, П'єх Н.Р. Байбула Л.Р.
3.	02.02. 2011 р.	Нарада з врегулювання земельних відносин на території Заповідника	м. Жовква міська рада Герич В.П. Кубай М.В.
4.	03.02. 2011 р.	Нарада-навчання про діяльність Заповідника з активом міської ради і керівниками підприємств Жовкви.	м. Жовква міська рада Герич В.П. Кубай М.В.
5.	04.02. 2011 р.	Нарада з питання врегулювання земельних відносин на території заповідника.	м. Жовква ЖРДА Кубай М.В.
6.	04.02. 2011 р.	Участь директора Заповідника у річній конференції УНК ICOMOS.	м. Київ Герич В.П.
7.	10.02. 2011 р.	Нарада з вирішення питань земельних відносин на території Заповідника. За участю заступника нач.зем.ресурсів. Подляк І.М., нач. управління зем.рес. – Кремса Б.П., Жовківський міський голова – Вихопень П.Б., заступник міського голови – Щур Р.В., Директор ДІКЗ у м. Белзі – Калиш І.П.	м. Жовква ДІАЗ
8.	11.02. 2011 р.	Засідання колегії з надзвичайних ситуацій за участі представників з області по аварійних об'єктах ДІАЗу: зах.прясла, міських мурів і замку.	м. Жовква
9.	11.02. 2011 р.	Засідання бюджетної комісії	Жовківська райрада
10	22.02. 2011 р.	Участь заступника директора Заповідника у засідання виконкому міської ради.	м. Жовква

	Дата	Зміст події	Примітка
1	2	3	4
11.	23-24.02. 2011 р	Участь заступника директора у п'ятій науково-практичній конференції «Екологічні технології та інновації»	м. Львів Палац мистецтв
12.	27.02. 2011 р.	Участь директора Заповідника з головою комісії обласної ради по культурі п.О. Шейкою з питань управління охорони культурної спадщини.	м. Жовква
13.	01.03. 2011 р.	Зустріч з менеджером об'єднання «Фест». Відбулася екскурсія.	Приміщення заповідника
14.	02.02. 2011 р.	Засідання полько-української групи з питань підготовки до внесення дерев'яних церков до списку ЮНЕСКО.	Приміщення заповідника
15.	02-03.03. 2011 р.	Зустріч директора з австрійською делегацією товариства Чорного Хреста. Відвідування цвинтаря в с. Гійче та Заповідника. Відвідування директора спільно з австрійською делегацією Чорного Хреста австрійських цвинтарів в регіонах.	с. Гійче м. Жовква
16.	09-11.03. 2011 р.	Участь заступника директора Заповідника в Центрі розвитку «Демократія через культуру» у м. Києві з метою координаційної зустрічі з розгляду плану дій на 2011 р.	м. Київ
17.	11.03. 2011 р.	Зустріч директора Заповідника в Львівському історичному музеї з питань історичних матеріалів, з питань співпраці.	м. Львів
18	14.03. 2011 р.	Нарада в Управлінні Держкомзему м. Львова з питання процедури відведення земельної ділянки на території Заповідника.	м. Львів Присутні: Герич В.П. Кубай М.В. Заступник Жов. міського голови Щур Р.В., в.о. нач. Жовківського Держкомзему
19.	16.03. 2011 р.	Відбулася зустріч директора у видавництві «Світ» з питань публікації фотоальбому про Жовкву.	м. Львів
20.	17.03. 2011 р.	Участь директора Заповідника спільно з районним фондом зайнятості та Львівським центром з працевлаштування молоді в прикордонній ярмарці в м. Замості.	Польща
21.	18.03. 2011 р.	Виставка з нагоди 100-річчя з дня народження жовківчанки Гаврилюк Галини Йосипівної в приміщення картинної галереї м. Жовкви	м. Жовква

	Дата	Зміст події	Примітка
1	2	3	4
22.	22.03. 2011 р.	Нарада з видавцями і фотографами з видання фотоальбому про Жовкву.	Присутні: Герич В.П., Кубай М.В. директор видавництва «Світ» Мельник І.А.
23.	22.03. 2011 р.	Відбулася нарада містобудівної документації заповідника.	Приміщення заповідника Присутні: Герич В.П., Кубай М.В., Заступник міського голови Щур Р.В., Ткачук О.В., Дубик Ю.Я.
24.	24.03. 2011 р.	Участь заступника директора Заповідника у обласній конференції Львівської обласної організації УТОПК.	м. Львів
25.	25.03. 2011 р.	Поїздка заступника директора Заповідника спільно з Жовківським міським головою до м. Грубешова (РП) до бургомистра для налагодження партнерських стосунків і спільно підготовленого проекту по комунальних мережах міста на конкурс програми Європейського Союзу «Польща-Білорусь-Україна». Директор Заповідника відвідав коледж ім. Труша, де оглянув роботи студентів, які виготовлені для Заповідника	Польща м. Львів
26.	29.03. 2011 р.	Зустріч директора Заповідника з розробниками веб-сторінки Заповідника.	м. Львів
27.	04-06.04. 2011 р.	Участь директора у Міжнародній конференції EGIR 2011 р. у м. Кракові (РП)	Польща
28.	08.04. 2011 р.	Відбулося генеральне прибирання працівниками Заповідника синагоги та горіщних приміщень.	Всі працівники заповідника
29.	13.04. 2011 р.	Відбулася зустріч з заступником начальника Управління охорони культурної спадщини ЛОДА п.А.С. Левиком з обговорення проблемних питань з порушенням законодавства на пам'ятках архітектури та розміщення реклами.	Приміщення заповідника.
30.	16.04. 2011 р.	Участь працівників Заповідника у Всеукраїнському суботнику.	Прибирання території парку.

	Дата	Зміст події	Примітка
1	2	3	4
31.	01.05. 2011 р.	Відкриття туристичного сезону. Приїзд до Жовкви співачки Оксани Пекун. Відбулося нагородження переможців фотоконкурсу «Моє місто найкрасивіше»	
32.	27.04. 2011 р.	Поїздка директора в с. Старе Село з питаннями про підготовку спільного проекту до програми «Польща-Білорусь-Україна»	Жовківський район
33.	03-06.05. 2011 р.	Візит до м.Жовкви директора Фінансового департаменту Міністерства регіонального розвитку та житлово-комунального господарства України Касіяника А.В.	м. Жовква
34.	05.05. 2011 р.	Відбулося засідання обласної комісії з надзвичайних ситуацій з питань виділення коштів для виведення з аварійного стану Західної частини міських мурів Жовкви.	м. Львів
35.	21.05. 2011 р.	Відбулася урочистість вшанування пам'яті полеглих солдат під час I-ї Світової війни в селі Гійче Жовківського району.	Приймай участь Герич В.П.
36.	24.05. 2011 р.	Зустріч директора з працівниками відділу культури з питань створення музею	Народний дім «Просвіта»
37.	25.05. 2011 р.	Участь директора Заповідника у семінарі «Проблеми і завдання збереження дерев'яної сакральної архітектури Львівщини.	м. Львів НУ «Львівська політехніка»
38.	26.05. 2011 р.	Зустріч директора Заповідника з керівництвом Товариства Ісусового Монастиря в Старому Селі (Польща). Відбулася нарада у міській раді з питань організації оформлення документів за порушення пам'яткоохоронного законодавства на території міста.	Приміщення заповідника Герич В.П.
39.	30.05. 2011 р.	Нарада за участю міського голови з питань організації туристичної та фестивальної діяльності міста Жовкви.	Приміщення заповідника
40.	31.05-02.06. 2011 р.	Відбувся семінар «Методика інвентаризації та реставрації об'єктів культурної спадщини та підготовки пам'ятки до реставраційних робіт».	м. Жовква
41.	06.06. 2011 р.	Перебування в Жовкві голови Національного комітету ICOMOS п.Яковини М.М.	м. Жовква
42.	08-10.06. 2011 р.	Участь заступника директора Заповідника у семінарі у м. Луцьку про участь міста Жовкви у проекті «Реабілітація культурної спадщини історичних міст»	м. Луцьк

	Дата	Зміст події	Примітка
1	2	3	4
43.	09.06. 2011 р.	Зустріч з представниками Холдингових емоцій «Фест» з питань організації в Жовкві нових туристичних маршрутів та фестивалів	Приміщення заповідника
44.	14-17.06. 2011 р.	Відбувся семінар для міських голів Львівської області «Засади охорони культурної спадщини»	Приміщення заповідника
45.	23-25.06. 2011 р.	Поїздка директора Заповідника до м. Києва в Національне агентство з питань підготовки та проведення в Україні фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу з метою узгодження повернення кредиторської заборгованості.	м. Київ
46.	04-07.07. 2011 р.	Поїздка заступника директора до м. Луцька на семінар з аналізу містобудівної документації в рамках реалізації Пілотного проекту Ради Європи Реабілітації культурної спадщини історичних міст».	м. Луцьк
47.	11.07. 2011 р.	Відбулася нарада у міській раді з питання реабілітація та культурної спадщини історичного міста по проекту Ради Європи	Присутні: Кубай М.В., Сенцок О.В., Гречух Р.М.
48.	20.07. 2011 р.	Виїзд директора Заповідника до Польщі з питань підготовки проекту «Польща-Білорусь- Україна»	Польща
49.	25.07. 2011 р.	Участь директора Заповідника в інституті «Укрзахідпроектреставрація» у нараді з питань проектних робіт в Жовкві.	м. Львів
50.	26.07. 2011 р.	Участь директора Заповідника у семінарі представництва проекту Польща-Білорусь – Україна.	м. Львів
51.	27.07. 2011 р.	Зустріч директора Заповідника з міським головою міста з обговорення питань підготовки інвестицій 2012 р. на реставрацію житла на пл.Вічева в м. Жовква.	Приміщення заповідника
52.	28.07. 2011 р.	Відбулася нарада директора Заповідника з інститутом «Укрзахідпроектреставрація» з питань аварійного стану західного прясла обoronних мурів м. Жовкви	Приміщення заповідника
53.	19.08. 2011 р.	Жовківський вернісаж «Серпневі зустрічі – 2011» присвячений Дню незалежності України.	Жовківський замок.
54.	23-24.08. 2011 р.	Відбулося святкування Дня Незалежності України працівниками Заповідника	м. Жовква

	Дата	Зміст події	Примітка
1	2	3	4
55.	26-27.08. 2011 р.	Відбулася наукова конференція «Музей в сучасному світі».	м. Жовква Приміщення заповідника Жовківський замок Герич В.П., Кубай М.В.
56.	27.08. 2011 р.	Участь директора Заповідника у засідання комісії з моніторингу реставраційних робіт у костелі св. Лаврентія».	м. Жовква
57.	29.08. 2011 р.	Участь директора Заповідника у нараді в міського голови з питань розгляду проблеми будівництва по вул.Львівській № 44, 46.	м. Жовква
58.	30.08. 2011 р.	Поїздка директора Заповідника до міст Дрогобича і Трускавеця з підготовки Міжнародної конференції "Феномен дерев'яної церкви.	Дрогобич-Трускавець
59.	31.08. 2011 р.	Поїздка директора Заповідника до м. Львова з питань підготовки проекту Польща-Білорусь-Україна Відбулася нарада з керівником майстерні Л.О. Горницькою та керівником групи В.Й. Накопало інституту «Укрзахідпроектреставрація» з питань археологічних досліджень території Василіанського монастиря.	м. Львів м. Жовква
60.	13-16.09. 2011 р.	Міжнародний науковий симпозиум «Феномен дерев'яної церкви»	м. Львів Польща
61.	04-07.10. 2011 р.	Віезд директора Заповідника до м. Києва в Міністерство регіонального розвитку та будівництва України, Міністерство культури України з метою узгодження планів роботи у 2012 році.	м. Київ
62.	10-13.10. 2011 р.	Віезд директора Заповідника до м. Вроцлав (РП), участь у 4 Європейському форумі спадщини.	Польща
63.	10-15.10. 2011 р.	Науково-практичний семінар «Ревіталізація середовища історичного міста».	Жовква Замость
64.	21.10. 2011 р.	Участь директора Заповідника у презентації детального плану колишньої військової частини.	Жовківська міська рада
65.	23.10. 2011 р.	Мистецька акція «Музика в храмі» в Домініканському монастирі	м. Жовква

	Дата	Зміст події	Примітка
1	2	3	4
66.	29.10. 2011 р.	Відбулося Міжнародне-туристичне ралі старожитніх (антикварних) автомобілів за сприяння Жовківської районної державної адміністрації та Жовківської міської ради, де було вручено подяку за сприяння відновленню історичних рівнинних перегонів на Львівщині (1925-1931 рр.) та кільцевих перегонів «Гран-Прі Львова» (1930-33 рр.).	м. Жовква
67.	02.11. 2011 р.	Відбулася нарада з підприємцями з питань впорядкування житлових будинків на пл. Вічевій.	м. Жовква
68.	03.11. 2011 р.	Участь директора Заповідника у Міжнародній науковій конференції «Замки України, дослідження, збереження, використання» у м. Галич в Національному заповіднику «Давній Галич».	м. Галич
69.	04.11. 2011 р.	Зустріч з представниками польських інституцій культури заст. директора в палаці у Віланові (РП), та представників національних інституцій спадщини подружжя Малавських.	Приміщення заповідника
70.	04.11. 2011 р.	Зустріч директор Заповідника з питань дослідження церкви Св. Трійці та формування вебсторінки про дерев'яні сакральні архітектури регіону.	Приміщення заповідника
71.	08.11. 2011 р.	Проведена екскурсія директором Заповідника ректорам вищих навчальних закладів Львівської політехніки, які відвідали місто Жовкву.	м. Жовква
72.	10.11. 2011 р.	Участь наукового відділу і сектора навчально-методичної та просвітницької роботи у міській раді у презентації «Один день з життя Короля в м.Жовкві».	П'єх Н.Р. Собко Б.М.
73.	14.11. 2011 р.	Участь директора заповідника в Управлінні охорони культурної спадщини та в інституті «Укрзахідпроектреставрація» у нараді з питань реставрації оборонних мурів.	м. Львів
74.	15.11. 2011 р.	Зустріч директора Заповідника з заступником голови обласної держадміністрації п. Губицьким щодо замків Львівщини.	м. Львів
75.	16.11. 2011 р.	Участь директора Заповідника в нараді в обласній адміністрації з питань охорони культурної спадщини.	м. Львів
76.	28.11. 2011 р.	Нарада у міській раді по підготовці до Новорічних і Різдвяних свят.	Герич В.П., Плечій К.В.

	Дата	Зміст події	Примітка
1	2	3	4
77.	06-08.12. 2011 р.	Віезд директора Заповідника до м. Києва в Міністерство регіонального розвитку та будівництва України та Міністерство культури з метою підписання акту передачі	м. Київ
78.	08-09.12. 2011 р.	Участь робочої групи представників музею-палацу у Віланові спільно з представниками українсько-польського проекту, які проводили дослідження тинків палацового корпусу Жовківського замку.	м. Жовква
79.	14-16.12. 2011 р.	Віезд директора заповідника до м. Києва в Міністерство культури України з метою підписання акту передачі.	м. Київ
80.	13.12. 2011 р.	Участь директора Заповідника у святкуванні 10-ої річниці створення ДІКЗ у м. Белзі.	м. Белз
81.	27.12. 2011 р.	Відбулася Вчена Рада з розгляду проектних пропозицій забудови кварталу біля синагоги в м. Жовкві.	м. Жовква
82.	28.12. 2011 р.	Візит заступника голови ЛОР О. Панкевича спільно з Головою бюджетної комісії облради п. Качмариком та головою Жовківської районної ради.	м. Жовква Герич В.П.

Наукове видання

ЖОВКВА КРІЗЬ СТОЛІТТЯ

Випуск II

Державний історико-архітектурний заповідник в м. Жовква

Пл. Вічева, 2, 80300, м. Жовква Львівської області

Тел.: +38 03 252 22564

Тел./факс: +38 03 252 62051

e-mail: diaz.zhovkva@gmail.com

<http://www.diaz-zhovkva.org.ua>

Додрукарська підготовка – *Муха Тарас*

Здано у видавництво 20.08.2012 р.

Підписано до друку 18.09.2012 р.

Формат 70×100/16. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 31,7. Обл.-вид. арк. 26,48.

Наклад 300 прим.

Видавець і виготовлювач:

ТЗОВ «РАСТР-7»

79005, м. Львів, вул. Кн.Романа, 9/1

тел./факс: (032) 235-52-05, 242-15-49

e-mail: rastr-sim@mail.ru

www.rastr-7.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:

ЛВ №22 від 19.11.2002 р.